

**Br. 23 Biblioteka
Helsinške SVESKE**

Žene i deca

**4. Srbija u modernizacijskim
procesima XIX i XX veka**

**Beograd
2006.**

Biblioteka Helsinške SVESKE Br. 23

Žene i deca

4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

* * *

AUTORI:

dr Latinka Perović, urednik

dr Vera Gudac Dodić

dr Momčilo Isić

dr Dubravka Stojanović

Sanja Petrović Todosijević

dr Olivera Milosavljević

dr Andrej Šemjakin

dr Radmila Radić

mr Aleksandra Vuletić

PRELOM: Nebojša Tasić

KORICE: Ivan Hrašovec

FOTOGRAFIJA NA KORICI: Žorž Skrigin

ŠTAMPA:

"Zagorac", Beograd 2006.

TIRAŽ: 600

ISBN - 86-7208-120-X

Ova edicija objavljena je zahvaljujući finansijskoj pomoći Evropske unije. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji snosi isključivu odgovornost za njen sadržaj za koji se ni pod kojim okolnostima ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.

This document has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this document are the sole responsibility of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.

Žene i deca

**4. Srbija u modernizacijskim procesima
XIX i XX veka**

Sadržaj:

• Dr Latinka Perović	
Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka	7
• Dr Vera Gudac – Dodić	
Položaj žene u Srbiji (1945–2000)	33
• Dr Momčilo Isić	
Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata	131
• Dr Dubravka Stojanović	
U senci "velikog narativa": Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka	160
• Sanja Petrović Todosijević	
Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ	176
• Dr Olivera Milosavljević	
Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece	188
• Dr A. L. Šemjakin	
"Svet detinjstva" u Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog	292
• Dr Radmila Radić	
Školovanje dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka	314
• Mr Aleksandra Vuletić	
Očevi i sinovi: Skica za poređenje generacija u Srbiji XIX veka	338
PPODACI O AUTORIMA	350

dr Latinka Perović

Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka

"Dušanovo carstvo ne da Srbima da spavaju", – nedavno sam sam to negde pročitao, i to je istina: ne bi bilo štetno, ako bi Srbi tom istorijski slavnom uspomenom podupirali svoj duh, ali nesreća je u tome, što ih ta istorijska uspomena prisiljava da odigravaju ulogu koja njima ne pristaje, prisiljava ih da obmanjuju i nas, i sebe, prisiljava ih da više maštaju a manje rade... Kako hoćete, ali to je žalosno u državi, koja se nalazi u tako teškom položaju kao Srbija, koja mora pre svega da vaspitava ozbiljne karaktere i ljude, koji rade razumno i precizno.

P. A. Kulakovski, oktobar 1880.

1. O ovom izdanju

"Helsinške sveske" pod naslovom *Žene i deca* proizišle su iz projekta *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Saradnici koji su ovaj projekat začeli devedesetih godina prošlog veka pronalazili su razne izdavače za zbornike radova u kojima su saopštavali rezultate svojih istraživanja¹. Tako

¹ Pojedini radovi objavljeni su u dva časopisa: *Tokovi istorije*, Institut za noviju istoriju Srbije i *Godišnjak za društvenu istoriju*, Udruženje za društvenu istoriju, oba u Beogradu.

su se prva dva zbornika pojavila u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije²; treći u izdanju autora, koje je potpisala Dubravka Stojanović³, dok se četvrti zbornik pojavljuje u okviru pomenute edicije Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.

Hronološka granica istraživanja pomena je već u drugom zborniku unazad: obuhvaćen je i XIX vek, što znači: srpska država i društvo u celom modernom dobu. U isto vreme, sužen je sadržaj istraživanja. Za razliku od prvog zbornika, koji ima multidisciplinarni karakter, jer su istraživana razna područja (ekonomija, politika, prosveta i obrazovanje, kultura), u narednim zbornicima prevlađuju istoričari koji se bave društvenom istorijom a u fokusu istraživanja je jedan problem: *položaj žene, uticaj elita, žene i deca*. U oba slučaja, istraživanja su podjednako delimična: ona ne predstavljaju celinu ni u hronološkom smislu⁴ ni u smislu obuhvaćenosti svih aspekata relevantnih za problem koji je istraživan⁵.

Na ovakav pristup modernizacijskim procesima u Srbiji XIX i XX veka uticalo je više činilaca: *stanje istraženosti; teorijske osnove istraživanja; raščlanjenost istorijskog procesa, to jest njegova periodizacija, kako bi se uočila njegova dinamika i glavne karakteristike*.

2. Stanje istraženosti

Bilo bi pretenciozno reći da je u srpskoj istoriografiji modernizacija Srbije problematizovana tek sa projektom *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Njene početke treba tražiti u orijentaciji srpske istoriografije, pored političke i vojne istorije kao dominantne, i na društvenu istoriju⁶. Ali, u celini uzev, ti počeci su novijeg datuma. Posle uvida koji je u *stanje istraženosti* ostvarila Mari – Žanin Čalić u svojoj studiji *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, teško je ignorisati njen zaključak: "da je Srbija u istraživanjima

² *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (bez oznake broja 1), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*. Isto, Beograd, 1998.

³ *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 3. Uticaj elita*, izdanje autora, Beograd, 2003.

⁴ Na primer: istraživanja položaja žene u ovoj ediciji nadovezuju se na istraživanja koja su objavljena u zborniku iz 1998. Ali, ona ni zajedno još ne daju uvid u celinu: u dinamiku položaja žene u dva veka, a pogotovo u sve aspekte tog položaja.

⁵ Položaj deteta je nova tema u okviru pomenutog projekta. Istraživanja se odnose samo na dva aspekta dečjeg sveta: vaspitanje i obrazovanje (kult autoriteta i formiranje nacionalne svesti) i zdravlje.

⁶ Vid. Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa*, Beograd, 1992.

modernizacije srazmerno slabo zastupljena", i da je veće interesovanje izazvala "tek radovima Džona Lempija (John R. Lampe), Majkla Palerea (Michael Palaret) i Holma Zundhausena (Holm Sundhaussen)"⁷. Ovog poslednjeg naročito: zbog njegovih radova koji su stvorili sigurne polazne osnove za istraživanje modernizacije Srbije⁸.

Dobar uvid Čalićeve u moguće izvore istraživanja modernizacije Srbije pati od jednog nedostatka: nedostaju slovenski, posebno ruski autori. Sa ovog stanovišta, izuzetan značaj ima projekat Instituta slavjanovedenija Ruske akademije nauka *Rusi o Srbiji i Srbima*, čiji je prvi tom, od tri planirana, već izašao iz štampe⁹. Ni u inostranoj ni u nacionalnoj historiografiji ne postoji uvid u rad ruskih istoričara srednje i mlađe generacije (L. Kuzmičova, K. Nikitorov, J. Višnjakov, i naročito A. Šemjakin), koji Srbiju posmatraju kao "idealnu laboratoriju za istraživanje modernizacijskih procesa u tradicionalnom društvu"¹⁰. Njihova istraživanja zajedno sa pomenutim projektom Instituta slavjanovedenija stvaraju osnovu za komparativnu historiografiju. Za upoređivanje *ruskog pogleda sa zapadnoevropskim pogledom* (E. Lavele, F. Kanić) na modernizaciju Srbije.

Posmatrano *iznutra*, *stanje istraženosti* je povoljnije nego što bi se moglo zaključiti samo na osnovu uvida u nacionalnu historiografiju. Proučavanju patrijarhalnosti kao mentaliteta koji je odlučujuće uticao na dinamiku i sadržaj promena srpskog društva dali su značajan prilog Vladimir Dvorniković, Jovan Cvijić, Veselin Čajkanović, Tihomir Đorđević, Slobodan Jovanović. Kad je reč o promenama agrarne, pretkapitalističke strukture, treba imati u vidu radove Nikole Vuča i Smiljane Đurović o industrijalizaciji Srbije pre i posle stvaranja jugoslovenske države. Ali, modernizacijski procesi u nacionalnoj historiografiji počinju da se proučavaju tek u poslednjoj četvrtini prošlog veka¹¹, a istraživanja postaju intenzivnija na početku ovog veka¹². Tada se javlja više istoričara koji se posvećuju istraživanjima određenih problema razvoja srpskog društva – selo u totalu: proizvodnja, školovanje, zdravlje, položaj žene, položaj deteta, političko organizovanje (Momčilo Isić), cr-

⁷ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, Beograd, 2004, s. 21.

⁸ To se naročito odnosi na njegov fundamentalni rad: *Historische statistik Serbiens 1934–1914*, München, 1990.

⁹ *Russkie o Serbii i Serbah*. Sostavlenie, podgotovka k izdaniu, vvedenie, zaključitel'naja statja A. L. Šemjakina. Komentarii A. A. Silkina, A. L. Šemjakina. Sankt-Peterburg, 2006, s. 680.

¹⁰ A. L. Šemjakin, *Tradicionalnoe obščestvo i vjzvoj modernizacii. Serbia poslednej treti XIX – načala XX v. glazami russkih*, Isto, s. 644.

¹¹ Vid. Dimitrije Đorđević, *Srpsko društvo 1903–1914*, Marksistička misao, 1985, br. 24.

¹² Vid. Ljubiša Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesu političke modernizacije XIX veka*, Novi Sad, 2003.

kva (Radmila Radić), vojska (Mile Bjelajac, Milić Milićević), elite (Ljubinka Trgovčević, Miroslav Jovanović, Olivera Milosavljević), kultura (Ljubodrag Dimić), demokratija (Olga Popović – Obradović, Dubravka Stojanović), porodica (Aleksandra Vuletić), položaj žene (Ana Stolić, Vera Gudac – Dodić), razvoj društvenih ideja (Milan St. Protić, Milan Subotić, Latinka Perović), tradicija (Olga Manojlović – Pintar)¹³.

Iako ne treba zanemariti pokušaje bilansiranja¹⁴, sva pomenuta istraživanja su delimična i još uvek nedovoljna za pouzdane zaključke o karakteristikama i dometima modernizacijskih procesa u Srbiji XIX i XX veka.

3. Modernizacija i modernost

Autori radova u zbornicima *Srbija u modernizacijskim procesima* ne preciziraju, sem sa izuzecima¹⁵ značenje pojmova *modernizacija* i *modernost*. Ali, imaju u vidu da je teorija modernizacije, po kojoj se sva društva kreću ka modernosti kao krajnjem cilju, dovedena u pitanje. Kao i model kojim je ona osporavana, čija je deviza bila "da treba, umesto *unutrašnjih*, društvenih, *spoljašnje privredne* činioce proglasiti merodavnim za zaostatke u modernizaciji društava u razvoju"¹⁶.

Današnji istraživači razvoja zaostalih društava shvataju razvoj kao proces "u kojem postoje goruća problematika modernizacije koja je u različitim periodima promenljiva i kao proces koji se ne završava u jednom traženom idealnom stanju 'modernosti'"¹⁷. Otuda je u opticaju i pojam "mno-gostruke modernosti"¹⁸.

Za Erika Hobsbauma: "Istorija zaostalih zemalja u devetnaestom i dvadesetom veku je istorija pokušaja da se uhvati priključak sa razvijenijim svetom, imitirajući ga"¹⁹. Taj pokušaj se manifestovao na različite načine: treći put, zaostalost kao prednost. Ipak je u XIX veku uzeo model Zapadne

¹³ Vid. *Podaci o autorima* u prethodna tri zbornika *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka...*

¹⁴ Vid. Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Beograd, 2005.

¹⁵ Vid. Latinka Perović, *Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države*; Peđa J. Marković, *Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd u Srbija u modernizacijskim procesima XX veka...*

¹⁶ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*, Beograd, 2004, s. 12.

¹⁷ Isto, s. 15.

¹⁸ Samuel N. Eisenstadt, *Mnogostruke modernosti u: Drago Roksandić (ur.), Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.

¹⁹ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, s. 14.

Evrope. Zapadna Evropa je posle Drugog svetskog rata imitirala ekonomiju Amerike. U Srednjoj i Istočnoj Evropi u XX veku primenjivani su različiti modeli, uglavnom neuspešno. Posle 1918. godine, novonastale zemlje sledile su modele zapadne demokratije i ekonomskog liberalizma. Do njegovog sloma došlo je usled velike depresije dvadesetih i tridesetih godina, i neke od ovih zemalja prihvatile su fašistički model²⁰.

Posle 1945. godine većina ovih zemalja "izabrala je ili je bila primorana da izabere boljševički model, koji je u suštini bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planiranom industrijalizacijom"²¹. Ovaj model *neponavljanja zapadnoevropskog puta* stariji je od pojave boljševika, i predstavljao je još u XIX veku reakciju kako na kapitalizam tako i na učenja o socijalizmu za Zapadu. On, kako kaže Hobsbaum, nije bio relevantan za industrijalizovanu Češku i bivšu Demokratsku Republiku Nemačku. Ali jeste za Slovačku i balkanske zemlje. Druga polovina dvadesetog veka je za ove zemlje "najbolji period u njihovoj istoriji"²².

U isto vreme, model državnog socijalizma postajao je sve rigidniji i inferiorniji u odnosu na prosperitetnu zapadnu ekonomiju. Nedostatak intelektualnih sloboda i sve veće nasilje u pokušaju da se održi socijalni mir doveli su do ravnodušnosti građana i do gubitka vere samih režima "u ono što su se pretvarali da rade"²³. U periodu od 1989. do 1991, došlo je do sloma ovog modela iako je proces dugo trajao, intenzivno: od Staljinove smrti 1953, XX kongresa KPSS, krvavih pobuna u Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1958, Poljskoj sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka. I svakako – pojave evrokomunizma.. Ono što danas ove zemlje slede: "parlamentarna demokratija u politici, ekstremni kapitalizam slobodnog tržišta u ekonomiji", po Hobsbaumu, i nije model već reakcija na ono što je bilo. Otuda njegov skepticizam: "u svetlu istorije od 1918, nije mnogo verovatno da će ovaj region, možda sa marginalnim izuzecima, uspeti da se učlani u klub 'stvarno' razvijenih i savremenih zemalja". U isto vreme, obrt na kraju XX veka kao da je relativizovao uverenje o kraju teorije modernizacije: Zapadna Evropa jeste paradigma: tržište, parlamentarizam, pravna država, ljudska prava.

Nesporno je da su srednjeevropske i istočnoevropske zemlje u periodu posle Drugog svetskog rata prošle kroz modernizaciju bez predsedana u svojoj istoriji, ali i da nisu postale moderne države i društva. U pogledu ovog

²⁰ Vid. Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*, Sarajevo, 1967.

²¹ Erik Hobsbaum, *O istoriji...* s. 15.

²² Isto.

²³ Isto.

drugog, neke od ovih zemalja su i nazadovale. Upravo zbog ovoga su i potrebna preciziranja značenja pojmova *modernizacija* i *modernost*.

Modernizacija je kao pojam šire ušla u društvene nauke tek posle Drugog svetskog rata. Ona označava vrlo široke promene (industrijalizacija, izgradnja komunikacija, podizanje obrazovnog nivoa i zdravstvene kulture) i svaku inovaciju (u različitim sistemima: ekonomskom, naučnom, prosvetnom). Ona, međutim, ne podrazumeva obavezno postojanje elemenata modernog društva: definisan svojinski odnos, vladavinu zakona, ljudska prava, građansko društvo²⁴.

Modernost se odnosi "na oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otprilike, sedamnaestog veka nadalje, manje ili više po čitavom svetu"²⁵. Reč je, dakle, o imanentno globalnom procesu: "Jedna od fundamentalnih posledica modernosti... jeste globalizacija"²⁶. Kakve se tendencije mogu uočiti u razvoju Srbije ako se on posmatra sa ovog stanovišta?

4. Forma i sadržaj

Modernizacija u Srbiji poistovećivana je sa njenom evropeizacijom. Ali, u gledanju na evropeizaciju Srbije, zavisno od značenja koje pridaju *modernizaciji* i *modernosti*, razlikuju se: domaći i strani posmatrači, akteri i istoričari razvoja Srbije u moderno doba.

Nacionalna inteligencija "većinom vaspitavana u zapadnom duhu... nije postala zapadnjačka, jer kolikogod se zanašala zapadnom kulturom ipak se prestaje da bude narodna"²⁷. Ipak, postojala je svest da evropske forme nisu i stvarna evropeizacija: "naš društveni život nije toliko dubok da bi mogao primiti jednu veću kulturu koja je u osnovi svojoj skroz individualistička"²⁸. Ovaj jaz nije objašnjavan samo vremenskim zaostajanjem već pre svega strukturnim razlikama koje su uticale na stvaranje različitih mentaliteta²⁹.

²⁴ Vid. Latinka Perović, *Modernizacija bez modernosti u: Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000.

²⁵ Entoni Gidens, *Posledice modernizacije*, Beograd, 1998, s. 13.

²⁶ Isto, s. 166.

²⁷ Jorjo Tadić, *Mi i Zapad, Nova Evropa*, Zagreb, 1925, knj. XII, br. 10, s. 287.

²⁸ Dušan S. Nikolajević, *Naš demokratizam, Nedeljni pregled*, Beograd, 1910, br. 5, s. 65, 66. Vid. i: Kosta Stojanović, *Slom i vaskrsenje Srbije* (rukopis). Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 10133.

²⁹ "Ne radi se samo o zaostajanju po vremenu, nego su posredi dve psihe: dok je zapadnjak prototip racionalnosti... dotle je Sloven, te i naš narod, skroz protivno toga. A to je

Strani posmatrači i sa Istoka i sa Zapada nalazili su da Srbija nije bila država u evropskom smislu ni u drugoj polovini XIX ni na početku XX veka. U nedogled se mogu navoditi autori koji govore o imitiranju Evrope, o idejnom maskiranju koje se pretvara i u samoobmanu i u obmanu, o "civilizacionom laku" čiju tanku površinu probijaju patrijarhalnost i zaostalost³⁰.

Za političke aktere u Srbiji u drugoj polovini XIX i na početku XX veka zapadnoevropske forme, odnosno politička modernizacija, imale su instrumentarnu vrednost. One su prihvatane, da bi se zadobile simpatije Evrope za ciljeve, u suštini, patrijarhalnog i zatvorenog društva³¹. Treba, ipak, priznati da su razlikovani forma i sadržaj, privid i stvarnost.

Drugačije stoji stvar sa istraživačima *modernizacije* i *modernosti*, odnosno evropeizacije Srbije. U novijoj srpskoj historiografiji postoji jaka tendencija da se čitav ovaj proces posmatra linearno sve do 1945. godine, koja se označava kao njegov nasilni prekid. Tako, jedan broj srpskih istoričara za razliku, na primer, od već pomenutog Erika Hobsbauma, čitavu drugu polovinu XX veka, ako ne i čitav XX vek, smatra izgubljenim vremenom za Srbiju.

U radovima koji su na tragu pomenute tendencije zastupa se stanovište da je Srbija već u poslednjoj četvrtini XIX veka bila "moderna evropska država". Ovo se stanovište poziva na sledeće: "nezavisnost, teritorijalno proširenje... dostojanstvo kraljevine... snažnu vajnu organizaciju...

shvatljivo. Sloveni su većinom seljaci, a seljak nije nikakav racionalist, najmanje pak ako se nalazi u primitivnom stanju. I dok se zapadnjak nalazi na vrhuncu jedne kulture, koju je sam podigao, dotle smo mi još uvek bez prave svoje kulture, a nismo stvoreni, niti smo pripralni, da potpuno prigrlimo jednu i duhom i postankom tuđu kulturu. Tako i u kulturi stojimo postrani, zaostajemo, i krparimo i svoje i tuđe". Jorjo Tadić, *Mi i Zapad...* s. 287.

Na važnost kulturne dimenzije, koja nedostaje i obrazovanim Srbima, ukazivao je: Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, 1964.

³⁰ Francuski istoričar Alber Male, koji je bio profesor kralja Aleksandra Obrenovića, piše da je Srbija "zemlja poluevropska – poluazijatska"; "isto se dešava u svemu: ide se ivicom druma kao što se ide ivicom zakona"; "seljaci i varošani... gotovo jednaki". "Bez sumnje je odveć nepravilno suditi o ovdašnjim stvarima polazeći od naših stavova, porediti srpski život sa francuskim. Oni nas, međutim, sami izazivaju na to parodiranjem našeg Zapada... Ovdašnji lak civilizacije jeste ono što govori njima u prilog i zavodi stranca prolaznika. Lak civilizacije ispucao je na hiljadu mesta i jeste ono što vređa oko koje može na tenane da razgleda i stvara od njega neprijatelja ovakvog prerusavanja". Albert Malet, *Dnevnik sa srpskog dvora*, Beograd, 1999, s. 148, 35, 203, 204.

Ruski istoričar V. Lamanski (1864): "Sve priče o Srbiji, kao o liberalnoj zemlji u zapadnoevropskom, ustavnom smislu su smešne i otkrivaju nerazumevanje njene istorije i savremenog položaja". Cit. prema: *Rusi o Srbiji i Srbima...* s. 647.

A. L. Pogodin (1914): "Proces usvajanja evropske kulture i političkih ideja nije mogao proći bezbolno u Srbiji... Ovde se pokazalo mnogo nanesenog, površnog, često su ljudi jurili za lažnim sjajem, oduševljavali se opsenom". Isto, s. 669.

³¹ Nikola P. Pašić, *Moja politička ispovest u Srbija i komentari*, Beograd, 1989.

državne ustanove u eri blagotvornog naprednjačkog zakonodavstva... jedan od najboljih ustava, koji je omogućio uvođenje parlamentarizma... privredni uzlet, naročito posle izgradnje železnice"³².

Evropskom, modernom državom pogotovo se smatra Srbija na početku XX veka. Promene u toku samo jednog stoleća učinile su Srbiju "modernom evropskom državom sa stabilnom privredom, oformljenim građanskim staležom i demokratskim poretom, nadahnutim najboljim tradicijama evropske ustavne monarhije"³³. Kada je o ovom poslednjem reč, ima se pre svega u vidu Ustav iz 1903, koji je donet posle krvave smene dinastija u Srbiji, odnosno posle ubistva kralja Aleksandra Obrenovića kao poslednjeg Obrenovića 29. maja 1903. i izbora Petra Karađorđevića za novog kralja Srbije. Upravo se donošenje Ustava iz 1903. godine označava kao *novi početak*, a kratko razdoblje između 1903. i 1914. godine, između ubistva kraljevskog para i početka epohe ratova, smatra se "zlatnim dobom" srpske demokratije. Ova stanovišta imaju snagu mita: ona se održavaju uprkos temeljnim istraživanjima institucija (kralj, vlada, parlament) i ideja (sloboda, jednakost, bratstvo) koja ih dovode u pitanje³⁴.

Izvesni istoričari nalaze da je pomenuto "evropeiziranje" istorije Srbije u najnovijoj srpskoj historiografiji "na granici kompleksa". Kompleks, međutim, nije karakteristika samo srpske historiografije. A i da jeste, on svakako nije jedini razlog "evropeiziranja" istorije Srbije. Važan razlog leži i u ideološkom pristupu u drugoj polovini XX veka: *novi početak* traži legitimitet u negaciji svega što mu je prethodilo kako bi se uspostavio kontinuitet sa razvojem do 1945. godine, odnosno do 1918. Ovaj se pristup vraća kao božja kazna: interpretacija prethodnog razdoblja poželjna sa stanovišta uspostavljanja kontinuiteta postaje nova stvarnost a *izgubljeni* identitet se pronalazi u srpskoj srednjevekovnoj državi. Glavni razlog "evropeiziranja" Srbije na granici XIX i XX veka leži, ipak, u određenom razumevanju *modernizacije* i *modernosti*, odnosno same Evrope kao njihove paradigme. Jer, rezultat dosadašnjih istraživanja razvoja Srbije, u koje nacionalna historiografija uglavnom nema uvida ili ih marginalizuje i ignoriše, govore da je taj razvoj bio dihotoman, konvulzivan i cikličan: "'liberalna ideja i tradicija' – ta skrozirajuća dihotomija istorije Srbije... Nju je rađao ambivalentan karakter sociuma koji

³² Vid. Radoš Ljušić, *Milan Obrenović (1854–1901) u: Srbija XIX veka*, Beograd, 1994, knj. I, s. 142.

³³ Dušan T. Bataković, *Uspomene Pante M. Draškića u srpskoj memoarskoj prozi* u: Panta M. Draškić, *Memoari*. Priredio Dušan T. Bataković, Beograd, 1990, s. 19. Vid. naročito: Isti, *Nova istorija srpskog naroda*. Priredio Dušan T. Bataković, Beograd – Lozana, 2000.

³⁴ Vid. Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Beograd, 1998; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914*, Beograd, 2003.

se 'cepao' između patrijarhalnosti (t.j. njenog *zatvorenog* tipa kao forme samoorganizacije i preživljavanja Srba pod Turcima) i načela modernizacije"³⁵.

Istoričari, saglasni da je dihotomija glavna karakteristika razvoja Srbije gledaju, međutim, različito na međusobni odnos članova dihotomije. Jedni ih vide u prožimajućem odnosu: nema patrijarhalnog društva bez elemenata modernizacije niti modernizacije bez elemenata patrijarhalnog društva³⁶. Drugi taj odnos vide kao mehanički: u patrijarhalnom društvu tekovine modernizacije su oaze³⁷.

Antropolozi i etnolozi ukazuju na antagonistički karakter odnosa između patrijarhalnosti i modernosti. Gerhard Gezeman, koji je godinama proučavao srpsko i crnogorsko patrijarhalno društvo, tridesetih godina prošlog veka je upozoravao ljude Zapada da treba da se čuvaju i klone greške: "da naše (evropsko – L. P.) građansko društvo i građansku državu, zasnovanu na moći, ne obezvrjedimo našim romantičarskim oduševljenjem za patrijarhalno društvo. Na koji će način čovjek biti gospodar života, to je stvar istorijskog stepena razvoja na kojem se nalazi. Ali razumljivo je da se osjećamo podstaknutim da ta dva društvena stupnja odmerimo jedan s drugim, jer se oni u istorijskom razvoju čovječanstva sučeljavaju kao nepomirljivi neprijatelji"³⁸.

Podela koja ide linijom antagonističkog odnosa između patrijarhalnosti i modernosti nalazi se u podlozi spoljnih ratova, unutrašnjih političkih sukoba i građanskog rata. Ona prolazi i kroz najobrazovaniji deo naroda: srpske inteligencije ili kako je danas uobičajeno da se kaže – srpske elite, i kroz svakog njenog pripadnika pojedinačno.

5. Uzroci i posledice podeljenosti elite

Istoričari koji na modernizaciju, odnosno evropeizaciju gledaju kao na pravolinijski proces, lišen pomenute dihotomije i antagonizma između patrijarhalnosti i modernosti, u srpskoj inteligenciji vide glavnog generatora promena koje su dovele do toga da je Srbija već u poslednjoj trećini XIX ve-

³⁵ A. L. Šemjak, *Tradicionnoe obščestvo i vjzvoj modernizacii Serbii. Serbia poslednej treti XIX – načala XX v. glazami russkih...* s. 631.

³⁶ Vid. Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa. Evropski uticaji na proces modernizacije*, Beograd, 1992.

³⁷ Vid. Latinka Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913) u: Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 2...*

³⁸ Gerhard Gezeman, *Crnogorski čovjek. Prilog književnoj istoriji i karakterologiji patrijarhalnosti*, Podgorica, 2004, s. 15.

ka, odnosno na početku XX veka, bila država u evropskom smislu reči. Po njima, državni stipendisti³⁹, koji su se "za desetak godina... vraćali u otadžbinu kao pariski, bečki, lajpciški i petrogradski doktori nauka" – zauzeli su "visoke položaje u državnoj i društvenoj hijerarhiji"⁴⁰, što je bilo od presudne važnosti za razvoj zemlje. Autobiografije i memoari nekih od njih pokazuju, međutim, da su oni u zapadnoevropskim zemljama živeli izolovano, najčešće povezani sa ruskom emigracijom, i da nisu postali *zapadnjaci* upravo u smislu prihvatanja kulturnih vrednosti. Impresionirao ih je tehnički napredak Zapada, i za većinu je postojala dilema kako preuzeti rezultate nauke Zapada a ostati duhovno svoj. Oni su u Srbiju doneli ideje i pojmove; bili su pisci zakona, organizatori institucija, pokretači listova i časopisa, diplomati.

U savremenoj srpskoj historiografiji se uočava da su prvi predstavnici malobrojne srpske inteligencije nastojali da modernizuju srpsku državu i da je uredi "u skladu sa liberalnim konceptima", ali su "tokom kasnijeg razvoja počeli sve više da dolaze do izražaja antimodernizacijski procesi i autoritarna kultura"⁴¹.

Ova rascepljenost srpske inteligencije u odnosu na modernizaciju ne ogleda se, međutim, samo u raznim fazama razvoja Srbije nego u nivoima modernizacije unutar jedne iste faze. Odlučujući činilac u tom pogledu je strukturne prirode: specifični karakter srpskog agrarnog sociuma.

Sa epohom "turskog ropstva" (XV–XVIII vek) došlo je do promena čiji je krajnji rezultat bio: "nestanak države i složene društvene strukture, plemstva i domaćih institucija". To jest – "od srpskog naroda ostaju zavisni seljaci, 'raja', i znatno slobodniji stočari. I kod jednih i kod drugih svest se održava u sferi kuće i porodice, pravoslavne crkve koja čuva uspomene na vladare, svetitelje, slavnu prošlost, a junake i ratnike pamti epska poezija, bitan elemenat narodne kulture"⁴².

³⁹ Prva grupa od deset državnih stipendista upućena je u Austriju 1839. i vratila se 1842; druga polovinom pedesetih a vratila se 1858 (nosioci liberalnih ideja); ona koja se šezdesetih godina školovala u Rusiji i Zapadnoj Evropi donela je u Srbiju socijalističke ideje. Ljubinka Trgovčević razlikuje tri generacije srpske inteligencije u XIX veku: 1) do sredine XIX veka, 2) od pedesetih do sredine sedamdesetih godina i 3) od osamdesetih godina do početka Prvog svetskog rata. Srpska inteligencija u XIX veku – zapadni i istočni uticaji: *Evropa i Srbi*, Beograd, 1996, s. 262-263.

Opširnije u: Radoš Ljušić, *Državno-društvena i generacijska periodizacija novovekovne Srbije (1804–1918)* u: *Srbija 19. veka*, 2, Beograd, 1998.

⁴⁰ Dušan T. Bataković, *Uspomene Pante M. Draškića u srpskoj memoarskoj prozi...* s. 19.

⁴¹ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije* u: *Srbija 1804–2004...* s. 146-147.

⁴² Sima M. Ćirković, *Uvod: vreme, prostor, ljudi* u: *Srbi među evropskim narodima*, Beograd, 2004, s. XVI.

To je bila osnova od koje je krenuo razvoj Srbije posle oslobođenja od osmanske vladavine 1815, odnosno od sticanja autonomije 1830. godine. Najnovija istraživanja pokazuju da Srbija ne spada u one zemlje koje su sledile evolutivno prevladavanje tradicionalnog privrednog i društvenog uređenja po engleskom uzoru. Put u *modernu* utiran je u njoj "odozgo", reformskim zakonodavstvom, nametnutim dekretima. Ali, u Srbiji je zakonodavstvo doprinelo konzerviranju struktura i odnosa, i na taj način odredilo istoriju srpske države i društva u moderno doba⁴³.

Pokazalo se da su forme života Srba pod Turcima petrifikovane, i da su stvorile mentalitet koji je te forme institucionalno nadživeo. To se pre svega odnosi na zadrugu, čiji su principi: nedeljiva svojina, kolektivni način proizvodnje, potpuna pravna zajednica zadrugara bili nespojivi sa modernim društvom. Osim ove ekonomske i socijalne funkcije, zadruga je imala još i moralnu, pravnu, etičku i patriotsku funkciju: jedan mikrokosmos⁴⁴. Ona "nije ništa drugo do jedna malena država, koja krugom rada svog obuhvata sve zadatke i težnje jedne sa svim moderne države"⁴⁵. Ona je "mogla čestito vršiti bez malo sve funkcije, koje je država na zapadu"⁴⁶.

Jer, ako su "ove narodne ustanove, vekovnim opitom, tako jasno dokazale svoju snagu i vrednost u životu našega naroda, šta je bilo prirodnije nego na njima zasnovati organizaciju nove državne zgrade u Srbiji? Doista, ništa se prirodnije ne može zamisliti, ali na žalost, tako ne beše učinjeno. U Srbiji se, u vremenu njena postrojenja, načinio nagli prelom"⁴⁷. Za ovo je glavna odgovornost stavljana na Srbe iz Austrije i Ugarske. Njima nije porican "patriotizam i iskrena odanost prema novoj, tek oslobođenoj otadžbini njihovoj", ali se nalazilo da su se oni načinom života i mišljenja "odvojili od prostoga naroda", te novom državnom i upravnom organizacijom sasekli "u koren kućnu opštinu u Srbiji", i "narod se tako pretvori u prah jedinica"⁴⁸.

Međutim, zakonodavstvo u Srbiji posle sticanja autonomije mnogo više je doprinelo očuvanju kontinuiteta patrijarhalnosti nego što je dovelo do

⁴³ Vid. Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941...* s. 30.

⁴⁴ "Kućna je opština dom za siročad, dom za nejake, obolele i ostarele; ona daleko bolje, potpunije i srdačnije namiruje potrebu onoga, što se u modernoj državi onako jadno namiruje javnom milostinjom i azilima. Kućna opština je najbolja škola za čovečansko i građansko vaspitanje, i to škola u najpotpunijem smislu ove reči, kakvu država ne može nikad imati. Kućna je opština najbolja škola za gajenje i učvršćivanje rodoljublja, morala i vere; ona je u neku ruku i najbolja preventivna policija za svoju čeljad". Vladimir Karić, *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*, Beograd, 1997, s. 611.

⁴⁵ Isto, s. 611.

⁴⁶ Isto, s. 612.

⁴⁷ Isto, s. 612.

⁴⁸ Isto, s. 615.

"naglog preloma" i oštrog zaokreta ka modernizaciji. Srpski građanski zakonik, koji je donet 1844. i ostao na snazi do 1946. godine, sačuvao je zadružni princip kolektivne svojine zemlje, a dozvolio podelu velike familije⁴⁹. Time je otvorio put neograničenom usitnjavanju zemljišnog poseda. Preovlađujući mali posed isključivao je mogućnost intenzivne poljoprivredne proizvodnje, a nedostatak domaćeg i stranog kapitala – razvoj industrije koja bi apsorbovala viškove poljoprivrednog stanovništva. U kranjem rezultatu javilo se ekstremno siromaštvo⁵⁰.

Usitnjavanje zemljišnog poseda dovelo je do prezaduženosti seljaka; to je rezultiralo prodajom egzistencijalnog minimuma, odnosno stvaranjem seljaka bezemljaša. Na ovaj proces država je reagovala Zakonom o okućju⁵¹. Sličnu meru poznavale su i druge zemlje Istočne i Srednje Evrope. Ali, za razliku od njih, u Srbiji nije bilo agro-kapitalističkih odnosa ni u začetku⁵². Seljaci su bili vezani za posed, od kojeg nisu mogli "ni da žive, ni da umru"⁵³, a kako nije smeo biti prodat, ovaj maleni posed nastavio je da se deli.

Osnovna funkcija Zakona o okućju bila je socijalna: sprečiti stvaranje seoskog proletarijata po cenu jednakosti u siromaštvu⁵⁴. Ali, u toku čitavog veka koliko se Zakon o okućju održao na snazi⁵⁵, njegovi pobornici su uključivali u argumentaciju njemu u prilog nacionalne i političke motive. Po

⁴⁹ Velikom familijom smatra se ona između 20 i 40 članova.

⁵⁰ Prema podacima jedne ankete koju je među svojim članovima sproveo Savez srpskih zemljoradničkih zadruga od 1910. do 1912. godine – "u predvečerje Prvog svetskog rata dve trećine imanja (organizovanih u zadruga) raspolagalo je sa manje zemlje nego što je bilo neophodno za pokrivanje egzistencijalnog minimuma. Najmanje 5 % je zato tražilo dodatni prihod izvan poljoprivrede. Više od polovine nije imalo potpunu zapregu, trećina nijedan plug, niti bilo koju zemljoradničku alatku, 18 % nije imalo sopstvenu kuću, 28 % je živelo u izuzetno nezdruvom smeštaju, 30 % uveče nije imalo svetla, 38 % nijednom nije spavalo u krevetu". Cit. prema: Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije...* s. 70.

⁵¹ Knez Miloš je 1836. godine zabranio zaduživanje egzistencijalnog minimuma (kuća, bašta, dva vola i jedna krava); 1861. pridodata je površina zemlje od dva dana oranja (1,15 hektara); 1897. i 1898. – površina zemlje je povećana na šest dana oranja (3,45 hektara), stambeni prostor, stočna vuča i inventar. Isto, s. 40.

⁵² Isto, s. 42-43.

⁵³ Cit. prema: Isto, s. 41.

⁵⁴ Jedan od poverljivih ljudi Nikole Pašića, vođe Narodne radikalne stranke, pisao je da je Zakon o okućju "jedan ekonomski najkorisniji zakon za našu zemlju", jer je njime "obezbeđen opstanak našega naroda, koji je uglavnom zemljoradnik tako da u Srbiji ne može biti beskućnika, kao što ih ima po svim drugim državama". Sa pravilnom primenom ovog zakona – "Srbija bi bila najsrećnija zemlja na svetu". Jer je poznata istina: "da samo ekonomski slobodni mogu biti politički slobodni". Avrama Petrović, *Uspomene*. Priredila Latinka Perović, Gornji Milanovac, 1988, s. 43.

⁵⁵ Zakon o okućju ostao je na snazi do tridesetih godina XX veka, sa tendencijom da se proširi na celu Jugoslaviju, što je naišlo na otpor.

njima, cilj pomenutog zakona je bio da se "u narodu održi jedna relativna jednakost u posedu i jedinstvo narodnog života. Na ovaj način, okuće je... otežalo stvaranje socijalnih i klasnih suprotnosti... Time je u narodu ojačala ljubav i osećaj dužnosti prema otadžbini i državi"⁵⁶. Država je, dakle, normirala i garantovala jednakost državljana. Ona je postavila branu njihovoj proletarizaciji. Za uzvrat, oni su postali njena jedina rezerva u borbi za očuvanje celine naroda. I to na dva načina: konzerviranjem socijalnih odnosa institucija u kojima se srpski narod održao pod Turcima, održavalo se jedinstvo sa delovima naroda koji nisu bili oslobođeni, i jačalo se jedinstvo srpskog naroda kao *proleterskog naroda* prema velikim državama kapitalističkog Zapada.

Iako razvoj Srbije od 1830. do 1878. godine, od autonomije do nezavisne države, karakteriše paralelnost elemenata patrijarhalnog i modernog društva, zatvorenost Srbije u njene tradicionalne ustanove – zadrugu i opštinu, to jest istrajavanje na njihovim principima, i posmatrač i istoričari uočavaju kao konstantu. U pitanju su ne toliko ustanove koliko mentalitet koji se u njima formirao. Drugim rečima: "Opštinski mentalitet... u čijoj je osnovi bio kolektivizam proširio se na čitav socium, što je označavalo snažan primat korporacije nad ličnošću i rastvaranje individualnih interesa u zajedničkim. Na svim nivoima – od porodice do države"⁵⁷.

Zadruga sa svojim ekonomskim i socijalnim funkcijama, sa svojim sistemom vrednosti, nalazi se u temeljima ideologije srpskog socijalizma šezdesetih i sedamdesetih godina, odnosno radikalizma osamdesetih godina XIX veka. Kvintesencija te ideologije je *narodna država* nasuprot *modernoj državi* koja uvodi vladavinu prava, izgrađuje institucije i stvara upravljački stalež - birokratiju⁵⁸. Sa ovog stanovišta odlučujuća je bila decenija od 1878. do 1888. godine. Tada su se profilisale dve različite ideologije (liberalna i radikalna) i formulisana su dva različita programa razvoja Srbije (modernizacija nezavisne države Srbije i ujedinjenje celog srpskog naroda u jednu državu). Do podele je došlo u malobrojnoj srpskoj inteligenciji: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan sa rezultatom (granice – L. P.) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se u dva razna tabora"⁵⁹.

⁵⁶ Isto, s. 41.

⁵⁷ A. L. Šemjakin, *Tradicionalno obpčestvo i vjzvoj modernizacii. Serbia poslednoj treti XIX – načala XX v. glazami ruskikh...* s. 642.

⁵⁸ Latinka Perović, *Narodna država u: Srpski socijalisti XIX veka*, Beograd, 1995, s. 121-124.

⁵⁹ Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu, Latinka Perović, *Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka u: Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka...* 3, s. 13.

Za pristalice jednog tabora, državna nezavisnost predstavljala je za Srbiju mogućnost da iziđe "iz granica patrijarhalne države" i stane u redove "naroda jevrejskih". "Veliki politički uspeh kakav je predstavljalo sticanje nezavisnosti stavio je Srbiji u prvu dužnost utakmicu s Evropom, utakmicu na putu prosvete, na putu rada, na putu unutrašnjeg preobražaja po pravima i zahtevima modernih država"⁶⁰

Sa vladom (1880–1883), koja je bila formirana od *zapadnjaka*⁶¹, započeo je drugi ciklus modernizacije Srbije – i to po engleskom modelu: reforma "odozgo", zakoni po uzoru na zapadnoevropske zakone, koja je imala da se završi donošenjem liberalnog ustava, odnosno utemeljenjem parlamentarnog načina vladavine. Ova modernizacija imala je sinhron karakter: odnosila se na ekonomiju, politiku, obrazovanje, zdravlje. Tako je ona rezultirala zakonima o slobodi štampe, slobodi udruživanja i organizovanja, nezavisnom sudstvu, obaveznom osnovnom školovanju, narodnom zdravlju, zaštiti stoke, izgradnji prve železničke pruge, narodnoj banci, ustanovljenju stajaće vojske.

Borbe koje su oko ovih zakona vođene u Narodnoj skupštini nisu u srpskoj historiografiji proučene u meri koju zaslužuju⁶². One su bile nepomirljive, a u nekim slučajevima kao kad je donošen zakon o izgradnji prve železničke pruge, imale su karakteristike građanskog rata. Novine u privredi, pravu, obrazovanju, zdravstvu, vojsci nailazile su na čvrstu branu tradicionalizma. Već je uočeno da je jedna od bazičnih pretpostavki tradicionalizma ideja kontinuiteta, t.j. "solidarnosti pkoljenja živih sa pokoljenjima mrtvih"⁶³, ili "učešća minulih pokoljenja u savremenosti"⁶⁴.

Taj kontinuitet, ta trajna veza živih sa mrtvima kroz pokoljenja, taj strah potomaka od suda preaka – i svrtavaju srpsko društvo u tradicionalna društva, koja su, kako kaže Lisjen Fevr – "jednom zasvagda svoju prošlost uredila zvanično i pragmatično". To jest, ova su društva "pod slikom koju su sebi stvorila o svom aktuelnom životu, o svojim kolektivnim ciljevima, o vrlinama koje su neophodne kako bi se oni ostvarili, projektovala svojevrstu

⁶⁰ Cit. prema: Latinka Perović, *Politička celita i modernizacija u projoj deceniji nezavisnosti srpske države*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka...* s. 237.

⁶¹ *Zapadnjacima* su smatrani liberali Jovana Ristića i naprednjaci (Milutin Garašanin, Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović). Vid. Latinka Perović, *Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka* u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* 3. Uticaj elite...

⁶² Vid. Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini*. Priredili Latinka Perović, knj. 1,2; Dubravka Stojanović, knj. 3; Đorđe Stanković, knj. 4, Beograd, 1997, 1998.

⁶³ E. Šackij, *Utopija i tradicija*, Moskva, 1990, s. 230. Cit. prema: A. L. Šemjakin, *Tradicionalnoe obščestvo i vjzovj modernizacii...* s. 644.

⁶⁴ K. Manhejm, *Konservativnaja mjsl* / K. Manhejm, *Diagnoz našego vremeni*, Moskva, 1994, s. 610. Cit. prema: Isto, s. 644.

prefiguraciju te realnosti: uprošćenu, ali u izvesnom smislu uveličanu i ukrašenu veličanstvenošću, nenadmašnim autoritetom tradicije kojoj tu uzvišenost i svetost podaruje religija".⁶⁵ Zato se ova društva teško okreću budućnosti: ona donosi neizvesnost, a njihov identitet je sav u prošlosti, kroz narodni epos i veru, on je *dovršen*.

Stvarnost, zapravo, nije ni postojala; prošlost je odgovarala slici koja je o njoj stvorena u narodnom stvaralaštvu; budućnost se zamišljala kao obnovljena prošlost.

Pomenute borbe su nagoveštavale kako će se moderni zakoni pretvoriti u mrtvo slovo na papiru, to jest, da se oni neće sprovesti ne samo zbog nedostatka obučениh izvršilaca već zbog pasivne rezistencije njihovom duhu i ogromne snage inercije. Usredsređenost na jedan cilj: ujedinjenju srpskog naroda podređivan je svaki pojedinačni interes i svaka razlika smatrana izdajom.

Reforma "odozgo" prekinuta je 1883. godine. Zbog razoružanja narodne vojske, koje je bilo posledica ustanovljenju stajaće vojske, došlo je do Timočke bune koja je ugušena u krvi. Srpsko-bugarski rat 1885. godine bio je novi udarac reformama.

Drugi tabor bio je svrstan u Narodnu radikalnu stranku, prvu političku partiju u Srbiji (1881–1882). U deceniji pre formalnog organizovanja, kroz socijalističke listove i časopise, konstituisana je ideologija: *narodna država*; *narodna samouprava* i *narodna partija*. Politički progoni, politički procesi, emigracija, cenzura i zabrana listova, a pre svega vrlo nepomirljiva opozicija u Narodnoj skupštini od 1874. godine, koja se nazivala socijalističkom i radikalnom, predstavljali su onu dugu pripremu osnova i za formalno organizovanje političke partije, čim je zakon 1880. godine dao za to mogućnost.

Kroz ideju *narodne države* kao velike zadruge, radikali su emanirali temeljnu instituciju srpskog patrijarhalnog društva i mentaliteta koji se na njenim osnovama vekovima stvarao. Otuda tako snažan otpor ideji moderne države: socijalno složene, sa podelom vlasti i institucijama. I naročito od nje odvojenog društva. Suprotstavljanje državnoj organizaciji koja se razlikovala od narodne države, u kojoj je putem narodne samouprave narod upravljao sobom i u narodnoj partiji nalazio svog političkog reprezentanta – imalo je dvojak učinak. U isto vreme, u neprosvećenom narodu, seljak na malom posedu nije mogao razviti nikakvu modernu proizvodnju. To je uticalo na njegove male potrebe, ambivalentan odnos prema državi: između podaništva i bezvlašća, i na predmoderni karakter društva.

⁶⁵ Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*. Priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 2004, s. 99.

Hijerarhijski organizovana – mesni odbori, glavni odbor, vođa – Narodna radikalna stranka je bila duboko ukorenjena u narodu: postala je klasna organizacija seljaka, jedine klase koja je postojala dajući srpskom društvu apsolutno agrarni karakter. Dominantan sitni posed, koji je obezbeđivao jednakost u siromaštvu, predstavljao je socijalnu osnovu *narodne* demokratije, čije su karakteristike zakonito bile kolektivističke, odnosno totalitarne. Kao takve, one su bile i važan instrument borbe za ujedinjenje celog srpskog naroda. Otuda je modernizacija realne srpske države, u granicama koje joj je odredio Berlinski kongres 1878. godine, smatrana izdajom *pradedovskih zavetnih ciljeva*, i opstruirana je na razne načine.

Patrijarhalnost je zaodevana u evropske, moderne forme. Ustav iz 1888. bio je liberalan, i u srpskoj istoriografiji se to uzima kao krunski dokaz *evropeiziranosti* Srbije već u poslednjoj četvrtini XIX veka. Međutim, na izborima za Vanrednu Narodnu Skupštinu, koja je imala da sprovede Ustav iz 1888, Narodna radikalna stranka je od ukupno 117 mandata dobila 102, a Liberalna stranka 15 mandata. Napredna stranka nije ni izlazila na izbore, jer je 1887. godine, posle pada svoje druge vlade, doživela linč, koji je poznat kao "veliki narodni odisaj"⁶⁶.

Vanredna Narodna Skupština (1. oktobar 1889) se "konstituisala, kao čisto partijska skupština". Iz nje je proizašla homogena radikalna vlada. Osim toga, radikali su imali većinu u Državnom savetu, u kasaciji i apelaciji, u glavnoj kontroli. "Radikalna stranka, dotle moćna samo 'dole' u narodu, sad je, temeljno, učvrstila svoj položaj 'gore' u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti poradikaljeno je, i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansiralo neradikalno Namesništvo"⁶⁷.

Druge dve stranke, Liberalna i Napredna, sa vrlo tankim socijalnim osloncima, koncentrisane u varošima, sa dobrom štampom u nepismenom narodu, nisu tretirane kao politički protivnici već kao neprijatelji. Hegemoni položaj Narodne radikalne stranke davao je državi partijski karakter, a političkom životu u zemlji, najblaže rečeno, monistički karakter. Ujedinjenje

⁶⁶ Obračun sa naprednjacima dogodio se za vreme koalicione vlade radikala i liberala. U više mesta u unutrašnjosti Srbije naprednjaci su svirepo ubijani, fizički maltretirani, iseljavani. Njihovi domovi su pljačkani i spaljivani; uništavani su voćnjaci i vinogradi. O svim aktima ovog političkog nasilja svakodnevno je izveštavao naprednjački list "Videlo", a pisali su i evropski listovi. Vid. Latinka Perović, *Politički protivnik kao neprijatelj u: Ogledi o modernizaciji Srbije*, Beograd, 2006.

Napad na naprednjake ponovio se 1889, kada su nemiri zahvatili Beograd.

⁶⁷ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III, Beograd, 1924, s. 37, 49.

srpskog naroda je cilj kome stremi ne samo vladajuća partija nego i opozicija – iz uverenja ili iz straha da ne bude optužena za izdaju *zavetnih ciljeva*.

Ujedinjenje srpskog naroda postalo je ideja svih ideja. Ono je diktiralo dinamiku unutrašnjeg razvoja države posle sticanja nezavisnosti, i određivalo prioritete. Svaka novina koja je za posledicu imala socijalno diferenciranje egalitarnog agrarnog sociuma, podizanje kvaliteta života (školovanje, zdravlje, komunikacije) i razvijanje svesti o ličnim pravima narušavala je unutrašnje jedinstvo koje je bilo neophodno za ostvarenje ujedinjenja naroda. Prema novinama, "tradicija i cilj" su stajali kao "cementirajuća snaga"⁶⁸. Na delu su bile dve inkompatibilne orijentacije: "neodređenost rokova širenja granica – jedna je od glavnih kočnica kretanja Srbije putem evropeizacije i modernizacije"⁶⁹.

Institucije i sredstva od značaja za formiranje ličnosti (porodica, škola, crkva, vojska, štampa, usmena i pisana književnost) imali su u prvom planu nacionalno ujedinjenje. U korist patriotskog osećanja potiskivana su i prikrivana sva druga osećanja. Od malih nogu, dete je vaspitavano kao ratnik i osvetnik, u mržnji prema neprijatelju: Turčinu, Austrijancu, Švabi... To su uočavali gotovo svi strani posmatrači i putopisci⁷⁰.

Osim porodičnih katehizisa, postjali su i javni katehizisi. Zavisno od spoljnopoličkih konstelacija, u njima su menjana imena neprijatelja srpskog naroda, ali je duh mržnje prema njima ostajao isti. Jedan *Katehizis za narod srpski* objavljen je iste godine kad i Ustav iz 1888, koji je smatran jednim od najliberalnijih ustava u Evropi⁷¹. U stvari, ovim duhom je, iz generacije u ge-

⁶⁸ V. O. Ključevski. *Aforizmi. Istoričeskie portretj i Dnevnik*, Moskva, 1993, s. 67. Cit. prema: *Russkie o Srbii i Serbah...* s. 665.

⁶⁹ L. V. Kuzmičeva, *Serbia između Vostokom i Zapadom / poiski gosudarsvinnoga stroitelstva v XIX i XX vekov. K 60-letiju profesora Moskovskogo universiteta G. F. Matveeva*, Moskva, 2003, s. 76. Ista, *"Falšivij paartizan ruskoj" Jovan Ristič i obretnie Serbskoj nazavisnosti, Rodina*, Istoričeskoj ilustriranuj žurnal, Moskva, 2003, 10.

⁷⁰ Ruski slavist P. A. Rovinski, koji je kroz Srbiju prolazio 1868–1869. godine, piše da je nailazio "na originalno domaće vaspitanje". "Tako, otac pita malog sina (što najčešće biva u gostima): 'Ko si ti?' Dete odgovara: 'Srbin'. – 'Gde je propalo srpsko carstvo?' – 'Na Kosovu polju'. – 'Ko je poginuo na Kosovu polju?' – 'Car Lazar, 9 Jugovića i svi srpski junaci'. – 'A još ko?' – 'Car Murat'. – 'Kako je on umro?' – 'Njega je rasporio Miloš Obilić'. – 'Kako se mi sećamo cara lazara, Miloša Obilića i svih drugih srpskih junaka?' – 'Večna im pamjat'. – 'A Murata?' – 'Neka je proklet'. – 'Ko je neprijatelj Srba?' – 'Turci'. – 'A još ko?' – 'Švabe'. – 'Šta im ti želiš?' – 'Uzeću sablju, i posećiću gadove'". Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868–1869*, Novi Sad, 1994, s. 159.

⁷¹ "Ko je neprijatelj Srba? – Glavni neprjatelj Srba je Austrija... Šta treba raditi? – Mrzeti Austriju, kao glavnog neprijatelja... Ko je prijatelj Srba i Srbije? – Jedini iskren i siguran prijatelj Srba, koji je to bio i ostao je: velika moćna Rusija. – Šta je dužnost svakog Srbina? – Voleti svoju domovinu i kralja i umreti za njih, uvažavati svoje prijatelje i mrzeti neprijatelje". *Katehizis za narod srpski*, Zlatibor, Užice, 17. april 1888, br. 17. Vid. *Russkie o Srbii i Serbah...* s. 664.

neraciju, prožimano vaspitanje u školi. Vaspitavani u duhu nacionalne ideje, vaspitanici, kasnije u ulozi roditelja i učitelja, i sami vaspitači, prenosili su taj duh, uobličavali ga u kolektivno osećanje i formulisali kao ideju svih ideja, u kojoj je sažeto i sve ostalo⁷².

To i objašnjava oduševljenje sa kojim je, nepunu deceniju posle krvavog dinastičkog prevrata, dočekan početak epohe ratova (1912–1918). U rat se išlo kao u svatove⁷³. A mala i siromašna zemlja, bez vojničke spreme i bez poznavanja ratne tehnike koja je napredovala od ratova 1876–1878, a ratnici

⁷² Sa ovog stanovišta, sećanja Pauline Lebl Albala (1891–1967) predstavljaju dragocen izvor. Ona piše iz iskustva i vaspitanika i vaspitača:

"Škola je smatrala da joj glavni zadatak da daje znanje učenicima, da u izvesnoj meri i koliko je moguće utiče i na razvoj karaktera, i da njima razvija nacionalnu svest i želju da posluže narodu... Ali, bila je jedna čitava oblast koju škola nije doticala; to su obavешtenja o konstrukciji države, društva, o uslovima i temeljima na kojima ovi počivaju, a još manje nam se ukazivalo na reforme koje valja izvesti, a kako li na naše dužnosti koje u tom poslu imamo da izvršimo i mi kao i svaka druga generacija".

"Stotine mladih devojaka spremale su se da postanu službenice svoga naroda koji se u ovim časovima (ratovi 1912–1914 – L. P.) zlopati, grca i gine, – a mi stariji imali smo zadatak pun najveće odgovornosti da te devojke načinimo što sve stranijim i sposobnijim narodnim vojnicima". ... "sve je bilo podređeno jednoj svrsi: da se kod učenika stalno održava u svesti misao o njihovim nacionalnim zadacima". Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Beograd, 2005, s. 104, 245, 346.

⁷³ "Cela naša generacija bila je već godinama zapajana i kroz školu, i kroz književnost, i kroz novine, i kroz javne skupove nacionalnim idealima oslobođenja i ujedinjenja, i nije čudo što smo jedan rat protiv Turske smatrali kao ostvarenje svojih davnašnjih snova. Pored toga, naša generacija nije bila doživela nijedan rat, nije poznavala njegove užase i, s mladalačkom neustrašivošću i osionošću očekivala je s nestrpljenjem čas osvete za vekovna stradanja, 'smrt onoj truleži na Bosforu', 'proterivanje Turaka iz Evrope' – to su bile krilatice koje su nas dovodile do paroksizma.

Naši drugovi pošli su u rat veseli i s pesmom kao u svatove. Mi smo ih ispraćale s cvećem i s uzvicima 'Doviđenja!' Niko od nas nije mislio na mogućnost neuspeha, poraza, smrti. Želeli smo pobjedu, bili smo razdragani. Našem naraštaju je palo u deo da budu izvršioци Kosovskog amaneta. Kakva sreća". Isto, s. 188.

Dragiša Vasić govori isto:

"Mi smo se uvek, s predanim naporom, trudili da proniknemo i tačno proučimo razlog onog oduševljenja, povod one retke radosti, koja beše iskrena, i one besprimerene gotovosti, da se bez ustezanja, bez tuge, smesta napusti onaj normalni, naviknuti, tihi život, da bi se zameenio za onaj naporan, opasan i mučan, kome se išlo u susret.

Je li to... bila strast za osvetom? Je li taj bes, a to je značio bes, bio izraz, oduška vekovne mržnje? Koliko je taj polet bio duh predaka, izraz nacionalnog bola ili težnje za osvetom dičnih nepravdi?"

... "naš polet značio je duh naših predaka... Taj duh... stvorio je ono ratno oduševljenje, koje se pojačalo sećanjem na bolove još neoslobođene braće..." Dragiša Vasić, *Karakter i mentalitet jednog pokolenja. Devetsko treća*, Beograd, 1990, s. 14, 17.

ostali jednako neprosvećeni⁷⁴ - Srbija je glavni resurs imala u svojoj živoj sili⁷⁵, mladima koji su do rata bili vezani samo za zavičaj, i koji su kretali u nepoznato, ali sa ciljem koji im je usađivan u porodici i školi, u crkvi i vojsci, u književnosti i propagandi.

U ratovima za ujedinjenje (1912–1918), srpski narod, posebno Srbija, višestruko se istrošio. Ukupan demografski gubitak iznosio je 1,200.000 (poginuli, umrli, nerođeni i radno onesposobljeni) ili 35 odsto celokupne populacije⁷⁶.

⁷⁴ Konsultant ruskog Crvenog krsta u srpsko-turskom ratu 1876, kasnije profesor Jovno-hirurške akademije, S. P. Kolomin pisao je: "Mi smo se sreli sa narodom koji nema naviku da se leči i koji tome lečenju ne pridaje nikakav značaj, posebno mu je bila strana operativna pomoć. Do rata u svakom od 17 okruga kneževine postojala je mala bolnica, ali stanovnici su se retko obraćali za pomoć, tako da su te bolnice imale više formalan nego stvarni značaj. Narod nije imao skoro nikakvog pojma o hirurškom lečenju, zato što je u Srbiji i suviše malo hirurga, i osim toga on je retko video traumatske povrede, zbog nedostatka mehaničarskih i svakih drugih fabrika. Došao je rat, i taj jadni narod počeo je masivno da plaća ranama iz vatrenog oružja. Njemu tuđi ljudi, ruski doktori, prihvatili su se lečenja, počeli su da stavljaju gipsane zavoje, vrše amputacije i ostalo. Ti 'vojnici', poslušni kao mala deca, rado i uljudno su podnosili vađenje metaka, 'previjanje', tj. povezivanje rana, u duši duboko uvereni da je sva ta procedura (osim vađenja metaka) izlišna i da rane ne bi lošije zarasle i bez naše pomoći, ako bi ranjenike pustili kućama. Kada su doktori počeli da govore o amputacijama, narod nije hteo da veruje argumentima, a pri upornim uveravanjima, počeli su da se čuju odgovori: 'Ne smeš ne samo da govoriš nego ni da misliš o tome da mi odsečeš nogu!' Oni su strašno platili za svoju nenaviknutost na hiruršku pomoć. Pošto su neko vreme poležali u vojnim bolnicama i nekako navikli na nas, ranjenici su radije pristajali na operacije, ali su sačuvali neki neodređen strah od amputacija: 'Bolje smrt, nego rezanje' – i umirali su; drugi su pristajali, ali kasno, i štetili su sebi time, što su umanjili tanku šansu na povoljan ishod posle operacije... Austrijski Srbi (od kojih su mnogi bili dezerteri austrijske vojske) i ruski dobrovoljci daleko su radije pristajali na sve operacije, tako da se strah Srba može objasniti samo nedostatkom navike na operativnu pomoć". Cit. prema: *Rosskie o Srbiji i Serbah...* s. 662.

⁷⁵ Boraveći 1912. u Beogradu, L. D. Trocki je zapisao: "Prolazi u stroju 18. puka koji se danas upućuje na granicu. U uniformi, u opancima od like, sa zelenim grančicama na šapcima. Trube trubači, dobošari daju takt. Utisak koji na mene ostavlja izgled toga puka teško mogu da izrazim. Nema spoljne konvencionalne energičnosti, pre tragična osuđenost na propast. Opanci od like na nogama i ta zelena grančica na šapki – pri punoj ratnoj opremi – daju vojnicima neki potresan ton. I ništa u datom trenutku ne karakteriše za mene tako jasno krvavu besmislenost rata, kao ta grančica i ti seljački opanci.

... Srbija ima nešto manje od 3 miliona stanovnika. Prema poslednjim odacima mobilisano je, računajući i dobrovoljce, 300 hiljada ljudi. To je peti deo muškog stanovništva, uključujući nemodne starce i odojčad. Koncentrisana radna snaga zemlje istrgnuta je na neograničeno vreme iz njenog privrednog tela. Ako se i dopusti da će krvava čaša rata mimoći Srbiju, – a za to nema nade, – i tada će ova mobilizacija za niz godina potresti osnove postojanja mlade zemlje, koja vapi za mirom, radom i kulturom". Objavljeno u ruskom listu "Denj", br. 3, 4. oktobra 1912. Cit. prema: *Ruskie o Srbiji i Serbah...* s. 500.

⁷⁶ Ljubodrag Dimić, *Srbija 1804–2004 (suočavanje s prošlošću)* u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...* s. 34.

Sa stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), Kraljevine Jugoslavije (1929–1941) srpski narod se konačno našao u jednoj državi. Ali, tek tada se pokazalo da granice nisu bile jedina prepreka integraciji srpskog naroda – "već razlike nastale zbog nejednakosti uslova razvoja usled razdvojenosti tim granicama"⁷⁷. Pored antagonizama između različitih nacija koje su se od 1. decembra 1918. godine našle u jednoj državi (Srbi, Hrvati, Slovenci), postojale su velike napetosti i trvenja unutar svakog nacionalnog korpusa – "među Srbima između Srbijanaca i tzv. 'Prečana', stanovnika Srbije i Srba podanika Austrougarske"⁷⁸.

Srbija je u novu državu unela devetnaestovekovnu ideologiju narodne države koja je podrazumevala ostvarenje jedinstva celog srpskog naroda, i kao svoj glavni adut velike ljudske žrtve. U višenacionalnoj državi ta ideologija je mutirala u integralno jugoslovenstvo koje je pojačalo suprotnosti između nacija, i ubrzalo integraciju nesrpskih naroda. Privredno heterogena država (6 carinskih zona, 5 valuta, 4 železničke mreže, 3 vrste bankovnih sistema), nije se mogla ujediniti primenom srpskog zakonodavstva na celu državu. To nastajanje dodatno je komplikovalo političke odnose u državi.

Diktatura je na kratko održala jedinstvo zemlje, ali se ona pri prvom izazovu kakav je bio početak Drugog svetskog rata raspala. U suštini, ideja složene države bila je strana srpskoj političkoj misli⁷⁹. O federalizmu govore literalni duhovi poput Mihaila Polit-Desančića (1833–1920), i srpska levica kroz celu svoju istoriju: prvi socijalisti oko Svetozara Markovića, socijaldemokrati i komunisti. Ali, ni predstavnici levice nemaju u vidu federaciju kao savez nacionalnih država već savez slobodnih opština; privredno jedinstvo koje relativizuje granice; internacionalno jedinstvo proletarijata.

⁷⁷ Sima M. Ćirković, *Uvod: vreme, prostor, ljudi u: Srbija među evropskim narodima...* s. XIV.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Profesor Mihailo Konstantinović, koji je kao ministar u vladi Dragiše Cvetkovića, radio na sporazumu Srba i Hrvata 1939. godine, beleži reakcije na sporazum dvojice na određeni način ključnih ljudi u Srbiji.

Prvi je Slobodan Jovanović: "Večera sa Slobodanom Jovanović... Pitanje Sporazuma. Slobodan me iznenađuje kad kaže da smo se mogli sporazumeti sa Nemcima, a ne sa Hrvatima... On je, ipak, zatrovan srpski šoven".

Vladika Nikolaj Velimirović: "Kaže da je uvek mislio da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju sa drugima. To je i Pašić mislio... Pašić je hteo srpsku državu... Van sumnje je da ste spasli državu (Sporazumom – L. P.). To je vrlo nužno. Ali se ne sme ići dalje ni praviti kakve banovine. Rešeno je njihovo pitanje pa sad nek ostane ostalo kako je". Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad, 1998, s. 177, 196, 197.

Iako je 1945. Jugoslavija obnovljena na osnovama složene države, njen federalizam je, po uzoru na sovjetski federalizam, bio više administrativan i kulturni nego politički: Komunistička partija bila je vezivno tkivo države. Sukob sa Staljinom doveo je do jačanja poluga državnog jedinstva (lična vlast, snažna armija i efikasna policijska struktura). Ali, već posle Staljinove smrti, od ranih pedesetih godina, česte ustavne promene ukazivale su da Jugoslavija još uvek traži formulu, koja bi, s jedne strane, omogućila srpskom narodu da živi u jednoj državi, a s druge strane otklonila opasnost da on asimiluje i majorizuje druge narode.

Istraživanja nevidljivih previranja, a naročito puteva integracije naroda u drugoj Jugoslaviji, izostala su iz raznih razloga: partijski karakter države; strah da sećanje na građanski rat ne naruši unutrašnju stabilnost države; vanblokovska pozicija države u vreme hladnoratovske podeljenosti sveta. U isto vreme, pomaci u modernizaciji Srbije, koja posle 1945. godine izranja kao matična država srpskog naroda⁸⁰, neuporedivi su sa onima koji su učinjeni u prethodnim ciklusima modernizacije: ubrzana industrijalizacija; promena strukture stanovništva; masovno školovanje; zdravstvena zaštita; pravni i faktički položaj žene; razvoj nauke i kulture, posebno umetnosti (književnost, prevodilaštvo, film, pozorište, slikarstvo, muzika).

Sa stanovišta odnosa prema nacionalnoj integraciji, odnosno prema raznim nivoima integracije: u Jugoslaviji, Evropi i svetu – komunistički pokret u Jugoslaviji apsolutno nije neupitan tako kako nekim autorima danas izgleda. U komunističkom pokretu Srbije od ranih dvadesetih godina XX veka, kada se on i suočio sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji⁸¹, postojalo je snažno osećanje identifikacije sa jugoslovenskom državom. Otuda je svaka decentralizacija, a pogotovo federalizacija na nacionalnoj osnovi, percipirana kao lokalizam, automaštvo, separatizam i iredentizam. Bez obzira na dogmu o ideološkom jedinstvu, odnosno partijskom i državnom jedinstvu, povremene polemike između intelektualaca, najčešće pripadnika Komunističke partije, dokazivale su da su protivrečnosti i u samoj Partiji žive, i da upravo ona, s vremena na vreme, dopušta da se izraze⁸².

Ideje *narodne* države koja ujedinjuje teritorije na kojima živi i poslednji pripadnik srpskog naroda neodvojiva je od *narodne* države kao socijalno homogene celine. Tome još treba dodati da je pravoslavna vera neodvojiva

⁸⁰ Vid. Stevan K. Pavlović, *Srbija: Istorija iza imena*, Beograd, 2004; Sima M. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima...*

⁸¹ Vid. Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984.

⁸² Latinka Perović, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji? Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevcu 1961/1962. u: Dijalog povjesničara / istoričara*, Zagreb, 2005.

od nacionalne pripadnosti, Srpska pravoslavna crkva od države. Sve je ovo stavljeno na probu na kraju XX veka. Pre no što je prećutno nepristajanje na složenu državu učinila javnim, izgubivši pri tom bitku za majorizaciju Jugoslavije (*jedan čovek – jedan glas*), Srbija je prošla kroz *antibirokratsku* revoluciju, u kojoj je odbacila ekonomske i političke reforme u pravcu tržišne privrede i političkog pluralizma. Na izazov krize ekonomije državnog socijalizma, slova komunističke ideologije i prestanka hladnog rata – Srbija je dala odgovor koji je na tragu njene istorijske konstante. Ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu odlagalo je njenu ekonomsku i političku modernizaciju. Na tom pitanju, legitimno su se manifestovali različiti interesi naroda koji su bili u sastavu jugoslovenske države.

Egalitarna ideologija, pod raznim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam) karakterisala je istoriju Srbije kroz čitavo moderno doba. Ona nije uništila ni aristokratiju ni buržoaziju, kao ni modernu državu zasnovanu na vladavini prava, i liberalnu demokratiju utemeljenu na slobodnom pojedincu: svega toga nije bilo. Jednakost u siromaštvu nije bila sama sebi cilj već važna pretpostavka ujedinjenja naroda. Zaokruženje etničke države podrazumevalo je teritorijalnu ekspanziju, neograničeno trošenje materijalnih resursa i, dakako, ljudskog materijala. Tekovine modernizacije kad su postale kritična masa za modernost poništavane su i raubovane⁸³. U Srbiji je sukob patrijarhalnosti i modernosti postao dramatičan i zbog globalnih procesa upravo kao posledice modernosti. On se može posmatrati u svetlu neposredne prošlosti, tj. raspada jugoslovenske države i ratova devedesetih godina prošlog veka. Ali se može razumeti tek u svetlu razvoja Srbije u moderno doba.

U svim državnim okvirima u kojima je srpski narod živio u poslednja dva veka: Kneževina Srbija; Kraljevina Srbija; Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – odnosno Kraljevina Jugoslavija; Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija; Savezna Republika Jugoslavija; Srbija i Crna Gora – odnos patrijarhalnosti i modernosti javlja se kao konstanta. Ali, tek na planu društvene istorije postaje vidljivo da "srpsko poljoprivredno društvo ni u kom slučaju nije bilo potpuno nepromenljivo", ali i da sve do Prvog svetskog rata,

⁸³ "Precene o broju emigranata iz Srbije, tokom devedesetih godina, koji imaju najviše obrazovanje variraju od 30.000 ili 40.000 do čak 150.000". Ankete koje su sprovedene početkom 2005. pokazuju "da bi preko 50% mladih ljudi između 16 i 25 godina starosti napustilo zemlju ukoliko bi im se za to ukazala prilika; da čak njih 18% planira da trajno napusti zemlju; a da od 120 najboljih učenika srednjih škola, osvajača nagrada na republičkim, evropskim i svetskim takmičenjima srednjoškola (pretežno iz prirodnih nauka), čak 96% planira da napusti zemlju". Miroslav Jovanović, *Srbija 1804–2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)* u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...* s. 193.

njegov "inovativni potencijal nije bio dovoljan da potpuno raskine okove predmodernog privrednog i društvenog ustrojstva"⁸⁴. I da su: "Značajni nosioci modernizacije u Srbiji... pali kao žrtve prvenstva politike pred ekonomijom, državne, centralizovane kontrole nad privredom i upravom"⁸⁵.

Na ovoj ravni treba tražiti i odgovor na pitanje o nedovršenoj integraciji srpskog naroda, i specifičnoj ulozi njene inteligencije ili elite. U kojoj meri je na njen vrednosni sistem, na njene društvene i političke ideale uticao mentalitet⁸⁶ agrarnog društva, to jest društva bez slojeva i klasa? Opština je bila osnovna ćelija, u kojoj se formirala svest seljaka o sebi i svetu koji ga okružuje, o onom što je potreba i što je bitno: "Mentalnost seljaka – to je opštinska mentalnost, formirana u okvirima zatvorene lokalne zajednice, u seoskoj susedskoj organizaciji. Naravno, na mentalnost seljaka uticalo je i makrodruštvo, ali njegov uticaj na tom planu je neuporediv je sa sveobuhvatnim uticajem opštine. Na predindustrijskom stadijumu upravo je opštinska mentalnost seljaštva određivala mentalitet društvene celine... Objasnjenje ovoga treba tražiti u tome, što je bez obzira na svoju ograničenost i zatvorenost, insitut opštine i kolektivna opštinska svest zakodirala glavnu suštinu društvenosti: uvučenost individue u poslove i interese kolektiva, solidarnost, saradnju, uzajamnu pomoć. Opština predstavlja konkretnu formu socijalnog zajedništva, iz koje su se vodile sve druge u ljudskoj istoriji poznate forme društvenog zajedništva"⁸⁷.

Socijalna jednakost i nacionalno jedinstvo čine identitet i srpske inteligencije: one koja dolazi sa sela ili iz varoši; one koja se školuje u zemlji, Zapadnoj Evropi ili u Rusiji. U Petrogradu, Cirihu i Beču, ona se organizuje u udruženja kojima daje imena srpskih tradicionalnih ustanova: *opština* i *zadruga*⁸⁸. Svako strukturno i institucionalno narušavanje socijalne jednakosti predstavlja udaljavanje od zavetnog cilja: nacionalnog jedinstva⁸⁹.

⁸⁴ Mari – Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941...* s. 246.

⁸⁵ Isto, s. 245.

⁸⁶ Reč *mentalitet*, i praksa vezuju se za "Anale", tj. za pravac istorijske nauke koji je tridesetih godina prošlog veka preovladao u Francuskoj. U srpskoj istoriografiji *mentalitet* nije istraživao: "Srbija se još ne nalazi u redu ovih istraživačkih objekata slavjenih na mentalitetsko-istorijsku diskusiju". Hans Mihael Midlih, *Patrijarhalni mentalitet kao smetnja državne i društvene modernizacije u Srbiji XIX veka, Istorijski časopis*, Beograd, XXXVIII, 1988, s. 111, 112, 113.

⁸⁷ L. V. Danilov, V. P. Danilov, *Kresjanskaja mentalnost i obščina v: Mentalitet i agrarnoe razvitike Rossi (XIX-XX vv.)*, Moskva, 1996, s. 22, 23.

⁸⁸ Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, 3... s. 17.

⁸⁹ Opozicioni poslanici, bliski socijalistima, odnosno radikalima, Jevrem Marković i Adam Bogosavljević, bili su protiv gradnje železnice; diplomatskih predstavništava; škola u kojima su se učili strani jezici, retorika, muzika. Sve u strahu, da će takve škole od Srba stvoriti

U isto vreme, svako izdvajanje iz naroda, makar i po osnovi obrazovanja, nalagalo je oprez: ono nije smelo da se pretvori u odnarođivanje. Taj oprez je dolazio iznutra, iz same školovane manjine. Tako je u svom pismu (1870) rodonačelnik srpskog socijalizma pisao ministru prosvete u Srbiji:

"Pre 50 godina u Srbiji skoro nije bilo drugih staleža osim seljaka. Mi smo svi sinovi ili unuci seljaka. Obrazovani ljudi (ja mislim prave obrazovane, a ne nadriknjige) što su izašli iz te sredine to je obrazovana demokracija u pravom smislu te reči. To su ljudi što su većinom odrasli na 'proji' i 'skrobu' i koji su došli do višeg obrazovanja na račun onog naroda što je još ostao na 'proji' i 'skrobu' i u kome ima puno njihovih najbližih rođaka (*ako je ko od inteligencije koji je učinio neku 'karijeru', voljan da to zaboravi mi nismo voljni da mu to dozvolimo* – Podv. L. P.). Tražiti, dakle, od nas obrazovane demokracije... da mi odelimo naše interese od interesa narodnih... to znači tražiti od nas nešto nemoguće"⁹⁰.

Nije teško otkriti socijalne i kulturne osnove egalitarizma⁹¹ i nacionalnog jedinstva u istoriji Srbije u poslednja dva veka. Ali ni to da se u njima koreni totalitarno mišljenje koje je bitno uticalo na političku kulturu, model demokratije i na političko organizovanje.

Davno je uočeno, iako bez pridavanja pažnje koju je zasluživalo u nacionalnoj historiografiji, da je jedna od specifičnosti srpske elite, da je ona (u svojoj većini) sačuvala tradicionalni mentalitet, jer je, kako je pisao P. A. Kulakovski – "po svome poreklu vrlo bliska običnom narodu"⁹².

Uz otpor svemu stranom, ova *utopljenost* inteligencije u narod (iz uverenja, demagogije, interesa), smatrana je ozbiljnom preprekom za budući razvoj zemlje i naroda. "U Srbiji me je", pisao je već pominjani A. P. Rovinski, "jedna stvar posebno začudila: svuda je u drugim zemljama dosta ljudi koji predstavljaju inteligenciju što su na proporcionalno višem nivou od mase, a

"gomilu nježnih mekušaca", koji neće ratovati. Vid. Latinka Perović, *Programi narodne demokratije u Srbiji druge polovine XIX veka. Tokovi istorije*, Beograd, 1999, 1-2.

Dr Vladan Đorđević navodi kako mu je češki nacionalni radnik Ladislav F. Riger objasnio zašto Česi neće dizati revoluciju protiv austrougarskog jarma, iako im je težak: "Narod, koji u svakoj kući ima klavir, ne diže revoluciju". A Kragujevac, nekadašnja srpska prestonica, imao je samo jedan klavir, 1888. godine, i to u kući doseljenika iz Srema. Vid. A. L. Šemjakin, *Tradicionalno obpčestvo i vjzvoj modernizaciji... Ruskie o Serbii i Serbah...* s. 664, 665.

⁹⁰ Svetozar Marković, *Otvoreno pismo G. Matiću, Sabrani spisi*, I, Beograd, 1960, s. 191-192.

⁹¹ Na pitanju socijalnih razlika propadale su i privredne reforme u Jugoslaviji; kritikovano je potrošačko društvo; odlaska radnika na rad u inostranstvo; progonjeni su tehno-menadžeri, odnosno tehnička inteligencija koja je bila nosilac privredne modernizacije u drugoj polovini XX veka.

⁹² P. A. Kulakovski, *Serbia v poslednie godj v. Ruskie o Serbii i serbah...* s. 633.

u Srbiji je suprotno – inteligencija je ispod nivoa na kojemu bi se morala nalaziti, koji u celini odgovara napretku naroda. Ona se u stvari isuviše malo odvaja od mase. Možda je u tome zaloga buduće sreće i harmoničnog razvoja Srbije, ali se mora reći da se to veoma nepovoljno odražava na njen opšti interes"⁹³.

Ova pojava nije izmakla pažnji ni domaćih autora. Mentalitet je uticao na prioritete, a stvaranje inteligencije koja bi izmicala znanjem ni po broju škola, nivou nastave i prosvete nije spadalo u prvorazredne zadatke siromašnog i neujedinjenog naroda. Tako se krug i spontano i svesno zatvarao: "Kad u glavnome shvatimo rezultate školovanja u Srbiji, možemo kazati, da su nam sve škole davale do sada samo polu-znanje, i da će tako morati dugo i dalje ići, ako im se ne priteče u pomoć mnogo jačim sredstvima. Uticaj toga polu-uznanja ogleda se jasno u celome razvitku Srbije, koji se odlikuje tumananjem i kolebljivošću u toku svome i nesavršenstvom ustanova, koje je stvorio. Ne može se poreći ni to, da poluznanje, utičući štetno na opšti razvitak narodni utiče štetno i na samo moralno mu stanje..."⁹⁴

Ako se nije mogla povući razlika između inteligencije i mase, još manje se mogla praviti razlika između političke i intelektualne elite. U siromašnom i agrarnom društvu obrazovani pojedinci su bili i organizatori države i osnivači naučnih i kulturnih institucija, začetnici naučnih disciplina i kulturnih i umetničkih pravaca⁹⁵. Oni su višestruko bili vezani za državu (stipendije, zaposlenje, društveni položaj). A tako formirana inteligencija, elita ili sloj, kako primećuje Dubravka Stojanović, "nije nikada mogao imati onu snagu u demokratizaciji zemlje koju su imale društvene grupe kojima je u zapadnoj Evropi dopao zadatak da, u ime društva i građana, primoraju državu na postepeno povlačenje"⁹⁶. Otuda su političke i intelektualne elite u svojoj iznimno mogućoj deljivosti napravile pomake u modernizaciji ali nisu prešle granicu koja razdvaja patjarhalno i moderno društvo. Političke elite su pretežno težile popularnim merama⁹⁷. I sam izraz *totalitarne demokratije*, one su taj model demokratije i učvršćivale. Kratka razdoblja političkog pluralizma uvek je karakterisalo postojanje stranke hegemonu, to jest odsustvo alternative.

⁹³ Pavel Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Srbiji 1868–1869...* s. 137.

⁹⁴ Vladimir Karić, *Srbija...* s. 262.

⁹⁵ Vid. Latinka Perović, *Naučnik i političar: Jovan M. Žujović. (Prilog proučavanju srpske elite)*, Tokovi istorije, Beograd, 1993, 1-2.

⁹⁶ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije* u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004...* s. 129.

⁹⁷ Vid. Latinka Perović, *Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka...*

Intelektualne elite su predstavljale *ulje na vodi*. Ali, to nije usled subjektivnih svojstava i nedostatka energije njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od pred-modernog društva.

U srpskoj književnosti, istoriografiji, publicistici veoma je prisutan antievropski trend. To nije novo: na tragu je srpske patrijarhalnosti koja je kao izraz zatvorenog društva uvek izražavala strah od promena. I u razmeri je veličini izazova na prelasku XX u XXI vek. Ali, on je manje štetan od fasadnog evropeiziranja prošlosti Srbije, jer je zapravo izraz *nulte* opcije: "promene su poželjne i nužne, ali osnovni uslov je da se njima ništa ne promeni"⁹⁸. Prepoznato u prošlosti kao samoobmana i obmana, ono je to, svesno ili nesvesno, i danas. A drugi odgovor na to, osim istraživanja stvarne društvene istorije, ne postoji.

Dr Vera Gudac – Dodić

Položaj žene u Srbiji (1945-2000)

Pravni položaj žene

Položaj žene u Srbiji i Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bio je uslovljen nasleđem patrijarhalnog, agrarnog društva¹ i tradicionalnim moralom², ali i drugačijim političkim prilikama u kojima je proklamovana politika ravnopravnosti žene.

Osnovna ustavna načela i zakonska rešenja jugoslovenske države bila su oblikovana, pored ostalog, u skladu sa ideologijom vladajuće komunističke partije. Vrh Komunističke partije, koji je bio nosilac političke moći u zemlji, formalno-pravno je uobličavao svoja shvatanja o položaju i društvenoj funkciji žene, kao i ukupnu politiku, kroz zakonske i normativne državne akte. Princip jednakosti u socijalizmu bio je promovisan kao jedan od centralnih principa partijske države, što je proizilazilo iz samog

¹ Postojeću strukturu stanovništva karakterisalo je visoko učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji. U Jugoslaviji je 1931. godine udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom iznosio 76,2 odsto, a 1948, na osnovu jednih izvora 70,5 odsto, a na osnovu drugih 67 odsto. Dominirajući način proizvodnje bila je prirodna proizvodnja, za sopstvene potrebe domaćinstva, sa elementima sitne robne proizvodnje. U ukupnoj vlasničkoj strukturi na selu je preovladavalo sitno parcelno vlasništvo. Na jednog poljoprivrednika u Jugoslaviji 1931. godine dolazilo je u proseku oko 1,03 ha. Po popisu poljoprivrednih gazdinstava iz 1931. godine, posedi do 5 ha činili su dve trećine od ukupnog broja poseda. Videti: Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Beograd, 1999, str. 237-238; Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987, str 17; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958. str. 353.

² Način razmišljanja zasnovan na patrijarhalnom uređenju porodičnih i društvenih odnosa, reflektovao se i definisao društvenu ulogu žene.

⁹⁸ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988, s. 149.

ideološkog bića poretka, a na nivou zakonske regulative reflektovalo se povoljno i emancipatorski na položaj žene. Socijalističko društvo koje je, makar na nivou teorije i deklarativnih proklamacija sistema težilo emancipaciji, ravnopravnosti i ukidanju nejednakosti među ljudima odražavalo je vladajuću ideologiju i na pravni status žene. Neosporno je da je, u odnosu na zakone koji su važili pre Drugog svetskog rata, socijalistička vlast svojim ustavnim i zakonskim regulativama učinila pomak na eliminisanju diskriminacije i nejednakog pravnog položaja žene i muškarca.

Osnovu pravne ravnopravnosti žene u Srbiji i Jugoslaviji, utemeljio je Ustav FNRJ iz 1946. godine, a dalje su je razradili i proširili drugi zakoni. Najviši i osnovni pravni akt FNRJ je na nivou načela garantovao ravnopravnost ženi. Članom 24 iz glave 5 Ustava to je decidirano rečeno: "Žene su ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života".³ Ustav, koji po definiciji pruža samo okvir u kojem će se vršiti vlast i označava elementarne, ali i nezaobilazne koordinate pravnog ustrojstva države, predvideo je i u drugim oblastima pravnu ravnopravnost žene.

Prvi posleratni Ustav ženama je garantovao i pravo glasa. Do rata, odnosno do izbornog zakona iz 1945. godine, žene u Srbiji nisu ostvarile to pravo. Mada je još Ustav iz 1921. godine biračko pravo garantovao svakom građaninu koji je navršio 21 godinu, a za žene konstatovao da "će Zakon rešiti o ženskom pravu glasa", to u Kraljevini Jugoslaviji nikada nije zakonom regulisano.⁴ Ustav iz 1946. godine decidirano je ženama i muškarcima davao jednaka politička prava. U drugoj glavi Ustava (Narodna vlast), član 7, zapisano je da "Sve predstavničke organe državne vlasti biraju građani na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem", a u glavi 5, koja se odnosi na prava i dužnosti građana, u članu 23 konstatovano je da "Svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, veroispovesti, stepnja obrazovanja i mesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti".⁵

Ustav je samo potvrdio, odnosno podigao na nivo ustavnog načela prava žena koje su one stekle i za koja su se izborile još tokom rata, aktivnim učestvovanjem u njemu. Valjalo bi napomenuti da je u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata bilo preko 100.000 žena boraca, od kojih je 25.000 pogi-

³ Ustav FNRJ, 1946, Glava 5, Prava i dužnosti građana, član 24, Službeni list FNRJ, 1. februar 1946, str. 77.

⁴ Đorđe Stanković, *Žene u ustavima kraljevine Jugoslavije 1918-1945*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka", knjiga 2, Beograd 1998, str. 39.

⁵ Ustav FNRJ 1946, isto.

nulo, ranjeno 40.000, a 3.000 ostale su teški invalidi. Za heroje, proglašeno je 90 žena.⁶ Ono što je pitanje političkih prava žena u tom trenutku činilo specifičnim jeste to, da su još u toku rata žene Jugoslavije birale i bile birane u "organe narodne vlasti". One su u ogromnom broju učestvovala i u izborima za Ustavotvornu skupštinu, što im je omogućeno izbornim zakonom iz 1945. godine. Visok procenat učesća žena na ovim izborima, potvrđuju podaci izneti na Trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije⁷, prema kojima je te godine na izborima učestvovalo 88 odsto žena.⁸ Dakle, u ovom slučaju Ustav nije uvodio praksu jednakosti izbornih prava muškaraca i žena, već su ta ustavna načela iznikla iz nje.

Da će država garantovati zakonsku ravnopravnost ženama bilo je jasno i pre donošenja Ustava. To su u svojim govorima naglašavali lideri države koja je nastajala. Već na prvom antifašističkom mitingu žena oslobođene Srbije, predsednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, prepoznatljivom retorikom uobičajenom u tom vremenu, pored ostalog je rekao: "Vi niste u ovoj borbi tražili svoja prava. Vi niste tražili ni politička ni građanska prava, ni ravnopravnost, nego ste vi drugarice, vašom borbom, vašom krvlju, stekli sva prava koja imaju žene, isto tako kao i muškarci. To vaše pravo stečeno je u borbi, u znoju i krvi, u radu. To niko nikada više ne može izmeniti".⁹

Diskriminaciju po osnovu polova u radnom odnosu Ustav je načelno onemogućio već pomenutim članom 24 u kojem je konstatovano da "Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci" i dalje, da one "uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu."¹⁰

Pravni položaj žene bitno je određivala i normativna regulativa vezana za brak i porodične odnose. Pored Ustavnih odredbi tu problematiku regulisao je i Osnovni zakon o braku iz 1946. godine. Mada je već Ustavom izričito označeno da je građanski brak obavezan i jedino punovažan, Zakon o braku dalje razrađuje ta načela i naglašava obaveznost građanskog braka.

⁶ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd 1975, str. 3. Po podacima koji su objavljeni u listu Politika, tokom rata u logorima je umrlo 280.406 žena, oko 25.000 žena boraca poginulo je u borbama, oko 40.000 žena bilo je ranjeno, a 3.000 ostale su sto-percentni invalidi. Žena nosilica Spomenice boraca od 1941. godine bilo je 1.171. "Politika", 11 mart 1949.

⁷ AFŽ – Antifašistički front žena je bila masovna politička organizacija, osnovana u ratu 1942. godine, a postojala je do 1953, kada je stvoren Savez ženskih društava. Ova ženska društveno-politička organizacija bila je transmisija i poluga preko koje je partijski i državni vrh zemlje mogao delovati i uticati na realizaciju ciljeva Komunističke partije, odnosno na njihovu popularizaciju među ženama.

⁸ "Politika", 28. oktobar 1950.

⁹ "Politika", 29. januar 1945.

¹⁰ Ustav FNRJ, 1946. Član 24.

Zakonodavac je omogućio da građani, ukoliko to žele, "mogu izvršiti venčanje po verskim propisima", ali tek pošto je brak zaključen pred nadležnim državnim organima.¹¹

Žena je zakonski izjednačena sa muškarcem u pogledu prava i obaveza u braku. Upravo u oblasti pravnog položaja udate žene i uređenja bračnih i porodičnih odnosa učinjene su velike izmene u odnosu na dotadašnju pravnu praksu i zakone koji su važili pre Drugog svetskog rata. Tako je, po Srpskom građanskom zakoniku, koji je na teritoriji Srbije važio još od 1884. godine, a ukinut tek 1946. godine, udata žena u pogledu svoje opšte poslovne sposobnosti bila izjednačena s maloletnicima, s umobolnim licima, raspikućama i propalicama. Njen pravni položaj bio je takav da je u potpunosti bila potčinjena mužu. U slučaju razvoda muška deca iznad četvrte godine, odnosno devojčice iznad sedme, uvek su pripadala ocu i td. Istraživanje i dokazivanje očinstva vanbračnog deteta bilo je zabranjeno, izuzev u slučajevima odvođenja ili silovanja.¹²

Osnovnim zakonom o braku iz 1946. godine ukinuti su i zamenjeni svi do tada važeći državni propisi o braku. Ustavne i zakonske odredbe menjale su pravni položaj žene u braku i pred Zakonom je oslobodile dominacije muškarca. Prava i dužnosti supružnika regulisana su u prvoj glavi Zakona o braku. Uspostavljeno je pravo žene na izbor prezimena, odnosno omogućeno joj je da, ukoliko to želi, zadrži svoje porodično prezime.

Zakonski su ustanovljena jednaka prava i obaveze muža i žene prema deci. Zakonodavac je predvideo da su supruzi dužni zajedno da se stara-ju o njihovom izdržavanju i vaspitavanju.¹³ Deca iz poništenih i nevažećih brakova po pravima su izjednačena sa decom koja su rođena u braku.¹⁴ Nešto kasnije, drugim zakonima, na iste osnove postavljen je i odnos prema vanbračnoj deci.¹⁵

Zakon je odredio i uslove za razvod braka, uključujući i pravo na sporazumni razvod braka¹⁶. Osnovni zakon o braku je kasnije donetim

¹¹ Ustav FNRJ, 1946. Član 26.

¹² Dr Maja Draškić, Dr Olga Popović- Obradović, *Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 11, 15, 18, 19. O pravnoj diskriminaciji udatih žena po osnovu srpskog Građanskog zakonika vi- deti takođe i Branka Prpa-Jovanović, *Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom 19. i prve po- lovine 20. veka*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka", Beograd 1994, str. 362.

¹³ Osnovni zakon o braku, Službeni list FNRJ, 9. april 1946, član 6.

¹⁴ Osnovni zakon o braku, član 38 i član 52.

¹⁵ Osnovnim zakonom o odnosima roditelja i dece, donetim 1947. godine, ustanovljen je princip da roditelji imaju iste obaveze i dužnosti prema deci rođenoj u braku, kao i prema vanbračnoj deci. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, str. 157.

¹⁶ Svi bračni sporovi, kao i razvodi brakova bili su u nadležnosti okružnih sudova.

republičkim normativnim propisima dalje razrađivan. Od tog doba ustanovljeno je pravilo da imovina supružnika koja je stečena pre braka ostaje samo u vlasništvu onog kojem je pripadala pre sklapanja braka. Ovo važi i za imovinu koju je tokom braka jedan od supružnika stekao nasleđstvom ili je dobio kao poklon. Sva ostala imovina stečena u braku smatrana je zajedničkom svojinom, odnosno ustanovljena je kategorija zajednice stečene imovine. U slučaju razvoda, supružnici su srazmerno doprinosu svakog od njih delili zajedničku imovinu. Koliki je njihov doprinos u braku bio određivalo je više faktora, uključujući i "zaradu svakog bračnog druga", ali pored ostalog vrednovani su i poslovi u domaćinstvu, na održavanju i povećavanju zajedničke imovine i td.¹⁷

Uslovi za prestanak braka su po tom Zakonu liberalno postavljeni, jer pored ostalog dopuštaju razvod i u slučaju "ako su usled nesaglasnosti naravi, trajnog nesporazuma, neuklonjivog neprijateljstva ili iz ma kog drugog uzroka bračni odnosi toliko poremećeni da je zajednički život supru- ga postao nepodnošljiv".¹⁸

Odnos nove vlasti prema ženi definisan je još jednim ustavnim načelom, kasnije razrađenim i drugim zakonskim uredbama, da "država naročito štiti interese matere i deteta osnivanjem porodilišta, dečijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo pre i posle porođaja".¹⁹ Na osnovu Uredbe o zaštiti zaposlenih trudnih žena i majki dojilja predviđeno je porodiljsko odsustvo u trajanju od 90 dana, a u određenim slučajevima²⁰ omogućeno je i skraćeno, četvoročasovno radno vreme do navršene treće go- dine starosti deteta. Zaposlenim majkama koje su dojile, omogućen je prekid rada svaka tri časa, zbog dojenja deteta, a to pravo su mogle koristiti do šestog meseca nakon porođaja. Za vreme porodiljskog odsustva predviđena je potpuna novčana nadoknada. Majke koje su nakon isteka tog odsustva ra- dile skraćeno, četiri sata, imale su pravo na mesečna primanja u visini od 75 odsto dohotka.²¹ U kasnijim etapama društvenog razvoja, u Srbiji i Jugoslavi- ji trajanje plaćenog porodiljskog odsustva bilo je produženo u nekoliko na- vrata, do navršene godine dana života deteta.

¹⁷ Osnovni zakon o braku, član 10.

¹⁸ Osnovni zakon o braku, član 56.

¹⁹ Ustav 1946, član 24.

²⁰ To je bilo predviđeno pre svega za majke koje su bile same, odnosno nisu imale ni- kog u domaćinstvu koji bi mogao da im pomogne oko deteta, kao i za one majke čijoj deci je bila potrebna dodatna nega.

²¹ Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945-1953*, "Srbija u moder- nizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 398.

Pored navedenih zakona, u tom prvom periodu nakon rata doneti su i drugi propisi i uredbe, koji su dalje regulisali i precizirali pravni položaj žene, kao što su bili Osnovni zakon o starateljstvu, Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece, Uredba o plaćenim odsustvima za trudnice, Zakon o socijalnom osiguranju, Zakon o usvojenju i td.²²

Promene u pravnom položaju žene, koje su, u odnosu na Kraljevinu, učinjene u socijalističkoj Jugoslaviji, odnose se i na položaj žene u nasleđivanju. Diskriminacija žene je u razdoblju do Drugog svetskog rata posebno bila izražena u zakonskoj regulativi vezanoj za nasledno pravo i to upravo na onim teritorijama gde je važio Srpski građanski zakonik. U odrednicama Srpskog građanskog zakonika pravna nejednakost žene ogledala se, pored ostalog, i u tome što su nasledstvo umrlog dobijala muška deca, odnosno potomci po muškoj liniji. Ženska deca mogla su biti naslednici imovine samo ako nije bilo sinova i njihovih muških potomaka. Otac i braća umrlog u nasleđivanju eliminisali su, odnosno dolazili ispred majke i seste i td. Posle smrti muža, udovice su imale pravo na tzv. "udovički užitek", tj. pravo uživanja njegove zaostavštine. Ovaj užitek nije značio pravo vlasništva, jer ga je od njega suštinski razlikovala činjenica da je pravo na udovički užitek prestajalo u slučajevima smrti ili ponovne udaje, kao i to da žena nije imala pravo raspolaganja nad njim.²³

Zakon o nasleđivanju, donet 1955. godine pravno je utemeljio i garantovao jednakost i ravnopravnost u pravu na nasleđivanje bez obzira na pol, ravnopravnost u pravu na nasleđivanje dece rođene u braku, ali i vanbračne dece.²⁴

Istovremeno sa otvaranjem procesa uvođenja niza ustavnih i zakonskih garancija o pravnoj jednakosti žene, u jugoslovenskoj državi je postojala praksa "revolucionarnog zakonodavstva". To se u suštini svodilo na represivno zakonodavstvo prema pojedinim kategorijama stanovnika.²⁵ Upravo u prvom posleratnom razdoblju, kada su Ustav i zakonski akti države eliminisali pravne odredbe iz prethodnih vremena kojima je bila legalizovana polna diskriminacija, prava i slobode čoveka i građana bila su kršena na različite načine. Ne treba gubiti iz vida da je to bilo vreme u kojem je Komunistička partija Jugoslavije, pored ostalog, bila okrenuta stabilizaciji i učvršćenju svoje političke vladavine. To je bilo vreme razračunavanja države sa ljudima koji

²² Svi ti propisi bili su doneti do 1948. godine.

²³ Dr Maja Draškić, Dr Olga Popović-Obradović, n. d., str. 19 – 21.

²⁴ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, str. 159.

²⁵ Dr Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 42.

su smatrani neprijateljima socijalističkog poretka, sa političkim protivnicima i onima koji su zagovarali drugačija politička rešenja, sa licima koja su kvalifikovana kao "klasni protivnici", "špekulanti", "lica koja ne ispunjavaju obaveze prema državi" i td. U prvim posleratnim godinama, celokupan pravni sistem bio je potpuno podređen interesima "revolucionarne vlasti" i partijske države, što je u praksi sužavalo građanska prava.

Istraživanje manjeg uzorka u Srbiji, pokazuje da takva vrsta represije nije mimoilazila ni žene, tako da su se i one nalazile pred komisijama za ratne zločine, na sudovima časti, kažnjavane su zbog neizvršavanja privrednih državnih mera, pre svega vezanih za obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda²⁶, proglašavane su za Informbirovke²⁷. To istraživanje pokazuje da su ovim merama one bile obuhvaćene u daleko manjem obimu od muškaraca.²⁸

Mada Ustav iz 1946. godine nije ignorisao niti izostavljao klasična lična prava čoveka, promovisanje državnih interesa i ciljeva privredne politike kao centralnog, opštedruštvenog interesa u praksi su relativizovali lična i građanska prava. Nepoštovanje tih prava bilo je vidljivo, pored ostalog, tokom realizacije privrednih mera države. Ta konstatacija se prvenstveno odnosi na sprovođenje mera agrarne politike na selu, kada su narušavana prava i elementarne slobode ljudi, posebno tokom 1949. i 1950. godine. Ustavne garancije o pravima građana ponekad nisu bili prepreka samovolji organa vlasti. Sudovi i zakoni koji su trebali da budu jedan od osnovnih mehanizama zaštite prava građana, to nisu bili, jer su sudovi često instrumentalizovani od strane upravnih organa vlasti, a zakoni ignorisani. Do početka 50-ih godina političko nasilje je bilo izraženije nego i u jednom drugom razdoblju vladavine Komunističke partije u Jugoslaviji. To je opravdavano time da se u

²⁶ Obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda svodio se na obaveznu predaju "viškova" poljoprivrednih proizvoda državi, po cenama koje je ona administrativnim putem formirala, ispod realne vrednosti tih proizvoda. Državne mere obaveznog otkupa uvedene su polovinom 1945. godine, a zadržane su za jedan deo proizvoda do 1951, odnosno do 1952. godine, kada je ukinut obavezni otkup svih vrsta žitarica.

²⁷ Pitanje Rezolucije Informacionog biroa i u tom sklopu položaja žene u Srbiji, nije obrađeno u srpskoj istoriografiji. Poznato je da su postojali logori za žene, Informbirovke i da se dešavalo da su neke zbog toga bile isključene iz Partije. S druge strane, zbog sukoba Komunističke partije Jugoslavije i jugoslovenske države sa komunističkim partijama i zemljama Informacionog biroa, Izvršni odbor Međunarodne demokratske federacije žena isključio je predstavnicu AFŽ-a Jugoslavije iz te organizacije. Isključenje četiri dotadašnje predstavnice jugoslovenskih žena, a ne navodno svih jugoslovenskih žena, bio je uobičajen model političkog delovanja tokom kampanje zemalja Informbiroa na jugoslovensku državu, njene institucije i organizacije u vreme ovog sukoba. Povodom povlačenja poziva predstavnicama AFŽ-a Jugoslavije za prisustvovanje plenumu Međunarodne demokratske federacije žena u Moskvi, protesni miting žena, u organizaciji AFŽ-a održan je u Beogradu novembra 1949. godine.

²⁸ Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952*, n. d., str. 42, 45.

ustanovljavanju novog poretka i etabliranju revolucionarne vlasti, kao i u izvršenju pojedinih zadataka od opšteg interesa države takve stvari moraju dešavati. Jedan od vodećih partijskih ideologa, Edvard Kardelj, na Četvrtom plenumu CK KPJ je rekao: "Do sada smo bili pristalice grubog političkog nasilja, a sada smo napravili čitav preokret u pravu".²⁹ Pod "preokretom" Kardelj je podrazumevao dalje izgrađivanje zakonodavstva, ali i instrukcije vrha Komunističke partije za poštovanje zakona od strane sudova. Od tog doba i u praksi je povedeno više računa o poštovanju zakonskih procedura. Država je odustala od sprovođenja onih mera koje su istovremeno bile i povod za kršenje prava čoveka na selu (obavezni otkup poljoprivrednih prizvoda, administrativna kolektivizacija). Nastojanja da se uvede red u rad sudova i poštovanje zakona, stvarali su neophodne uslove za veće uvažavanje prava čoveka.

Kada se analiziraju prava koje su žene ostvarile u tom prvom periodu posleratnog razvitka Jugoslavije i Srbije veoma važno pitanje bilo je i pravo žene da odlučuje o tome da li će i koliko dece imati, dakle sa stanovišta njenog pravnog položaja, da li će joj biti dozvoljen legalan prekid trudnoće. Istovremeno, pitanje slobodnog prekida trudnoće bilo je jedno od najproblematičnijih, a nepovoljan odnos prema njemu manifestovao se i u tome što se to pravo žene legalizuje tek kasnijih godina. Za delo nedozvoljenog pobačaja bile su predviđene sankcije. Po ranijem, predratnom Zakonu, sve do 1951. godine trudnica je za nedozvoljeni pobačaj mogla biti kažnjena do 5 godina zatvora, a lice koje je ga je izvršilo do 10 godina zatvora.³⁰

Takva pravna regulativa, nije u potpunosti sprečavala prekide trudnoće i dovodila je do prakse ilegalnih pobačaja. Zakonska zabrana nije iskorenila abortus, već ga je kriminalizovala. Van kontrole, ponekad vršeni i od lica koja nisu bila stručna, pa čak i u poodmakloj trudnoći, ilegalni pobačaji često su predstavljali veliku opasnost po život žene. Pojedini slučajevi iz prakse dospevali su i u štampu. Tako je ginekolog Svetislav Živković zbog "vršenja nedozvoljenih porođaja i prisilnih pobačaja" kažnjen sa 10 godina lišavanja slobode sa prinudnim radom, na tri godine gubitka građanskih i političkih prava, kao i na konfiskaciju celokupne imovine. Pored Živkovića, kažnjena je i njegova asistentkinja Marija Černoglozov na 4 godine lišavanja slobode. Prema pisanju "Politike", Živković je vršio i prisilne porođaje u 7 mesecu trudnoće.³¹

²⁹ Edvard Kardelj, Četvrti plenum CK KPJ, *Sednice Centralnog Komiteta KPJ 1948-1952*, Beograd, 1985, str. 562.

³⁰ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, str. 158.

³¹ "Politika", 10 april 1947.

Objavljen je i članak o nadribabici, Vukosavi Milanović, koja je osuđena na 8 godina robije jer je vršeci ilegalno nasilan prekid trudnoće, izazvala smrt svoje pacijentkinje.³²

Tokom 1948. godine u Srbiji je, na osnovu izveštaja Ministarstva unutrašnjih poslova, registrovano 279 pobačaja, koja su obavila nestručna lica. Valjalo bi napomenuti da se ovde radi samo o onim slučajevima ilegalnog abortusa koje je služba unutrašnjih poslova uspela da registruje. Te godine učinjeno je i 161 čedomorstvo, uglavnom na selu, a kao razlog najčešće se pominjalo "osećanje stida"(u 85 odsto slučajeva), a manje "nedostatak sredstava" (10 odsto).³³

U izveštaju AFŽ-a iz 1949. godine konstatovano je da "čedomorstvo u velikoj meri postoji",³⁴ kao i to, da veliki broj žena koje imaju jedno ili dvoje dece ne žele više da rađaju, uglavnom zbog ekonomskih razloga.

O tome koliku su opasnost za život žene predstavljali ilegalni pobačaji, posebno oni koji su obavljani bez prisustva lekara, svedoči i zapis iz unutrašnjosti Srbije, koji se odnosi na početak 50-ih godina. "Pobačaji su svakodnevna pojava i vrše ih starije žene "specijalisti" za te stvari. Najčešće sredstvo za pobačaj jeste grejanje leđa trudnice toplim crepom ili uvlačenjem u matericu korena od kukureka, koji se drži unutra 4-5 minuta. Ovo poslednje po njihovom je najopasnije sredstvo, jer nastaje veliko krvarenje i žena u najvećem broju slučajeva nastrada. Bušenje materice vretenom je takođe često sredstvo."³⁵

Po Krivičnom zakonu iz 1951. godine, namerni pobačaj je krivično delo, osim u slučaju kada trudnoća ugrožava trudnici život. Po novom Zakonu trudnica nije kažnjavana. "Uredba o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja", doneta 1952. godine omogućavala je pobačaj "iz medicinskih, a pod određenim uslovima i iz zdravstveno- socijalnih razloga".³⁶

Šezdesetih godina pobačaj je liberalizovan. Godine 1960, doneta je "Uredba o uslovima i postupku za dopuštanje pobačaja". Ta uredba je, za razliku od prethodne, bila preciznija u formulaciji socijalno-medicinskih indikacija za vršenje pobačaja. Uredba je omogućavala prekid trudnoće pod okolnostima "kada se može osnovano očekivati da bi bremenita žena zbog

³² "Politika", isto.

³³ Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952 godine*, n. d., str. 48-49.

³⁴ Arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1944-1952, AFŽ, nesređeno, kutija 1, Stanje dečije zaštite u Beogradu, 1949.

³⁵ Arhiv Srbije, Fond Centralnog Komiteta SKS, Komisija za narodnu vlast K-234, Izveštaj o zdravlju i narodnoj vlasti 1951/52, Borski srez.

³⁶ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, str 158.

rođenja deteta došla u teške lične, porodične ili materijalne prilike." Po Uredbi, Komisija je trebalo da upozori trudnicu koja je želela da prekine trudnoću na štetnost abortusa po zdravlje, upozna je kako može da izbegne neželjenu trudnoću i uputi je za informacije u savetovalište za kontracepciju.³⁷

Narednih godina pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju svoje dece postalo je i ustavno načelo.³⁸ Normativna specifikacija ovih pitanja bila je regulisana pokrajinskim i republičkim zakonima. Slobodan prekid trudnoće dopušten je do 10 nedelje graviditeta.

Praksa namernog prekida trudnoće, utemeljena na zakonima i uredbama partijske države, po viđenju pojedinih autora, može da se posmatra u nekoliko etapa. Period do 1952. godine označava se kao period zakonske intolerancije, od 1952. do 1959. kao period tolerancije i od 1960. godine, kao period liberalizacije pobačaja.³⁹

Konstitutivna, ustavno-pravna načela o ravnopravnosti i jednakosti žena i muškaraca garantovana su i u ustavima koji su doneti narednih godina. Princip ravnopravnosti građana u Ustavu SFRJ od 7. aprila 1963. godine obezbeđuje se članom 33. "Građani su jednaki u pravima i dužnostima bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, polu, jeziku, obrazovanju ili društvenom položaju. Svi su pred zakonom jednaki".⁴⁰ U daljem ustavnom tekstu, uglavnom se pominju prava i dužnosti građana, osim u slučajevima kada Ustav obezbeđuje posebna prava ženi.

Članom 35 Ustava garantovano je opšte biračko pravo. "Biračko pravo ima građanin koji je navršio 18 godina života. Ostvarujući ovo pravo, građanin određuje kandidate za izbor i bira delegate u predstavnička tela i organe društvenog samoupravljanja i može biti biran u ova tela i organe.

Svaki član radne zajednice ima pravo da bira i da bude biran u organe upravljanja radne organizacije."⁴¹

U okviru opštih sloboda i prava, konstituisanih Ustavom, pomenućemo samo neka. Ustav, pored ostalog jemči svim građanima pravo na školovanje i obrazovanje, pod jednakim uslovima utvrđenim zakonom (čl. 44), pravo na rad i slobodu rada, slobodan izbor zanimanja i zaposlenja,

dostupnost, pod jednakim uslovima svakog radnog mesta i funkcije (čl. 51), zajemčuje pravo nasleđivanja (čl. 55) i td.

Posebna prava žena, odnosila su se na zaštitu žene na radu, kao i zaštitu majke i deteta. U članu 37 Ustava zapisano je, pored ostalog, da: "Omladina, žene i invalidna lica uživaju posebnu zaštitu u radu"⁴², a u članu 57: "Društvena zajednica pruža posebnu zaštitu majci i detetu."⁴³

Ustav sadrži i odredbe o porodici i braku. Član 58 Ustava konstatuje da porodica uživa društvenu zaštitu, da roditelji imaju pravo i dužnost da se staraju o svojoj deci. Ono što je prethodnih godina bilo zakonom regulisano, 1963. godine uneto je i u tekst Ustava, a to je da su deca rođena van braka izjednačena, po svojim pravima i dužnostima sa decom rođenom u braku⁴⁴.

Ustav SFRJ, koji je donet 1974. godine, sa stanovišta opštih pravila o pravnom položaju žene, potvrđuje i garantuje ona prava koja su već obuhvaćena u prethodnim posleratnim ustavima, ali ih proširuje i konstituiše nova. Jednakost građana u pravima i dužnostima bez obzira na pol i drugo, kao i jednakost svih pred zakonom, garantovana je članom 154 Ustava, a opšte biračko pravo članom 156.⁴⁵

Posebna prava žena, kao što su pravo žene na uživanje posebne zaštite na radu, zatim prava vezana za socijalno osiguranje i zdravstvenu zaštitu, pored ostalog i za slučaj porođaja, kao i pravo na posebnu društvenu zaštitu majke i deteta, Ustav predviđa članom 162, 163 i članom 188.⁴⁶

Kao i prethodni, i ovaj Ustav načelno se određuje prema braku i porodici⁴⁷, zajemčuje slobodu rada i dostupnost pod jednakim uslovima svakog radnog mesta i funkcije svim građanima⁴⁸, kao i pravo obrazovanja pod jednakim uslovima utvrđenim zakonom.⁴⁹

Ustav konstatuje i da je "kažnjiva svaka samovolja kojom se povređuje ili ograničava pravo čoveka, bez obzira na to ko je vrši. Niko ne sme upotrebljavati prinudu ni ograničavati prava drugoga, osim u slučajevima i u postupku koji su propisani zakonom".⁵⁰

Ustav iz 1974. godine sadrži odredbu, koju ni jedan prethodni ustav jugoslovenske države nije predvideo. To načelno opredeljenje ustavotvorca

³⁷ Mirjana Rašević, *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd, 1993, str. 49.

³⁸ U Ustavu je zapisano da to pravo može biti ograničeno samo radi zaštite zdravlja. Ustav SFRJ, 1974, član 191.

³⁹ Borislav Berić, *Pobačaji kao dinamička funkcija socijalno-ekonomskog i biološkog kretanja*, navedeno prema M. Rašević, n. d., str. 47.

⁴⁰ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963, Glava 3, Slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina, član 33, Službeni list FNRJ, 1963, str. 50.

⁴¹ Isto, str. 51.

⁴² Isto, str. 52.

⁴³ Isto, str. 58.

⁴⁴ Isto, str. 58.

⁴⁵ Ustav SFRJ, 1974, str 91.

⁴⁶ Isto, str. 93 i str. 100.

⁴⁷ Isto, član 190, str. 100.

⁴⁸ Isto, član 160, str. 92.

⁴⁹ Isto, član 165, str. 94.

⁵⁰ Isto, član 198, str. 102.

dato je članom 191 Ustava, a odnosi se na pravo čoveka, odnosno žene, da slobodno odlučuje o rađanju dece. "Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja."⁵¹

Republički ustavi uglavnom su kreirani po donošenju ustava federativne države i nisu bili u suprotnosti sa njegovim principima. Republički ustavi su dalje precizirali i razrađivali odredbe ustava Jugoslavije, ali su po nekim pitanjima izražavali i specifičnosti vezane za pojedinu republiku.

Ustav republike Srbije donet je u izmenjenim političkim prilikama, 1990. godine. Time se odstupilo od uobičajene prakse da se republički ustavi proglašavaju po donošenju saveznog ustava. Početkom 1992. godine donet je Ustav SR Jugoslavije.

Sa stanovišta pravnog položaja žene, Ustav republike Srbije iz 1990. godine uglavnom preuzima osnovna načela i principe koje su obuhvatali prethodni ustavi.

Ustav sadrži načela o jednakosti građana u pravima i dužnostima i "pravo na jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima", bez obzira na pol (čl. 13), o pravu čoveka da odlučuje o rađanju dece (čl. 27), o posebnoj zaštiti majke i deteta (čl. 28), preuzima dotadašnje načelne odredbe o braku i porodici (čl. 29), predviđa pravo dece, trudnica i starih lica "na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda, kad to pravo ne ostvaruju po nekom drugom osnovu" (čl. 30). Ustav zajemčuje slobodu rada, "slobodan izbor zanimanja i učešće u upravljanju", kao i to da je svakome "pod jednakim uslovima dostupno radno mesto i funkcija" (čl. 35). Dostupnost školovanja svakom, pod jednakim uslovima garantuje član 32. Za omladinu, žene i invalide predviđa se posebna zaštita na radu u skladu sa zakonom (čl. 38). Član 40 Ustava precizira da obavezanim osiguranjem zaposleni, saglasno zakonu "obezbećuju sebi pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, prava za slučaj trudnoće, porođaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, nezaposlenosti i starosti i prava na druge oblike socijalnog osiguranja, a za članove svoje porodice – pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na porodičnu penziju, kao i druga prava po osnovu socijalnog osiguranja..."

Građaninu koji je navršio 18 godina života garantovano je aktivno i pasivno biračko pravo. "Izbori su neposredni, biračko pravo je opšte i jednako, a glasanje je tajno..." (čl. 42).

Uz navedene, Ustav predviđa i druge slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina.⁵²

⁵¹ Isto, član 191, str.100.

⁵² Ustav Republike Srbije u: *Ustavi Savezne Republike Jugoslavije, Republike Srbije i Republike Crne Gore*, Službeni glasnik, Beograd 1995.

Ustav SR Jugoslavije iz 1992. godine⁵³ određuje slobode i prava građanina samo na onom nivou koji obezbeđuje jednakost njegovog pravnog položaja u saveznoj državi. U prvom odeljku, koji se odnosi na osnovne odredbe, u članu 10 konstatovano je da "Savezna Republika Jugoslavija priznaje i jamči slobode i prava čoveka i građanina koje priznaje međunarodno pravo". Sa stanovišta položaja žena i muškaraca pred zakonom, Ustav obezbeđuje jednakost građana bez obzira na pol (čl. 20), i sadrži druga prava koja su po ovim pitanjima jemčili prethodni ustavi. Međutim, Ustav SR Jugoslavije iz 1992. godine ne pominje, izostavlja pravo koje je, kao načelno opredeljenje uneo savezni ustav iz 1974, a koje u Srbiji garantuje još uvek važeći Ustav SR Srbije iz 1990, a to je pravo čoveka da odlučuje o rađanju svoje dece. Regulisanje ovog prava žene ostaje u nadležnosti republičkog zakonodavstva.

Uvid u slobode, prava i dužnosti, koje je najviši pravni akt garantovao ženama, prema tim istim pravima garantovanim muškarcima, pokazuje da ustavi nisu bili izvorište diskriminacije među polovima. Naprotiv, oni su na nivou osnovnih načela i konstitucionalnih prava takvu diskriminaciju onemogućavali. Žene su, po svom ustavno-pravnom položaju bile ravnopravne s muškarcima. Takvo opredeljenje ustavotvorca pokazivao je već prvi posleratni Ustav. Drugi, kasnije doneti akti sa najvećom pravnom snagom, odredbe o ravnopravnosti žena i muškaraca uglavnom su potvrđivali i proširivali.

Zadobijena prava koja su u Srbiji i Jugoslaviji formalno-pravno bila garantovana ženama odnose se na pravo žena na školovanje i obrazovanje pod jednakim uslovima kao i muškaraca, pravo na rad i jednaku platu za isti rad, aktivno i pasivno biračko pravo, pravo na razvod, abortus, plaćeno odsustvo nakon porođaja, socijalno osiguranje i drugo. Socijalističko društvo nije oskudevalo u zakonima i normativnim aktima koje su pružale garancije o ravnopravnosti polova.

Položaj žene u Srbiji bio je, pored ostalog, uslovljen zakonima i propisima koji su ga pravno definisali. Koliko se zakonska zabrana polne diskriminacije u svim oblastima života odražavala na stvarnost i koliko uticala na svakodnevni život žene, koliko su zakoni poštovani i primenjivani, ostaju otvorena pitanja. Kolike su bile mogućnosti da stečena prava žena utemeljena navedenim zakonima, predvладaju norme i pravila patrijarhalnog morala, snagu običaja, ali i duboko ukorenjenu svest o dominirajućoj ulozi muškaraca i način razmišljanja zasnovan na tradicionalnim pogledima o suštini i društvenoj funkciji žene? Drugim rečima, da li je takav pravni

⁵³ Ustav Savezne Republike Jugoslavije, n. d.

položaj doprineo promenama u načinu njenog života i kako se odražavao na njega?

Školovanje i obrazovanje žena

Osnovna obeležja stanja pismenosti stanovništva u Srbiji neposredno pred Drugi svetski rat bila su visoka nepismenost, razlike u nivou pismenosti stanovništva u pojedinim područjima i delovima u Srbiji, između gradova i sela, i posebno između muškog i ženskog stanovništva. Po podacima iz 1931. godine, na području Vojvodine procenat nepismenih žena bio je 23,6 odsto, u užoj Srbiji 78,3 odsto, a na Kosovu i Metohiji 93,9 odsto.⁵⁴

Izražena nepismenost, kao i nedovoljna stručna i profesionalna osposobljenost žena, usmeravala je partijsku državu, kao i žensku organizaciju na različite aktivnosti koje su doprinosile da se takvo stanje promeni. Pored napora koje je ženska organizacija ulagala na agitaciji za njihovo opismenjavanje, ona je bila angažovana i na pokretanju različitih kurseva za kvalifikovanje radnica i profesionalno usavršavanje žena.

Posle Drugog svetskog rata, većinu nepismenih činile su žene. Masovno organizovani kursevi za opismenjavanje⁵⁵ najviše su obuhvatali upravo taj deo populacije. AFŽ je propagirao analfabetske tečajeve i podsticao žene da se u što većem broju uključe u njih. U okviru ženske organizacije, odnosno pri gradskim i reonskim odborima AFŽ-a, organizovani su i aktivni za opismenjavanje. Takvi aktivni delovali su i u okvirima kulturno-propagandnih sekcija AFŽ-a.

Od 1946. do 1950. godine u Jugoslaviji je organizovano ukupno 121.690 tečajeva za opismenjavanje, sa 2.829.269 polaznika, žena i muškaraca. Od 1948. do 1950. preko 70 odsto polaznika bile su žene sa sela. Smanjen je broj starijih žena koje su bile nepismene, međutim, istovremeno je povećan broj ženske dece koja nisu opismenjavana. To je argumentovano nedostatkom škola i učitelja u planinskim krajevima, ali i negativnim odnosom roditelja

⁵⁴ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten, 298, Beograd, januar 1964, str. 12.* Na osnovu drugih istraživanja, u Severnoj i Staroj Srbiji 1931. godine bilo je pismeno 19,90 odsto žena, dok je opšta pismenost bila 40,96 odsto. Momčilo Isić, *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd, 2001, str. 99.

⁵⁵ Neposredno nakon rata, osnova kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije bila je borba protiv nepismenosti. Narodni odbori dobili su instrukcije od Ministarstva prosvete da pristupe organizovanju analfabetskih tečajeva. Na iskorenjivanju nepismenosti angažovane su komisije za likvidaciju nepismenih, agitprop odeljenja i komisije, Narodni front, AFŽ, sindikat i omladina. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 129-131.

prema školovanju ženske dece.⁵⁶ U Srbiji je u razdoblju od 1946. do 1950. godine organizovano 50.505 tečajeva za opismenjavanje, sa 1.214.249 polaznika oba pola, od čega je 63,2 odsto opismenjano.⁵⁷

Na osnovu podataka koji su objavljeni u dnevnim listovima, od oslobođenja do početka 1948. godine u Srbiji je naučilo da čita i piše 270.000 žena, a tokom januara te godine, na analfabetskim tečajevima bilo ih je 94.105.⁵⁸

Prema podacima statističkog biltena 1931. godine u Jugoslaviji je od ukupne ženske populacije starije od 10 godina 56,4 odsto bilo nepismeno. Taj procenat je 1948. godine smanjen na 34,4 odsto, a 1953. iznosio je 35,8 odsto. U Srbiji je 1931. godine procenat nepismenih⁵⁹ žena bio 62,8 odsto, 1948. smanjen je na 37,6 odsto, a godine 1953. iznosio je 40,5 odsto. Ovde treba napomenuti da su, po popisu iz 1953. godine polupismena lica koja su znala samo da čitaju uključena u nepismeno stanovništvo, dok su u popisu iz 1948. godine ona ubrajana u pismeno stanovništvo.⁶⁰

Narednih godina nepismenost je smanjivana, ali nije iskorenjena. Godine 1971. u Srbiji je bilo nepismeno ukupno 925.000 žena, odnosno 25,7 odsto od ukupne ženske populacije starije od deset godina. U odnosu na procenat nepismenih u ukupnoj populaciji u Srbiji, žensko stanovništvo imalo je viši procenat nepismenih. Žene koje nisu umele da pišu i da čitaju najvećim delom bile su u starosnoj grupi preko 65 godina života, a potom u grupi od 35 do 64 godine.⁶¹ Na osnovu podataka koji su objavljeni u najnovijim statističkim publikacijama, procenat nepismenih žena ja sa 25,7 odsto iz 1971. godine, smanjen na 16,8 odsto u 1981. godini, da bi 1991. godine u ukupnoj ženskoj populaciji starijoj od 10 godina bilo 11,1 odsto nepismenih. Najveći procenat nepismenih žena je u starosnoj kategoriji žena od 60 i više godina, nešto manji kod žena u petoj deceniji života, što svedoči da je nepismenost bila najviša među starijim licima.

⁵⁶ Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*, u "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 519.

⁵⁷ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str 239.

⁵⁸ "Politika", 19. januar 1948.

⁵⁹ Kriterijumi po osnovu kojih je popisom iz 1931 godine određen pojam pismenosti nisu bili precizno definisani. Procenat nepismenih u Srbiji bio bi još viši, ukoliko bi se iz pismenog stanovništva izdvojilo ono koje se jedva umelo potpisati, "odnosno uz dugotrajno sricanje pročitati naziv neke prodavnice u varoši". M Isić, n. d., str. 100.

⁶⁰ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten, 298, str. 12.*

⁶¹ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Statistički zavod za statistiku, Beograd 1975, str. 13.

TABELA 1. NEPISMENO STANOVNIŠTVO STARO 10 I VIŠE GODINA⁶²

God.	Ukupno	M	Ž	Ukupno %	M%	Ž%
1948.	1478846	396 483	1082363	26,7	15,0	37,5
1961.	1507653	363 665	1143988	23,2	11,5	34,3
1971.	1288158	307 658	980 500	17,25	8,4	25,7
1981.	890 003	187 667	702 336	10,8	4,6	16,8
1991.	622 369	121 899	500 470	7,0	2,8	11,1

Pored toga što je evidentno osetno smanjenje broja i procenta nepismenih žena u ukupnoj ženskoj populaciji, može se uočiti još jedan trend, koji nije direktno iskazan u prikazanoj tabeli. Posmatrajući odnos između nepismenih muškaraca i žena, uočava se da se relativno učešće žena u ukupnom broju nepismenih konstantno povećavalo. Na osnovu podataka iz prikazane tabele proizilazi da su 1948. godine 73 odsto od svih nepismenih bile žene. Godine 1961. procenat koji pokazuje učešće žena u ukupnom broju nepismenih povećao se i iznosio je 75,9 odsto, deset godina kasnije 76,1 odsto, a 1981, bio je još viši i iznosio je 78,9 odsto. Godine 1991. od svih nepismenih 80,4 odsto bile su žene. Kako u strukturi nepismenih žena dominiraju one starije, to se može dovesti u vezu sa visokim procentom nepismenih devojčica iz četrdesetih godina, od kojih su mnoge i pored brojnih analfabetskih kurseva organizovanih u prvim posleratnim godinama, ostale nepismene. Na to je mogla uticati i činjenica da žene u proseku duže žive od muškaraca.

Po podacima iz publikacije Sekretarijata Ujedinjenih nacija procenat nepismenih u Jugoslaviji u razdoblju 1985/1996. za žene starosti od 15 do 24 godine iznosio je 1,3 odsto, prema 0,8 odsto nepismenih muškaraca iste starosne grupe. Procenat nepismenih žena starosti od 25 i više godina iznosio je 12,7 odsto, dok je kod muškaraca u navedenoj starosnoj grupi bio 2,7 odsto.⁶³

U Srbiji i SR Jugoslaviji još uvek nije iskorenjena nepismenost, mada je, u odnosu na prethodna razdoblja, stanje povoljnije. Nepismenost se u najvećoj meri zadržala kod starijeg ženskog stanovništva.

Školovanje u osnovnim školama u Srbiji zakonom je obavezno za svu decu. Ono je bilo obavezno i u Kraljevini Jugoslaviji, a školska obaveza u Srbiji formalno je postojala i ranije, krajem XIX veka⁶⁴.

Zakonom o narodnim školama iz 1929. godine u Kraljevini je propisano da je nastava u narodnim školama opšta i obavezna. Predviđeno je obavezno osmogodišnje školovanje u osnovnoj i višoj narodnoj školi. U osnovne škole trebalo je da se upisuju muška i ženska deca stara 7 godina. Ovaj Zakon nije dosledno realizovan, škole su se po Srbiji sporo širile, nerazvijena školska mreža nije dopirala do svih krajeva. Odredbe Zakona o upisivanju sve dece u škole nisu poštovane, tako da veliki broj dece nije bio obuhvaćen školovanjem. To se posebno odnosilo na žensku decu, naročito u siromašnim i planinskim krajevima. U tim oblastima, i ne samo u njima, roditelji su nerado slali devojčice u škole i bez obzira na postojeću zakonsku obavezu pružali otpor školovanju ženske dece. Mnoga deca koju su roditelji upisali u škole, posebno devojčice, nisu redovno pohađala nastavu, ili, mada upisana, uopšte nisu dolazila u škole.⁶⁵

Obrazovni nivo ženske dece stican kroz državne školske institucije u prvim posleratnim godinama još uvek je bio veoma skroman. Godine 1953. više od polovine žena u Jugoslaviji, ali i u Srbiji je bilo bez bilo kakve škole ili je imalo tri razreda osnovne škole. Ako se toj grupaciji dodaju i žene sa završena četiri razreda osnovne škole, onda je to bilo oko 92 odsto ženskog stanovništva. Drugim rečima, oko 8 odsto žena starijih od 10 godina imalo je školsku spremu veću od četiri razreda osnovne škole. Nekoliko godina kasnije, 1961. godine, stanje je bilo nešto povoljnije. U Srbiji je tada bez škole ili samo sa tri razreda osnovne škole bilo nešto manje od polovine žena, 47 odsto. Ukoliko se tom procentu doda i procenat ženskog stanovništva koje je završilo četiri razreda osnovne škole, onda je on iznosio 88,8 odsto. U Srbiji je te godine bilo 11,1 odsto žena sa školskom spremom višom od četiri razreda osnovne škole.⁶⁶

U posleratnom razdoblju kontinuirano se povećavao procenat upisanih učenica u osnovne škole.

U Srbiji je školske 1939/40. godine od ukupno 621.149 đaka u osnovnim školama bilo 267.572 devojčice ili 43,1 odsto. Godine 1951/52. u osnovne

⁶² Statistički godišnjak Jugoslavije 2000, Savezni zavod za statistiku, Beograd 2000, str 62. Podaci se odnose na SR Jugoslaviju, dakle Srbiju i Crnu Goru.

⁶³ The World's Women, 2000, Trends and Statistics, United Nations, New York 2000, Table 4. A Education and Literacy, str. 107. U ovoj publikaciji podaci su prikazani odvojeno za Jugoslaviju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju.

⁶⁴ Obavezno šestogodišnje školovanje uvedeno je Zakonom o osnovnim školama iz 1882. godine, ali taj zakon nije dosledno realizovan. Godine 1898. Zakonom o narodnim školama uvedeno je obavezno četvorogodišnje školovanje za decu oba pola. U Vojvodini je obavezno osnovno školovanje za mušku i žensku decu uvedeno 1868 godine.

⁶⁵ M. Isić, n. d., str. 66-68. U godini pred rat, na području tadašnje Severne Srbije 40,16 odsto devojčica upisanih u škole uopšte nije dolazilo na nastavu. Isto, str. 99.

⁶⁶ Žene u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298, str. 14, 15.

škole bilo je upisano 319.749 učenica, što je u odnosu na ukupan broj upisanih bilo 45,3 odsto. Lagani porast procenta upisane ženske dece primentan je i u narednom periodu, a školske 1954/55. iznosio je 45,6 odsto od ukupnog broja upisanih ili u apsolutnim brojkama, 336.899. Školske 1961/62. godine procenat upisanih devojčica u osnovne škole u Srbiji, u odnosu na svu upisanu decu, bio je 46,6 odsto. Te godine, osnovne škole u Srbiji pohađalo je ukupno 543.105 učenica.⁶⁷

Navedeni podaci pokazuju da je obim upisane ženske dece u osnovne škole bio sve veći i da je procenat upisanih devojčica konstantno rastao, približavao se i izjednačavao sa procentom upisane muške dece. To potvrđuju i podaci za školsku 1987/88. godinu, kada je u Srbiji u osnovne škole ukupno bilo upisano 562.000 devojčica, što je procenat upisane ženske dece dovodilo na nivo od 47,9 odsto.⁶⁸

TABELA 2. UČENICE U OSNOVNIM ŠKOLAMA U SRBIJI
U ODNOSU NA UKUPAN BROJ UPISANIH UČENIKA

Školska godina	Procenat učenica
1939/40.	43,1 odsto
1951/52.	45,3 odsto
1954/55.	45,6 odsto
1961/62.	46,6 odsto
1987/88.	47,9 odsto

Obavezno osnovno školovanje u trajanju od osam godina uvedeno je 1952. godine⁶⁹. Obaveznim školovanjem nisu bila obuhvaćena sva deca u predviđenom uzrastu od 7 do 14 godina. To se prvenstveno odnosilo na decu u zaostalim, nerazvijenim područjima, slabo naseljenim predelima, gde su škole bile daleko. Po popisu iz 1971. godine školovanjem u osnovnim školama u Srbiji je, u uzrastu od 7 do 10 godina, bilo obuhvaćeno 94,3 odsto dečaka i 92,1 odsto devojčica, a u uzrastu od 11 do 14 godina 89,5 odsto dečaka i 80,4 odsto devojčica. Te godine je osnovnim školovanjem u Srbiji bilo obuhvaćeno 89,2 odsto dece uzrasta od 7 do 14 godina.⁷⁰

Po pokazateljima koji se odnose na SR Jugoslaviju, osnovnim obrazovanjem školske 1980/81. bilo je obuhvaćeno 95,3 odsto dece, a 1985/86. go-

dine 94,8 odsto, što ukazuje na izvesno smanjenje obuhvata dece osnovnim obrazovanjem. Kako 90'tih godina Savezni zavod za statistiku nije raspola-gao podacima o učenicima osnovnih škola na albanskom jeziku na Kosovu i Metohiji, to po ovom izvoru nije iskazan obuhvat dece osnovnim obrazova-njem u SR Jugoslaviji u poslednjih deset godina.⁷¹ Na osnovu drugih istraživanja, bez podataka za Kosovo i Metohiju, tokom 1993/94. godine osnovne škole pohađalo je 99,4 odsto dece, a tokom 1996/97. godine, 97,7 odsto. Procenat obuhvata ženske dece 1993/94. bio je 98,35 odsto, a u 1996/97. godini 96,6 odsto.⁷²

Usled smanjivanja prirodnog priraštaja stanovništva, opadao je broj upisane dece u redovne osnovne škole sredinom 60'tih godina (od 1964.), da bi sedamdesetih i osamdesetih godina broj ukupno upisane dece beležio ko-lebanja. Od školske 1988/89. godine ponovo dolazi do smanjenja broja upisa-ne dece, što je rezultat sve izraženijeg opadanja prirodnog priraštaja. Školske 1998/99. godine u Srbiji je, u 3.623 osnovne škole bilo upisano ukupno 740.084 učenika, od čega je bilo 361.165 učenica.⁷³ Procentualno izraženo, na osnovu iznetih podataka proizilazi da je procenat ženske dece u odnosu na ukupno upisanu decu bio 48,8 odsto.

U odnosu na stanje pred Drugi svetski rat, u posleratnom razdoblju uvećavao se obim učenica koje su se upisivale u srednje škole.

Valjalo bi podsetiti da je prva državna srednja škola za žensku decu u Srbiji, "Viša ženska škola", osnovana u Beogradu davne 1863. godine. Pede-set godina kasnije, 1913, pretvorena je u žensku gimnaziju. Učenice ove škole najčešće su bile rođene u Beogradu, a uglavnom su to bila deca činovnika, tr-govaca, zanatlija, nastavnika i sveštenika, ali i služitelja. Pretežno su se u njoj školovale učiteljice za osnovne ženske škole.⁷⁴

Školovanje ženske dece u srednjim školama u Srbiji odvijalo se i pro-bijalo kroz kontraverze, nastojanja obrazovanih ljudi, kao i imućnijih porodi-ca da svoju žensku decu dalje školuju, ali i otpora patrijarhalne sredine, koji su u jednom trenutku, 1898. godine, kulminirali zabranom upisivanja ženske

⁷¹ Statistički godišnjak Jugoslavije 2000, str. 372.

⁷² Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South-Eastern Europe and the Newly Independent States, International Helsinki Federation for Human Rights, (Serbia, Local Rapporteur: Marija Lukic), str. 522.

⁷³ Navedeni podaci su bez Kosova i Metohije, jer Zavod za statistiku nije raspolagao tim podacima. Isto, str. 374.

⁷⁴ Latinka Perović, Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913), u: "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 141,150 i 153.

⁶⁷ Isto, str. 17.

⁶⁸ Neda Božinović, Žensko pitanje..., str. 240.

⁶⁹ Do tog vremena, u Srbiji je postojalo sedmogodišnje osnovno školovanje, zasnovano na Zakonu o osnovnom školovanju iz 1945-46. godine.

⁷⁰ Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788, Beograd april 1973, str. 50.

dece u gimnazije. Ženskoj deci je, međutim, već početkom 20 veka dozvoljen upis u škole na svim obrazovnim nivoima.

U razdoblju posle Drugog svetskog rata broj učenica u svim srednjim školama pokazivao je tendenciju većeg rasta nego broj učenika.⁷⁵ Žene su se upisivale u sve škole, ali su se usmeravale i koncentrisale uglavnom na pojedine obrazovne profile. Pored gimnazija, ženska omladina je bila usmerena na škole vezane za uslužnu, zdravstvenu, prosvetnu i tekstilnu delatnost. U Srbiji je 1961. godine u srednje škole bilo upisano 58.283 učenice, odnosno 39,2 odsto od svih upisanih, a deset godina kasnije, 1971, 130.935, što je činilo 45,2 odsto od ukupno upisanih učenika. Na osnovu tog izvora uočava se sve veće koncentrisanje ženske omladine na pojedine škole. Tako su 1971. godine u Srbiji u školama za lične usluge 97,5 odsto od svih upisanih bile žene, u birotehničkim školama 91 odsto, administrativnim 89,7 odsto, medicinskim 89,6 odsto i tekstilnim 81,9 odsto. Struktura učenica prema vrstama škole u Srbiji pokazuje da je u apsolutnim brojkama te godine najviše žena bilo upisano u gimnazije, zatim u škole za kvalifikovane radnike, ekonomske, tehničke i medicinske škole.⁷⁶

Veće interesovanje i visoko učešće žena u pojedinim obrazovnim profilima na nivou srednjih škola evidentno je i u narednom periodu. Krajem 80-ih godina žene su u uslužnim srednjim školama činile 92,6 odsto od svih upisanih učenika, a sa veoma visokim procentom bile su zastupljene u prosvetnim (86,6 odsto), tekstilnim (88,2 odsto), prevodilačkim (84,8 odsto) i zdravstvenim (82,5 odsto) srednjim školama.⁷⁷

Pored podataka koji odslikavaju odnos između upisanih učenika i učenica u srednjim školama, od značaja su i oni koji pokazuju obuhvat devojaka koje su pohađale obrazovne institucije na tom nivou, u odnosu na ukupnu žensku populaciju odgovarajuće starosti. U Srbiji je 1981. godine u srednjim školama bilo 57,5 odsto od ukupne ženske omladine starosti od 15 do 19 godina. Na području uže Srbije i Vojvodine stopa obuhvata iznosila je oko 60 odsto, a na Kosovu je bila ispod 50 odsto.⁷⁸

Nastojeći da sagleda trendove u pozivnom usmerenju ženske omladine u Jugoslaviji, u razdoblju od 1938. do 1980. godine, Anđelka Milić naglašava nekoliko etapa. To je pre svega predratni period čije je osnovno obeležje bilo slaba razvijenost obrazovnog sistema, posebno na nivou sred-

njih škola. Devojke obuhvaćene srednjoškolskim obrazovanjem najvećim delom bile su prisutne u gimnazijama (67 odsto), znatno manje u industrijsko-zanatskim školama (24 odsto), a najmanje u srednje stručnim školama (9 odsto). Posleratni period, do 1959/60. godine, pored jačanja i širenja srednjoškolskih institucija, karakterisala je i okolnost da je gimnazije pohađalo nešto ispod trećine od svih devojaka koje su sticale obrazovanje na drugom nivou školovanja. U industrijsko-zanatskim školama bilo ih je ispod jedne petine. Najveći prodor ženske omladine ostvaren je u srednjim stručnim školama. U njima je bilo upisano čak 48 odsto od svih devojaka obuhvaćenim obrazovanjem na ovom nivou školovanja. Većina devojaka u okviru srednjih stručnih škola (85,45 odsto) bila je usmerena na pozive za rad u tercijalnom sektoru, na rad u administraciji, školstvu, zdravstvu. Period do 1969/70. godine bio je period ekspanzije srednjeg stručnog obrazovanja u kojem je, u odnosu na prethodni, veoma izražen porast obuhvata školovanja ženske omladine. Novi trend koji je uočen u ovom periodu jeste da se u okviru srednjih stručnih škola odvijao i značajni upliv devojaka u profile industrijsko-tehničkog obrazovanja i u profile vezane za rad u proizvodnji. Period do 1979/80. godine obeležila je, na njegovom kraju, školska reforma tj. uvođenje usmerenog obrazovanja (1978.). Reforma je za posledicu, pored ostalog, imala prevagu stručnog pozivnog obrazovanja kod devojaka (80 odsto od svih upisanih devojaka), nad opšte-obrazovnim modelom (20 odsto od upisane ženske omladine). U okviru stručnog pozivnog obrazovanja dominirao je izbor usmerenja ka netehničkim i nemanuelnim poslovima (50 odsto od upisane ženske omladine). Tehničko-industrijsko obrazovanje izabralo je oko 30 odsto od svih upisanih devojaka.⁷⁹

Analizom promena i trendova u obrazovnom usmerenju devojaka na srednje-školskom nivou, Anđelka Milić uočava neke osnovne tendencije. Jedna od njih je i veće orijentisanje devojaka ka pozivnom stručnom obrazovanju, a u okviru toga, pretežno na nemanuelne i netehničke struke. Uprkos takvoj osnovnoj tendenciji, treba naglasiti da u zadnjem posmatranom periodu nije bilo ni jedne struke, niti obrazovnog usmerenja u kome devojke nisu bile prisutne. To nije bila karakteristika ranijih etapa, jer se dešavalo da u pojedinim strukama devojaka gotovo da i nije bilo. Pored ovih tendencija, uočen je i proces feminizacije nekih specijalnosti i struka. Nastavnički poziv na prvom i drugom obrazovnom nivou, jedan je od primera u kojem je naglašeno učešće žena. U okviru usmerenja na industrijsko-tehničke struke, u pojedinim specijalnostima dolazi do većeg prisustva devojaka i do feminizacije tih obrazovnih profila (npr. hemijsko-tehnološke, kožarske). Konačno,

⁷⁵ N. Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima...*, str. 524.

⁷⁶ *Žena u društvu...*, Statistički bilten 788, str. 34 – 43.

⁷⁷ Podaci se odnose na područje SFRJ za školsku 1987/ 88 godinu, a preuzeti su iz tabele: Učenicke u srednjim školama. N. Božinović, *Žensko pitanje...* str. 242.

⁷⁸ Anđelka Milić, *Žene politika porodica*, Beograd, 1994, str. 44. .

⁷⁹ Anđelka Milić, n. d. , str. 45-48.

feminizacija je uočena i na nivou pojedinih radnih orijentacija u industriji i to na svim obrazovnim nivoima. Primer za to je tekstilna struka, u kojoj su žene zastupljene u velikoj meri i na najvišim obrazovnim nivoima.⁸⁰

Krajem XX veka (1998/99. godine), po statističkim podacima koji se odnose na SR Jugoslaviju, a koji su prezentovani na nešto drugačiji način nego prethodni, u apsolutnim brojevima najviše učenica bilo je u gimnazijama (52.370), u školama čije je područje rada bilo vezano za ekonomiju, pravo i administraciju (28.358), školama u domenu zdravstvene i socijalne zaštite (20.121) i školama gde je područje rada trgovina, ugostiteljstvo i turizam (20.091). Po ovom izvoru, te godine je od ukupno 344.834 učenika koji su bili upisani u srednje škole bilo 175.788 učenica.⁸¹ Prema navedenim podacima proizilazi da je procenat učenica koje su sticale redovno srednje obrazovanje, u odnosu na ukupan broj upisanih bio 51 odsto.

U Srbiji je tada redovne srednje škole pohađalo 315.677 učenika, od čega 160.432 učenice, ili 50,8 odsto. U Centralnoj Srbiji redovnim srednjim školovanjem bilo je obuhvaćeno 118.009 učenica, a u Vojvodini 42.423.⁸²

Po podacima koji su prikazani u publikaciji Ujedinjenih Nacija u razdoblju 1992/1997. godine osnovne ili srednje škole u Jugoslaviji pohađalo je 66 odsto žena i 63 odsto muškaraca. Učešće žena među onima koji su sticali srednje obrazovanje bilo je 50 odsto.⁸³

Istorijat školovanja žena na najvišim školama i Univerzitetu u Srbiji vodi nas do prve studentkinje, Drage Ljočić, koja je iskoristila mogućnost da se kao vanredni student 1871. godine upiše na Veliku školu u Beogradu. Sledeće godine nastavila je školovanje u Cirihi. Prve dve redovne studentkinje koje su se upisale na Veliku školu, učinile su to tek 16 godina kasnije. Posle toga u Veliku školu, koja je početkom 20 veka prerasla u Univerzitet, upisuju se i druge studentkinje. Njihov broj se postepeno povećavao, izuzev u jednom kraćem periodu, kada je na snazi bila zabrana upisa novih devojaka u gimnazije. U godini osnivanja Beogradskog Univerziteta, 1905/06, od ukupno upisanih studenata bilo je 13,1 odsto studentkinja, a tokom 1921/22, bilo ih je 20 odsto.⁸⁴

Jačanje višeg i visokog obrazovanja u posleratnom razdoblju manifestovalo se u uvećavanju mreže visokoškolskih ustanova, ali i povećanju broja studenata. Od prve godine nakon oslobođenja, pa do 1980/81. u SFRJ broj

viših i visokih škola povećao se 11 puta, a broj studenata 18 puta. Do ekspanzije u razvitku višeg i visokog obrazovanja došlo je posebno 70-ih godina, da bi sredinom osamdesetih godina opadao broj studenata, a smanjivala se i visokoškolska mreža.⁸⁵

Broj diplomiranih studenata sa visokim obrazovanjem u Srbiji od 1961. kontinuirano je u porastu, sve do 1983. godine, kada je registrovan i najviši broj studenata koji su završili studije. Od tog vremena pa do 1990. godine, broj diplomiranih studenata u Srbiji je iz godine u godinu nešto niži. U poslednjoj deceniji XX veka broj onih koji su stekli diplome visokoobrazovnih institucija po godinama beleži kolebanja, ali nivo iz 1983. godine nije dostignut.⁸⁶

Obrazovanje na najvišim nivoima školovanja obuhvatalo je i žene. Nekoliko godina posle završetka Drugog svetskog rata, godine 1953, diplomu viših, visokih škola i fakulteta u Srbiji imalo je samo 0,3 odsto žena od popisane ženske populacije, a 1961. godine, 0,7 odsto.⁸⁷

Broj, kao i odnos između studentkinja i studenta koji su pohađali visokoškolske obrazovne institucije u Srbiji tokom 1961/62. godine, prikazan je u sledećoj tabeli.

TABELA 3. STUDENTI U SRBIJI TOKOM 1961/62. GODINE

Vrsta škole	Ukupan broj studenata	Studentkinje	Procenat Studentkinja
Više škole	20.763	5.899	28,4 odsto
Fakulteti	54.894	15.893	28,9 odsto
Umet. Akademije	865	309	35,7 odsto

U narednom periodu, povećao se broj studentkinja, ali i učešće žena u ukupnom broju studenata. O tome svedoče i podaci iz sledeće tabele, gde je iskazan broj studenata koji su pohađali najviše škole u Srbiji devet godina kasnije, školske 1970/71.⁸⁸

⁸⁰ Anđelka Milić, n. d. str 48-50.

⁸¹ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 372. Bez podataka za Kosovo i Metohiju.

⁸² Isto, str. 374.

⁸³ *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 107.

⁸⁴ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 58-59.

⁸⁵ *Jugoslavija 1945-1985*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986, str. 114

⁸⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 383.

⁸⁷ *Statistički bilten 298*, str. 14, 15.

⁸⁸ Podaci za 1961/62, kao i za 1970/71. godinu preuzeti su iz tabele: Učenici i studenti prema vrsti škole koju pohađaju, *Statistički bilten 788*, str. 38-42. U tabelama su iskazani podaci o studentima koji su pohađali škole, a ne o diplomiranim studentima.

TABELA 4. STUDENTI U SRBIJI TOKOM 1970/71. GODINE

Vrsta škole	Ukupan broj studenata	Studentkinje	Procenat studentkinja
Više škole	33 992	13 419	39,5 odsto
Fakulteti	78 680	30 243	38,4 odsto
Umet. Akademije	1 150	508	44,2 odsto

Prema popisu iz 1991. godine sa višim obrazovanjem u centralnoj Srbiji bilo je 3,3 odsto žena, a sa visokim 4,5 odsto.⁸⁹

Prema podacima popisa stanovništva za 1991. godinu u SR Jugoslaviji bez bilo kakve škole bilo je 14,2 odsto žena u odnosu na popisane žensku populaciju starosti 15 i više godina. Do tri razreda osnovne škole završilo je 3,8 odsto žena, a u kategoriji žena koje su imale završena četiri do sedam razreda osnovne škole bilo ih je 21,9 odsto. Žene koje su samo završile kompletnu osmogodišnju školu činile su 25,1 odsto od popisane ženske populacije. Diplomirane srednjih škola, gimnazija, odnosno drugih srednjoškolskih obrazovnih institucija imalo je 26,9 odsto žena. Više obrazovanje imalo je 3,2 odsto žena, a visoko 4 odsto.⁹⁰

Poslednjih godina XX veka u visokoškolskim ustanovama u SR Jugoslaviji, prema podacima iz državne statistike, više od polovine studenata su žene. Učešće žena u ukupnom broju studenata po godinama kretalo od 53,9 odsto u 1997/98, preko 53,5 odsto u 1998/99. do 52,9 odsto u 1999/2000. godini.⁹¹

Krajem 90'tih godina studije je završilo više žena nego muškaraca. U visokoobrazovnim institucijama (fakulteti, akademije i fakulteti umetnosti, više škole) 1996. godine diplomiralo je ukupno 17.400 studenata, od čega 9.782 žene (56 odsto). Godine 1997. diplomiralo je 15.796 studenata, od kojih su 8.880 bile studentkinje (56,2 odsto), da bi 1998. od ukupno diplomiranih 16.377 studenata bilo 9.780 diplomiranih studentkinja (59,7 odsto). Godine

⁸⁹ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd, 1997, str. 34.

⁹⁰ Po popisu stanovništva za 1991. godinu od ukupno 4.085.519 ženskog stanovništva, popisano je 3.596.239. U tabeli "Stanovništvo staro 15 i više godina prema polu i školskoj spremi, po popisu 1991", usled nedostatka procena, distribucija je izvršena samo za popisano stanovništvo. *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 61.

⁹¹ Procenti su izračunati na osnovu sledećih podataka. Školske 1997/98. godine studiralo je ukupno 189.041 student, od čega su 102.029 bile žene. Sledeće, 1998/99. godine bilo je ukupno 190.097 studenata, od čega 101.799 žena, a 1999/2000. od ukupno 219.119 studenata, bilo je 116.025 žena. Za školsku 1998/99. i 1999/2000. podaci su prikazani bez studenata za Kosovo i Metohiju, a za 1999/2000. godinu dati su prethodni podaci. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 377.

1999. od 16.560 studenata koji su tada završili studije bilo je 9.717 žena (58,7 odsto).⁹²

TABELA 5. PROCENAT DIPLOMIRANIH STUDENTKINJA U SRJ U ODNOSU NA UKUPAN BROJ DIPLOMIRANIH STUDENATA

Godina	Diplomirane studentkinje
1996.	56,0 odsto
1997.	56,2 odsto
1998.	59,7 odsto
1999.	58,7 odsto

U apsolutnim brojevima tih godina najviše žena diplomiralo je na filozofskom i filološkom fakultetu⁹³, potom na ekonomskom, prirodno-matematičkom, pravnom i medicinskom fakultetu. Zastupljenost diplomiranih studentkinja na pojedinim fakultetima u odnosu na ukupan broj studenata koji su na njima diplomirali, pokazuje da su u relativnim odnosima žene najprisutnije na pedagoškim i nastavničkim fakultetima, farmaceutskim, filozofskim i filološkim, kao i na defektološkim fakultetima. Najslabija zastupljenost studentkinja, bila je na Fakultetu narodne odbrane, a nešto viša na mašinskom i elektrotehničkom fakultetu. Na Policijskoj akademiji u razdoblju od 1996. do 1999. godine diplomirala je samo jedna žena.⁹⁴ Među diplomiranim studentima na višim školama devojke su najprisutnije bile na pedagoškim i medicinskim školama.⁹⁵

Na osnovu prethodnih podataka koji su prikazani u St. godišnjaku za 2000. godinu, u Srbiji je školske 1999/2000. od ukupno 211.137 upisanih studenata na više škole, fakultete, akademije i fakultete umetnosti bilo 111.755 žena (52,9 odsto). Redovnih studenata je te školske godine bilo 107.693, od čega 55 725 žena (51,7 odsto). Od ukupno 15.607 studenata koji su tada diplomirali, žena je bilo 9.177 (58,8 odsto).⁹⁶ Na 64 fakulteta u Srbiji, diplomirane studentkinje činile su 55,4 odsto u odnosu na ukupan broj di-

⁹² Procenti su izračunati na osnovu navedenih podataka. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 382. Za 1999. godinu dati su prethodni podaci i bez podataka za Kosovo i Metohiju.

⁹³ U tabeli koja statistički prikazuje diplomirane studente, broj studenata filozofskog i filološkog fakulteta iskazan je kumulativno.

⁹⁴ Policijsku akademiju u Beogradu devojke nisu mogle da upišu, već im je upis bio dozvoljen samo na Višoj školi unutrašnjih poslova. Od školske 2002/2003. godine, ženama je omogućen upis i na Policijsku akademiju.

⁹⁵ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 382-383.

⁹⁶ Isto, str. 378. Bez podataka za Kosovo i Metohiju.

plomiranih studenata, na sedam akademija i fakulteta umetnosti 57 odsto, a u 49 viših škola 45,7 odsto.

Prosečno je u razdoblju od 1992/1997. godine na 1000 stanovnika u Jugoslaviji bilo 17,9 žena studentkinja i 15,6 muškaraca. Učešće žena, studentkinja na ovom obrazovnom nivou bilo je 54 odsto od ukupnog broja svih studenata.⁹⁷

Na nedovoljnu efikasnost studiranja ukazuje činjenica da je prosečno trajanje studija na fakultetima, akademijama i višim školama u SR Jugoslaviji 1988. godine bilo 6,5 godina. Tada je prosečno trajanje studija na fakultetima bilo 7,1 godina.

Žene su zastupljene i na poslediplomskim studijama, a neke su stekle i titule doktora nauka. U razdoblju od 1945. do 1964. godine doktorat je u bivšoj Jugoslaviji odbranilo 469 žena, od ukupno 2.810 doktora nauka, a od 1965. do 1974. doktoriralo je 4.043 poslediplomaca, od čega su 784 bile žene. Tada je među ženama sa ovom titulom, najviše bilo onih koje su doktorirale u prirodnomatematičkim oblastima (452), zatim u društvenim (371), medicinskim (229), poljoprivredno-šumarskim (193), a najmanje na tehničkim oblastima (44).⁹⁸ Titulu doktora nauka od 1945. do 1990. godine u tadašnjoj Jugoslaviji steklo je 16.480 muškaraca i 4.420 žena.⁹⁹ U periodu od 1962. do 1991. godine u Srbiji je među magistrima bilo oko 30 odsto žena, a među doktorima nauka oko 20 odsto.¹⁰⁰ U poslednjoj deceniji XX veka uvećavao se broj žena specijalista, magistara i doktora nauka. Učešće žena među licima koja su doktorirala procentualno izraženo bilo je: 1995. godine 38,79 odsto, 1996. godine 36,14 odsto i 1998. godine 39,88 odsto.¹⁰¹

Navedeni podaci ukazuju da pravo na školovanje i obrazovanje u Srbiji nije privilegija muškaraca, niti samo mogućnost predviđena zakonima, koja je u praksi daleko od realizacije. U posleratnom razdoblju odvijao se proces sve većeg uključivanja žena u škole na svim obrazovnim nivoima. One su bile sve prisutnije u njima. Po svojoj zastupljenosti u školskim obrazovnim institucijama, postepeno su se izjednačavale sa muškarcima, počev od osnovnih škola pa do univerziteta, smanjujući nesrazmeru koja je karakterisala stanje neposredno po završetku Drugog svetskog rata. Usmerenost

⁹⁷ The World's Women 2000, str. 107.

⁹⁸ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd, 1975, str. 17. Podaci se odnose samo na one doktore nauka koji su tu titulu stekli u Jugoslaviji.

⁹⁹ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 230.

¹⁰⁰ Marina Blagojević, n. d., Beograd 1997, str. 35

¹⁰¹ Sanja Čopić, *Žene i društvo*, u: Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević-Gruić, *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane?*, Beograd, 2001, Sekcija žena UGS "Nezavisnost", str. 31.

žena na pojedine obrazovne profile, veća otvorenost i zainteresovanost za određena zanimanja, tj. feminizacija pojedinih obrazovnih profila, ne umanjuje činjenicu da žene u Srbiji imaju jednake šanse na sticanje znanja i profesionalnih kvalifikacija u školskim institucijama.

Visoka zastupljenost žena u nastavnom kadru osnovnih škola karakteristična je za posleratno razdoblje. Učešće žena u nastavnom osoblju smanjuje se što je nivo školovanja viši. One čine većinu među nastavnicima na prvom i drugom obrazovnom nivou, ali na višim školama i fakultetima u nastavnom osoblju prisutniji su muškaraci.

Interesanto je da je i u predratnoj Jugoslaviji, pod okolnostima u kojima je u mnogim delatnostima bila ograničavana mogućnost zapošljavanja žena, upravo u nastavnom školskom kadru na nižim nivoima bio, za tadašnje prilike, visok procenat zastupljenosti žena. One su tada činile oko polovinu zaposlenih, a na nivou srednjih škola 39,3 odsto.¹⁰²

Prema podacima iz državne statistike, krajem 90'tih godina u SR Jugoslaviji je među nastavnicima u redovnim osnovnim školama bilo 69,3 odsto žena, a u redovnim srednjim školama 57,9 odsto.¹⁰³

Učešće žena u nastavnom osoblju u Jugoslaviji, prema podacima iz publikacije Ujedinjenih nacija, na drugom nivou školovanja u periodu 1992/1997. bilo je 55 odsto, a na trećem nivou 34 odsto.¹⁰⁴

Od ukupnog nastavnog osoblja visokoškolskih institucija godine 1998/99. žene su činile 35,7 odsto. U zvanju predavača i viših predavača žena je bilo 68,7 odsto, među profesorima viših škola 17,2 odsto, predavačima viših škola 42,49 odsto, stručnim i umetničkim saradnicima 52 odsto, asistentima 45,8 odsto. Među redovnim profesorima žena je bilo 19,18 odsto, vanrednim profesorima 30,64 odsto, docentima 36,2 odsto.¹⁰⁵ Izneti podaci o profesorima sa najvišim univerzitetskim zvanjima, takođe pokazuju da se udeo žena među njima smanjuje što je zvanje više.

¹⁰² Predrag Marković, *Mesto žene u javnom mnjenju Beograda*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2"..., str. 375.

¹⁰³ Bez podataka za Kosovo i Metohiju. Izračunato na osnovu podataka koji se odnose na školsku 1998/99 godinu. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 373.

¹⁰⁴ The World's Women 2000, str. 107.

¹⁰⁵ Izneti procenti izračunati su na osnovu podataka prezentovanih u: *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 377.

Rad i zaposlenost žena

Centralno pitanje emancipacije žene u socijalističkim zemljama često se dovodilo u vezu pre svega sa realizovanim pravom žene na rad. Ideja o ekonomskoj nezavisnosti žene, kao osnovnom uslovu njene emancipacije, promovisana je još u radovima socijalističkih teoretičara i ideologa. Takva shvatanja, makar na nivou apstraktnih načela, bila su utkana u levičarsku ideologiju na kojoj je počivao politički sistem u Jugoslaviji.

Uverenje da je sticanje ekonomske nezavisnosti uslov bez koga se ne može u obezbeđivanju ravnopravnosti žene dominiralo je i u ženskoj organizaciji.¹⁰⁶ Pravo žene na rad nije proizilazilo samo iz ideologije tek uspostavljene vlasti, već i iz nužde da se što veći broj ljudi angažuje u obnovi i izgradnji ratom razrušene zemlje, a kasnije i u ambicioznim zahtevima realizacije petogodišnjeg plana. Otuda nastojanja i države i AFŽ-a da se žene u što većem broju zapošljavaju i uključe u različite privredne delatnosti, pa i u one u kojima su se u predratnoj Jugoslaviji zapošljavali isključivo ili prvenstveno muškarci.

Prateći dominantne i vodeće teme tekstova posvećenim ženama u dnevnim listovima prvih posleratnih godina, kao i osnovne vrednosti koje su oni afirmisali, uočava se da je zapošljavanje žena bio jedan od veoma popularisanih segmenata. Ovi tekstovi, pored toga što odslikavaju duh i atmosferu vremena u kojima su nastali, upućuju i na prioritetne ciljeve koje je pred društvo i konkretno žene postavljala vlast. Jedan od najtiražnijih dnevnih informativno-političkih listova "Politika" u tom je vremenu povremeno objavljivala članke o "ženama za uzor", "herojima rada", "udarnicama". Bez obzira na to da li je pisano o ženama koje su bile zaposlene u tekstilnim fabrikama, na razbojima, u poljoprivredi ili nekoj drugoj privrednoj grani, u tim tekstovima su isticane žene koje su svojim vanrednim zalaganjem i upornošću, prebacivale predviđene norme. O njima je pisano veoma afirmativno, prikazivan je njihov život i afirmisan je rad kao jedna od vrhovnih vrednosti. Popularisane su i različite forme za što masovnije uključivanje žena u privredne delatnosti, kao što su bila razna takmičenja, dobrovoljni rad. Takmičenja su najčešće organizovana u sklopu proslave pojedinih praznika (prvomajska takmičenja, takmičenja povodom osmog marta). Pisano je o organizovanju i rezultatima tih takmičenja, pokazivano je kako su inicirana i realizovana po celoj zemlji, kako su se žene takmičile koja će ostvariti veću normu i biti uspešnija na svom poslu.

¹⁰⁶ Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 525.

"Politika" je izveštavala i o dobrovoljnom radu žena. To su bile različite aktivnosti, počev od rada u vojnim bolnicama, akcija šivenja rublja i košulja za šegrte, patika za decu u obdaništima, zastava i košulja za brigadiere na radnim akcijama. Žene su dobrovoljno radile i u poljima, na skupljanju žetve, uključivale se u dobrovoljne akcije na javnim radovima i td. Po podacima objavljenim u listu, žene u Srbiji su, samo u toku 1947. godine, na dobrovoljnim radovima dale 6.748.151 radni sat, a tokom 1949. godine, žene u Vojvodini su ostvarile oko 14.000.000 radnih časova.

"Politika" je objavljivala i članke koji su na primerima pokazivali da ne postoje "muški ili ženski poslovi", što je ukazivalo na nastojanja partijske države da umanjí postojeću diferenciranost zanimanja zasnovanu na takvoj podeli. Pisano je o ženama koje su bile zaposlene u građevinarstvu, o devojkama koje su obavljale poslove traktoriste, o agronomima, zatim o polukvalifikovanim radnicama, koje su radile na mašinama u Zeničkoj železari. Gradsko saobraćajno preduzeće organizovalo je više kurseva na kojima su osposobljavane žene za poziv kočničara u tranvajima, a radile su i kao kontrolori. Žene su se zapošljavale i u železničkom saobraćaju, što u predratnoj Jugoslaviji nisu mogle, već su u državnim saobraćajnim ustanovama mogle raditi samo kao telefoniskinje, blagajnice i daktilografkinje. Zapošljavale su se, u manjem broju, i u rudarstvu. Mada je po Uredbi o higijenskim i tehničkim zaštitnim merama na rudarskim podzemnim radovima iz 1947. godine, ženama bio zabranjen rad na jamskim radovima, dešavalo se da su u pojedinim rudnicima žene upravo tu radile.

Nastojanja države da krajem četrdesetih godina kolektivizuje poljoprivredu¹⁰⁷, rezultirala su, pored ostalog, i pokušajima da se što više žena uključe u zadruge. U tom vremenu, AFŽ je, kao jedan od svojih zadataka formulisao da "nijedna žena u selu ne treba da ostane izvan zadruga". Tokom 1949. i 1950. godine, jedna od blažih formi i manifestacija, inače snažnog pritiska države na seljake da se učlane u seljačke radne zadruge¹⁰⁸, bila je i propaganda kroz štamu. "Politika" je učestvovala u kampanji za popularisanje

¹⁰⁷ Nastojanja partijske države da protežira kolektivistički svojinski odnos u poljoprivredi, mada isprva s krajnjom obazrivošću i postepeno, a od 1949. godine i svom silinom aparata totalne moći kojim je raspolagala, završila su se debaklom. Kolektivizacija u poljoprivredi Jugoslavije nikada nije bila u potpunosti sprovedena i od nje se vrlo brzo odustalo.

¹⁰⁸ Seljačke radne zadruge, posebno njeni tzv. viši tipovi, predstavljali su kolhozni tip udruživanja seljaka.

zadrugarstva i tako što je povremeno objavljivala članke u kojima su isticani primeri uspešnih žena – zadrugarki.¹⁰⁹

Godine 1947. u Jugoslaviji je bilo zaposleno 337.000 žena, a 1955 – 567.000.¹¹⁰ Samo u toku 1948. godine u Beogradu se zaposlilo 15.500 žena.¹¹¹ Tokom 1952. godine u Srbiji je od ukupno 603.000 zaposlenih bilo 139.000 žena, a na teritoriji Srbije bez Vojvodine i Kosova od ukupno 397.000 zaposlenih 86.000 bile su žene.¹¹²

Broj zaposlenih žena povećavao se i na području Jugoslavije, ali i u okvirima Srbije. Procenat njihovog učešća u ukupnom broju zaposlenih takođe se konstantno uvećavao. U odnosu na 1945. godinu, već 1949. broj zaposlenih žena uvećao se četiri puta, a broj zaposlenih muškaraca tri puta.¹¹³ Prosečna stopa rasta zaposlenih žena konstantno je bila viša od prosečne godišnje stope rasta svih zaposlenih u celom posleratnom periodu. Izuzetak od toga bio je period od 1948. godine do 1955, kada je stopa rasta svih zaposlenih bila viša od stope rasta zaposlenih žena¹¹⁴.

Uslovi u kojima su radile žene u prvim posleratnim godinama nekada su bili veoma teški. O njima saznajemo i na osnovu različitih izveštaja AFŽ-a o obilasku većeg broja preduzeća u Beogradu. U nekima od njih, npr. u "Proleteru" i "Šumadiji" usled nedostatka muške radne snage, žene su obavljale i najteže fizičke poslove. Pored toga, u prodavnicama prehrambene robe dešavalo se da prodavačice same skidaju i istovaruju teške džakove i kante sa namirnicama. Zbog dotrajalih mašina i razboja u preduzećima je bilo i fizičkih povreda radnica.¹¹⁵

Pod okolnostima u kojima su se smenjivali period obnove ratom razrušene zemlje, krize i materijalne nemaštine izazvane, pored ostalog, ekonomskom blokadom s Istoka i uzastopnim sušama koje su pogađale poljoprivredu, žene su delile sudbinu ostalih zaposlenih. Ekonomske prilike u ze-

¹⁰⁹ Analizu sadržaja članaka i tekstova o ženama u posleratnoj štampi videti u: Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945-1953*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 394-407.

¹¹⁰ *Jugoslavija 1945-1985*, Savezni zavod za statistiku, str. 57.

¹¹¹ A. Beograda, Konferencija..., K. 1 Izveštaj o radu Gradskog odbora AFŽ-a za 1948. godinu.

¹¹² *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947-1952*, Republički zavod za statistiku SR Srbije, Beograd, 1973, str. 74.

¹¹³ N. Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 525.

¹¹⁴ *Jugoslavija 1945-1985*, str. 57.

¹¹⁵ U dokumentaciji je naveden primer preduzeća "Staljingrad". A. Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena 1944-1952, AFŽ, nesređeno, K. 1, Rad sa ženama, 8. februar 1949.

mlji i opšta oskudica dovodile su do toga da zaposlene žene ponekada nisu imale ni najelementarnije uslove za rad. To je karakterisalo i ugostiteljska preduzeća i menze. U dokumentaciji je zabeleženo da su žene zaposlene u restoranu Jadran radile bose. Kuvarice u menzama nisu imale gumene čizme ni kecelje. One su tražile da im se "omogući nabavka čizama, gumenih kecelja i mantila za rad da ne bi dolazilo do oboljevanja što se često dešavalo".¹¹⁶

Problema su imale i žene koje su bile zaposlene u bolnicama. Zbog nedostatka kadrova, one su ponekada radile prekovremeno u dve smene. Posebne teškoće imale su one žene koje su dolazile iz unutrašnjosti i zapošljavale se u Beogradu. Ta konstatacija prvenstveno se odnosila na njihov smeštaj. Dešavalo se da u jednoj sobi stanuju 4 do 8 žena, da "spavaju po dve u krevetu, a nemaju gde ni da se umiju, ni da operu veš. I posteljina koja im se daje je stara, pocepana i prljava".¹¹⁷ Loši uslovi smeštaja ovih žena nisu iznenađujući ako se ima u vidu da je po gradovima u ovom vremenu bilo mnogo neuslovnih stanova. Deceniju kasnije, od svih stanova u gradovima Jugoslavije samo jedna trećina imala je kuhinju i njc ili kuhinju, kupatilo i njc.

U drugom izveštaju o obilasku preduzeća i ustanova u Beogradu pored ostalog, analizirani su uslovi rada žena u Gradskoj bolnici. Od ukupno 223 zaposlenih, 157 bile su žene i to uglavnom starije. Uslovi za rad bili su loši, nehigijenski, posebno na grudnom odeljenju. To je uzrokovalo česte infekcije osoblja. Zbog takvih uslova rada mnoge žene bile su na bolovanju, što je stanje još više otežavalo i dovodilo do prekovremenog rada ostalog osoblja. Veliki broj žena zaposlenih u toj ustanovi bio je bez osnovnog obrazovanja. U navedenom izveštaju to je dovedeno u vezu sa često lošim odnosom koji su imale prema bolesnicima i raznim krađama u bolnici.¹¹⁸

Pored navedenih problema koji su se javljali u mnogim preduzećima, gotovo u svima je bila praksa da trudnice ne primaju na posao. Predstavnice AFŽ-a koje su obilazile preduzeća konstatovale su da je u njima ispoštovan princip da su žene za isti rad plaćene jednako kao i muškarci.

Početak pedesetih godina javljali su se i drugi problemi vezani za zapošljavanje žena, ali i nešto drugačiji trend od onog koji je vladao u godinama neposredno posle oslobođenja. U jednom izveštaju AFŽ-a iz 1952. godine zapisano je da se u preduzećima dešava da ukoliko se negde pojavi višak radne snage, po pravilu su sa posla otpuštane žene koje su imale decu, pa i one koje su u tom trenutku bile u drugom stanju. Kada se zapošljavaju

¹¹⁶ A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Rad sa ženama, 8. februar 1949.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Izveštaj o obilasku preduzeća i ustanova u Beogradu po pitanju problema žene – radnice.

novi radnici, često se izbegavaju žene, a prednost daje muškarcima, navodno zato što žene rade slabije od muškaraca.¹¹⁹

U tom periodu javljala su se i takva shvatanja po kojima žena više ne treba da radi, jer "smo do te mere izgradili socijalizam da žena može da ide natrag u kuću i da vaspitava decu". Drugim rečima "muškarac treba da dobi je platu koja će moći obezbediti održavanje porodice."¹²⁰ Takva gledišta ženska organizacija nikada nije prihvatila niti odobravalala.

U dokumentaciji ženske organizacije mogu se pronaći i tekstovi koji ukazuju na raskorak između proklamovane politike jednakosti polova u svim sferama ekonomskog, političkog i društvenog života, ustavnih i normativnih garancija ravnopravnosti žene i prakse koja je ponekada to onemogućavala. O tome svedoči i izveštaj Izvršnog odbora Gradske sekcije AFŽ-a, iz sredine 1952. godine, gde je jedan poseban deo posvećen problematici nezaposlenih žena. U njemu je takođe konstatovano da u okolnostima smanjivanja radnih mesta u preduzećima masovno otpuštaju žene. To je u radnim organizacijama opravdavano time što žene navodno više izostaju sa posla od muškaraca, slabije od njih rade, činjenicom da imaju niže kvalifikacije. U pomenutom izveštaju navedeno je da je u januaru 1952. godine samo u Beogradu bilo 2000 nezaposlenih žena. Većinu žena koje nisu mogle da nađu posao, čak 95 odsto od navedenog broja, činile su žene koje su sa sela došle u Beograd. One uglavnom nisu imale profesionalne kvalifikacije, a mnoge od njih bile su nepismene. Njihova starosna struktura pokazuje da je većina imala od 28 do 35 godina. Pri tome, 20 procenata od ovih nezaposlenih žena bile su samohrane majke. Mnoge od njih nisu znale ni koja prava imaju po zakonu. U ovom dokumentu zabeleženo je i to da su u nekim preduzećima "personalke"¹²¹ nagovarale žene da same daju otkaz, jer ukoliko ih otpuste onda navodno neće moći da se kasnije negde zaposle. Takve i slične teškoće na koje su nailazile, doprinosile su da njihova jedina masovna organizacija "vodi upornu borbu za radna mesta za žene".¹²²

Početkom 1952. godine jedno od preduzeća u kojem je bilo otpuštanja zaposlenih, posebno radnica, bilo je preduzeće NA-MA. Uprava te radne organizacije je nastojala da problem viška radne snage reši tako što je otpuštala žene čiji su muževi bili zaposleni. Problem viška radne snage

¹¹⁹ A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Datum na dokumentu: 1952.

¹²⁰ A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Stenografske beleške konferencije AFŽ-a Beograda, održane 26. juna 1952. u Beogradu.

¹²¹ Termin "personalke" verovatno se odnosio na osoblje zaposleno u kadrovskoj službi.

¹²² A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Gradske sekcije AFŽ-a, održanog 27. avgusta 1952. godine.

rešen je time što su one vraćene u domaćinstvo. Tu pojavu pratile su i razne "čaršijske priče". Tako su jednu od aktivisinja AFŽ-a pitali "da li će doći neki zakon da se udate žene vrate domaćinstvu".¹²³ U mnogim preduzećima bilo je primetno nastojanje da se ona oslobode nestručne i nekvalifikovane radne snage. Upravo u toj kategoriji zaposlenih bilo je puno žena. Osim toga, nisu bila usamljena ni retka shvatanja da je "žena slabiji radnik i da ne daje onoliko, koliko muškarac". Na sastanku gradske sekcije AFŽ-a moglo se čuti i to da "je istina da je efekat rada žene-radnice slabiji nego muškarca, zato što ona već umorna dolazi na posao, jer ima puno poslova da obavi za domaćinstvo i decu, pre nego stigne u preduzeće".¹²⁴

O položaju žena pri zapošljavanju govorila je i Vida Tomšić u referatu podnetom na Četvrtom kongresu AFŽ-a Jugoslavije, 1953. godine. Ukazivala je da su pojedini radni kolektivi "izbacivali žene sa posla kao manje rentabilnu snagu". U preduzećima nije bila retkost da su one na različite načine sprečavane da koriste prava koja su im garantovana Zakonom. Govorila je i o problemu nedovoljnog profesionalnog obrazovanja žena, tako da je u preduzećima uobičajena i tipična dominacija nekvalifikovane ženske radne snage u odnosu na mali broj žena sa bilo kakvom profesionalnom kvalifikacijom.¹²⁵

Posle snažnog prodora žena u privredni i javni život zemlje, početkom pedesetih godina bila je primetna "tendencija opadanja broja žena u organima društvenog upravljanja, pasiviziranje izvesnog broja nekada vrlo aktivnih žena". Na pomenutom Kongresu, Vida Tomšić je ukazivala i da su se pojavile "nekakve nove tobože demokratske teorije o ženi i porodici", koje su se praktično negativno odražavale, pre svega na oblast "privredne samostalnosti žene". Uvođenje relativno visokog dečijeg dodatka često se shvata pogrešno, kao da je "nastupilo vreme kada ženska radna snaga nije više potrebna i da je to put njenog povlačenja sa posla u domaćinstvo, da je njena prirodna, isključiva dužnost biti domaćica, majka i vaspitačica svoje dece."¹²⁶

Zanimljivo je da je pedesetih godina i kroz štampu primetno postepeno usmeravanje žena ka "klasičnim ženskim vrednostima". Prvih godina nakon oslobođenja, u štampi je favorizovan ideal snažne žene, žene borca, "drugarice", koja vanrednim zalaganjem prebacuje sve radne norme, postaje udarnica i heroj rada i koja je "aktivistkinja u prepravljenoj suknji i crvenoj

¹²³ A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Zapisnik sa sastanka Plenuma gradske sekcije AFŽ-a, održanog 19 marta 1952. godine.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ "Politika", 27. septembar 1953.

¹²⁶ Isto.

marami kupljenoj na tačkice"¹²⁷. Pri svemu tome ona je i majka, kojoj država pokušava da uspostavljanjem odgovarajućih ustanova pruži pomoć u čuvanju, podizanju i vaspitanju dece. "Mišićava od lopate i motike, udarnica radnih brigada svedoči svojom monumentalnom ženstvenošću (Augustičićeve i Rosandićeve stamene žene) o snazi i plodnosti, tako neophodnoj za društveno-ekonomsku i demografsku obnovu. Taj soc-realistički ideal počinje da se napušta relativno rano".¹²⁸ Početkom pedesetih godina, u februaru 1952, "Politika" dobija specijalizovanu *žensku stranu*, odnosno žensku rubriku, što se poklapa sa diskretnim pojavljivanjem drugačijeg trenda, koji naglašava posebnost žene, ženstvenost. Kult lepote, kultura odevanja i modne aktuelnosti, odbačeni posle rata, ponovo oživljavaju.

U svakom slučaju, i u narednom periodu, od sredine pedesetih godina, prosečna stopa rasta zaposlenosti žena bila je viša od prosečne stope rasta zaposlenosti svih.¹²⁹ Prosečna stopa rasta zaposlenosti u razdoblju od 1954. do 1964. godine za muškarce je bila 5,4 odsto za žene 7,8 odsto, a u sledećih deset godina iznosila je za muškarce 1,6 odsto, a za žene 3,8 odsto. Bez obzira na teškoće na koje su ponekada nailazile, a na koje je u tekstu posebno ukazano, žene u Jugoslaviji i Srbiji sve više su se zapošljavale, njihovo učešće među zaposlenim licima bilo je sve veće, pri čemu se obim zaposlenih žena brže uvećavao od obima zaposlenih muškaraca. Procenat učešća žena u ukupnoj zaposlenosti u Jugoslaviji 1954. godine bio je 24,8 odsto, 1964.- 29,2 odsto i 1974.- 33,9 odsto. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina procentualno najviše žena u ukupno zaposlenom osoblju bilo je sa nižim obrazovanjem, potom sa srednjim, a kao treća kategorija po procentu zastupljenosti među zaposlenima bile su žene sa višim obrazovanjem. Početkom sedamdesetih godina upravo ova kategorija zaposlenih žena najbrže se uvećavala.¹³⁰ Dok je na nivou bivše Jugoslavije u tom vremenu među zaposlenim licima bila procentualno dominantna kategorija žena sa nižim obrazovanjem, dotle su na teritoriji Srbije najviši udeo imale one sa srednjim stručnim obrazovanjem.¹³¹ Krajem osamdesetih godina u Srbiji je učešće žena

¹²⁷ Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Beograd 1987, str. 113.

¹²⁸ Neda Todorović-Uzelac, n. d. str.133.

¹²⁹ Stopa rasta zapošljavanja u periodu od 1948. do 1985. godine za žene je bila 5,4 odsto, dok je ukupna stopa rasta bila 4,6 odsto. *Jugoslavija 1945-1985*, str. 57.

¹³⁰ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije*, str 11.

¹³¹ Kako su navedeni odnosi zavisi i od učešća muškaraca u grupama zaposlenih sa pojedinim kvalifikacijama, potrebno je prikazati i kvalifikacionu strukturu zaposlenih žena u društvenom sektoru. Na nivou Jugoslavije nekvalifikovane radnice činile su većinu među svim zaposlenim ženama u društvenom sektoru, a potom one sa srednjim obrazovanjem. Takva struktura zabeležena je i na području Srbije, s tim što je razlika u procentima između nekvalifikovanih radnica i onih sa srednjim obrazovanjem bila veoma mala. *Statistički bilten 788*, str. 25.

u ukupnom broju zaposlenih prema kvalifikacijama bilo najviše u kategoriji zaposlenih sa srednjim stepenom obrazovanja 56 odsto, među zaposlenima sa nižim obrazovanjem bilo ih je 55,2 odsto, a sa višim 47 odsto. Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih sa visokim obrazovanjem bilo je 37,4 odsto, a najmanje, od samo 7,4 odsto, bilo je među visokokvalifikovanim radnicima.¹³²

Ukupna zaposlenost u bivšoj Jugoslaviji od pedesetih do devedesetih godina uvećala se za 4,5 puta, a zaposlenost žena za oko devet puta. U tom razdoblju uvećavao se procenat učešća žena među svim zaposlenim, a na nivou Jugoslavije prosek se kretao oko 39 odsto. Najveći procenat zaposlenosti žena bio je u Sloveniji (45,7 odsto), a najmanji na Kosovu (22,9 odsto). Početkom 90'tih godina, u centralnoj Srbiji od svih zaposlenih u društvenom sektoru 39,2 odsto bile su žene. Nivo zaposlenosti žena u bivšoj Jugoslaviji bio je viši nego u mnogim zemljama zapadne i južne Evrope (Belgija, Francuska, Grčka, Italija), ali je bio niži u odnosu na zemlje Severne Evrope i Amerike.¹³³

U posleratnom razdoblju ukupan broj ljudi koji su bili zaposleni u proseku je iz godine u godinu bio viši. Tako je bilo sve do kraja osamdesetih godina, kada se broj svih zaposlenih lica smanjuje.

U promenjenim političkim prilikama, poslednja decenija XX veka na ovom prostoru bila je obeležena raspadom jugoslovenske države i građanskim ratom. Nepovoljna ekonomska situacija u Srbiji i SR Jugoslaviji pogoršana je sankcijama OUN donetih juna 1992. godine. Opšte prilike karakterisale su i drastično osimromašenje velikog dela stanovništva¹³⁴, nestajanje srednjeg sloja, katastrofalno stanje privrede, stalna politička uzavrelost, reke izbeglica i ljudi bez doma i konačno, tromesečno bombardovanje SR Jugoslavije u proleće 1999. godine. Pod takvim okolnostima došlo je do promena ne samo u sferi zapošljavanja, već i u mnogim drugim segmentima života ljudi u Srbiji.

Poslednjih deset godina XX veka, od 1990. godine, prema podacima državne statistike na području SR Jugoslavije ukupan broj zaposlenih lica

¹³² N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 245. Podaci se odnose na 1986. godinu.

¹³³ Dragana Stjepanović Zaharijević, *Moć i nemoć žene*, Niš, 1999, str. 125 – 126.

¹³⁴ Veličina društvenog proizvoda po glavi stanovnika, obračunata prema kupovnoj snazi nacionalne valute, pokazuje da su tokom devedesetih godina, SR Jugoslavija i Srbija spadale među one zemlje koje su bile ispod granice siromaštva. Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije, 1986-1996, analitička studija*, Institut za zaštitu zdravlja Srbije "Dr Milan Jovanović Batut", Beograd 1998, str. 60. Dvadesetprvi vek SR Jugoslavija dočekala je kao siromašna zemlja, u kojoj, prema procenama objavljenim u medijima, ima oko 2,8 miliona siromašnih. "Politika", 8. mart, 2002.

opada¹³⁵. To smanjenje može se uočiti i posmatrajući kretanje indeksa ukupnog broja zaposlenih.

Ukupan broj zaposlenih lica u Srbiji, u razdoblju od 1993. do 2000. godine, opao je za 17,8 odsto.¹³⁶

Od 1990. godine smanjuje se i broj zaposlenih žena. Prema državnoj statistici, u SR Jugoslaviji na nivou godišnjeg proseka, najviše zaposlenih žena registrovano je 1989. godine, a samo u društvenom (državnom) sektoru bilo ih je 1.032.000. Od tog vremena, iz godine u godinu broj zaposlenih žena u društvenom sektoru je niži. Godine 1999. u tom sektoru bilo je zaposleno 757.000 žena. Postepeno jačanje privatnog sektora u posmatranom razdoblju uslovalo je porast žena koje su bile zaposlene u njemu i to od 22.000 u 1989. do 122.000 u 1999. godini.¹³⁷

Žene su u Srbiji najčešće bile zaposlene u društvenom (državnom) sektoru, mnogo manje u privatnom. Podaci za 1993 godinu pokazuju da je učešće žena u ukupnom broju zaposlenih na nivou SR Jugoslavije bilo 40,6 odsto, u privrednim delatnostima 35,1 odsto, a u vanprivrednim čak 62,9 odsto. Žene su sa najvećim procentom bile prisutne u oblasti zdravstva, gde su činile više od tri četvrtine među zaposlenim osobljem ili 75,2 odsto, potom u delatnostima vezanim za ugostiteljstvo, 60,1 odsto, u obrazovanju i kulturi 55,9 odsto i u oblasti komercijalnih usluga sa 55,7 odsto. Najniže učešće u ukupnom broju zaposlenih bilo je u oblasti šumarstva, 12,5 odsto, i građevinarstva, 13,2 odsto. Visok udeo žena među svim zaposlenim licima u vanprivrednim delatnostima prikriva činjenicu da je zaposlenost žena, ukoliko se posmatra isključivo ženska radna snaga, drugačija. Od svih zaposlenih žena u apsolutnim brojevima, veći deo radi u privrednim, a manji u vanprivrednim delatnostima. Te godine je od ukupno 888.187 zaposlenih žena, u privredi radilo njih 617.049, a u vanprivredi 271.138. U apsolutnim brojevima, posmatrajući samo žensku radnu snagu, najviše žena radilo je u industriji, 323.582.¹³⁸

¹³⁵ Godišnji prosek zaposlenih lica u SR Jugoslaviji, od 1989. godine, kada je zabeležen najveći broj zaposlenih lica, 2 790 000, iz godine u godinu je niži. Izuzetak od toga je 1997. godina, kada je, u odnosu na prethodnu godinu registrovano uvećanje zaposlenih. Na to je uticala i činjenica da je od te godine među zaposlenim licima iskazan onaj broj koji je obuhvatio i zaposlene u malim preduzećima "koji se ne obuhvataju drugim istraživanjima, a dobijeni su procenom na osnovu Ankete za dopunu polugodišnjeg istraživanja o zaposlenima". *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 87.

¹³⁶ Gordana Lazić, *Žene i tržište rada*, u: *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane?* Str. 85.

¹³⁷ *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 87. Podaci za 1999. godinu iskazani su bez Kosova i Metohije.

¹³⁸ Isto, str. 105.

Prema istraživanju Gordane Lazić, žene su 1993. godine u ukupnoj zaposlenosti u Srbiji učestvovala sa 39 odsto. Pored toga što je broj zaposlenih žena u narednih nekoliko godina, do 2000, smanjen za oko 10,5 odsto, procenat koji pokazuje učešće žena u ukupnoj zaposlenosti 2000. godine je viši i iznosi 42,78 odsto. Razlozi za rast učešća žena u ukupnoj zaposlenosti traženi su u okolnostima da je pad proizvodnje pogodio prvenstveno "tradicionalne industrijske grane gde preovlađuje muška radna snaga" što je uslovalo nešto veće opadanje zaposlenosti muškaraca nego žena. Od svih zaposlenih žena u Srbiji, većina, odnosno dve trećine radi u privredi, a jedna trećina u vanprivrednim delatnostima. U okviru privrednih delatnosti, najveći broj žena zaposlen je u industriji i rudarstvu. U ukupnom broju svih zaposlenih lica, žena i muškaraca, u vanprivrednim delatnostima žene imaju visok udeo, 65,63 odsto.¹³⁹

Pored pokušaja učinjenih u posleratnom razdoblju da se umanjí razlika između "muških" i "ženskih" zanimanja, razlike još uvek postoje. Jedno od pitanja koje se nameće u vezi sa tim jeste da li visina plata i u kolikoj meri utiče na tu raspodelu, odnosno da li dominantno učešće žena u pojedinim zanimanjima ili industrijskim granama utiče na visinu prosečnih ličnih dohoda u tim granama? Upravo u onim delatnostima u kojima preovlađuju žene, nivo prosečnih zarada, uglavnom je niži. U okviru pojedinih industrijskih grana niža lična primanja često figuriraju u onim granama gde je koncentracija žena veća. Tako, na primer u okviru prerađivačke industrije, veoma niske prosečne plate su u proizvodnji tekstilnih prediva i tkanina, delatnosti gde tradicionalno preovlađuju žene, proizvodnji odeće i preradi predmeta od kože. Prosečna neto zarada, plata za 1999. godinu u ovim granama prerađivačke industrije bila je 532 dinara, odnosno 333 i 420 dinara. Ukupna prosečna neto zarada izračunata na osnovu svih zarada prema klasifikaciji delatnosti koja je utvrđena kao opšti standard, za 1999. godinu bila je 1.362 dinara.¹⁴⁰ Ugostiteljstvo je takođe jedna od delatnosti gde preovlađuju žene, a kao primer mogu poslužiti prosečne plate zaposlenog osoblja po hotelima i restoranima, koje su takođe niske (prosečna neto zarada za 1999. godinu bila je 886 dinara). U obrazovanju naglašen je udeo žena među zaposlenim osobljem u obrazovnim institucijama na nižim nivoima školovanja, gde su prosečne plate osetno niže nego u institucijama višeg i visokog obrazovanja (osnovno obrazovanje 1.456, a više i visoko 2.307).

Ta pojava nije karakteristična samo za razdoblje posle raspada jugoslovenske države, već je postojala i u socijalističkoj Jugoslaviji. To pokazuje

¹³⁹ Gordana Lazić, n. d. str. 92.

¹⁴⁰ *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 107. Bez podataka za Kosovo i Metohiju.

istraživanje koje se odnosi na period od 1965. do 1980. godine, prema kojem je veće učešće žena u pojedinim privrednim granama pouzdan pokazatelj nižih ličnih dohodaka u tim granama.¹⁴¹ Ilustracija koja potvrđuje ove teze jeste i istraživanje A. Milić, koja je komparacijom strukture zarada zaposlenih kvalifikovanih radnika za pojedine grupe zanimanja u 1988. godini, pokazala da je u grupama sa višim zaradama učešće "tipično ženskih zanimanja" neuporedivo manje od učešća pretežno "muških zanimanja" u tim grupama.¹⁴²

Na osnovu analize odnosa prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka po granama delatnosti, uočeno je da postoji razlika u visini zarada između muškaraca i žena. Po visini svojih zarada žene se u proseku kreću na oko 90 odsto prosečnog ličnog dohotka, odnosno u privrednim delatnostima na oko 88 odsto, a u vanprivredi na oko 90 odsto. Razlike u visini plata pojavljuju se i kada se posmatra odnos prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka prema obrazovnom nivou, odnosno kada se zarade analiziraju i prate prema polu i strukturi obrazovanja. Izuzev kod magistara i doktora, žene zaostaju po svojim mesečnim zaradama za muškarcima u svim obrazovnim kategorijama. Visina zarada žena kreće se u proseku na nivou od 90 odsto prosečnog ličnog dohotka.¹⁴³

Na osnovu Ankete o radnoj snazi iz oktobra 1999. godine u Srbiji je, bez Kosova i Metohije, bilo ukupno zaposleno 2.114.001 lice, od čega 884.807 žena. U društvenoj svojini bilo je zaposleno 709.380 žena, privatnoj 146.274 i zadružnoj i mešovitoj 29.153.¹⁴⁴ Prema ovim podacima proizilazi da je tada učešće žena među ukupno zaposlenim licima bilo 41,85 odsto.

Trend kontinuiranog povećanja zapošljavanja žena, koji se u posleratnom razdoblju održao do kraja osamdesetih godina, pratilo je i uvećanje broja žena koje su želele da se zaposle, a nisu to mogle. Stopa nezaposlenosti na području SR Jugoslavije od sredine šezdesetih, iz godine u godinu je bila viša. Udeo žena među licima koja su tražila zaposlenje varirao je po godinama, ali je uglavnom bio oko ili iznad polovine, što znači da su većinu neza-

¹⁴¹ Željka Šporer, *Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima*, Sociologija, br. 4, Beograd, 1985.

¹⁴² A. Milić, n. d., str. 70 – 73. Autor je pokazao da se npr. površinski kopači, metalobrusači i glodači, dakle pretežno muška zanimanja, najvećim delom, grupišu u skupinama sa najvišim dohotkom. Slika je obrnuta kada se radi o dominantno "ženskim zanimanjima" u tipično "ženskim granama". U grupama sa najnižim dohotkom nalaze se daleko više npr. pletača i predioča itd.

¹⁴³ Analizu je izvela Gordana Lazić. Kao izvor za tabelu u kojoj je prikazan odnos prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka po granama delatnosti, navedena je Anketa o radnoj snazi, stanje iz septembra 1988, podaci koji nisu publikovani. Gordana Lazić, n. d., str. 95–97.

¹⁴⁴ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 94. Bez podataka za Kosovo i Metohiju.

poslenih činile žene. Godine 1965. na ovom području je među nezaposlenim licima bilo 58.058 žena, a 1998. godine, 473.141. U tom razdoblju broj nezaposlenih žena uvećan je preko 8 puta, a broj svih nezaposlenih za oko 7,7 puta. Od početka devedesetih godina nije došlo do promene tog trenda, jer je i u ovom periodu uvećanje broja nezaposlenih žena nešto veće od porasta broja svih nezaposlenih. Ukupna stopa nezaposlenosti je porasla od 7 odsto u 1965. godini do 25,1 odsto u 1998. godini.¹⁴⁵ Slične tendencije mogu se uočiti i na području Srbije. U nekoliko proteklih godina povećan je udeo žena među nezaposlenim licima u Srbiji i to od 55 odsto u 1993. godini na 56,9 odsto u 2000. godini.¹⁴⁶

U okvirima bivše Jugoslavije, krajem osamdesetih godina (1988.), među licima koja su tražila zaposlenje (1.172.964) žena je bilo 54,6 odsto (641.372). Najviši procenat žena bio je u Vojvodini (64,7 odsto), a najniži na Kosovu (25,6 odsto).¹⁴⁷ Upoređujući stanje učešća žena u ukupnoj nezaposlenosti u SFRJ i u nekim drugim zemljama srdinom osamdesetih godina (1984.) dobijamo sledeću sliku: SFRJ 56 odsto; Francuska i Italija 56 odsto; Portugalija 62 odsto; Belgija 55 odsto; SR Nemačka 44 odsto; Švedska 49 odsto; Austrija 38 odsto; Švajcarska 31 odsto; Španija 34 odsto; Turska 18 odsto.¹⁴⁸

U posleratnom razdoblju došlo je i do promena u strukturi nezaposlenih. Sredinom šezdesetih godina na području SR Jugoslavije ubedljivo većinu među nezaposlenim ženama činile su one bez bilo kakvih kvalifikacija. Polovinom sedamdesetih još uvek su bile većinski deo među nezaposlenim ženama, ali se naglašeno povećao i broj nezaposlenih žena sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem, da bi sredinom osamdesetih godina broj žena iz ove grupacije prevazišao broj nezaposlenih nekvalifikovanih žena. Devedesetih godina među nezaposlenim ženama, kumulativno iskazano najviše je onih sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem, zatim žena bez kvalifikacija, potom onih koje su visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici, a najmanji broj nezaposlenih žena ima niže stručno obrazovanje ili različite polukvalifikacije. Tokom 1998. godine, od ukupno 837.600 nezaposlenih lica žena je bilo 473.100. Među nezaposlenim ženama čak 181.800 imalo je visoku, višu ili srednju stručnu spremu, 180.700 nisu imale kvalifikacije,

¹⁴⁵ *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 96.

¹⁴⁶ Gordana Lazić, n. d., str. 80.

¹⁴⁷ Mr. Nada Kerovac, *Žena u nezaposlenosti*, u: "Žena", znanstveni časopis za društvena i kulturna pitanja žene i porodice, Zagreb, 1989, 5-6, str. 29-30.

¹⁴⁸ Isto, str. 30.

82.400 imale su obrazovanje na nivou visokokvalifikovanih ili kvalifikovanih radnika, a 28.200 imalo je niže stručno obrazovanje.¹⁴⁹

Prema nekim pokazateljima, koji su bazirani na analizi trenda promena na tržištu rada, od 1993. do 2000. godine evidentan je trend bržeg zapošljavanja žena sa visokim i višim obrazovanjem.¹⁵⁰

Među licima koja su prvi put tražila zaposlenje žene su bile u većini gotovo u celom posleratnom razdoblju.¹⁵¹ One duže od muškaraca čekaju na posao, i u većini su kako među onim grupama koje kraće čekaju na zaposlenje, tako i među onima koji čekaju tri i više godina. Najveći broj žena na zasnivanje radnog odnosa čeka do tri godine. Godine 1999. od svih nezaposlenih žena u toj ih je grupaciji bilo 42,27 odsto. Žene su takođe u većini i među licima koja na posao čekaju preko osam godina, a u ukupnoj nezaposlenosti žena ova grupacija pomenute godine učestvovala je sa 22,44 odsto.¹⁵²

Pored tako iskazane nezaposlenosti, postoji još jedna, koja se statistički teško može prikazati, a manifestuje se u formi viška rada. Prema procenama pojedinih istraživača procenat viška rada u 1997. godini u javnom sektoru kretao se na nivou oko 47 odsto. Država je pokušavala da taj problem reši ustanovljavanjem institucije plaćenog odsustva. Veliki broj ljudi bio je poslan na prinudno odsustvo. Predviđeno je da ta lica dobijaju 60 odsto od plate koju su imali pre odsustva. Preduzeća koja to nisu mogla da obezbede, imala su obavezu da ovim radnicima isplate minimum od 200 dinara. Prema nekim procenama Ekonomskog instituta 41,8 odsto od svih radnika na takvom odsustvu u 1998. godini bile su žene.¹⁵³

Žene, vlasnici privatnih radnji ili preduzeća uglavnom su već imale neko prethodno iskustvo u privredi ili u trgovini. Kada su otvarale samostalne radnje žene su se uglavnom kretale u sferi uslužnih delatnosti. Otvarale su frizerske i kozmetičke salone, solarijume i td. Najčešće su se opredeljivale za one delatnosti za koje nije bio nužan veći početni kapital i koje nisu podrazumevale zapošljavanje brojne radne snage.¹⁵⁴ Muškarci su češće bili vlasnici privatnih preduzeća. Jedno istraživanje pokazalo je da su na anketiranom uzorku direktori i vlasnici privatnih preduzeća najčešće muškarci, koji

¹⁴⁹ Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000, str. 97.

¹⁵⁰ Gordana Lazić, n. d., str. 81.

¹⁵¹ Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000, str. 95. Podaci su prikazani za 1965 i 1975 godinu, kao i za period od 1984. do 1999. godine.

¹⁵² G. Lazić, n. d., str. 82.

¹⁵³ M. Lukić, n. d., str. 523.

¹⁵⁴ Dubravka Stajić, *Žene i svet rada u tranziciji*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2" ... str. 230.

su činili 75,3 odsto od posmatranog uzorka, dok je procenat žena znatno niži, 24,7 odsto.¹⁵⁵

Istraživanje pod nazivom "Promene u svakodnevnom životu u Srbiji", koje je organizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu 1994. godine, sprovedeno je u glavnom gradu Jugoslavije na uzorku od 800 ispitanika, od kojih su polovinu činile žene, a potom u unutrašnjosti Srbije, u dvanaest gradova, na uzorku od 594 ispitanika. Ono je pokazalo da su se od 1990. do 1994. godine u Beogradu žene češće zapošljavale od muškaraca, (17 odsto žena prema 15,3 odsto muškaraca) a u unutrašnjosti Srbije ređe (7,6 odsto ž. prema 8,1 odsto m.), da su u glavnom gradu one manje od muškaraca gubile posao (4,25 odsto ž. prema 7,3 odsto m.), a u unutrašnjosti više (3,8 odsto ž. prema 2,7 odsto m.), kao i da su u Beogradu one ređe od muškaraca bile na prinudnom odmoru, a u unutrašnjosti češće. U Beogradu, ali i u drugim gradovima po Srbiji muškarci su češće bili zaposleni od žena i imali u većem broju slučajeva dodatne, honorarne aktivnosti. To ne znači da žene nisu imale dodatni posao. U Beogradu imala ih je jedna četvrtina od svih anketiranih žena, a u unutrašnjosti trećina. Među privatnim preduzetnicima muškaraca je bilo više nego žena. U unutrašnjosti Srbije žene su češće bile bez sredstava za život (18,3 odsto prema 5,1 odsto). Ovo istraživanje, pored ostalog potvrđuje tezu da se u velikim gradovima, snažnije neutrališe delovanje patrijarhata nego u manjim sredinama.¹⁵⁶

Prema podacima Komesarijata za izbeglice, samo u Beogradu ima oko 140.000 izbeglica, a još uvek nije precizno utvrđen broj privremeno raseljenih lica sa Kosova i Metohije. U Zavodu za tržište rada prijavljeno je 495 privremeno raseljenih lica, a među njima i 262 žene. Na užem području Beograda 6.079 izbeglih lica prijavljeno je na tržištu rada, od kojih je najveći broj nezaposlen, a manji deo obavlja poslove na određeno vreme. Deo ovih lica koja su bez kvalifikacija snalaze se tako što rade ilegalno, tj "na crno" kod privatnika.¹⁵⁷

Pojava rada na ilegalnom, crnom tržištu, odnosno takav način obezbeđivanja sredstava za život veoma su rašireni u Srbiji i SR Jugoslaviji. Prema nekim procenama, objavljenim u medijima, oko 600.000 muškaraca i žena u SR Jugoslaviji radi na crno. Prema drugim, duplo više, oko 1,2 miliona ljudi radi na crno, od čega trećinu čine žene.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Gordana Lazić, n. d. str. 92.

¹⁵⁶ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, str. 39, 40.

¹⁵⁷ J. Marković, *Jednako pravo na zapošljavanje*, "Politika", 7. maj 2001.

¹⁵⁸ M. Lukić, n. d., str. 525. Podatak se odnosi na 1998. godinu.

Procenat žena koje su na rukovodećim mestima, jedan je od indikatora položaja žene i uticaja koje ostvaruju u društvu. U socijalističkoj Jugoslaviji, krajem sedamdesetih godina na dužnosti direktora u celoj zemlji žena je bilo nešto ispod 6 odsto.¹⁵⁹ Deceniju kasnije, preciznije 1987. godine, udeo žena u broju direktora ili predsednika kolegijalnih upravnih tela bio je 6,43 odsto.¹⁶⁰

Prema pisanju drugih autora, u Jugoslaviji je učešće žena na rukovodećim poslovima iznosilo 14,8 odsto¹⁶¹. Početkom XXI veka stanje je još nepovoljnije. Na osnovu procena objavljenih u štampi, na rukovodećim mestima u SRJ žene su zastupljene samo sa 7 odsto.¹⁶² Izneti podaci nedvosmisleno pokazuju vrlo skromnu participaciju žena na rukovodećim mestima.

Kao ilustracija mogu poslužiti i rezultati istraživanja "Nove tehnologije i odnosi polova", koje je realizovano u proleće 1990. godine u Beogradu. Istraživanje je sprovedeno u dve organizacije čija je delatnost bila iz domena kompjuterske tehnologije, mikroelektronike i robotike, dakle radilo se o organizacijama koje su zapošljavale eminentne stručnjake, vrhunske inženjere. Ispitivanje je uključilo 66 ispitanika, od kojih su 34 bile žene. Ispitanici su završili fakultete, imali minimum 8 godina radnog staža i bavili su se istraživačkim poslovima. Jedan od segmenata tog istraživanja odnosio se i na utvrđivanje hijerarhije radnih mesta posmatrano prema polu zaposlenih. U tim organizacijama na rukovodećim položajima mnogo češće bili su muškarci, odnosno na takvim položajima bilo je malo žena.¹⁶³

Prilikom objavljivanja konkursa za zasnivnje radnog odnosa, zadnjih godina pojavljivali su se i takvi koji su direktno i neskriveno limitirali kandidate ne samo po polnoj pripadnosti, već i po godinama.¹⁶⁴ Takvi konkursi nikada nisu bili dominantni.

Zabrana diskriminacije decidirano je iskazana u tekstu važećeg Zakonu o radu: "Lice koje traži zaposlenje, kao i zaposleni, ne mogu se stavljati

¹⁵⁹ Neka aktuelna pitanja kadrovske politike u odnosu na izbor žena, juna 1977, dokumentacija CK SKJ, navedeno prema: Mr Đura Knežević, *Izbor žena u svetlu kadrovske politike Saveza komunisti*, "Žena", broj 5/1979, Zagreb, str. 75.

¹⁶⁰ Aleksandra Kanjuo, *Žene menadžeri u Jugoslaviji i Indiji*, "Žena", znanstveni i kulturni časopis za društvena i kulturna pitanja žene i porodice, Zagreb, 3-4, 1990, str. 74.

¹⁶¹ Dragana Stjepanović Zaharijevski, n. d., str. 134.

¹⁶² Gordana Jočić, *Živeti za druge*, "Politika", jun 2001.

¹⁶³ A. Milić, n. d. str. 83-89. Uopštavajući saznanja do kojih je istraživanjem došla, autorka je zaključila "da se pitanje odnosa polova u sklopu novih tehnologija utemeljuje i objašnjava odnosima raspodele moći u hijerarhijskim organizacionim modelima u savremenim društvima". Isto, str. 99.

¹⁶⁴ Jedan od takvih konkursa objavljen je u listu "Borba", 17. januara 2001.

u nepovoljniji položaj u odnosu na druge, bez obzira na pol, rođenje, jezik, rasu, nacionalnu pripadnost, veroispovest, bračni status, porodične obaveze, političko ili drugo uverenje, socijalno poreklo, imovinsko stanje, članstvo u političkim organizacijama, sindikatima ili neko drugo lično svojstvo".¹⁶⁵

U Srbiji nema zakona koji legalizuju polnu diskriminaciju u radnom odnosu. To nije dovoljna garancija za sprečavanje nekih drugih, manje ili više skrivenih formi diskriminacije. Reinkarnacija tradicionalnih vrednosti prisutna zadnjih godina, potom veća usmerenost žena na pojedina zanimanja, odnosno feminizacija pojedinih delatnosti i s tim u vezi učešće u raspodeli dohotka, mali broj žena na rukovodećim mestima, činioци su koji mogu ukazati na pojedine forme diskriminacije.

Brak i porodični odnosi

Osnovni i najzastupljeniji oblik zajednice života i formiranja porodice na ovim prostorima u drugoj polovini XX veka bio je i ostao brak. Alternat-

¹⁶⁵ Zakon o radu, *Službeni glasnik*, 13. decembar 2001. Ovaj Zakon stupio je na snagu 21. decembra 2001. Zakon, pored ostalog, sadrži delove u kojima su grupisani članovi o zaštiti žena i omladine na radu, zaštiti materinstva, kao i one koji regulišu porodijsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta, ili odsustvo sa rada radi posebne nege deteta ili druge osobe. U članu 14 ovog Zakona zapisano je, pored ostalog, da "Poslodavac ne sme da uslovljava zasnivanje radnog odnosa testom trudnoće...". U odredbama koje se tiču zaštite zaposlenih, u članu 67, kojim je predviđeno da zaposlena žena i lica mlađa od 18 godina života ne mogu da rade na poslovima gde se pretežno obavljaju naročito teški fizički poslovi, ili radovi pod zemljom, vodom, ili na onim poslovima koji bi mogli "štetno i sa povećanim rizikom da utiču na njihovo zdravlje i život", pored ostalog je zapisano da zaposlena žena "samo na osnovu svoje pismene saglasnosti" može da obavlja te poslove. Član 69. Zakona reguliše porodijsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta. Zaposlena žena nakon porođaja ima pravo na odsustvo sa rada u trajanju od 365 dana. "Porodijsko odsustvo traje do navršenih tri meseca od dana porođaja. Zaposlena žena, po isteku porodijskog odsustva ima pravo na odsustvo sa rada radi nege deteta do isteka 365 dana od dana otpočinjanja porodijskog odsustva". U slučaju da majka umre, napusti dete ili je iz drugih opravdanih razloga sprečena da koristi ta prava, može da ih koristi otac deteta. Tokom korišćenja ovog odsustva zaposlena žena, odnosno otac deteta, ima pravo na nadoknadu zarade. Ukoliko je detetu potrebna posebna nega "zbog teškog stepena psihofizičke ometenosti" jedan od roditelja ima pravo da po isteku predviđenog odsustva "odsustvuje sa rada ili da radi sa polovinom punog radnog vremena, najduže do pet godina života deteta", što reguliše član 71. Zakona. U tom slučaju zaposleni ima pravo na nadoknadu zarade i to za deo koji radi sa polovinom radnog vremena u skladu sa ugovorom o radu, a za drugu polovinu u skladu sa propisima o društvenoj brizi o deci. Član 75. predviđa da "jedan od roditelja ima pravo da odsustvuje sa rada dok dete ne navrší tri godine života". Za to vreme "prava i obaveze na osnovu rada miruju". Član 76. Zakona utvrđuje da "Za vreme trudnoće, porodijskog odsustva, odsustva sa rada radi nege deteta kao i odsustva sa rada radi posebne nege deteta, poslodavac ne može zaposlenom dati otkaz, osim ako je radni odnos zasnovan na određeno vreme...". Zakon o radu, isto.

tivne forme braku slabo su razvijene. Jezikom statistike rečeno, dve trećine stanovništva starijeg od 15 godina života živi u braku.¹⁶⁶ Brak je i ranije bio dominantna forma, uobičajeni izbor muškaraca i žena i način zasnivanja porodice, o čemu svedoče sledeći podaci. Prema popisima stanovništva, na području Srbije u braku je 1948. godine bilo oko 66,4 odsto od ukupnog muškog stanovništva starijeg od 15 godina života i 62 odsto ženskog, godine 1953. - 67,1 odsto muškog i 62,7 odsto ženskog stanovništva i 1961. - 70,7 odsto muškog i 67,4 odsto ženskog stanovništva.¹⁶⁷

Konstatacija da je osnovni okvir zasnivanja porodice bio i ostao brak ne znači da je porodica s početka druge polovine XX veka i danas ostala nepromenjena i da u decenijama posleratnog razvitka nije došlo do transformacije i promena u njoj.

Analizirajući uzroke koji su uslovlili promene u strukturi evropske porodice savremenog doba u odnosu na onu iz prošlih vremena, M. Mitterauer uočava značaj procesa industrijalizacije koji je doveo do bitnih promena u organizaciji rada, odnosno uslovio gubljenje važnosti "starih oblika porodične privrede" istovremeno dovodeći u prvi plan "plaćeni rad u industriji". Mada su te promene u organizaciji rada uticale i na promene u strukturi porodice, Mitterauer naglašava da se one nipošto "ne mogu objasniti samo na osnovu procesa industrijalizacije". Faktore koji su bitno uticali na promene u porodici vidi u porastu očekivanog trajanja života u poslednja dva veka i značajnom smanjenju mortaliteta, zatim, i posebno, u procesu urbanizacije, kao i u procesu skolarizacije, vidno naglašenom i "intenziviranom" u drugoj polovini XX veka.¹⁶⁸ Ti procesi nisu mimoišli ni ove prostore.

Preobražaj i nestajanje patrijarhalne porodične zajednice, zadruga, posebnog tipa složene porodice, koji je dugo u prošlosti bio rasprostranjen na pojedinim delovima Balkana, odvijao se još početkom XX veka.¹⁶⁹

Nakon Drugog svetskog rata, opšti tokovi društveno-ekonomskog razvitka zemlje nisu bili bez odjeka i uticaja na promene u porodici. Posleratni model ekonomskog razvoja Jugoslavije, koji je oblikovala i usmeravala

¹⁶⁶ M. Lukić, n. d., str. 526. Prema popisu iz 1991. godine, u populaciji starijoj od 15 godina života, 66,5 odsto stanovnika bilo je u braku. Sanja Čopić, n. d., str. 20.

¹⁶⁷ Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298, str. 91.

¹⁶⁸ Mihael Mitterauer "Kad je Adam kopao, a Eva prela: Istorijsko-antropološki ogledi iz prošlosti evropske porodice", Beograd 2001, str. 315-323.

¹⁶⁹ Porodične zadruga na ovim prostorima postojale do početka dvadesetog veka. Ove porodične zajednice sačinjavalo je više porodica, odnosno više bračnih parova i njihova deca. Osnovna obeležja porodičnih zadruga bila su patrilinarnost, postojanje principa senioriata, opšta dominacija muškaraca, snažan grupni identitet, kao i raznolikost funkcija. M. Mitterauer, isto, str. 173.

Komunistička partija, u osnovi je imao orijentaciju ka ubrzanju industrijalizaciji zemlje. Teorijska i ideološka osnova takvog razvojnog modela bila je zasnovana na tzv. socijalističkoj industrijalizaciji, čiji je prioritet bio razvitak teške industrije. "Prvobitna socijalistička akumulacija", zasnivala se na izvlačenju viška vrednosti iz poljoprivrede, pre svega administrativnim merama, a za račun ubrzanog razvitka industrije. Navedeni razvojni model podrazumevao je i prebacivanje dela radne snage sa sela u gradove, odnosno mobilizaciju radne snage za industriju.¹⁷⁰ U Jugoslaviji se u celom posleratnom periodu odvijala silovita deagrarizacija i brz odliv stanovništva sa sela u gradove.¹⁷¹ Veoma brzu deagrarizaciju pored ostalog uzrokovali su zatečena visoka agrarna prenaseljenost; intenzivan razvitak industrije i poljoprivrede; nepovoljan položaj poljoprivrede u ukupnoj privrednoj politici Jugoslavije i potražnja nekih zemalja zapadne Evrope za dodatnom radnom snagom.¹⁷² Deagrarizacija, kao i okolnost da je bilo sve više ljudi koji su živeli i radili u gradovima, u novom okruženju, pod drugačijim uslovima života, načina i organizacije rada, u odnosu na one koji su postojali na selu, reflektovali su se i na porodicu.

Pojedini autori smatraju da je ruralni egzodus stanovništva "nosio sobom snažnu destabilizaciju i dezintegraciju tradicionalnog modela porodice", ali, istovremeno jedan drugi faktor, a to je "okrenutost porodice ka samozadovoljavanju potreba preko masovnog tržišta industrijskih roba i tržišta rada, amortizovao je posledice prvog trenda".¹⁷³

U socijalističkoj Jugoslaviji tradicionalna, patrijarhalna porodica menjala se, pored ostalog, pod uticajem započetog procesa urbanizacije, širenja industrije, odnosno sve većeg zapošljavanja stanovništva u industriji i tercijalnim delatnostima, ali i pod uticajem još jednog značajnog faktora, masovnog zapošljavanja i obrazovanja žena.

¹⁷⁰ Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, str. 54.

¹⁷¹ Za tri ipo decenije, od 1945. do 1981. godine, u bivšoj Jugoslaviji procenat poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjen je sa 75,3 odsto na 28,9 odsto. Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd, 1987, str. 110. Ukoliko se posmatra samo područje SR Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je od 72,3 odsto koliko je iznosilo 1948. godine na 17,3 odsto u 1991. godini. *Statistički godišnjak Jugoslavije* 2000, str. 61. Na prostoru SR Jugoslavije, gradsko stanovništvo uvećano je od 1.154.558 iz 1948. godine na 5.321.364 u 1991. godini. Učešće gradskog stanovništva u ukupnom povećano je sa 16,7 odsto u 1948. godini na 51,2 odsto u 1991. U popisu iz 1991. godine u gradsko stanovništvo ubrajano je ono koje je živelo u naseljima, koja su odgovarajućim pravnim aktom utvrđena kao gradska naselja. Isto, str. 60.

¹⁷² Dragan Veselinov, "Sumrak seljaštva", str. 111.

¹⁷³ A. Milić, *Žene, politika, porodica*, str. 104.

Modernizacija društva, na način na koji ju je videla i protežirala Komunistička partija, uključivala je i snažnu popularizaciju ideje o potrebi zapošljavanja žene. Nastojanja da se što više podigne radna aktivnost žena, nisu potiskivala u drugi plan društvenu ulogu žene kao majke.¹⁷⁴ Naprotiv, pitanja materinstva i tada su proglašavana za ključna.¹⁷⁵ Rešenje za antagonizam tako postavljene (idealne slike) uloge žene, Partija je videla u formiranju društvenih ustanova za čuvanje dece, po vrlo pristupačnim cenama, koje bi omogućavale majkama da rade van sopstvenog doma.

Potčinjenost žene muškarcu, prvenstveno mužu, posebno izražena u ekonomskoj sferi i u domenu pravnog položaja udate žene, kao jedno od osnovnih obeležja patrijarhalne porodice na ovim prostorima, pod uticajem svih navedenih faktora počela je da gubi snagu. Neprikosnoveni autoritet roditelja nad decom i naglašena poslušnost prema ocu, započetim procesom urbanizacije, koji je zahvatio i populaciju u Srbiji, postepeno je slabio. Način života u gradu, stvarao je uslove za veću nezavisnost i slobodu dece u porodici, uključujući i pravo na sopstveni izbor budućeg bračnog partnera, pružao veće mogućnosti izbora zanimanja i td. Smanjivanje broja srodnika koji su živeli u porodici, odnosno intenziviranje procesa nuklearizacije porodice, takođe je bio jedan od pokazatelja promena u njoj.

Promene u broju članova domaćinstva jedan su od osnovnih elemenata i pokazatelja transformacije porodice.

Na području SR Jugoslavije u posleratnom periodu smanjena je prosečna veličina domaćinstva. Po popisima, prema broju članova domaćinstva, najbrojnija među njima bila su domaćinstva sa četiri člana. Njihovo procentualno učešće u ukupnom broju domaćinstava konstantno se uvećavalo u celom razdoblju i to od 15,89 odsto u 1948. godini do 22,72 odsto u 1991. Učešće domaćinstava sa dva člana takođe ima tendenciju rasta i to od 14,5 odsto u 1948. do 21 odsto u 1991. godini. Domaćinstva sa pet i više članova, prema njihovom procentualnom učešću u ukupnom broju domaćinstava, ima sve manje.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Jedna od vodećih tema članaka o ženi, koja se pojavljuje na stranicama "Politike" još od početka 1945. godine i koja ni u jednom periodu ne gubi svoju društvenu aktuelnost, jeste materinstvo. Skupu pitanja i problema vezanih za materinstvo, na jedan ili drugi način, sve vreme je pridavan veliki značaj. Vera Gudac. Dodić, *Analiza tekstova...*, str. 396.

¹⁷⁵ Na Trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije, održanog 28. i 29. oktobra 1950. u Zagrebu, Josip Broz Tito je u govoru, koji je prenela "Politika" rekao da ukoliko neka žene ne može da se aktivira u privrednom životu i izgradnji zemlje, jer nema kome da ostavi svoju malu decu, već mora da se brine o njima, ona takođe vrši društveno-koristan rad, jer je pravilno vaspitanje dece osnovna dužnost žene. Isto, str. 397.

¹⁷⁶ Domaćinstva sa 5 i 7 članova beleže, po popisima iz 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine, konstantno smanjenje procentualnog učešća u ukupnom broju domaćinstava. Za

U okviru centralne Srbije od svih domaćinstava najviše je onih sa četiri člana (24 odsto), zatim sa dva člana (22,1 odsto), sa tri člana (18,9 odsto) i sa pet članova (9,8 odsto). Najčešća kategorija domaćinstva u Vojvodini je domaćinstvo sa dva člana (25,9 odsto), potom sa četiri (23,8 odsto), sa tri (20,3 odsto) i sa jednim članom (17,9 odsto). Nasuprot tome, na Kosovu i Metohiji u ukupnom broju domaćinstava najviše je učešće onih sa osam i više članova (35,2 odsto), zatim sa pet članova (12,4 odsto), sa šest (12 odsto), sa četiri (11,9 odsto) i sa sedam (8 odsto).¹⁷⁷

Demografska statistika pokazuje da je broj stanovnika na jedno domaćinstvo u SR Jugoslaviji i u Srbiji smanjen je sa 4,4 u 1948. godini, na 3,6 u 1991. Ukoliko se posebno posmatraju područja u Srbiji, veličina prosečnog domaćinstva nije ista. Početkom devedesetih godina broj stanovnika na jedno domaćinstvo u Centralnoj Srbiji bio je 3,4 (prema 4,5 u 1948 godini), Vojvodini 2,9, (prema 3,6) a na Kosovu 6,8 (prema 6,4).¹⁷⁸ Područje Kosova je jedino u kojem je došlo do porasta u broju stanovnika po jednom domaćinstvu.

U posleratnom razdoblju odvijao se proces nuklearizacije porodice, odnosno sve je prisutniji bio tip porodice koju su činili roditelji i deca, bez prisustva drugih srodnika. Proseć nuklearizacije porodice usporavali su i ponekad otežavali problemi koji su se pojavljivali u vezi sa oskudicom stambenog prostora u gradovima. Najzastupljeniji oblik porodice u Srbiji je nuklearna porodica.¹⁷⁹ Pored ovog tipa, još uvek se zadržala proširena porodica, ali je manje zastupljena.¹⁸⁰

Prosećan broj dece po jednoj porodici u Srbiji jeste 1,14.¹⁸¹

Opadanje broja dece koja se u Srbiji i Jugoslaviji rađaju, odnosno opadanje nataliteta,¹⁸² ali i uočljivo smanjenje prirodnog priraštaja

porodice sa 6, kao i 8 i više članova, takođe je karakteristično smanjenje procenta učešća u ukupnom broju porodica, izuzev 1991, kada je njihovo učešće, u odnosu na 1981, za nekoliko promila veće. Izračunato na osnovu tabele: Domaćinstva prema broju članova, po popisima, *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 61. Tako prikazan broj članova domaćinstva još uvek ne otkriva u potpunosti strukturu porodice, jer su se u kategoriju domaćinstvo ubrajala i ona lica koja nisu bila članovi porodice, a živela su u istom domaćinstvu, npr. kućne pomoćnice i drugo.

¹⁷⁷ Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije 1986-1996, analitička studija*, Beograd 1998, str. 35

¹⁷⁸ *Demografska statistika 1997*, str. 27. Podaci o veličini prosečnog domaćinstva u Jugoslaviji početkom devedesetih, objavljeni u publikaciji *The World's Women 2000*, identični su.

¹⁷⁹ Od svih oblika porodice, u Srbiji je najčešća nuklearna porodica (57,3 odsto – 1991). Porodica koju sačinjava bračni par bez dece ima manje od jedne trećine. Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, str. 34.

¹⁸⁰ Prema popisu iz 1991. godine, procenat proširenih porodica u Jugoslaviji bio je 20,2 odsto. M. Lukić, n. d., str. 526.

¹⁸¹ Sanja Čopić, n. d., str. 20.

stanovništva, do koga je došlo od sredine pedesetih godina, takođe je jedan od elemenata koji je uslovio promene strukture porodice. Okolnost da se rađa manje dece nego ranije nije karakteristična samo za ovo područje. Stope fertiliteta u Jugoslaviji upoređene sa stanjem u drugim zemljama Istočne Evrope, više su samo u Albaniji i Makedoniji.¹⁸³ Prirodni priraštaj na 1000 stanovnika u centralnoj Srbiji od 1992. godine je negativan, kada je iznosio - 0,1, a 1997. - 1,8. O kakvom se smanjenju prirodnog priraštaja radi svedoči podatak da je na tom području 1952. godine priraštaj na hiljadu stanovnika bio 16,7. Stopa prirodnog priraštaja u Vojvodini je negativna od 1989. godine.¹⁸⁴ Drugim rečima, više ljudi umire nego što ih se rađa. Za prostu reprodukciju stanovništva, jezikom statistike rečeno, potrebna je stopa reprodukcije čija je vrednost 1. Na području centralne Srbije i Vojvodine stopa neto reprodukcije stanovništva je silazila ispod te vrednosti još sredinom 50-ih godina, da bi 1997. godine u centralnoj Srbiji bila 0,73, a u Vojvodini 0,76.¹⁸⁵ Ukoliko se posmatra celokupno područje SR Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne gore, prirodni priraštaj na 1000 stanovnika godine 1997. bio je 1,8.

Sve manji broj dece koji u proseku dolazi na jednu porodicu takođe se odražava na nju, jer porodice sa jednim detetom ili one u kojima ih uopšte nema, suštinski su drugačije u odnosu na porodice sa većim brojem dece.¹⁸⁶

Iz navedenog sledi da stanovništvo u Srbiji u globalu stari. Prosečna starost stanovništva u Srbiji sredinom 1948. godine bila je 29,05 godina (za muškarce 28,13, a za žene 29,92), a sredinom 1997. godine bila je 36,57 (za muškarce 35,58, a za žene 37,54).¹⁸⁷ Na starenje stanovništva ukazuje još jedan pokazatelj, indeks starenja stanovništava, koji predstavlja odnos procenjenog stanovništva starog 60 i više godina i stanovništva starog do 19 godina. Indeks starenja stanovništva 1948. godine za populaciju na području Srbije iznosio je 21,98, a 1997. godine, 65,75.¹⁸⁸ U Beogradu, čak 16 odsto stanovnika ima preko 60 godina života.¹⁸⁹ Posledice okolnosti da stanovništvo u globalu stari su svakako porast broja staračkih domaćinstava, ali i smanjenje broja zaključenih brakova. Ukoliko se porast staračkih domaćinstava dovede

¹⁸² Broj živorođenih beba na hiljadu stanovnika na području SR Jugoslavije konstantno je u padu. Dok je 1950. godine odnos živorođenih na hiljadu stanovnika bio 29,5, 1998. godine bio je 12,1. *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 57.

¹⁸³ Godine 1990. po jednoj ženi u proseku je rođeno 2,1 a 1996-97. godine, 1,7 živorođene dece. *The World's Women 2000*, Trends and Statistics, str. 35.

¹⁸⁴ *Demografska statistika 1997*, str. 58 i 59.

¹⁸⁵ *Demografska statistika 1997*, str. 78.

¹⁸⁶ Više videti: M. Miterauer, n. d., str. 329 – 330.

¹⁸⁷ *Demografska statistika 1997*, str. 31.

¹⁸⁸ Isto, str. 50.

¹⁸⁹ Jelena Cerovina, *Deca su najugroženija*, "Politika", 9. mart, 2002.

u vezu sa činjenicom da žene u proseku žive duže od muškaraca, to bi za posledicu moglo imati i porast samačkih domaćinstava u starijoj populaciji stanovništva, ali i takvih u kojima žene žive same. Briga o ostarelima roditeljima predstavlja još jedan faktor koji dodatno utiče na porodicu.

Porast očekivanog trajanja života, uslovljen, pored ostalih faktora i napretkom medicine, evidentan je i u okvirima Srbije i Jugoslavije. Samo za četiri decenije očekivano trajanje života za muškarce u Srbiji produženo je od 57,06 godina početkom pedesetih godina na 68,48 početkom devedesetih, a za žene sa 58,77 na 74,27.¹⁹⁰ Očekivano trajanje života novorođene bebe produženo je u protekle četiri decenije za mušku decu za nešto više od deset godina, a za novorođene devojčice za više od 15 godina. Kada se posmatraju podaci za poslednje godine XX veka rezultati su, međutim, nešto drugačiji. Na nivou SR Jugoslavije i dalje se beleži porast očekivanog trajanja života, ali on ne samo da nije jednak u svim delovima zemlje, već pokazuje kolebanja. Tako je npr. u Crnoj Gori očekivani životni vek za muškarce opao sa 72,31 u 1986/87. godini na 70,75 u 1996/97. a u centralnoj Srbiji sa 69,87 na 67,80. Najveći porast očekivanog trajanja života za muškarce bio je na Kosovu i Metohiji, od 68,04 u 1986/87. na 73 u 1996/97. godini. Očekivani životni vek za žene u istom razdoblju na području Centralne Srbije beležio je neznatan rast (od 74,47 do 74,76), najizraženiji porast je bio na Kosovu i Metohiji (od 72,32 do 77,87), dok je smanjenje registrovano u Crnoj Gori (sa 77 na 76,17) i u Vojvodini (sa 73,87 na 73,08).¹⁹¹

U predratnoj Srbiji dominacija muškaraca nad ženama nije bila samo obeležje svakodnevnog života, već je nejednak pravni položaj udate žene, po osnovu Srpskog građanskog zakonika bio i zakonom sankcionisan. U tekstu je pokazano da su već u prvim posleratnim godinama normativnom regulativom partijske države, žene po svom pravnom položaju u braku, izjednačene s muškarcima. Brak, kao i pravni odnosi u braku i porodici uređeni su zakonom.

Zakon o braku i porodičnim odnosima¹⁹² obuhvata i reguliše nekoliko osnovnih sfera iz ove problematike, a to su : porodica, brak, odnosi roditelja i dece, posebni oblici zaštite dece bez roditeljskog staranja, starateljstvo,

¹⁹⁰ *Demografska statistika 1997*, str. 30. Podaci se odnose za period 1952-54. i 1990-92.

¹⁹¹ Isto. Podaci od 1986/87. do 1996/97. su prikazani na osnovu skraćenih aproksimativnih tablica mortaliteta.

¹⁹² Zakon o braku i porodičnim odnosima objavljen je u *Službenom glasniku SRS* br. 22/80 i 11/88.

izdržavanje, imovinske odnose vezane za porodicu, kao i sudske postupke koji se odnose na bračne i porodične sporove, i odredbe o ličnom imenu.¹⁹³

U sklopu teksta Zakona, konkretizovano je i pravo predviđeno Ustavom Republike Srbije na slobodno odlučivanje o rađanju dece, koje se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja (član 4).

Brak je definisan kao "...zakonom uređena zajednica života žene i muškarca"(član 26), za čije je zaključenje potrebno "...da dva lica različitog pola izjave pred nadležnim organom, na način propisan zakonom, saglasnost da stupi u brak" (član 27).¹⁹⁴ Zakon garantuje ravnopravnost bračnih drugova u braku (član 28), kao i to da oni "...zajednički i sporazumno odlučuju o svim pitanjima od zajedničkog interesa" (član 29), da su "...dužni da se uzajamno izdržavaju" i da izdržavaju "bračnog druga koji nema dovoljno sredstava za život, a nesposoban je za rad ili ne može da se zaposli"(član 30). Brak prestaje u slučaju smrti bračnog druga, proglašenja bračnog druga umrlim, poništenja i razvoda braka (član 31).

Lice mlađe od 18 godina života ne može stupiti u brak. Od takvog načelnog stava međutim, postoje izuzeci. Sud može dozvoliti maloletnom licu starijem od 16 godina da stupi u brak "ako utvrdi da je ono dostiglo telesnu i duševnu zrelost, potrebnu za vršenje dužnosti u braku"(član 49).

Prilikom zaključenja braka supružnicima je omogućeno da se sporazumeju da li će kao svoje zajedničko prezime uzeti prezime jednog od bračnih drugova, da li će svako zadržati svoje, ili će svom prezimenu dodati prezime drugog bračnog druga, ili će jedan bračni drug uzeti prezime drugog i dodati mu svoje prezime (član 402). Praksa preuzimanja muževljevo prezimena, na ovim prostorima veoma je duga. Ona preovlađuje i u drugoj polovini 20 veka. Do današnjih dana uobičajeni način regulisanja porodičnog prezimena nakon zaključenja braka, jeste da žena uzima prezime svog supruga. Uprkos tome, danas nije retkost da žena svom prezimenu doda muževljevo. Takav način određivanja prezimena sve je češći.¹⁹⁵

¹⁹³ Ilija Babić, *Komentar Zakona o braku i porodičnim odnosima*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

¹⁹⁴ Zakon o braku i porodičnim odnosima dozvoljava zaključenje braka samo između lica različitog pola, drugim rečima onemogućava legalizovanje homoseksualnih zajednica.

¹⁹⁵ Pojedina istraživanja su pokazala da žena u 80 odsto slučajeva prihvata muževljevo prezime. Procenat žena koji svom prezimenu dodaju muževljevo popeo se sa 1 – 2,5 odsto iz šezdesetih godina na 10 odsto, krajem devedesetih. Istraživanje je sprovedeno u Novom Sadu. Svenka Savić, u istraživanju "Seksizam u jeziku", objavljenom u knjizi *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, koju je priredila Marina Blagojević, smatra da je dodavanje svog prezimena muževljevom u stvari prelazna faza u sticanju svesti žena "o mogućnosti zadržavanja znaka za devojački identitet". *Neodlučne neveste*, "Politika", 9. maj 2001.

Jedna od osnovnih karakteristika pravnog položaja supružnika jeste da su oni po svojim pravima i dužnostima u braku izjednačeni. Pred ovim Zakonom "bračni drugovi su ravnopravni u svim ličnim i imovinskim odnosima" (član 67), nezavisni su u izboru rada i zanimanja (član 65), a izdržavanju porodice doprinose "... srazmerno svojim mogućnostima" (član 69).

Roditelji su izjednačeni i ravnopravni u vršenju roditeljskog prava i u ispunjavanju dužnosti prema svojoj deci. Prava i dužnosti roditelja prema maloletnoj deci podrazumevaju staranje o njihovom životu i zdravlju, podizanju, pravilnom vaspitavanju i obrazovanju dece, staranje o njihovom školovanju, upravljanje imovinom deteta u njegovu korist do punoletstva deteta i td. "Ako je jedan roditelj umro, ili je proglašen za umrlog, ili nije poznat, ili je lišen roditeljskog prava, roditeljsko pravo pripada drugom roditelju"(član 113). Po pravima i dužnostima izjednačena su deca rođena u braku sa onom rođenom van braka.

Imovinski odnosi u braku postavljeni su na sledeći način. Imovina koju je jedan bračni drug imao u vreme zaključenja braka, kao i ona koju je tokom braka jedan od supružnika dobio na poklon, stekao nasleđstvom, ili drugim oblikom besteretnog sticanja, ostaje samo u njegovom vlasništvu, kao njegova posebna imovina. U skladu sa tim, on može samostalno raspolagati sa njom. Imovina koju su bračni drugovi stekli radom u bračnoj zajednici je njihova zajednička imovina. Ukoliko bračni drugovi ne mogu da se sporazumeju oko deobe zajedničke imovine, član 328 Zakona o braku i porodičnim odnosima precizira: "U slučaju da do sporazuma ne dođe, koliki je udeo svakog bračnog druga u zajedničkoj imovini određuje se prema njegovom doprinosu, procenjujući sve okolnosti. Pri tome će se voditi računa ne samo o ličnom dohotku i drugim prihodima svakog bračnog druga, već i o pomoći jednog bračnog druga drugome, staranju o deci, o njihovom voćenju domaćih poslova, staranju i održavanju imovine i o svakom drugom obliku rada i saradnje u upravljanju, održavanju i povećavanju zajedničke imovine."

Postupak za razvod braka pokreće se tužbom jednog ili oba bračna druga, ili predlogom za sporazumni razvod. Bračni drug može tražiti razvod "ako su bračni odnosi ozbiljno i trajno poremećeni ili kad se iz drugih razloga ne može ostvarivati svrha braka (nestalost, duševna bolest i slično)" (član 83). Ovde bi ukazali i na jedan deo člana 84 Zakona, čija je intencija zaštita trudne žene u slučaju razvoda braka, a koja u suštini, ograničava pravo na razvod na osnovu tužbe jednog od bračnih drugova pod specifičnim okolnostima. Zakonodavac dozvoljava razvod braka za vreme trudnoće žene samo uz sporazum, tj. "bračni drugovi mogu samo sporazumno tražiti razvod bra-

ka za vreme trudnoće žene, odnosno dok njihovo zajedničko dete ne navrší godinu dana života". Pojedini autori, međutim smatraju da upravo ta odredba nije u skladu sa ustavnim načelom zaštite majke i deteta, jer je žena, u slučaju da je u takvoj zajednici izložena nasilju, zainteresovana da spas potraži u razvodu braka.¹⁹⁶

Vanbračna zajednica izjednačena je sa bračnom u pravima na međusobno izdržavanje i drugim imovinsko pravnim odnosima, ali samo ako u vreme zasnivanja vanbračne zajednice nisu postojale bračne smetnje predviđene ovim zakonom (član 16). Po prestanku vanbračne zajednice žene i muškarca, svako od njih, pod uslovima označenim u članu 287 zakona o braku¹⁹⁷, može ostvariti pravo na izdržavanje od drugog.¹⁹⁸ To pravo muškarac ili žena imaju samo ako je vanbračna zajednica trajala duže vremena, ili ako je zajednica života trajala kraće, a imaju zajedničku decu. Zakon o braku i porodičnim odnosima ne precizira šta se tačno podrazumeva pod formulacijom da je zajednica života trajala duže vremena, već je to ostavljeno sudskoj praksi. U pravnoj literaturi postoje gledišta da se duže postojanje vanbračne zajednice ne može prihvatiti ukoliko je ona trajala manje od 5 godina, ali i takva shvatanja da bi kao duže vreme trajanja vanbračne zajednice trebalo smatrati vreme od najmanje tri godine.¹⁹⁹

Zakon o braku i porodičnim odnosima u globalu pokazuje intenciju zakonodavca da se prava i dužnosti supružnika postave na što ravnopravni je odnose, kao i da se u slučaju razvoda braka prvenstveno vodi računa o interesima maloletne dece.

Po Zakonu u sporovima o čuvanju i vaspitavanju dece sud po službenoj dužnosti odlučuje o njihovom izdržavanju. Za obveznike izdržavanja koji imaju stalna mesečna primanja novčani iznos izdržavanja ne može biti manji od 15 odsto za svako izdržavano lice, odnosno ne može biti veći od 50 odsto od ukupne mesečne zarade ili stalnog mesečnog primanja.²⁰⁰

¹⁹⁶ Brankica Grupković, *Žene u zakonodavstvu, u: Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane?* str. 46.

¹⁹⁷ Član 287 Zakona o braku i porodičnim odnosima tretira problematiku izdržavanja bračnog druga. U prvom delu ovog člana precizirano je da bračni drug koji nema dovoljno sredstava za izdržavanje, ili je nesposoban za rad ili ne može da se zaposli ima pravo na izdržavanje od drugog bračnog druga, u skladu sa njegovim mogućnostima.

¹⁹⁸ Prema članu 293 Zakona tužba za izdržavanje može se podneti najkasnije u roku od godinu dana od prestanka trajanja zajednice života i to samo ako su pretpostavke za izdržavanje nastale pre nego što je zajednica prestala da postoji i trajale do zaključenja glavne rasprave u parnici.

¹⁹⁹ Dr Ilija Babić, *Komentar Zakona o braku i porodičnim odnosima*, str. 336.

²⁰⁰ Izmenama i dopunama Zakona koje su učinjene 2001. godine, zakonodavac je utvrdio razliku između onih obveznika izdržavanja koji imaju stalna mesečna primanja i onih koji ih

Prema članu 310b Zakona, sud je dužan da sporove o izdržavanju hitno rešava.

Pitanje realizacije i sprovođenja zakona je, međutim nešto sasvim drugo.

Praksa je pokazala da se u najvećem broju slučajeva deca nakon razvoda dodeljuju majci, pri čemu se istovremeno dešava, da se žene susreću sa mnogim problemima čak i kad dobiju sudski nalog za alimentaciju. Pojedini autori, s punim pravom smatraju da je "reč o diskriminatorskoj praksi i posebnom obliku ekonomskog nasilja nad ženama, uprkos intenciji zakonodavca".²⁰¹

Svakodnevni život otkriva diskriminaciju nad razvedenim ženama i decom iz razvedenih brakova, čak i onda kada je zakon zabranjuje. U usloviima postojanja "sive ekonomije", odnosno rada na tzv "crnom tržištu", veoma je teško, utvrditi stvarne i realne prihode bivšeg bračnog druga. Intencija zakonodavca po kojoj je obveznik izdržavanja dužan svojoj deci da obezbedi izdržavanje, maksimalno do visine 50 odsto od svojih ukupnih mesečnih primanja, u takvim uslovima veoma teško može da se realizuje, jer ponekad nije ni moguće utvrditi visinu njegove celokupne zarade.

Ukoliko se ovome doda i to da brakorazvodni sporovi nekada dugo traju, a postupak deobe imovine može da se odugovlači godinama, da su sudske takse i troškovi za advokata dodatno opterećenje za više nego skromne prosečne plate u Srbiji, da je ponekad teško realizovati i izvršne sudske odluke, onda moramo da se suočimo sa činjenicom da se žene u toku razvoda i nakon njega suočavaju sa brojnim problemima koji "izmiču" Zakonu o braku i porodičnim odnosima.

Statistički pokazatelji svedoče da se nakon razvoda deca najčešće dodeljuju majci. Takva praksa je postojala u celom posleratnom razdoblju, što upadljivo odudara od zakonskih klauzula iz građanskog zakonika, koji je važio u Srbiji pre Drugog svetskog rata. Na prostoru bivše Jugoslavije početkom šezdesetih godina, posle razvoda braka ženi su deca dodeljena u 71,1 odsto slučajeva, a mužu u 22,2 odsto slučajeva, sredinom šezdesetih, ženi u 69,9 odsto slučajeva, mužu u 23,7 odsto, a početkom sedme decenije XX veka, ženi u 72,5 odsto slučajeva, a mužu u 21,5 odsto.²⁰² Pokazatelji koji se odnose na današnji prostor Srbije i Crne Gore takođe potvrđuju tu tvrd-

nemaju. Novčana obaveza za one davaoce izdržavanja koji nemaju stalne mesečne prihode ne može biti manja od 7 odsto za svako izdržavano lice ni veća od 22 odsto od mesečne zarade davaoca izdržavanja, odnosno minimalne zarade. Brankica Grupković, n. d., str. 47.

²⁰¹ Brankica Grupković, n. d. str. 48.

²⁰² *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, str. 21. Pokazatelji su prezentovani za 1961, 1966. i 1970. godinu.

nju. Sredinom sedamdesetih godina deca su dodeljivana majci u 69 odsto slučajeva, sredinom osamdesetih u 75 odsto i sredinom devedesetih u 73 odsto slučajeva.²⁰³ Po pisanju drugih autora, brakorazvodnom parnicom deca se dodeljuju majci u preko 80 odsto slučajeva.²⁰⁴

Na prostoru SR Jugoslavije broj zaključenih brakova od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih godina beleži izvesna kolebanja i osciliranja po godinama. Od polovine sedamdesetih do polovine devedesetih godina broj zaključenih brakova je u padu.²⁰⁵ Godine 1975. broj zaključenih brakova na prostoru Srbije i Crne Gore iznosio je 77.047, deset godina kasnije 70.140, a 1994. – 59.803. Sledeće, 1995. godine zabeležen je neznatni porast broja zaključenih brakova, jer ih je te godine zaključeno 60.325. Narednih godina taj broj ponovo opada, od 56.719 u 1996, na 56.203 u 1997. do 54.822 u 1998. godini.²⁰⁶ Smanjenje se uočava i posmatranjem stope zaključenih brakova na 1000 stanovnika. Od početka sedamdesetih godina, kada je iznosila 9,1, (1971. godine) ta je stopa u padu. Godine 1989. stopa zaključenih brakova na 1000 stanovnika iznosila je 6,6, a 1998. godine 5,2.²⁰⁷

U drugoj polovini XX veka, na prostoru Srbije i SR Jugoslavije, prosečna starost supružnika prilikom zaključenja braka bila je sve veća. Godine 1950. u Srbiji je prosečna starost muža pri zaključenju braka bila 26,7 godina, da bi 1997, prema prosečnoj vrednosti, pred matičarem stajao muškarac koji je bio star 30,18 godina. Žene su 1950. godine bile neveste u proseku sa 23,76 godina, da bi krajem XX veka (1997.) prilikom zaključenja braka u proseku imale 26,41 godinu. Na prostoru centralne Srbije prosečna starost muškarca pri stupanju u brak tada je bila 30,64 godine, a u Vojvodini još viša – 31,15, dok je za žene bila 26,73, a u Vojvodini 27,44.

Tendencije pomeranja starosnih granica vidljive su i kada se radi o prosečnoj starosti supružnika koji po prvi put stupaju u brak. Od pedesetih do kraja devedesetih godina muškarci u Srbiji su venčanje u proseku odložili za više od tri godine, a žene za nešto manje od tri godine. Godine 1997, muškarci koji su prvi put stupali u brak u proseku su imali 27,72 godine, a žene, 24,32.²⁰⁸

²⁰³ *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*. Izračunato na osnovu podataka prikazanih u tabeli: Razvedeni brakovi, str. 72.

²⁰⁴ Brankica Grupković, n. d., str. 47.

²⁰⁵ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 57.

²⁰⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

²⁰⁷ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

²⁰⁸ *Demografska statistika 1997*, Savezna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1999, str. 134.

Prema statistici objavljenoj u publikaciji Ujedinjenih nacija prosečna starost pri stupanju u prvi brak žene u Jugoslaviji je 24, a muškarca 28 godina.²⁰⁹

Brojni su razlozi koji su uticali na pomeranje starosne granice muškaraca i žena prilikom zaključenja braka, ali je osnovni uzrok produženo trajanje školovanja omladine, koje ne retko uključuje i najviše obrazovne nivoe. Proces skolarizacije pokazuje se kao jedan od faktora koji utiče na porodicu. Masovnije zapošljavanje muškaraca i žena, u odnosu na ranije periode, takođe za posledicu ima povećane godine supružnika prilikom zasnivanja braka.

Broj razvedenih brakova na prostoru današnje SR Jugoslavije pokazivao je, uz izvesna kolebanja, lagani rast od sredine pedesetih do osamdesetih godina.²¹⁰ Devedesetih godina XX veka primetno je smanjenje broja razvedenih brakova. Tako je u odnosu na 1985. godinu, kada je zabeleženo 12.287 razvoda, godine 1994. registrovano znatno manje, 7.005. Narednih godina broj razvedenih brakova stabilizovao se na nivou od oko 7.900 razvoda.²¹¹

Stopa razvedenih brakova u Srbiji na hiljadu stanovnika 1987. godine iznosila je 1,2, a deset godina kasnije, 0,7.²¹² Niska stopa razvedenih brakova u Srbiji, posebno je naglašena u poslednjoj deceniji XX veka. Brojni su razlozi koji su tome doprineli. Pod okolnostima izraženog osiromašjenja velikog dela stanovništva, u kojima prosečne dve plate jedva da su mogle da zadovolje najelementarnije potrebe porodice, odnosno najveći deo primanja trošio se na podmirivanje ishrane njenih članova, da ovde i ne pominjemo one koji su bili na prinudnim odmorima, nezaposlene i td, kao i porodice sa većim brojem dece, primarni uzrok smanjenja razvoda brakova može da se dovede u vezu sa očekivanom egzistencijalnom nesigurnošću nakon razvoda braka. Pitanje realizacije i izvršenja zakonske obaveze za izdržavanje dece još više je potenciralo ovaj problem. Činjenica da jedan broj bračnih parova i nakon razvoda nastavlja da živi zajedno ukazuje i na dugotrajan postupak po-

²⁰⁹ *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 50.

²¹⁰ Sredinom 50-ih godina registrovano je 10.620 razvoda braka, šezdesetih – 10.698, sedamdesetih – 11.222 i sredinom osamdesetih – 12.287. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72. Videti takođe tabelu Prirodno kretanje stanovništva, isto, str. 57.

²¹¹ Godine 1995. razvedeno je 7.962 braka, 1996. – 7.896, 1997. godine – 7.947 i 1998. – 7.874. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*. Str. 72.

²¹² *Demografska statistika 1997*, str. 58. Sanja Čopić, n. d., str. 20.

dele imovine među supružnicima,²¹³ ali bi mogla biti i pokazatelj nemogućnosti adekvatnog rešenja stambenog pitanja. Pored ekonomskih faktora, na smanjenje razvoda uticao i jedan socio-psihološki faktor, a to je usmerenost ka porodici u kriznim vremenima, jačanje porodičnih veza i pojačavanje doživljaja porodice kao uporišta.

Pojedini autori pored socio-ekonomskih uzroka, kao jedan od razloga za objašnjenje smanjenja kako zaključenih brakova, tako i razvoda naglašavaju i činjenicu da naše stanovništvo u globalu stari.²¹⁴

U kvantitativnom pogledu, visok procenat među reazvedenim brakovima čine oni u kojima nije bilo dece. Procenat razvedenih brakova bez dece varira po godinama, ali se uglavnom kreće na nivou oko trećine do polovine od svih razvedenih brakova.

Među supružnicima koji se razvode preovlađuju oni koji su u braku bili 15 i više godina. Ta vremenska kategorija statistički je iskazana kumulativno, a ne po etapama, kao što je to učinjeno do te vremenske granice. U pogledu trajanja braka, sudeći po učestalosti razvoda, najkritičnije godine za njegov prestanak jesu one između pete i devete godina braka.²¹⁵

Prosečna starost muškarca i žene pri razvodu braka u Srbiji takođe je povećana u nekoliko proteklih decenija. Od početka pedesetih godina (1952.), kada je prosečna starost muškarca pri razvodu braka bila 33,69 godina, vremenska granica pomerenjena je za nepunih 6 godina i 1997. iznosila je 39,42. Prosečna starost žene tokom razvoda povećana je od 30,54 godine u 1952, na 35,87 u 1997. godini.²¹⁶

Procenat žena u SR Jugoslaviji koje same vode domaćinstvo, u razdoblju od 1991. do 1997. godine bio je 22 odsto i takav procenat je, upoređen sa stanjem u drugim evropskim državama, među nižim.²¹⁷ Kako su u tu kategoriju uključene i mlade, neudate žene koje žive same, razvedene i udovice, žene koje žive sa decom ili bez njih, to ovaj podatak nije adekvatan za utvrđivanje procenta samohranih majki, jer se ne odnosi samo na njih.

Prema popisu iz 1991. godine u Srbiji je bilo 187.746 žena koje su živele same sa decom. Na području centralne Srbije majke koje su živele same sa decom činile su 7,5 odsto od svih porodica.²¹⁸ Interesantno je te podat-

²¹³M. Lukić, n. d. str. 526. Prema pisanju ovog autora, gotovo polovina razvedenih parova, nakon razvoda nastavlja da živi zajedno. Zbog nemogućnosti provere tih podataka, navodimo ih samo kao orijetaciju.

²¹⁴ Sanja Čopić, n. d., str.

²¹⁵ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

²¹⁶ *Demografska statistika 1997*, str. 141.

²¹⁷ *The World's Women 2000*, str. 50.

²¹⁸ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, str. 34.

ke uporediti sa stanjem u prethodnim razdobljima. Tako je 1953. godine u Srbiji od ukupno 1.846.300 porodica bilo 204.300 porodica samo sa majkom, (oko 11 odsto) a samo sa ocem 41.800. U centralnoj Srbiji od 1.194.800 porodica, broj tzv. nepotpunih porodica sa jednim roditeljem, majkom bio je 122.900 (10 odsto) a sa ocem 26.300 porodica.²¹⁹

Procenat dece rođene van braka u SR Jugoslaviji 1990. godine bio je 13 odsto od svih rođenih, a u razdoblju od 1994. do 1998. godine nešto viši, 18 odsto. Procenat vanbračno rođene dece na ovim prostorima, upoređen sa procentom vanbračno rođene dece u drugim zemljama, pokazuje da su ona učestalija u razvijenim državama, posebno u skandinavskim zemljama.²²⁰ To još jednom potvrđuje tezu da je u Srbiji i SR Jugoslaviji dominantna svest o potrebi življenja u bračnoj zajednici. Tradicionalnost srpskog društva manifestuje se i u tome što su rođenja van braka ovde manje rezultat odluke žena da zasnuju porodicu izvan institucije braka, ili da žive same sa svojom decom, a više drugih okolnosti. Interesantno je pogledati školsku spremu i zanimanje majki koje su rodile decu van braka. Najviše majki vanbračno rođene dece tokom 1997. godine imalo je završenu samo osnovnu školu. Od 25.059 majki koje su te godine rodile decu van braka, samo osnovnu školu završilo je njih 11.589. Od ukupnog broja, čak 17.949 majki bile su izdržavana lica (72 odsto).²²¹ To dovodi u prvi plan pitanje materijalnog položaja samohranih majki.²²²

Istraživanje koje je sprovedeno među omladinom u beogradskim srednjim školama svedoči o popularnosti braka i pokazuje da je i za ove generacije brak i skladna porodica jedan od veoma važnih ciljeva kojima teže. Između trinaest ponuđenih "životnih ciljeva" srednjoškolci su u najvećem procentu, od 39 odsto, kao najpoželjniji cilj odabrali "imati srećan brak i skladnu porodicu", a još u 27 odsto slučajeva taj cilj rangirali na drugo ili treće mesto.²²³

²¹⁹ *Statistički bilten 298*, str. 100.

²²⁰ *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 36.

²²¹ *Demografska statistika 1997*, str. 197.

²²² Prema analizi jedne humanitarne organizacije, "Akcijom protiv gladi", samohrane majke pripadaju onim kategorijama stanovništva u Jugoslaviji koje se smatraju za najugroženije. Samohrane majke svrstane su među četiri najugroženije kategorije stanovništva. Katarina Đorđević, *Žene pomažu ženama*, "Politika", 8. avgust, 2002.

²²³ Rezultati ovog istraživanja objavljeni su u Zborniku Instituta za pedagoška istraživanja. Istraživač Instituta za pedagoška istraživanja, Snežana Joksimović, ponudila je anketiranim učenicima listu od 13 životnih ciljeva, od kojih je trebalo odabrati tri najpopularnija i tri najnepopularnija cilja. Pored "srećnog braka i skladne porodice", mladi su dosta visoko rangirali i materijalno bogatstvo, jer je ono bilo jedan od tri najvažnija cilja za 35 odsto ispitanika. Sandra Dimitrijević, *Vrednosni profil mlade generacije*, "Politika", 5. april, 2002.

Jedan od segmenata života u braku i porodici koji značajno utiče na položaj žene i u velikoj meri ga oblikuje jeste podela uloga u njoj.

Kao ilustracija može poslužiti anketa koja je sprovedena krajem pedesetih godina u Beogradu, u preduzeću Galenika. Većina zaposlenih bile su žene. Od svih radnica tog preduzeća koje su bile u braku, 14 odsto živelo je u porodici sa jednim detetom, 56 odsto sa dvoje, 13 odsto sa tri deteta, 12 odsto sa četvoro, 2 odsto sa petoro i 3 odsto sa više od petoro dece. Rezultati ankete otkrivali su da u 63 odsto slučajeva anketiranih žena, one obavljaju sve poslove u kući, a da ih u 6 odsto slučajeva u potpunosti obavlja neka druga žena, najčešće majka ili svekrva. U završavanju pojedinih kućnih poslova zaposlenim radnicima pomoć su pružale upravo majke ili svekrve (76 odsto), ali ponekad i deca (15 odsto). Pomoć u obavljanju pojedinih poslova žene su dobijale i od muževa i to najčešće u pripremanju i loženju peći (u 26 odsto slučajeva), nabavci namirnica na pijaci (u 10 odsto slučajeva). Muževi su čuvali decu dok su žene obavljale druge poslove po kući, ali samo u 5 odsto slučajeva. Muškarci nisu obavljali nikakav posao u kući u 46 odsto slučajeva. Indikativno je i to da nijedan od supruga anketiranih radnica nikada nije pomagao u kuvanju, pranju i peglanju veša.²²⁴

Četiri decenije kasnije, položaj udate žene u porodici, barem kada se radi o obavezi obavljanja kućnih poslova, nije mnogo povoljniji. Prema empirijskim istraživanjima, koje je Marina Blagojević sprovedla 1995. godine u Srbiji, žene i danas obavljaju najviše poslova potrebnih u domaćinstvu. Ispitanice su pripremale obroke u 78,2 odsto slučajeva, prale sudove u 80,8 odsto, svakodnevno išle u nabavku u 47,5 odsto, veš prale u 93,6 odsto, peglale ga u 89,9 odsto. One su čistile kuću u 67,8 odsto slučajeva, išle u nedeljnu nabavku hrane u 36,7 odsto slučajeva. Pored kućnih poslova, žene su i na druge načine bile angažovane, starale se o bolesnim članovima porodice u 38,9 odsto, a o ostarelim roditeljima u 27,1 odsto slučajeva. Poslovi oko kojih su najviše podeljene aktivnosti su nedeljna nabavka hrane, staranje o bolesnim članovima porodice i briga o ostarelim roditeljima, kao i aktivnosti oko organizovanja i usklađivanja članova porodice.²²⁵

Svakodnevni život pokazuje da obaveze muškaraca i žena u braku u Srbiji nisu jednake ne samo u domenu obavljanja poslova u domaćinstvu, već i u pogledu podizanja dece. Dodatni rad sa decom u toku školovanja takođe u velikoj meri počiva na njihovim majkama. Kada je neku pomoć žena imala, onda je to više bila pomoć majke, ili svekrve, nekada i plaćena

pomoć sa strane, a manje ravnopravno sudelovanje supruga u svemu onome što obuhvataju poslovi u domaćinstvu i porodici.

Zanimljiva je percepcija javnosti o tome koliko su muškarac i žena ravnopravni u braku. U okviru istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 2.200 ljudi, na jedno od postavljenih pitanja, da li u braku postoji ravnopravnost bračnih drugova, 65 odsto ispitanika odgovorilo je potvrdno, ali je 47 odsto ispitanih žena odgovorilo da muškarac ima dominantan položaj u braku. Od svih ispitanih muškaraca, 5 odsto je odgovorilo da žene dominiraju u braku.²²⁶

Jedan od osnovnih uzroka neravnopravnosti žene leži u nejednakim, različitim ulogama žene i muškarca, prvenstveno u okviru porodice. Postojeća podela rada u njoj, koja je odraz i vidljiva manifestacija patrijarhalnosti srpskog društva, ženu uglavnom i najvećim delom u potpunosti angažuje, u svakom slučaju neuporedivo više od muškaraca, u obavljanju kućnih poslova i preuzimanju brige o deci. Iz takve uloge proističu i druge posledice. Muškarci, ali i žene, u osnovi reprodukuju model ponašanja viđen u roditeljskoj kući i ta primarna porodica i odnosi naučeni u njoj dominantno utiču na buduće odnose u porodici. Visok priliv stanovništva sa sela u gradove, omogućavao je da se patrijarhalna, tradicionalna svest o ulogama muškarca i žene u porodici i način razmišljanja svojstven agrarnim sredinama u izvesnoj meri sačuva i u gradovima. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru je bila najtvrdokornija i promene koje su se na tom nivou odvijale nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žene u osnovnom segmentu društva, porodici. Tradicionalna shvatanja o ulozi muža i oca u porodici, bez obzira na drugačiji status koje su žene ostvarile u nekim drugim segmentima društvenog života, omogućavaju muškarcu privilegovan položaj u njoj. Ekonomska nezavisnost i pravna ravnopravnost nisu bile dovoljne da u potpunosti izmene sliku žene u domenu porodičnih odnosa.

Žena je u socijalističkoj Jugoslaviji bila zakonski ravnopravna, ali preopterećena, ona je istovremeno bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće u potpunosti nosila odgovornost za vaspitanje i podizanje svoje dece. Ono što je u protekloj deceniji njen položaj još više otežavalo i pogoršavalo jesu uslovi života u krajnje osiromašenom društvu i pod veoma nepovoljnim političkim prilikama. U takvim okolnostima potre-

²²⁴ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 176.

²²⁵ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, str. 135.

²²⁶ Istraživanje se odnosilo na socijalni i ekonomski položaj stanovništva, a sprovedla ga je Milka Puzigaća, direktor agencije SKAN, u saradnji sa Centrom za preduzetništvo i menadžment iz Novog Sada. Ljiljana Milosavljević, *Porodica nije najsigurnije mesto na svetu*, "Politika", 2002.

ba žene da radi van sopstvenog doma, nije bila samo zakonsko pravo, ni težnja za ekonomskom nezavisnošću, već najčešće nužda. Izboru gotovo da i nije bilo. Pitanje rada žena van kuće, nije se svodilo, a ni danas se ne svodi na pitanje izbora, težnju za ekonomskom samostalnosti ili manifestaciju potrebe i svesti o sopstvenom profesionalnom angažmanu, već se vrlo često svodi na pitanje pukog preživljavanja žene i njene porodice. U zadnjoj deceniji XX veka, naponi da se prehrani sopstvena porodica dovedeni su u prvi plan.

Prema nekim istraživanjima žene u SR Jugoslaviji prosečno rade 75 sati u toku nedelje (na poslu i kod kuće), što je čak za 15 sati više od žena u Zapadnoj Evropi.²²⁷ Prema drugim, žene u Jugoslaviji u proseku dnevno na poslu provode 4,2 sata i preko 6 sati u obavljanju kućnih poslova.²²⁸ Žene su i ranije u socijalističkoj Jugoslaviji bile snažno opterećene svojim različitim ulogama, što pokazuju i podaci za 1965. godinu, prema kojima je žena u proseku radila 60 do 70 sati nedeljno, od čega je 20 do 30 odsto bio neplaćeni rad.²²⁹ To nas dovodi do kategorije slobodnog vremena. "Pritešnjene" različitim ulogama koje obavljaju, uz to često i bez mogućnosti da obezbede plaćenu pomoć sa strane, žene u SR Jugoslaviji i Srbiji nesumljivo imaju manje slobodnog vremena od muškaraca, pa i od žena u Zapadnoj Evropi. Da bi odgovorile svim svojim obavezama, one slobodno vreme redukuju da krajnjih granica.

Emancipacija žene u socijalizmu, mada evidentna u mnogim oblastima političkog i društvenog života, uprkos zadobijenih prava nije u svim segmentima obezbeđivala stvarnu ravnopravnost žene. Ta konstatacija se prvenstveno odnosi na ulogu žene u porodici. Protivurečnost pravne zabrane diskriminacije polova i mukotrpnog oslobađanja zavisnosti žene upravo na ovoj ravni dolazi do punog izražaja. Zaposlena žena je i dalje obavljala većinu kućnih poslova, a porodični rad je bio prvenstveno njena obaveza. Puno toga je počivalo na besplatnom radu žene u kući. Koliko je samo različitih zanimanja bilo utkano u njen svakodnevni rad u domaćinstvu? Rezultat su često bile preopterećene, premorene i različitim ulogama "rastrzane" žene. Država je pokušavala da olakša položaj zaposlenim ženama organizovanjem ustanova za čuvanje predškolske dece, kao i produženog boravka za decu u nižim razredima osnovnih škola.

²²⁷ Gordana Jočić, *Živeti za druge*, "Politika", jun 2001.

²²⁸ M. Lukić, n. d., str. 523. Istraživanje UNICEF-a je sprovedeno 1997. godine.

²²⁹ Ulf Brunnbauer, "From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe", u: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, priredili: Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, Udruženje za društvenu istoriju – Ideje 4, Beograd – Grac, str. 223.

Kažnjavanje zbog nasilja počinjenog u porodici nije bilo posebno regulisano ni Krivičnim zakonom FNRJ iz 1951. godine, a ni Krivičnim zakonom Srbije iz 1977. U krivičnim zakonima nisu postojale precizno definisane zakonske odredbe koje bi se isključivo odnosile na nasilje koje je izvršeno u okviru porodice, odnosno na nasilje koje je izvršio neko od ukućana. Slučajevi nasilja koje je počinio neko od članova porodice podvođeni su i na njih su bile primenjivane neke opšte odredbe krivičnog zakona, koje su se odnosile na krivično delo nanošenja lake telesne povrede, krivično delo nanošenja teške telesne povrede, ugrožavanje sigurnosti i nasilničko ponašanje. Prekršaji protiv javnog reda i mira takođe su bili primenjivani na slučajeve "domaćeg nasilja".²³⁰

Krivični zakon Srbije sadržao je deo koji se odnosi na "Krivična dela protiv braka i porodice". Zakonske odredbe predviđaju kazne za dvobračnost, zaključenje ništavnog braka, prinudu prilikom zaključenja braka, omogućavanje sklapanja nedozvoljenog braka, vanbračnu zajednicu sa maloletnim licem, oduzimanje maloletnog lica, promenu porodičnog stanja, zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica, izbegavanje davanja izdržavanja, kršenje porodičnih obaveza i rodoskrnjenje.²³¹

Porast nasilja u porodici mnogo više može da se uoči kroz analizu rada različitih službi, kao, npr. SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja a manje kroz praćenje statističkih pokazatelja o izvršenim krivičnim delima, pre svega zato što slučajevi nasilja u porodici nisu posebno registrovani.²³²

Krivični zakon Srbije je za krivično delo silovanja predviđao kaznu zatvora od jedne do deset godina. Ukoliko je usled silovanja nastupila teška telesna povreda ženskog lica ili je ono izvršeno na naročito svirep i ponižavajući način, predviđena je kazna zatvora od godinu do petnaest godina. U slučaju silovanja maloletnog lica, ili kada je usled izvršenja ovog krivičnog dela nastupila smrt ženskog lica, predviđena je kazna zatvora od tri do petnaest godina. Proširivanje krivičnopravne zaštite u odnosu na pravno regulisanje te problematike u predhodnim posleratnim krivičnim zakonima (Krivični zakonik iz 1951.) odnosilo se na unošenje klauzule o mogućnosti izvršenja silovanja pretnjom napada ne samo na žrtvu već i njoj blisko lice. Uneti su i neki teži oblici ovog krivičnog dela, kada je silovanje

²³⁰ Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2", str. 31.

²³¹ Brankica Grupković, *Žene u Srbiji...*, str. 53.

²³² Slučajevi nasilja u porodici nisu posebno iskazani ni u pravosudnoj ni u policijskoj statistici. Na osnovu rada i iskustva SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja, međutim može se pretpostaviti da se postojeće zakonske klauzule retko primenjuju na slučajeve nasilja u porodici. Vesna Nikolić-Ristanović, n. d., str. 31.

izvršeno na naročito svirep ili naročito ponižavajući način, ili kada ga je izvršilo više lica. Godine 1994. uneta je još jedna izmena koja je za delo silovanja povlačila teže kažnjavanje, a to je silovanje maloletnog ženskog lica.²³³

Član 103 Krivičnog zakona Republike Srbije predviđao je kažnjavanje za silovanje samo ženskog lica i to onog sa kojim se ne živi u bračnoj zajednici. Drugim rečima, ovaj zakon sve do 2002. godine, kada su učinjene odgovarajuće izmene, nije sankcionisao izvršenje silovanja nad licem sa kojim se živi u braku kao krivično delo. Upravo zbog toga pojedini autori naglašavali su da je takav Krivični zakon Srbije bio među najkonzervativnijim krivičnim zakonima u svetu, uključujući i zemlje istočne Evrope i bivše jugoslovenske republike (Sloveniju, Hrvatsku, Makedoniju).²³⁴

Ženske organizacije niz godina su upozoravale da bi trebalo zakoni- ma sankcionisati, odnosno uvesti termine "nasilje u porodici", "sindrom pretučenih žena", "silovanje u braku"...²³⁵

Februara 2002. godine usvojen je Predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona. Pored drugog, predviđeno je i uvođenje posebnog člana krivičnog zakona koji reguliše kažnjavanje nasilja u porodici. ²³⁶ Članom 118a Krivičnog zakona Republike Srbije predviđena je novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine za svako lice koje "upotrebom sile ili ozbiljnom pretnjom da će napasti na život ili telo povređuje ili ugrožava telesni ili duševni integritet člana porodice". Ukoliko se to čini uz upotrebu oružja ili opasnog oruđa, ili sredstva kojim mogu da se nanese teške telesne povrede, kojim može da se teško naruši zdravlje, predviđena je kazna zatvora od šest meseci do pet godina. Kazna zatvora od dve do deset godina predviđa se za slučaj nanošenja teških telesnih povreda ili trajnog i teškog narušavanja zdravlja člana porodice, kao i ako "je delo izvršeno prema maloletniku". Minimalna kazna predviđena za slučaj kada je usled nasilja nastupila smrt člana porodice je deset godina zatvora.²³⁷

Pored uvođenja krivičnog dela nasilja u porodici, učinjene su i izmene koje se odnose na krivično delo silovanja. Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, u tekstu člana 103, izostavljen je

²³³ Vesna Nikolić-Ristanović, n. d. str. 32.

²³⁴ Vesna Nikolić-Ristanović, n. d., str. 32-33.

²³⁵ N. J. „Upozorenje žena, porotesno pismo 15 nevladinih organizacija, "Blic", 10. februar 2001.

²³⁶ G. Novaković, M. Nikić, *Zatvorska kazna za nasilje u porodici*, "Politika", 27. februar 2002.

²³⁷ *Krivični zakon Republike Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2002. Nasilje u porodici, član 118a, str. 76. Član koji se odnosi na nasilje u porodici uveden je Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, Službeni glasnik RS, broj 10/2002.

deo odredbe po kojoj se kažnjava lice koje prinudi na obljubu žensko lice "sa kojim ne živi u bračnoj zajednici". Drugim rečima, posle navedenih izmena moguće je sankcionisati silovanje i nad ženskom osobom sa kojom se živi u braku.²³⁸ Za krivično delo silovanja predviđena je kazna zatvora najmanje u trajanju od godinu dana. Ukoliko je nastupila teška telesna povreda ženskog lica ili je delo izvršeno od strane više lica, ili na naročito svirep i ponižavajući način, kao i u slučaju da je za posledicu imalo trudnoću ili težu zaraznu bolest, za počinioca tog dela predviđena je kazna zatvora minimalno u trajanju od tri godine. Za silovanje maloletnog lica ili je ukoliko je usled njega nastupila smrt ženskog lica, predviđena je kazna zatvora u trajanju od najmanje pet godina.²³⁹

Zlostavljanje dece u porodicama nije retkost. Među 15.000 slučajeva zlostavljanja dece, koji su prijavljeni Savetovalištu protiv nasilja u porodici, nevladinoj organizaciji, godišnje je u proseku primano oko 3000 prijava o zlostavljanju. Počinioci nasilja u porodici najčešće su bili supruzi i vanbračni partneri (u 78 odsto slučajeva). Zabeleženi su, međutim i slučajevi nasilja sina nad majkom ili oca nad odraslom ćerkom. Nasilje nad decom nisu činili samo pojedini očevi. Prema podacima te organizacije, na deset slučajeva u kojima su deca bila žrtve, nasilje nad njima u šest slučajeva počinio je otac, a u četiri majka.²⁴⁰

Istraživanje o nasilju nad ženama, koje je obuhvatilo 700 žena kako iz gradskih, tako i iz seoskih sredina, sprovedo je Viktimološko društvo Srbije. Rezultati ovog istraživanja su deprimirajući, jer je po njima, gotovo svaka druga žena pretrpela neki od vidova psihičkog nasilja u porodici (46,1 odsto od svih ispitanih slučajeva), a svaka treća je doživela fizički napad od nekog člana porodice (30,6 odsto od ispitanih slučajeva). U poređenju sa istraživanjima koja su urađena u nekim drugim zemljama, procenti žena koje su bile žrtve fizičkog nasilja u okviru porodice, ovde su znatno viši (npr. Makedonija- 21 odsto, Mađarska- 13 odsto, zemlje zapadne Evrope oko 20 odsto). Prema ovom istraživanju Viktimološkog društva Srbije najčešći počinioc fizičkog nasilja u porodici je suprug (74,8 odsto), otac (12,1 odsto), majka (5,6 odsto), brat ili sestra (4,7 odsto) i konačno, bivši partner (4,2 odsto). Fizičko nasilje u porodici najčešće se ispoljava u formi šamaranja (12,9 odsto od ispitanih žena doživelo je taj vid nasilja) i prebijanja (9 odsto). Ovim se, međutim ne iscrpljuju sve manifestacije i oblici kroz koje se ispoljava fizičko nasilje

²³⁸ *Krivični zakon Republike Srbije*, član 103, str. 66. Takođe videti: Aleksandar Roknić, Saša Gajin, *Policija u borbi protiv muškaraca nasilnika*, "Danas", 28. jun 2002.

²³⁹ *Krivični zakon Republike Srbije*, isto.

²⁴⁰ Katarina Đorđević, *Pakao u toplom gnezdu*, "Politika", 19 septembar 2001.

nad ženama u porodici. Neke od žena doživele su šutiranja, čupanja za kosu, udarce pesnicama, kajšem, nogama ili raznim drugim predmetima, zabeleženi su i slučajevi gašenja pikavaca na telu žene. Spisak fizičkog zlostavljanja žena ovim se ne iscrpljuje, jer je bilo i primera zatvaranja žene u bure, klečanja na kukuruzu i td. Nešto preko 7 odsto ispitanih žena je doživelo da neko iz prodice upotrebi oružje ili oruđe kojim bi im mogao naneti teške telesne povrede. Od svih ispitanih žena, 8,7 odsto je bilo izloženo seksualnom nasilju u porodici, a najčešći nasilnik bio je muž ili partner (88,5 odsto), bivši partner (8,2 odsto), svekar (3,3 odsto), zet (1,6 odsto), odnosno neki drugi član porodice (3,3 odsto).²⁴¹

Ukoliko bi o nasilju nad ženama koje je počinio neko od članova porodice u Srbiji sudili na osnovu ovog istraživanja, onda bi mogli konstatovati da je stanje više nego zabrinjavajuće. U svakom slučaju, nedavno uvođenje krivičnog dela nasilja u porodici u Krivični zakon, bilo je urgentno.

Društvena briga o deci

Nastojanja Komunističke partije Jugoslavije da poželjan model, zamišljenu idealnu sliku žene relizuje u svakodnevnom životu, odnosno ublaži protivurečnosti koje je sobom nosila društvena uloga zaposlene žene - majke, rezultovala su povećanjem društvene brige o deci. Društvena briga o deci manifestovala se i u osnivanju državnih jaslica i obdaništa za negu i čuvanje dece, po pristupačnim cenama. Aktivnosti ženske organizacije, AFŽ-a, u prvim posleratnim godinama, pored ostalog, bile su usmerene i u tom pravcu. Da bi pomogle ženama i omogućile im da rade aktivistkinje ove organizacije nastojale su da se proširi postojeći broj dečijih ustanova, otvaranjem novih jaslica i obdaništa, kao i da se organizuju kursevi na kojima bi se osposobljavale vaspitačice i negovateljice za rad u njima.²⁴² Zalagale su se i za otvaranje što većeg broja dečijih igrališta. U Beogradu ih je 1949. godine bilo 48.²⁴³ U sklopu aktivnosti AFŽ-a treba pomenuti i organizovanje tzv. "Dečije nedelje". To su bili dani u kojima su masovnije priređivane priredbe i druge manifestacije posvećene deci. "Proslavama dečije nedelje" rukovodili su saveti za zaštitu matere i deteta, i oni su objedinjavali rad svih zainteresovanih organa. U sklopu "dečije nedelje" organizovana su predavanja, projek-

²⁴¹ Zlatija Vuković, Saša Gajin, *Žene- žrtve nasilja u porodici, Dr Vesna Nikolić-Ristanović, predsednica Viktimološkog društva Srbije, Novo pravo za siledžije*, "Danas", 28. jun, 2002.

²⁴² A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Plan rada sekcije majka -dete za 1949. godinu.

²⁴³ A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Stanje dečije zaštite u Beogradu 1949.

cije filmova, pozorišne predstave, sportska takmičenja, izleti dece i td. Predavanja su održavana u školama na teme primerene dečijem uzrastu (o ličnoj higijeni, značaju fiskulture, štetnosti duvana i alkohola i td). Predavanja su organizovana i za roditelje, u preduzećima. Tada se uglavnom razgovaralo o vaspitanju dece.²⁴⁴ Tih dana deljene su i nagrade za majke sa mnogobrojnom decom, u vidu novca, poklona ili diploma, ali i nagrade majkama "za najbolje odnegovanu decu".²⁴⁵ Organizacija žena poklanjala je dečijim ustanovama igračke, koje su u prvo vreme pravile same žene itd.

Hroničan manjak jaslica i ustanova za čuvanje dece zaposlenih žena i nedostatak adekvatnih prostorija u kojima bi se one organizovale bilo je jedan od motiva za dodatno angažovanje organizacije žena na tom polju.

Jaslice su bile predviđene za negu i čuvanje dece starosti od 6 nedelja pa do treće godine. Uglavnom su ih koristile zaposlene majke, a po jednoj analizi iz 1951. godine najčešće su u njima bila deca radnica i službenica. Profesionalni sastav majki koje su svoju decu u Beogradu davale u ove ustanove, pokazuje da je tokom 1951. godine 48 odsto njih imalo srednju ili višu školsku spremu, 22 odsto su bile kvalifikovane radnice i 30 odsto činile su radnice bez bilo kakvih kvalifikacija. Prema istom dokumentu 45 odsto od dece upisane u jaslice, bila su deca samohranih majki. To nije bilo neobično, jer su osnovni kriterijumi za prijem u jaslice bili zaposlenost majke i socijalno stanje, a prvenstvo prilikom upisa u njih imala su upravo deca samohranih majki.²⁴⁶

Tempo kojim su jaslice osnivane pokazuju sledeći podaci: u Beogradu su 1946. godine bile samo dve takve ustanove, a na ostalom području Srbije 4. Sledeće, 1947. godine bilo je 19 jaslica, a od toga u Beogradu - 5. Godine 1948. u Beogradu ih je bilo 8, 1949. - 17 i 1950. - 22, što je bio i najveći broj registrovanih jaslica u posmatranom razdoblju. Posle te godine dolazi do smanjivanja broja ovih objekata, tako da je 1951. godine u Beogradu bila 21 jaslica, a do marta 1952. - 19. Po svom kapacitetu one su tokom 1946. godine bile predviđene za devedesetoro dece, pa do blizu 900 u 1951. godini, mada je u pojedinim mesecima u njima bilo upisano i više dece.²⁴⁷

²⁴⁴ A. Beograda, Konferencija..., K. 2; Izveštaj o proslavi dečije nedelje 1952. u Zemunu; Izveštaj o radu i toku dečije nedelje od 2. do 9. juna 1952; Izveštaj o radu AFŽ-a 4. reona u toku dečije nedelje od 1. juna do 10. juna 1952. godine.

²⁴⁵ A. Beograda, Konferencija..., K. 2, Savet za narodno zdravlje i socijalnu politiku FNRJ, 5 maj 1952.

²⁴⁶ A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Sekcija AFŽ-a Gradskog odbora Narodnog fronta, Dečija zaštita 1951.

²⁴⁷ Isto, tabela: Razvoj jasli u Beogradu.

Problem su bili i troškovi u jaslicama, jer je u proseku po jednom detetu bilo potrebno više od sume²⁴⁸ koja je bila pokrivena doprinosima fonda i cenom koju su roditelji plaćali. Preciznije, 1946. godine roditelji nisu plaćali izdržavanje dece u jaslama. Od sledeće, 1947. godine, roditelji su delimično participirali u troškovima, ali je taj doprinos bio gotovo simboličan, tako da je država dotirala oko 90 odsto troškova za decu. Novembra 1951. godine jaslice su prešle na samostalno izdržavanje, što je uslovalo povećanje sume koju su davali roditelji. Tada je broj jaslica počeo da opada, a broj upisane dece se prepolovio. Samo od novembra do aprila 1951. na teritoriji cele Srbije ukinuto je 27 jaslica, koje su do tada primale 887-moro dece. Od navedenog broja, u Beogradu su ukinute tri takve ustanove, sa 120 mesta.

Decu koju su ispicali iz jaslica roditelji su najčešće slali rođacima u selo ili su ih kod kuće čuvali stariji brat ili sestra. Zaposleni roditelji su se snalazili i tako što su svoju decu odvodili u komšiluk, a nekad ih i ostavljali same u stanu. Šta se sve dešavalo sa decom koja su povučena iz jaslica svedoči i potresan primer radnice iz "Oktobarske slobode" koja je svoje dvoje dece ostavljala same kod kuće "i to tako što najstarije veže za krevet, a mlađe u krevet".²⁴⁹

Razvoj državnih ustanova za čuvanje dece može da se sagleda na primeru jedne beogradske opštine. Prve dečije jaslice u Novom Beogradu, po broju stanovnika danas najvećoj beogradskoj opštini, oivičenoj Savom i Dunavom, s jedne i Zemunom s druge strane, vezuju se za 1. juli 1951. godine. Stambeni blokovi u ovom delu Beograda bili su u izgradnji, a taj prostor još uvek daleko od svoje sadašnje fizionomije i naseljenosti. Prvih meseci u jaslicama su radile uglavnom bolničarke. Ubrzo su bile angažovane dečije negovateljice. Pored negovateljica jaslice su imale i kuvaricu, ekonomu i administrativnog radnika. Godine 1954. one su registrovane kao Dečije jaslice broj 16. Jednim delom samostalno su se izdržavale, a delimično ih je dotirao grad Beograd. Novac za hranu, režijske troškove i drugo obezbeđivao se iz uplata koje su plaćali roditelji dece upisane u jaslice, a delimično i od dotacija Narodnog odbora opštine Novi Beograd. Angažovani zdravstveni radnici isplaćivani su iz Gradskog fonda. Pomoć u tektilu, kao i u nekim namirnicama (brašno, šećer, mleko u prahu, puter i drugo) dobijana je preko gradskog Crvenog krsta iz UNR-ine pomoći. Rad u ovoj ustanovi organizovan je u dve

²⁴⁸ U izveštaju o dečijoj zaštiti koji se odnosi na 1951. godinu zapisano je da je bila obezbeđena suma od 3.250 dinara po jednom detetu, ali da ona nije bila dovoljna. A. Beograda, Konferencija..., Dečija zaštita 1951.

²⁴⁹ A. Beograda, Konferencija..., K. 2. Izveštaj o obilasku preduzeća i ustanova po pitanju problema žene-radnice.

smene, od 5 do 17 časova. Jaslice su mogle primiti 80-toro dece. Deca starosti od 2 meseca do 3 godine koja su ovde boravila bila su podeljena u nekoliko grupa. Postojalo je odeljenje za bebe od 2 do 8 meseci, od 8 do 12 meseci, odeljenje za decu starosti od godinu do dve i odeljenje za decu od 2 do 3 godine. Jaslice su imale i zasebnu prostoriju "laktarijum", gde su majke mogle doći sa svojim bebama kada su ih ostavljale u jaslicama i kada su dolazile po njih. Majke su tu mogle, u posebnim flašicama, ostavljati svoje mleko za ishranjivanje beba. Najmlađa deca starosti do 12 meseci imala su ishranu koju je određivao lekar, a obroci su dobijali na svaka tri sata. Starija deca imala su tri glavna obroka. Novobeogradske jaslice proširene su krajem 1960. godine, kada im je data još jedna zgrada i omogućen smeštaj za još 50-oro dece, uzrasta od 2 do 3 godine. Sedam godina kasnije, ove jaslice integrisane su sa ustanovom za dnevni boravak dece.²⁵⁰

Prvo dečije zabavište u ovoj beogradskoj opštini formirano je 1. septembra 1952. godine. Zabavište je bilo predviđeno za čuvanje dece starosti od 3 do 7 godina, a smešteno je u delu zgrade u kojoj su bile dečije jaslice. Prvih dana u njemu je radila samo jedna žena, koja se brinula i za pripremanje hrane i za čuvanje dece. Sama je donosila mleko za decu, iz Beograda, ponekad i peške. Pomagale su joj u radu majke dece koja su bila u zabavištu, ali i neke članice ženske organizacije i žene iz Društva prijatelja dece. Dva meseca kasnije, u zabavište dolazi i učiteljica, zaposlena kao vaspitač. Tada je u zabavištu bilo 18-toro dece, a uskoro, sve više. Školske 1953/ 54. godine zabavište je premešteno u drugi objekat, u kojem je okupljeno 50-toro dece i zaposlena je još jedna učiteljica. Sledeće godine zabavište je ponovo preseljeno i smešteno u odgovarajuće prostorije u vilu ispod Bežanijske kose, koju je Narodni odbor adaptirao za potrebe zabavišta. U zabavištu su radile tri učiteljice, kuvarica, spremačica i upravnik. Godine 1955. zabavište je reorganizovano, odnosno formirano je obdanište "Moša Pijade", kao samostalna ustanova. Obdanište je primalo samo decu zaposlenih roditelja, a prvenstvo prilikom upisa imala su deca samohranih majki, kao i ona iz ekonomski ugroženih porodica. Narodni odbor opštine Novi Beograd izdvojio je izvesnu sumu novca za opremanje zgrade, preuređenje dvorišta i td. Taj novac nije bio dovoljan, pa su prikupljeni i dobrovoljni prilozima od nekih preduzeća. Obdanište je imalo dnevni boravak, dve prostorije za odmor dece, ali i veliko dvorište u kojem su se deca igrala i provodila puno vremena. Kada je osnovano, obdanište je primalo 40-toro dece, ali ih je ubrzo bilo već 60, uz to, često i oko dvadesetak molbi za prijem nove dece. U obdaništu je bilo zapo-

²⁵⁰ *Rastemo zajedno, Novi Beograd, Deca u vrtićima*, Predškolska ustanova "11 april", Novi Beograd, Monografija dečijih vrtića Novog Beograda, Beograd 1998, str. 19- 21.

sleno 12 ljudi, učiteljice, vaspitačice, tehničko osoblje...Radilo se u dve smene, od pola šest do šesnaest časova. Roditelji su, u zavisnosti od svojih prihoda, prema utvrđenim skalama, plaćali boravak deci u obdaništu. Jedan deo troškova dotirala je opština Novi Beograd.²⁵¹

Ustanove za čuvanje dece od treće godine, u skladu sa Zakonom o dečijim vrtićima, donetim 1957. godine, ubuduće postoje pod ovim nazivom. Godine 1960. vrtići su formirani na teritoriji pojedinih stambenih jedinica. Nova organizacija dečijih vrtića, po stambenim jedinicama, na Novom Beogradu manifestovala se u otvaranju nekoliko vrtića. Finansijski i administrativni rad vrtića, kao i poslovi oko uređenja prostorija, dvorišta itd za dečije vrtiće bile su u nadležnosti odgovarajućih službi konkretnih stambenih jedinica.²⁵²

Narednih godina vrtići su reorganizovani i postaju samostalne ustanove. Deo postojećih, ali i tek izgrađenih novobeogradskih vrtića od januara 1965. godine registovan je kao samostalna ustanova, pod nazivom Ustanova za dnevni boravak dece "Naša radost". Kao samostalan upisan je i dečiji vrtić "Vesna", u čiji sastav su pored ovog ulazili i njegova odeljenja na drugim lokacijama. Vrtić "Bambi" takođe je te godine upisan kao samostalna radna organizacija. Izgradnja Novog Beograda, sve veći broj njegovih žitelja i dece, otvaralo je potrebu za novim vrtićima. Bilo je sve više namenski građenih vrtića, sa adekvatnim prostorom prilagođenim deci. Neke neodgovarajuće prostorije za boravak dece zatvarane su i zamenjene novim.²⁵³

U novobeogradskoj opštini do 1978. godine postojale su tri radne organizacije dečijih vrtića koje su poslovale kao samostalni subjekti. To su bili Dečiji vrtić "Vesna", sa 5 objekata, 10 depandansa i 177 zaposlenih lica, zatim Ustanova za dnevni boravak dece "Naša radost", koja je raspolagala sa 8 objekata i 3 depandansa, a u njoj je radilo 193 lica i Dečiji vrtić "Bambi" sa 6 objekata, 28 depandansa i 223 zaposlena radnika. Ove tri organizacije imale su svoje zasebne administrativne i druge stručne službe, uključujući i centralnu kuhinju. Broj dece koji je tada boravio u sve tri organizacije dečijih vrtića na Novom Beogradu bio je 5.202. Godine 1978. sve tri organizacije ušle su u sastav novoosnovane radne organizacije Dečiji vrtić "11. april". U narednom periodu ova radna organizacija je u svom sastavu imala 5 osnovnih organizacija udruženog rada. To je tako bilo sve do 1990. godine, odnosno do donošenja Zakona o društvenim delatnostima i Zakona o društvenoj brizi o deci. Od 1993. godine, Predškolska ustanova "11. april" funkcioniše kao je-

²⁵¹ Isto, str. 22 – 30.

²⁵² Isto, str. 35.

²⁵³ Isto, str. 57-59.

dinstvena celina, koja ima 29 radnih jedinica. Osnivačka prava nad ovom ustanovom, umesto dotadašnjeg osnivača, Skupštine opštine Novi Beograd, preneti su na Skupštinu grada Beograda.²⁵⁴

Tokom 1966/67. godine u novobeogradskim jaslicama bilo je upisano 189 dece, a u vrtićima 754. Godine 1973/74. u jaslicama je bilo 875-oro dece, a u vrtićima 1.990, da bi deset godina kasnije u jaslicama bilo 1.771 dete, a u vrtićima 5.390.²⁵⁵ Broj upisane dece često je premašivao postojeće kapacitete.

Školske 1997/98. godine u jaslicama je boravilo 1.355-oro dece. Kapacitet jaslica prema normativnoj izgradnji bio je 1.212, što ukazuje da je obim upisane dece premašivao predviđenu kvotu, odnosno iskorišćenost kapaciteta dovodio na nivo od 111,80 odsto. Odnos između broja upisane dece u jaslice i broja oformljenih vaspitnih grupa pokazuje da je u svakoj grupi prosečno upisano bilo 17-oro dece. Opterećenost vrtića bila je još viša, jer je od kapaciteta koji je predviđao boravak za 3.240-oro dece, upisano bilo njih 5.430. Iskorišćenost kapaciteta tu je bila 167,59 odsto. Odnos između upisane²⁵⁶ dece i oformljenih vaspitnih grupa pokazuje da je prosečno po jednoj grupi u vrtićima bilo 31 dete.²⁵⁷ Ukoliko se ovome dodaju i molbe roditelja dece koja su čekala na upis, evidentno je da potrebe za smeštaj dece u ovim ustanovama na Novom Beogradu prevazilaze postojeće kapacitete.

Kvantitativni razvitak predškolskih ustanova²⁵⁸ na teritoriji današnje SR Jugoslavije od 1974. do 1999. godine kretao se od 1.002 ustanove u 1974. do 1.728 u 1999. godini. Najviše predškolskih ustanova registrovano je 1984. godine, 1.995. Broj korisnika ovih ustanova rastao je iz godine u godinu, sve do 1989. godine, kada ih je bilo najviše, 196.715. Od 1990. godine broj korisnika opada sve do 1994. godine, kada se ponovo uvećava. Godine 1999. broj korisnika predškolskih ustanova ponovo je niži od prethodne godine i iznosio je 176.308.²⁵⁹

²⁵⁴ Isto, str 65 – 69.

²⁵⁵ Isto, str. 158.

²⁵⁶ Dešavalo da neka od upisane dece nisu dolazila u vrtiće.

²⁵⁷ Podaci o broju upisane dece, kapacitetu i broju vaspitnih grupa, preuzeti su iz tabele: Pregled broja upisane dece, broja vaspitnih grupa u svim oblicima rada i broja dece u različitim oblicima rada u radnoj 1997/98. godini. Isto, str. 153.

²⁵⁸ Kao predškolske ustanove smatraju se ustanove koje "obezbeđuju dnevni boravak dece, ostvaruju vaspitno-obrazovne, preventivno-zdravstvene i socijalne funkcije kroz organizovanje celodnevnih, poludnevnih, minimalnih, skraćениh, povremenih, petodnevnih i različitih oblika rada sa decom do polaska u školu." Do 1985. godine podaci o ovim ustanovama dati su na stanje u mesecu martu, a od te godine na stanje u septembru. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 440-441.

²⁵⁹ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 442. Za Kosovo i Metohiju dati su poslednji podaci kojima je raspolagano, za 1997. godinu.

Pravo stanje se, međutim uočava tek kada se prezentuje procenat dece koja su bila upisana u predškolske ustanove u odnosu na svu decu tog uzrasta. Tako je 1997. godine procenat dece predškolskog uzrasta upisane u jaslice i u obdaništa bio 22,1 odsto.²⁶⁰ Taj podatak svedoči o nedovoljnoj rasprostranjenosti ustanova za smeštaj dece predškolskog uzrasta.

U glavnom gradu Jugoslavije, mnogi roditelji nisu uspeli da obezbede mesto svojoj deci u državnim vrtićima. Taj problem posebno je izražen u novim naseljima i prigradskim opštinama u kojima se na listi čekanja za upis dece u 2002. godini nalazilo oko 7.000 dece.²⁶¹

Žene čine ubedljivu većinu među radnicima koji su bili zaposleni u predškolskim ustanovama. Godine 1999. od ukupno 17.522 zaposlena lica, žena je bilo 15.697.²⁶²

Zadnjih godina povećao se broj privatnih vrtića u Beogradu. Za razliku od državnih vrtića, u kojima je cena boravka dece koju roditelji plaćaju umanjena usled državnog dotiranja, u privatnim vrtićima znatno je viša cena za smeštaj dece koju plaćaju roditelji. Privatni vrtići su često drugačije organizovani, nude različite sadržaje (npr. svakodnevni časovi engleskog jezika i dr), grupe su po pravilu manje nego u državnim, a u nekima od njih nisu predviđena tri obroka, već samo užina. Puna cena boravka dece u državnim vrtićima od 1. marta 2000. godine iznosila je 400 dinara, što je bilo oko 13,3 DEM, pri čemu su pojedini roditelji, zavisno od imovnog stanja, plaćali i po nižim skalama. Ta cena nije promenjena više od godinu dana. Na dan 1. juna 2001. godine, povećana je cena boravka za decu i od tada je puna cena iznosila 879 dinara (oko 29,3 DEM). Od prvog marta 2002. godine, po odluci Izvršnog odbora grada Beograda, cena je ponovo uvećana, ovog puta duplo, na 1.800 dinara (oko 60 DEM).²⁶³ Cene boravka dece u privatnim vrtićima nisu iste, one zavise od uslova i sadržaja koje se u vrtićima nude, ali se uglavnom kreću od 100 do 300 DEM. O kolikom se izdatku i "udaru" na kućni budžet radi, najupečatljivije govori odnos ovih cena prema visini prosečne plate u Srbiji, koja je početkom 2002. godine iznosila oko 220 DEM.

²⁶⁰ Sanja Čopić, *Žene i društvo* u: Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević-Grujić, *Žene u Srbiji...* str. 21. Istovremeno, u predškolske ustanove u baltičkim državama bilo je smešteno u proseku 38,5 odsto dece posmatranog uzrasta, u zemljama Centralne Evrope 30,3 odsto, a u istočnoevropskim zemljama 19,9 odsto. Isto.

²⁶¹ *Manjak obdaništa*, "Politika", 21. novembar 2001.

²⁶² *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 442.

²⁶³ Prema istoj odluci, pravo na besplatan boravak ima treće dete u porodici, deca izbeglica, deca bez roditeljskog staranja, deca palog borca i prognana deca sa Kosmeta. D. Spalović, *Duplo skuplje u obdaništu*, "Politika", 1. mart 2002.

Kada se radi o najmlađaj deci, do treće godine života, zaposlene majke mogu koristiti i neplaćeno odsustvo, što im omogućava Zakon.

Pored jaslica i vrtića, zaposleni roditelji koriste i druge vidove organizovanog čuvanja dece i snalaze se na različite načine. Neki od njih angažuju i plaćenu pomoć, devojke i žene za čuvanje dece. Razlike u broju dece poverene na čuvanje, opisu poslova koje obavlja angažovano lice, u zavisnosti od toga da li se radi isključivo o čuvanju dece ili i o obavljanju pojedinih kućnih poslova, vreme za koje je angažovano, kao i činjenica da se takva vrsta poslova najčešće ugovara bez posredništva registrovanih agencija, dakle "na crno", onemogućavaju globalnu procenu cena za tu vrstu usluga na nivou Srbije. U svakom slučaju, za takvu vrstu usluga treba izdvojiti više novca od onog potrebnog za plaćanje boravka dece u državnom obdaništu. Izvesno je, da je u odnosu na prosečne plate i troškove života u Srbiji, taj vid plaćene pomoći često nedostupan prosečnoj porodici.

U Beogradu nema mnogo registrovanih državnih agencija preko kojih bi se moglo doći do lica za čuvanje dece. Jedna od njih, za svakodnevno čuvanje deteta u trajanju od 8 sati u petodnevnoj radnoj nedelji, za mesec dana cenu bazira na nivou od 3.137 dinara, što je nešto preko 100 DEM.²⁶⁴ Ovde treba ipak dodati, da je u Beogradu cena za plaćenu pomoć devojaka ili žena sa strane za čuvanje dece, kada se takav posao neformalno ugovara, bez posredništva bilo kakvih agencija, "na crno", često znatno viša.

U Srbiji nije retkost da decu čuvaju majčini ili očevi roditelji, najčešće bake. Prema istraživanju o roditeljstvu u Srbiji devedesetih, u čijem je okviru sprovedeno anketno istraživanje 1995. godine, pored ostalog, uočava se da je prvo dete do treće godine života, u najvećem broju anketiranih slučajeva čuvala majka (63,6 odsto), a potom baka (21,1 odsto). Drugo dete do treće godine starosti najčešće je takođe čuvala majka (58,5 odsto), i baka (25,1 odsto). Majke su utoliko ređe same čuvala dete do treće godine ukoliko su bile više obrazovane. Visokoobrazovane žene su češće od drugih koristile i plaćenu pomoć, a one sa srednjim obrazovanjem češće su koristile jaslice.²⁶⁵

Plaćanje usluga za čuvanje i negu dece u državnim vrtićima i jaslicama u Srbiji sve je manje simbolično. Cena, mada još uvek dotirana od države, postaje sve viša. I pored toga, broj interesenata za upis dece u ove ustanove, premašuje postojeće kapacitete, jer su državna obdaništa još uvek najdostupniji vid pomoći zaposlenim majkama.

²⁶⁴ Autor teksta se za cene raspitivao u maju 2001.

²⁶⁵ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, str. 120.

Zdravstvena zaštita žene

Jedan od značajnih indikatora položaja žene u Srbiji odnosi se na dostignut nivo zdravstvene zaštite žene, trudnice, majke i deteta. U prvim godinama posle Drugog svetskog rata, pomoć i zaštita majke i deteta bilo je jedno od osnovnih područja delovanja tadašnje organizacije žena i obuhvatalo je brojne aktivnosti. Pri sekcijama "Majka i dete" osnivani su aktivni u skladu sa problematikom koja je bila aktuelna u okviru konkretne osnovne organizacije AFŽ-a. Koliko je puno raznovrsnih aktivna vezanih za tu problematiku postojalo pokazuje i spisak registrovanih aktivna tokom 1948. godine. Pri osnovnim organizacijama AFŽ-a postojali su aktivni za trudnice, za bolesne žene, za porodilje i novorođenčad, za jaslje, obdaništa, škole, đачke kuhinje. Osnivani su aktivni za pomoć pionirskoj organizaciji, letovanje dece, za snabdevanje mlekom one dece čije su majke zaposlene, za decu koja, kako je to u dokumentaciji zapisano, "besciljno lutaju ulicama", za dečije domove učenika u privredi, aktivni pri dispanzerima, za brigu o deci bez roditelja, za uključivanje žena na razne kurseve i seminare. To su bili seminari za negovateljice, kurs prve pomoći, za mlade majke i negu dece, za vaspitanje dece po dečijim igralištima, uključivanje dece u školu, za vakcinacije i niz drugih aktivnosti koje su se prema potrebama javljali. Većinu tih aktivna osnovne organizacije osnivale su samoinicijativno.²⁶⁶ Mada su neki od navedenih aktivna radili, a neki "postojali samo na papiru", ipak oni svedoče o delatnostima organizacije žena u oblasti zaštite majke i deteta.

Nivo zdravstvene kulture stanovništva, kao i nivo opšte i lične higijene bio je nizak posebno u unutrašnjosti i po selima u zaostalim delovima zemlje. U mnogim selima nije bilo kupatila, a održavanje lične higijene svodilo se na jutarnje umivanje. Stanje u najprimitivnijim sredinama odlikava zapis s početka 50-ih, iz borskog sreza. "Pranje ruku pre jela je retko. Sapun za umivanje se takođe retko upotrebljava...U selu nema kupatila, a kupanja kod kuće su retka. Velika većina se ne kupava od leta do leta". U dokumentu je zapisano da se stariji ljudi čak i leti okupaju jednom ili se uopšte ne kupaju, "tako da je prosek kupanja jednom godišnje i to pred odlazak na pričešće". Kada se upotrebljavao sapun, to je bio sapun domaće proizvodnje, a umesto njega često se koristio i pepeo. Prema tom dokumentu, žene su se češljale jednom nedeljno.²⁶⁷

²⁶⁶ A. Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, AFŽ, nesređeno, 1944 - 1952, K. 1, Planovi rada, razni spiskovi, prosalava 8. marta, izveštaji referata, analize.

²⁶⁷ A. Srbije, Fond CK SKS, Komisija za narodnu vlast, K. 234.

Država je pokušavala da utiče na podizanje nivoa zdravstvene kulture stanovništva, pored ostalog i putem štampe. Tako su, npr. na *ženskoj strani* lista "Politika", redovno objavljivani članci čiji je sadržaj bio vezan za zdravstvenu zaštitu i borbu protiv primitivizma, posledica neznanja i nasleđa u zaostalim i patrijarhalnim sredinama, loših higijenskih navika i td. Neki od tih tekstova imali su naglašeno edukativni sadržaj (*Zašto vakcinišemo našu decu, Sujeverje i širenje bolesti* i dr). Zdravstveno prosvetovanje žena nije se vršilo samo putem štampe, već su organizovana i predavanja, zdravstveni kursevi i razne druge akcije. Inicirao ih je i organizovao AFŽ. Tako je u martu 1953. godine u Srbiji bilo oko 4.000 zdravstvenih kurseva, sa približno 100.000 polaznica.²⁶⁸

U prvim posleratnim godinama posebna pažnja bila je usmerena na zdravstveno prosvetovanje žena na selu. Organizovane su različite akcije. U prvo vreme u sela su dolazile ekipe sa pokretnim bioskopima koji su omogućavali projekcije filmova, održavana su predavanja sa tematikom vezanom za higijenu, negu dece, zarazne bolesti, vakcinaciju i td. Obavljeni su zdravstveni pregledi dece i odraslih. Početkom pedesetih godina organizovane su i akcije širih razmera za zdravstveno prosvetovanje žena. U organizaciji AFŽ-a, ekipe lekara i medicinskog osoblja iz razvijenijih delova zemlje obilazile su srezove u zaostalim krajevima, na Kosovu i Metohiji, u kojima su ostajale po mesec dana. U mnogim zaostalim delovima zemlje organizovani su šestomesečni tečajevi zdravstvenog prosvetovanja. Do 1953. godine, održano ih je oko 9.000.²⁶⁹

Posle oslobođenja otvoren je niz ustanova za zdravstvenu zaštitu majke i deteta. Pored ulaganih napora i ambicioznih planova, međutim u izveštaju o stanju dečije zaštite u Beogradu za 1949. konstatovano je da to stanje nije zadovoljavajuće.

Jedno od osnovnih problema bila je visoka stopa smrtnosti odojčadi i beba do godinu dana. Mada je stanje bilo povoljnije od predratnog, stopa smrtnosti odojčadi još uvek je bila veoma visoka.²⁷⁰ Tako je samo u Beogradu od 1. januara do 31. jula 1949. od 4.351 novorođene bebe umrlo 367, odnosno 11,8 odsto. Kao najčešći uzroci navođeni su zapaljenje pluća, dijareja i bolesti

²⁶⁸ Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu "Politika" 1945-1953*, n. d., str. 405.

²⁶⁹ Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*, n. d., str. 520-521.

²⁷⁰ U godinama od 1935. do 1939. stopa smrtnosti odojčadi iznosila je u proseku 138,8 na hiljadu živorođene dece, 1949. bila je 102,1; 1950. godine – 118,4, a 1953. iznosila je 116,3. U Srbiji je 1953. godine stopa smrtnosti odojčadi na 1000 živorođene dece iznosila 108,4. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298*, str.87.

digestivnih organa.²⁷¹ Na takvo stanje uticali su i drugi činioci. Dovoljno je pomenuti kako je 1950. godine u glavnom gradu Jugoslavije izgledalo ginekološko odeljenje Zemunske bolnice. Mada je kapacitet porodilišta, kako je to u dokumentu zabeleženo, bilo 300 porođaja godišnje, u prvih šest meseci te godine u njemu je obavljeno 900 porođaja. Kanalizacija u zgradi nije postojala, a bolnica nije imala dovoljno vode. Taj problem je posebno bio izražen u letnjim danima. Nedostatak vode uzrokovao je česte pojave sepse kod porodilja.²⁷² U tom vremenu, veliki broj porođaja još uvek se obavljao bez stručne pomoći i kod kuće. Po statističkim podacima 1952. godine u Jugoslaviji je od ukupno 499.280 porođaja van zdravstvenih ustanova obavljeno 389.831, od čega preko tristo hiljada bez stručne pomoći.²⁷³

Van gradova, po selima i u unutrašnjosti zemlje, porođaji su se odvijali u potpuno neadekvatnim uslovima, a običaji i verovanja često su bili zamena elementarnim znanjima. Uprkos svih napora koje je ulagala država i ženska organizacija na zdravstvenom prosvetivanju stanovništva, a pre svega žena, u mnogim delovima zemlje dugo su opstajale rđave higijenske navike, predrasude itd. Život "suvoparnom jeziku" statistike pruža i sledeća ilustracija koja se odnosi na 1951/52. godinu. "Žene se porođaju na najprimitivniji način. Porođaj vrše obično tetke detinjeg oca ili majke, koje se nazivaju "moaše" (babice). Te "moaše" se posebno poštuju kao veliki rod detetu. Porođaj se vrši na slami ili na senu, preko čega se prostiru prljavi i pocepani džakovi, da bi žena lakše rodila – "kao što se džak odvezuje, tako i dete da se odveže od majke"...."Dete se po porođaju tri dana ne oblači i spava uz majku, jer je još "nečisto", tj. suđenice mu još nisu odredile konačnu sudbinu. Porođilja, međutim ustaje skoro odmah po porođaju i normalno posluje po kući, ali šest meseci ne sme da pere glavu- "da dete ne izgubi sisu"... Nije redak slučaj da se porodilja porodi u polju, na radu, pa čak i sama, i tada sama seče i vezuje pupčanu vrpцу, a dete donese u krilu kući. Takve porodilje se često razbole, a katkada i podlegnu bolesti".²⁷⁴

Godine 1952, u celoj zemlji registrovano je ukupno 209 lekara specijalista, ginekologa i 3.086 babica. Na teritoriji Srbije tada je bilo 100 ginekologa i 1.025 babica.²⁷⁵

²⁷¹ A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Dečija zaštita 1951.

²⁷² A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Zapisnik Izvršnog odbora Gradskog Odbora AFŽ-a od 9. juna 1950.

²⁷³ Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298, str. 82.

²⁷⁴ A. Srbije, Fond: CK SKS, Komisija za narodnu vlast K-234, Izveštaj o zdravlju i narodnoj vlasti, 1951/52.

²⁷⁵ Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298, str. 77.

Zdravstvena zaštita u Beogradu sprovodila se delimično i nepotpuno. Mnogi roditelji nisu na vreme tražili lekarsku intervenciju, a i po zdravstvenim ustanovama bilo je puno propusta. Dešavalo se da se u istim prostorijama vršio prijem onih lica koja su bolovala od zaraznih bolesti i neinfektivnih bolesnika itd.²⁷⁶

U posleratnom razdoblju stopa smrtnosti odojčadi postepeno se smanjivala. Na prostoru Srbije na 1000 živorođene dece 1950. godine umrlo je oko 118 odojčadi; 1960. – 86; 1970. –56; 1980. - 34 i 1990. godine - 23. Devedesetih godina taj broj se, uz kolebanja, a u pojedinim godinama i uvećanja smrtnosti odojčadi, smanjio od 21,59 u 1991. godini do 14,24 u 1997. Porast stope smrtnosti odojčadi u Srbiji zabeležen je tokom 1992. i 1993. godine. U centralnoj Srbiji i Vojvodini porast stope smrtnosti odojčadi, u odnosu na prethodnu godinu registrovan je 1992, 1993, kao i 1996. godine. Smanjenje broja umrle odojčadi na 1000 živorođene dece najizraženije je na Kosovu, pre svega zbog veoma nepovoljnog prethodnog stanja. Taj broj je, precizno iskazan, sa 34,38 u 1990. godini smanjen na 18,2 u 1997. Na ovom području, takođe je zabeležen porast stope u odnosu na stanje iz prethodne godine, tokom 1992. i 1997.²⁷⁷

TABELA 6. UMRLA ODOJČAD U SRBIJI NA 1000 ŽIVOROĐENE DECE²⁷⁸

Godina	Umrle odojčad
1950.	118,11
1960.	86,16
1970.	56,26
1980.	33,90
1990.	23,21
1991.	21,59
1992.	22,28
1993.	22,32
1994.	18,58
1995.	17,18
1996.	15,10
1997.	14,24

²⁷⁶ A. Beograda, Konferencija..., K. 1, Dečija zaštita 1951.

²⁷⁷ Prikazano je stanje zaključno sa 1997. godinom. Demografska statistika 1997, str. 127.

²⁷⁸ Isto.

Stopa smrtnosti odojčadi je u proteklim decenijama smanjena od "vrlo visoke", kako se po međunarodnim kriterijumima klasifikuje kada iznosi preko 30 na 1000 živorođene dece, na "vrlo nisku", kada je manja od 18. Tokom devedesetih godina, u Srbiji je učinjen pomak da se od zemalje sa srednjom stopom smrtnosti odojčadi ona nađe među onima sa nižom stopom smrtnosti.²⁷⁹ Upoređena sa stanjem u drugim zemljama u tzv. razvijenim regionima, u razdoblju od 1995. do 2000. godine, međutim, smrtnost odojčadi u Jugoslaviji na 1000 živorođenih još uvek je relativno visoka, a stanje je nepovoljnije samo u Albaniji, Rumuniji, Makedoniji i u nekim zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza. U SR Jugoslaviji u tom razdoblju stopa je bila, kod devojčica 16 i dečaka 20.²⁸⁰

Vodeće mesto u strukturi uzroka smrtnosti odojčadi tokom devedesetih godina (1993.), u Srbiji su zauzimala "ostala perinatalna stanja" (19,2 odsto), kongenitalne anomalije (12,4 odsto), nedonesenost (12,2 odsto), respiratorni distres (11,7 odsto), infektivne bolesti (10,5 odsto), bolesti respiratornog sistema (8,8 odsto), nedovoljno definisana stanja (7,3 odsto), druga respiratorna stanja (6,5 odsto) i ostalo (11,2 odsto).²⁸¹

Do sredine pedesetih godina više od polovine porođaja u Srbiji i Crnoj Gori obavljano je van zdravstvenih ustanova, da bi od šezdesetih, a posebno sedamdesetih godina, broj porođaja izvršenih u zdravstvenim organizacijama značajno prevazilazio broj porođaja koji su obavljani na nekom drugom mestu. Dok je sredinom pedesetih godina većina porođaja obavljana bez stručne pomoći, šezdesetih godina i nadalje većina žena je na porođaju imala stručnu pomoć.²⁸² U okvirima bivše Jugoslavije, od svih rođenih, 1950. godine 61,8 odsto rođeno je bez stručne pomoći, 1961. godine 46,7 odsto; 1978. godine 14,5 odsto i 1990. godine 6,1 odsto.²⁸³

²⁷⁹ Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije 1986-1996, analitička studija*, Institut za zaštitu zdravlja Srbije, "Dr Milan Jovanović Batut", Beograd 1998. Publikacija je nastala kao rezultat projekta: "Procena zdravstvenog stanja stanovništva Srbije 1986-1996", rukovodilac projekta: Dr Dragoljub Đokić. Str. 40, 207.

²⁸⁰ *The World's Women, 2000*, str. 83.

²⁸¹ Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije...*, str. 221.

²⁸² Godine 1955. od ukupno 190.682 porođaja registrovanih u Srbiji i Crnoj Gori, 64.851 obavljen je u zdravstvenim organizacijama, a 127.745 van njih, dok je sa stručnom pomoći obavljeno 84.893 porođaja, a bez nje 107.703. Godine 1965. od ukupno 162.601 porođaja, u zdravstvenim organizacijama obavljeno je 88.128, a van njih 74.473, godine 1975. – 128.578 prema 44.234, godine 1985. – 143.636 prema 22.951, godine 1995. – 125.095, prema 15.409. *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, str. 62-63.

²⁸³ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 247.

Početak šezdesetih godina u Jugoslaviji je zakonski liberalizovan namerni prekid trudnoće. U bivšoj Jugoslaviji godine 1963. na 100 porođaja obavljeno je 52,79 abortusa, 1968. godine 50,36, a 1970. godine, 70,04.²⁸⁴

Na području centralne Srbije, godine 1989. na 100 živorođenih zabeležen je veoma visok broj namernih prekida trudnoće, 214,2, u Vojvodini 158,9, a na Kosovu i Metohiji 20,5. Drugim rečima, te godine na području centralne Srbije svaka deseta žena u reproduktivnoj dobi je izvršila namerni prekid trudnoće.²⁸⁵

Godine 1989. u Jugoslaviji je na 100 živorođenih obavljen 131 abortus, a 1996/97. godine 61.²⁸⁶ Ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da je u pojedinim periodima izvršeno više legalnih prekida trudnoće, nego što je bilo rođenja dece. Oni takođe svedoče da je devedesetih godina zabeleženo smanjenje broja legalno izvršenih abortusa. Smanjenje broja abortusa koji su obavljani u zdravstvenim ustanovama nije praćeno povećanjem nataliteta, naprotiv, što znači da razloge za smanjenje namernih prekida trudnoće treba potražiti u drugim činocima. Prezentovani statistički podaci ukazuju samo na broj legalno izvršenih prekida trudnoće koji su obavljani u državnim bolnicama ili u onim privatnim klinikama koje za to imaju dozvolu. Drugim rečima, oni ne uključuju i ne registruju slučajeve ilegalnih abortusa obavljenih u ginekološkim ordinacijama koje zvanično nemaju takvu dozvolu ili na nekom drugom mestu. Ovde treba reći i to da je Zakon o postupku za vršenje abortusa u zdravstvenim ustanovama, donet maja 1995 godine, suzio indikacije za prekid trudnoće posle desete nedelje graviditeta.²⁸⁷ Namerni prekid trudnoće otežavala je i činjenica da je devedesetih godina trebalo platiti cenu abortusa i u državnim bolnicama, platiti ili nabaviti anesteziju itd.

Srbija spada u grupu onih zemalja koje imaju vrlo visoku stopu namernih prekida trudnoće na 1000 žena u generativnom periodu.²⁸⁸

²⁸⁴ *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije*, str. 19.

²⁸⁵ Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije...*, str. 245.

²⁸⁶ *The World's Women 2000*, str. 34.

²⁸⁷ Prekid trudnoće nakon desete nedelje graviditeta mogao je biti izvršen samo po odobrenju specijalnih komisija. Gornja vremenska granica, preko koje ni komisija nije mogla odobriti abortus, u Srbiji je bila navršena dvadeseta nedelja trudnoće. Indikacije koje su mogle biti date komisiji na razmatranje bile su "medicinske indikacije", "moralno-pravni razlozi", mogućnost rođenja deteta sa teškim manama, ali i "teške lične, materijalne i porodične prilike u koje bi trudna žena mogla doći u toku trudnoće ili posle porođaja". M. Rašević, *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, str. 53. Zakon o postupku za vršenje abortusa u zdravstvenim ustanovama iz 1995 godine, iz indikacija za prekid trudnoće posle desete nedelje graviditeta isključio je socio-ekonomske razloge. S. Čopić, n. d., str. 23. M. Lukić, n. d., str. 527.

²⁸⁸ Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije...*, str. 245.

Nedostatak sveobuhvatnog sistema prikupljanja podataka o korišćenju kontracepcije, kao i činjenica da se ne registrije slobodna kupovina kontraceptivnih sredstava i njihovo korišćenje na nivou Srbije, onemogućava realnu procenu njihove primene.²⁸⁹ Sudeći po broju namernih prekida trudnoće, čini se da ovaj, u svakom pogledu najnepovoljniji metod, još uvek predstavlja često sredstvo kontrole rađanja.

U posleratnom razdoblju bilo je sve više ustanova za zdravstvenu zaštitu žena, ali i drugih zdravstvenih centara i organizacija, kao i lekara i stručnog medicinskog osoblja. Na području Srbije i Crne Gore broj lekara povećan je sa 5.034 početkom šezdesetih godina, na 22.685 krajem devedesetih godina, a broj zubnih lekara, sa 480 na 4.163. To je rezultiralo povoljnijim odnosom, odnosno manjim brojem stanovnika koji je u proseku dolazio na jednog lekara. Početkom šezdesetih godina, po lekaru je bilo 1.612 stanovnika, a krajem devedesetih (1998.) 467. Prvi put u posleratnom periodu, od 1991. do 1995. godine, broj stanovnika po jednom lekaru iz godine u godinu bio je sve veći, da bi od 1995. ponovo počeo da opada.²⁹⁰ To se može dovesti u vezu sa prilivom izbeglica u SR Jugoslaviju, ali i sa činjenicom da je od 1991. do 1994. godine registrovan nešto manji broj lekara nego prethodnih godina.

Broj stanovnika po jednom bolničkom krevetu samo je jedan od elemenata koji ukazuje na kapacitete bolnica u SR Jugoslaviji i potencijale zdravstva. Krajem pedesetih godina na jednu bolničku postelju dolazilo je 226 stanovnika, a krajem devedesetih, 182. Trend laganog smanjivanja broja stanovnika po jednoj bolničkoj postelji koji je u posleratnom razdoblju evidentan do kraja osamdesetih godina, prekinut je tokom 1967, 1979. i 1984. godine, kada je registrovano manje uvećanje u odnosu na prethodnu godinu. Krajem osamdesetih godina, međutim, kontinuirano se uvećava broj koji prikazuje odnos stanovnika i bolesničkih postelja. U odnosu na 1988. godinu, kada je taj broj bio 167, naredne, 1989. godine iznosi 168, a u devedesetim godinama beleži osetan rast sve do 1996. godine. Od te godine zabeleženo je izvesno smanjenje broja stanovnika po bolničkom krevetu, a 1998. godine ponovo uvećanje.²⁹¹

²⁸⁹ Isto.

²⁹⁰ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 415.

²⁹¹ Pokazatelji za 1995. godinu iskazani su bez podataka za Kliničko-bolnički centar u Prištini. Nezavisno od broja stanovnika, broj bolesničkih postelja u razdoblju od 1991. do 1996. smanjen je, potom ima neznatan rast i ponovo smanjenje 1998. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 415.

TABELA 7. BROJ STANOVNIKA NA JEDNU BOLESNIČKU POSTELJU

DEVEDESETIH GODINA XX VEKA U SRJ

Godina	Broj stanovnika po jednoj bolesničkoj postelji
1990.	168
1991.	175
1992.	182
1993.	186
1994.	188
1995.	193
1996.	183
1997.	181
1998.	182

U odnosu na stanje neposredno nakon rata, služba za zdravstvenu zaštitu žene poboljšavala se kako u pogledu porasta broja lekara, specijalista, ustanova za zdravstvenu zaštitu žene, tako i u pogledu povećanja poseta ambulantama i savetovalištima za žene. Tako je u Jugoslaviji tokom 1955. registrovan 918.541 odlazak žena u ambulante, deset godina kasnije, tokom 1965. godine 2.692.490, a godine 1972, ukupno 3.849.597.²⁹² Godine 1970. u Srbiji je bilo 484 organizacionih jedinica, dispanzera i savetovališta za zdravstvenu zaštitu žena, a u Crnoj Gori 21.²⁹³ Na području Sr Jugoslavije 1987. godine ukupno je bilo 466 dispanzera i savetovališta za zdravstvenu zaštitu žene. Narednih godina opada broj ovih zdravstvenih organizacija, do 414 u 1991. godini. Godine 1998. registrovano je 347 dispanzera i savetovališta za žene. Kumulativno iskazane posete ginekološkim ordinacijama, savetovalištima za trudnice i savetovalištima za planiranje porodice od 1987. godine, kada ih je zabeleženo 4.869.000, narednih godina opadaju, do 1995. godine, kada ih je bilo 2.966.000. Od 1996. godine, broj poseta tim ustanovama ponovo raste.²⁹⁴

Vodeći uzroci smrtnosti žena, posebno starijih, jesu bolesti vezane za cirkulatorni sistem. Najveći broj smrtnih slučajeva žena posledica je bolesti krvotoka, a u nešto manjem obimu i različitim tumorima.²⁹⁵

²⁹² *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije*, str. 19.

²⁹³ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, *Statistički bilten* 788, str. 59.

²⁹⁴ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 419.

²⁹⁵ *Demografska statistika 1997*, str. 155; 216-219. Godine 1997, bolesti krvotoka bile su uzrok smrti kod žena u 62,06 odsto slučajeva, a tumori u 15,25 odsto slučajeva. Godine 1995, 1996. i 1997. kao česti uzroci smrti kod žena pojavljivale su se i bolesti žlezda sa unutrašnjim

Bolesti srca i krvnih sudova, kao i maligni tumori, do te mere su rasprostranjene da zajedno predstavljaju uzrok smrti u više od 2/3 od svih uzroka smrtnosti. U razdoblju od 1990. do 1999. godine registrovan je porast smrtnih slučajeva izazvanih bolestima srca, krvnih sudova i raka. Stope mortaliteta od bolesti cirkulatornog sistema na području centralne Srbije u tom razdoblju imale su tendenciju porasta i kod muškaraca i kod žena, pri čemu je porast kod žena viši i iznosio je 23 odsto. Srbija (bez Kosova) se nalazi među onim zemljama u kojima je izraženo visoko učešće umiranja žena od bolesti srca i krvnih sudova.²⁹⁶

Prema podacima populacionog registra za rak Zavoda za zaštitu zdravlja Srbije, godine 1999, maligni tumori od kojih su oboljevale žene na području centralne Srbije najčešće su bili lokalizovani na dojci, zatim na grliću materice, kolonu i rektumu, plućima i bronhu i td.

Struktura umiranja od malignih tumora kod žena na području centralne Srbije tokom 1999. godine pokazuje da su žene najčešće umirale od raka lokalizovanog na dojci (18 odsto od svih slučajeva umiranja od malignih tumora), zatim na kolonu i rektumu (10 odsto), plućima i bronhu (10 odsto), grliću materice (7 odsto), želudcu (6 odsto), pankreasu (5 odsto), ovarijumu (4 odsto), od leukemije (3 odsto), raka bešike (2 odsto), bubrega (2 odsto), materice (1 odsto), non-hodgkin limf. (1 odsto) i od raka na drugim lokalizacijama (31 odsto).²⁹⁷

Broj umrlih žena i stope mortaliteta od malignih tumora u centralnoj Srbiji, u razdoblju od 1990. do 1999. godine prikazani su u narednoj tabeli.²⁹⁸

lučenjem, neodgovarajuća ishrana i bolesti vezane za poremećaje metabolizma. Sanja Čopić, n.d., str. 22.

²⁹⁶ Podaci Zavoda za zaštitu zdravlja SR Srbije. Prema standardizovanoj stopi mortaliteta za žene u uzrastu od 35 do 74 godine života, od bolesti sistema krvotoka tokom devedesetih godina, među 37 zemalja, Srbija se nalazi na drugom mestu. Stanje je nepovoljnije samo u Rusiji. Isto.

²⁹⁷ Podaci registra za rak, Institut za zaštitu zdravlja Srbije.

²⁹⁸ Isto.

TABELA 8. STOPE MORTALITETA ŽENA NA 100 HILJADA STANOVNIKA

	Broj žena	Stopa
1990.	4202	142.02
1991.	4303	145.97
1992.	4544	154.00
1993.	4581	155.20
1994.	4569	154.79
1995.	4907	166.30
1996.	4919	166.84
1997.	5052	171.59
1998.	5288	179.92
1999.	5350	182.48

Prema skraćenim aproksimativnim tablicama mortaliteta očekivano trajanje života za žene devedesetih godina u SR Jugoslaviji beleži izvesna kolebanja, stagnaciju, a u pojedinim godinama i smanjenje. Kontinuirano smanjenje očekivanog trajanja života za žene u devedesetim godinama karakteriše područje Crne Gore, gde je od 78,43 u 1990-91. godini opalo na 76,17 u 1996-97. Na području centralne Srbije u odnosu na 1990-91. godinu, kada je očekivano trajanje života za žene bilo 75,03 (u Vojvodini 74,05), godine 1996-97. bilo je niže, 74,76 (u Vojvodini 73.08). Na Kosovu i Metohiji očekivano trajanje života živorođene ženske dece godine 1990-91. bilo je 76,64, a 1996-97, 77,87.²⁹⁹

Prema izveštaju UNICEF-a, "Žene u tranziciji", SR Jugoslavija spada među one zemlje centralne i istočne Evrope u kojima je poslednjih deset godina više nego u drugim došlo do pogoršanja zdravlja žena. Tako je očekivana dužina života žena u SRJ za sedam godina manja nego u Zapadnoj Evropi.³⁰⁰

Poslednje decenije XX veka opšte pogoršanje kvaliteta života stanovništva u Srbiji manifestovalo se i u pogoršanju zdravstvenog stanja stanovnika. Stresne situacije i opšte prilike u zemlji, koje su pogodovale permanentnoj uznemirenosti i anksioznosti ljudi, doprinele su tome da među

²⁹⁹ Očekivano trajanje života za žene devedesetih godina u SR Jugoslaviji smanjeno je od 74,61 iz 1990-91. na 74,43 u sledećoj godini, 1992-93. je iznosilo 74,49, da bi tokom 1993-94. bilo 74,35. Godine 1994-95. očekivani životni vek za žene je uvećan na 74,67 da bi 1995-96. ponovo bio neznatno smanjen na 74,65 i ostao nepromenjen, stagnirao i u sledećoj godini. *Demografska statistika 1997*, str. 30.

³⁰⁰ Gordana Jočić, "Politika", jun 2001.

najprodavanijim lekovima budu različiti sedativi i lekovi za umirenje. Na fizičko zdravlje žena i muškaraca nisu uticale samo stresne situacije, već i nestašice lekova, koje su u pojedinim periodima bile i većih razmera, činjenica da se sve manji broj lekova mogao dobiti na recept, a sve više njih je trebalo platiti itd. To je, pored ostalog, bilo uzrokovano i nepovoljnim materijalnim stanjem zdravstva.³⁰¹ Uslovi lečenja hospitalizovanih bolesnika u pojedinim periodima bili su otežani, jer u bolnicama ponekad nije bilo ni elementarnog, nužnog materijala i osnovnih medikamenata neophodnih pacijentima. Sredstava za nabavku nove i održavanje postojeće medicinske opreme često nije bilo dovoljno. U poslednjoj deceniji XX veka u Srbiji se dešavalo da pacijenti sami moraju da kupuju potrošni materijal za obavljanje pojedinih operacija, jer ga bolnice nisu imale. Izraženo opadanje standarda većine stanovnika u Srbiji odražava se i na pogoršanje kvaliteta ishrane, a mogućnosti za odmorom i relaksacijom na moru, planinama itd, za većinu su manje nego ranije i sve nedostupnije. Sve to je uticalo na stanje zdravlja stanovnika. Posebno pitanje su posledice tromesečnog bombardovanja SR Jugoslavije na sadašnje i buduće zdravstveno stanje njenog stanovništva.

Žene i politika

Jedan od osnovnih pokazatelja participacije žena u političkom životu zemlje jeste zastupljenost tj. procenat učešća žena u skupštinama. U razdoblju vladavine Komunističke partije u Jugoslaviji, u Saveznoj skupštini Jugoslavije do kraja osamdesetih godina taj procenat oscilirao je u različitim etapama, ali ni u jednom periodu nije prevazišao nivo od 20 odsto. Najviši procenat žena u Saveznoj skupštini zabeležen je 1963. godine, kada je iznosio 19,6 odsto. Do 1990. godine procenat učešća žena u Skupštini Srbije takođe je beležio oscilacije u različitim godinama, a najviši je bio 1982. godine. Te godine žene su u Republičkoj skupštini Srbije bile zastupljene sa 27,6 odsto, a u Pokrajinskoj skupštini Vojvodine sa 29,8 odsto.³⁰²

³⁰¹ Rashodi za zdravstvenu zaštitu prema ostvarenom društvenom proizvodu u Srbiji nisu procentualno mali. Izdvajanja za zdravstvenu zaštitu devedesetih godina iznosila su oko 9 odsto. Usled opadanja društvenog proizvoda, međutim, po realnoj vrednosti izdvajanja za zdravstvenu zaštitu su smanjena, tako da su 1996. godine, u odnosu na 1990. iznosila 49,5 odsto. Realna predstava se dobija kada se posmatraju rashodi za zdravstvenu zaštitu po stanovniku. Oni su od 1990. do 1996. godine smanjeni za polovinu. Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije...*, str. 67, 68.

³⁰² Do kraja pedesetih godina učešće žena u Saveznoj skupštini Jugoslavije nije prelazilo nivo od 7 odsto. Godine 1963. žene su bile zastupljene sa 19,6 odsto, 1967. sa 13,3 odsto; 1969.

U socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji pitanje učešća žena u najvišem predstavničkom telu države često je bilo više rezultat zadovoljavanja određenih kvota, a manje stvarnog prisustva žena u politici.

Jugoslavija je u posleratnom razdoblju bila partijska država u kojoj su centri političke moći bili u rukama Komunističke partije Jugoslavije. Preplitanje partijskog i državnog aparata na svim nivoima, kadrovska dominacija komunista na državnim funkcijama, kao i uticaj koji su imali u svim sferama društvenog i političkog života, oformili su takvo stanje u kome su državni organi, odnosno, kako su u prvo vreme nakon oslobođenja nazivani, organi "narodne vlasti" bili produžena ruka Komunističke partije. Ukupnu politiku u zemlji kreirao je i formulisao partijski vrh. U prvim posleratnim godinama rukovodeće jezgro Komunističke partije, institucionalizovano u Politbirou CK KPJ raspolagalo je političkom moći i neograničenom vlašću. Politika pokrenuta na Politbirou sprovedena je preko partijskih i državnih organa. U kasnijim periodima razvitka jugoslovenske države, u uslovima izgradnje i etabliranja sistema tzv. društvenog samoupravljanja, Savez komunista Jugoslavije³⁰³ je svoju ulogu nazivao vodećom, usmeravajućom, ali u svakom slučaju, uticaj komunista je sve vreme postojanja socijalističke Jugoslavije bio dominantan. Pod takvim okolnostima, sa stanovišta političkog angažmana žena, od značaja je bilo njihovo učešće u najvišim telima KPJ, odnosno SKJ, pre svega u Centralnom Komitetu.

U bivšoj Jugoslaviji učešće žena u vrhovnim partijskim telima bilo je daleko ispod participacije muškaraca u njima. Tu tvrdnju potkrepljuju sledeći primeri. Na Petom kongresu KPJ u Centralni komitet izabrane su tri žene, odnosno njihovo procentualno učešće u vrhovnom partijskom telu bilo je samo 4,74 odsto, a na Sedmom kongresu SKJ, u Centralni komitet izabrano je 5,2 odsto žena. Učešće žena u partijskim telima i komitetima, bilo je znatno ispod procentualnog učešća žena u članstvu Saveza komunista.³⁰⁴ Partijsko rukovodstvo je bilo svesno te činjenice i makar na nivou deklarativnog ukazivalo na raskorak između sve većeg učešća žena u privrednim i vanprivred-

sa 8,1 odsto; 1974. sa 13,6 odsto; 1978. sa 17,2 odsto; 1982. sa 17,5 odsto; 1986. sa 16,2 odsto. Procentualno učešće žena na nivou Republičke skupštine Srbije, krajem pedesetih godina, 1958. bilo je 9,7 odsto; 1963. – 16,1 odsto; 1967. – 11,4 odsto; 1969. – 7,6 odsto; 1974. – 19,1; 1978. – 25,6 odsto; 1982. – 27,6 odsto; 1986. – 23,5 odsto. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, str. 62; *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, str. 4; N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19 i 20 veku*, str. 249.

³⁰³ Komunistička partija Jugoslavije je na svom Šestom kongresu, održanom 1952. godine promenila ime u Savez Komunista Jugoslavije.

³⁰⁴ Mr. Đura Knežević, *Izbor žena u svetlu kadrovske politike Saveza komunista*, u: "Žena", časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mjestu i ulozi žene i porodice u društvu, Zagreb, broj 5, 1979, str. 75.

nim delatnostima i nedovoljnog broja žena u samoupravnim i predstavničkim telima.³⁰⁵

Sredinom sedamdesetih godina stanje je bilo nešto povoljnije, mada je i tada zastupljenost žena u najvišem partijskom telu bila daleko ispod procentualnog udela muškaraca u njemu. Godine 1974. u Centralnom komitetu SKJ je bilo 11 odsto žena, a 1978, 11,5.³⁰⁶

Ilustrativni su i podaci koji se odnose ne sredinu sedamdesetih godina, a koji su izneti na sednici Savezne konferencije SSRNJ. Prema njima je tada u Predsedništvu SKJ od 50 članova bila samo jedna žena, u Predsedništvu Savezne konferencije Socijalističkog saveza, od 50 članova dve žene, u Predsedništvu veća Saveza Sindikata Jugoslavije od 144 člana 33 žene, u Predsedništvu Saveza Socijalističke omladine od 39 članova 8 žena, u Predsedništvu SUBNOR-a od 22 člana dve žene, a među 792 funkcionera u Federaciji, juna 1975. godine bila je 41 žena, odnosno, 5,2 odsto.³⁰⁷ Ovi podaci pokazuju slabu zastupljenost žena i u najvišim telima drugih društveno-političkih organizacija.

Posle prvih višepartijskih izbora koji su u Srbiji organizovani 1990. godine, procenat zastupljenosti žena u Skupštini Srbije bio je skandaloznih 1,6 odsto. Ukoliko taj procenat uporedimo sa onim koje su žene imale na poslednjim izborima u socijalističkoj Jugoslaviji, godine 1986, kada je njihova zastupljenost u republičkoj skupštini Srbije bila 23,5 odsto, utoliko možemo govoriti o naglašenoj pasivizaciji žena u domenu njenog učešća i prisustva u najvišoj republičkoj instituciji. Upadljivo smanjenje procenta učešća žena u republičkoj skupštini nije bilo karakteristično samo za Srbiju, već i za druge jugoslovenske republike. Te godine, procenat zastupljenosti žena u republičkoj skupštini Crne Gore bio je 3,2 odsto, dok je 1986. godine učešće žena u republičkoj skupštini bilo 11,2 odsto. Godine 1990. u Skupštini Bosne i Hercegovine žene su bile zastupljene sa 2,9 odsto, u odnosu na 24,1 odsto u 1986. godini, u Hrvatskoj sa 5,2 odsto (prema 15,8 odsto), Makedoniji sa 4,2 odsto (prema 17,2 odsto) i Sloveniji sa 11,2 odsto (prema 24 odsto).³⁰⁸

³⁰⁵ J. B. Tito je na Devetom kongresu SKJ rekao: "Savez komunista moraće ubuduće da posveti veću pažnju obezbeđivanju stvarne ravnopravnosti žena. Što se tiče opštih načela – tu nema nesporazuma, ali za sadašnju društvenu praksu sve više postaje karakteristična protivurječnost između sve većeg učešća žena u industriji, poljoprivredi, zdravstvu, školstvu i drugim djelatnostima i stalnog opadanja broja žena u samoupravnim organima i predstavničkim tijelima". Navedeno prema: Mr. Đura Knežević, n. d., str. 75.

³⁰⁶ Mr. Đura Knežević, n. d. str. 76

³⁰⁷ Navedeno prema: Mr Đura Knežević, n. d., str. 76.

³⁰⁸ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, tabela 14, Učešće žena u Saveznoj, republičkim i pokrajinskim skupštinama, str. 249. Videti: Sanja Čopić, n. d., str. 35.

Ubedljiva dominacija muškaraca nije postojala samo na nivou republičkih skupština. Po završetku izbora za Saveznu skupštinu SR Jugoslavije, koji su održani krajem 1992. godine, u Saveznoj skupštini od 178 poslanika bilo je ukupno 5 žena ili 2,8 odsto. Posle izbora za Skupštinu Srbije, decembra 1993. godine, od 250 poslanika, žena je bilo 16, odnosno 6,4 odsto.³⁰⁹

Svršetkom izbora 2000. godine u Saveznoj skupštini SR Jugoslavije bilo je 168 poslanika, muškaraca i deset žena.³¹⁰ Iz navedenih podataka proizilazi da je učešće žena u Saveznoj skupštini 5,62 odsto.³¹¹

Posle republičkih izbora održanih u decembru 2000. godine, početkom 2001. konstituisana je Republička skupština, u kojoj je od ukupno 250 poslanika bilo 27 žena.³¹² Prema tim podacima, procenat učešća žena u republičkoj skupštini je nešto povoljniji nego u Saveznoj, jer iznosi 10,8 odsto.

Među 27 žena poslanika u Srpskom parlamentu, 24 žene su bile iz koalicije stranaka, DOS-a, dve iz SRS (Srpska radikalna stranka), a jedna iz SPS (Socijalistička partija Srbije).³¹³ U Vladi Srbije tada su od 17 ministara, dve bile žene.³¹⁴

Kvantitativni pokazatelji koji su u tekstu prezentovani ukazuju na slabu zastupljenost žena u osnovnim strukturama političke moći. Takvo stanje je bilo manje ili više izraženo u pojedinim periodima u Jugoslaviji, a drastičan pad učešća žena u skupštinama registrovan je posle prvih višestranačkih izbora. Upravo tada, pod okolnostima odsustva interesa političkih stranaka za zadovoljavanje makar puke forme prisustva žena u organima odlučivanja, izbila je svom silinom patrijarhalna svest, koja je ženu "vratila tamo gde joj je mesto", u porodicu i kuću. Rezultat je bio više nego očigledan: minorno prisustvo žena u organima upravljanja, odnosno smanjena mogućnost participacije žena u donošenju političkih odluka.

³⁰⁹ Neda Božinović, isto.

³¹⁰ Nada Kovačević, *Vodi se muška politika*, "Politika", 4. april 2002.

³¹¹ Prema dr Slobodanki Markov, nastavlja se "trend ekstremne diskriminacije žena u obavljanju funkcija državne vlasti." Po partijskoj pripadnosti žena-poslanika u Saveznoj skupštini "primetno je da su SPS, JUL i SRS dale više mandata ženama, nego partije DOS-a". Sandra Dimitrijević, *Glavne u kući, a nevidljive na vlasti*, "Politika", 21. mart 2002.

³¹² Nada Kovačević, "Politika", isto.

³¹³ G. Jočić, *Dugo putovanje*, "Politika", 27. 4. 2001. Na izborima za republičku skupštinu od ukupnog broja kandidovanih lica, žene su činile 11,31 odsto. Na izbornim listama najveći procenat žena imala je SSJ (20,61 odsto), zatim DOS (14 odsto), DSP (13,33 odsto), SPO (12,8 odsto), JUL (10,32 odsto), SSDP (9,17 odsto), SRS (8,8 odsto) i SPS (5,2 odsto). Sanja Čopić, n. d., str. 34 -35.

³¹⁴ U narednom periodu došlo je do delimične reafirmacije žena u politici, koja se ogledala i u činjenici da je za predsednika skupštine Republike Srbije izabrana žena, kao i da je povećan broj žena ministara u Vladi Srbije.

Puno je razloga za slabo učešće žena u organima državne vlasti. Preopterećenost žena i okolnost da mnoge od njih ulažu ogromnu energiju da odgovore brojnim zahtevima i spoje različite uloge koje obavljaju, na poslu, u kući, u nezi i vaspitavanju dece, dovode nas do proste činjenice da one često nemaju ni vremena ni interesa za angažman u politici. Maksimalna okrenutost egzistenciji sopstvene porodice i često iscrpljujući ritam svakodnevnih obaveza uslovljavaju trošenja svih fizičkih i psihičkih resursa i potencijala žene, što ponekad uzrokuje distanciranje od bilo kakvog političkog angažmana. S druge strane srpsko društvo nije imuno na ukorenjena, tradicionalna gledišta da "žene nisu za politiku", razmišljanja po kojima se one ne snalaze dobro u njoj, a ukoliko to čine da bezuslovno zanemaruju porodicu i decu, što je u suštini samo racionalizacija prethodnog stava.

Zaključak

Društveni položaj žene u Srbiji u prvim decenijama XX veka oblikovali su patrijarhalno uređeni porodični i društveni odnosi kao i tradicionalni moral utemeljen na normama dominantno agrarnog srpskog društva. Nejednakost žene i muškarca nije proizilazila samo iz nasleđa, običaja i društvene prakse, već je diskriminacija žene bila i pravno legalizovana Srpskim građanskim zakonikom. Nejednakost pravnog položaja žene posebno je bila naglašena u domenu bračnih i porodičnih odnosa, kao i u zakonskoj regulativi naslednog prava. Potčinjenost udate žene mužu bila je jedna od osnovnih karakteristika njenog položaja. Obespravljene i u političkoj sferi, žene u Srbiji do 1945. godine nisu dobile pravo glasa.

Masovno učešće žena u ratu i revoluciji, s jedne strane i ideološki okviri Komunističke partije koja je u Jugoslaviji došla na vlast, s druge, stvarali su takve političke prilike u kojima je formalno-pravna ravnopravnost žene postala deo opštih principa partijske države. Ravnopravnost i jednakost bile su vrednosti koje je promovisao već prvi posleratni Ustav. Istovremeno Ustav FNRJ iz 1946. godine bio je prvi najviši pravni akt koji je načelno garantovao pravnu ravnopravnost žene. Drugim zakonima i normativnim aktima, ta su prava konkretizovana i dalje razrađivana, tako da je žena po svom pravnom položaju izjednačena sa muškarcem, kako u braku i porodici, tako i u drugim oblastima privrednog, društvenog i političkog života. Pravo glasa, odnosno aktivno i pasivno biračko pravo, pravo na rad i jednaku platu za isti rad, pravo na školovanje i obrazovanje pod jednakim uslovima kao i muškaraca, pravo na plaćeno odsustvo nakon porođaja, socijalno osiguranje,

pravo na razvod, samo su neka od elementarnih prava koje su žene ostvarile već u prvim godinama etabliranja socijalističkog sistema u Jugoslaviji.

Liberalizacija namernog prekida trudnoće odvijala se od početka 60-ih godina, da bi pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju svoje dece, kao pravo garantovano Ustavom, bilo uspostavljeno 1974. godine.

Analiza posleratnih ustava u Srbiji i Jugoslaviji pokazuje da oni nisu bili izvorište diskriminacije među polovima, već su je na nivou osnovnih načela i konstitucionalnih prava onemogućavali. U socijalističkom društvu jednakost muškarca i žene više je uvođena dekretima partijske države, nego što je bila puni odraz odnosa u svakodnevnom životu.

Neposredno po završetku Drugog svetskog rata, žene u Srbiji zaostajale su za muškarcima kako po nivou pismenosti tako i po dostignutom stepenu obrazovanja stečenog u školskim obrazovnim institucijama. Postojale su izražene razlike u nivou pismenosti ženskog stanovništva u pojedinim delovima zemlje. U okviru Srbije, najviši procenat nepismenih žena bio je na Kosovu, potom u centralnoj Srbiji, dok je na području Vojvodine zatečeno stanje pismenosti ženskog stanovništva bilo nešto povoljnije.

U prvim posleratnim godinama organizovani su brojni kursevi za opismenjavanje u koje je masovno bilo uključeno i nepismeno žensko stanovništvo. U posleratnom razdoblju evidentno je osetno smanjenje broja i procenta nepismenih žena u ukupnoj ženskoj populaciji starijoj od 10 godina (od 37,5 odsto u 1948 do 11,1 odsto u 1991). Učešće žena u ukupnom broju nepismenih, međutim nije se smanjivalo, naprotiv ono se u relativnim odnosima povećavalo. Godine 1991. od svih nepismenih 80,4 odsto bile su žene. Nepismenost u Srbiji i SR Jugoslaviji još uvek nije iskorenjena i pored nesumljivog napretka koji je ostvaren u drugoj polovini XX veka. Najviše nepismenih je među starijim ženama.

U Srbiji je obavezno osnovno osmogodišnje školovanje. Školska obaveza formalno je postojala i u Kraljevini Jugoslaviji, a u Srbiji i ranije, ali osnovnim školovanjem nisu bila obuhvaćena sva deca. Devojčice, posebno one koje su živеле u siromašnim i planinskim krajevima, često su ostajale van domašaja škola. Obrazovni nivo ženske dece stican kroz državne školske institucije u prvim posleratnim godinama još uvek je bio veoma skroman. Više od polovine žena u Srbiji je bilo bez škole ili je imalo samo tri razreda osnovne škole, a retke su bile one koje su imale školsku spremu višu od četiri razreda osnovne škole. Dosledno sprovođenje zakona o obaveznom osmogodišnjem školovanju i relativno visok stepen obuhvata dece osnovnim obrazovanjem, jačanje i širenje školske mreže, stalni rast procenta upisane ženske dece u osnovne škole, koji se izjednačavao sa procentom upisanih

dečaka, bili su glavna obeležja razvoja osnovnog školovanja u Srbiji. U posleratnom razdoblju kontinuirano se povećavao i obim učenica koje su pohađale srednje škole. Iz godine u godinu žene su bile sve prisutnije u njima. Zadnjih decenija XX veka nije bilo srednjoškolskih institucija u koje se žene nisu upisivale. Bez obzira na tu činjenicu, one su se usmeravale i koncentrisale uglavnom na pojedine obrazovne profile. Pored gimnazija, ženska omladina je bila usmerena na škole vezane za uslužnu, zdravstvenu, prosvetnu i tekstilnu delatnost, što je uslovljavalo feminizaciju pojedinih obrazovnih profila.

U drugoj polovini XX veka poboljšana je obrazovna struktura stanovništva, a napredak je zabeležen i u razvitku institucija višeg i visokog obrazovanja, posebno tokom sedamdesetih godina. Žene su češće nego ranije sticale obrazovanje na najvišim nivoima školovanja i ne samo da su smanjivale razlike koje su u tom pogledu postojale između muškaraca i žena, već su se po svojoj zastupljenosti u visokoškolskim institucijama izjednačile sa njima. Poslednjih godina XX veka nešto preko polovine od ukupnog broja studenata, ali i onih koji su završavali studije bile su žene. U relativnim odnosima žene su najprisutnije na pedagoškim i nastavničkim fakultetima, farmaceutskim, filozofskim i filološkim, kao i na defektološkim fakultetima. Ovde svakako treba dodati da obrazovna struktura stanovništva, mada povoljnija od preratne, još uvek nije zadovoljavajuća. Nešto više od polovine stanovnika ima završenu samo osnovnu školu ili nije do kraja završilo ni nju. Ono što ovde naglašavamo jeste činjenica da je u drugoj polovini XX veka smanjena zatečena nesrazmera između obrazovnog nivoa žena i muškaraca. Upravo je školovanje i obrazovanje onaj segment društvenog života u Srbiji u kojem žene nisu potisnute u drugi plan i u kojem su, u odnosu na prethodna vremena, one ostvarile napredak.

Decenije posleratnog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji bile su obeležene i porastom stope radne aktivnosti žena. Procenat učešća žena u ukupnom broju zaposlenih kontinuirano se povećavao. Do sredine osamdesetih godina prosečna stopa rasta zaposlenih žena na području Jugoslavije, ali i u okvirima Srbije uglavnom je bila viša od prosečne stope rasta svih zaposlenih.

Ostvareno pravo žene na rad je ključna kategorija emancipacije žena u socijalističkim zemljama. U dokumentaciji ženske organizacije, međutim, mogu se pronaći tekstovi koji ukazuju na raskorak između proklamovane politike jednakosti polova u svim sferama života, normativnih garancija o ravnopravnosti žene i prakse koja je ponekad to onemogućavala.

Krajem osamdesetih godina, usled društvene, a pre svega ekonomske i političke krize, smanjivao se broj zaposlenih lica. U poslednjoj deceniji XX veka udeo žena u ukupnom broju zaposlenih u Srbiji kretao se na nivou od oko 40 odsto. Većina zaposlenih žena je radila u privrednim delatnostima. Pored toga, žene su imale visok udeo među svim zaposlenim licima u vanprivrednim delatnostima. Najčešće su bile zaposlene u društvenom (državnom) sektoru. Jačanje privatnog sektora u zadnjoj deceniji XX veka dovelo je i do porasta broja žena koje su se zapošljavale u njemu.

U posmatranom razdoblju evidentna su bila nastojanja da se ublaže razlike između sfera "muških" i "ženskih" zanimanja. Gotovo da i nema oblasti i profesije u kojima nisu prisutne žene, što je značajna razlika u odnosu na prethodna vremena, ali ipak opstaje feminizacija pojedinih zanimanja i profesija. Sa visokim procentom žene su zastupljene u oblasti zdravstva, ugostiteljstva, kulture i obrazovanja, posebno na nižim nivoima školovanja, u oblasti komercijalnih usluga. One preovlađuju i u pojedinim granama industrije, a tipičan primer za to je tekstilna industrija.

Istraživanja zasnovana na analizi odnosa prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka po granama delatnosti, kao i komparaciji plata prema obrazovnom nivou, pokazuju da postoji razlika u visini zarada muškaraca i žena. Po visini primanja žene se u proseku kreću na nivou od oko 90 odsto prosečnog ličnog dohotka, a u privrednim delatnostima i niže.

Tendenciju sve masovnijeg zapošljavanja ženskog stanovništva pratilo je i uvećanje broja žena koje su želele da se zaposle a nisu to mogle. Udeo žena među licima koja su tražila zaposlenje uglavnom je bio oko ili iznad polovine, tako da su one činile većinu nezaposlenih.

U poslednjoj deceniji XX veka veliki broj zaposlenih ljudi bio je na tzv "prinudnom odmoru", a među njima je bilo puno žena. U Srbiji i SR Jugoslaviji postojao je i ilegalan rad, tzv "rad na crno", a prema nekim procenama trećinu lica koji rade na ilegalnom tržištu čine žene.

Procenat žena koje su na rukovodećim položajima u Jugoslaviji i Srbiji bio je i ostao veoma skroman. Masovno zapošljavanje žena nije bilo praćeno adekvatnom participacijom žena na rukovodećim mestima. One su mnogo ređe nego muškarci bile na pozicijama na kojima se odlučuje.

Zakon zabranjuje polnu diskriminaciju u radnom odnosu, ali pojedini indikatori ukazuju na postojanje njenih manje ili više vidljivih oblika u praksi.

Slabljenje patrijarhalnog modela i transformacija tradicionalne porodice na ovom području bila je uslovljena mnogim činiocima, ali najviše uticaja na nju u proteklom decenijama imale su forsirana industrijalizacija zemlje,

deagrarizacija stanovništva, ali i masovnije obrazovanje i zapošljavanje žena. Posleratni period karakterisalo je i intenziviranje procesa nuklearizacije porodice. U okvirima Srbije evidentno je smanjenje broja članova po jednom domaćinstvu i smanjivanje broja srodnika koji žive u okviru jedne porodice. Područje Kosova je jedino u kojem je došlo do porasta veličine prosečnog domaćinstva, odnosno u kojem je registrovan porast broja članova po jednom domaćinstvu.

Opadanje nataliteta, smanjivanje broja dece po porodici, smanjivanje prirodnog priraštaja stanovništva, opšte su tendencije koje karakterišu centralnu Srbiju i Vojvodinu. Posledice okolnosti da stanovništvo u Srbiji u globalu stari su porast broja starijih domaćinstava, kao i porast samačkih domaćinstava u starijoj populaciji stanovništva, ali i smanjenje broja zaključenih brakova. Od početka sedamdesetih godina, stopa zaključenih brakova na 1000 stanovnika je u padu. Vidljive su tendencije pomeranja starijih granica supružnika prilikom stupanja u brak. Produženo školovanje, kao i masovnije zapošljavanje muškaraca i žena u odnosu na ranije periode, jedan su od osnovnih razloga koji su usloveli kasnije zasnivanje porodice i povećane godine supružnika prilikom zaključenja braka.

Brak je bio i ostao osnovni način formiranja porodice u Srbiji i Jugoslaviji. O tome svedoče podaci o visokom procentu stanovništva koje živi u braku. On nije izgubio svoju popularnost ni među mlađim generacijama, što pokazuju istraživanja sprovedena na uzorku omladine u beogradskim srednjim školama.

Odnosi u braku i porodici, kao i odnosi roditelja i dece pravno su regulisani Zakonom o braku i porodičnim odnosima. Supružnici su ravnopravni i izjednačeni po svojim pravima i dužnostima u braku, kao i u vršenju roditeljskog prava i ispunjavanju dužnosti prema svojoj deci. Pravo na razvod je liberalizovano, a postupak za razvod pokreće se tužbom jednog ili oba bračna druga ili predlogom za sporazumni razvod braka.

Na prostoru SR Jugoslavije, broj razvedenih brakova pokazivao je, uz izvesna kolebanja, lagani rast do osamdesetih godina. U poslednjoj deceniji XX veka došlo je do smanjenja broja razvoda, a stopa razvedenih brakova bila je veoma niska. U uslovima sveopšte krize i izraženog osiromašenja većine stanovništva, egzistencijalna nesigurnost, ali i pojačano psihološko vezivanje za porodicu karakteristično za krizna vremena, samo su neki od razloga koji su doprineli smanjivanju stope razvoda braka devedesetih godina. Značajan procenat među razvedenim brakovima čine oni u kojima nije bilo dece.

Posle razvoda braka deca se u najvećem broju slučajeva dodeljuju majci, što je upadljiva razlika u odnosu na zakonsku regulativu i praksu u Srbiji pre Drugog svetskog rata. U celom posleratnom razdoblju na prostoru Jugoslavije i Srbije u veoma visokom procentu deca su nakon razvoda braka bila dodeljena majci.

Zakon u sporovima o čuvanju i vaspitavanju dece nalaže da sud po službenoj dužnosti odlučuje o njihovom izdržavanju. U praksi su, međutim mnoge razvedene žene i deca iz razvedenih brakova suočeni sa brojnim problemima i izloženi diskriminaciji, čak i onda kada je zakon zabranjuje.

Devedesetih godina, procenat žena koje same vode domaćinstvo u SR Jugoslaviji bio je nešto iznad 20 odsto, a taj pokazatelj je obuhvatao ne samo samohrane majke, već i neudate žene koje žive same, razvedene i udovice. Porodice u kojima su majke živele same sa decom na području centralne Srbije početkom devedesetih godina činile su ispod 10 odsto od svih porodica. Devedesetih godina povećao se procenat dece koja su rođena van braka. Pokazatelji koji se odnose na pojedine godine u poslednjoj deceniji XX veka, otkrivaju da većina majki koje su rodile decu van braka ima status izdržavanog lica, što potencira pitanje njihovog materijalnog položaja.

Podelu uloga u okviru porodice karakteriše neravnoteža u stepenu angažovanosti muškarca i žene u porodičnim poslovima. Većinu poslova u domaćinstvu i danas najčešće obavljaju žene i pored toga što su zaposlene. One se u velikoj meri angažuju i u drugim porodičnim aktivnostima, uključujući i staranje o bolesnim članovima porodice i o ostarelim roditeljima. Preuzimanje brige o deci, o njihovom vaspitavanju i školovanju, primarno je najveća odgovornost žene, ali angažman u pogledu podizanja dece gotovo u potpunosti počiva na njoj.

Nejednakosti i razlike koje se u okvirima porodice uspostavljaju između muškarca i žene, odnosno koje i dalje opstaju na nivou učešća u porodičnom radu, značajno utiču i oblikuju društveni položaj žene. One ograničavaju i usporavaju profesionalnu afirmaciju žena i smanjuju mogućnosti i interesovanja za njihov politički angažman i učešće u političkom životu. Jednakost i ravnopravnost supružnika pred zakonom, nije uspela da u potpunosti prevaziđe ustaljene sisteme vrednosti i način razmišljanja o tradicionalnim ulogama muškarca i žene u porodici. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru bila je najtvrdokornija i promene koje su se na tom nivou odvijale nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žene u osnovnom segmentu društva, porodici. Ekonomska i pravna emancipacija žene ni-

je dovela do značajnije promene tradicionalne slike žene u domenu porodičnih odnosa.

U posleratnom razdoblju nasilje počinjeno u porodici, odnosno nasilje koje je izvršio neko od ukućana nije bilo označeno kao posebno krivično delo. Na takve slučajeve primenjivane su neke opšte odredbe Krivičnog zakona. Najnovijim izmenama Krivičnog zakona Srbije uveden je poseban član koji reguliše kažnjavanje nasilja počinjenog u porodici. Istraživanje Viktimološkog društva Srbije o nasilju nad ženama pokazuje da različiti oblici nasilja, psihičkog i fizičkog zlostavljanja žena u Srbiji nisu retkost, niti marginalne pojave, tako da je uvođenje krivičnog dela nasilja u porodici bilo neophodno.

Nastojanja Komunističke partije Jugoslavije da poželjan model, zamišljenu idealnu sliku žene realizuje u svakodnevnom životu i ublaži protivurečnosti koje je nosila društvena uloga zaposlene žene – majke, rezultovala su povećanjem društvene brige o deci, kao i osnivanjem državnih jaslica i obdaništa. Usluge tih ustanova bile su po pristupačnim cenama koje su najčešće bile dostupne svima. U posleratnom razdoblju broj ovih ustanova je bio u porastu do sredine osamdesetih godina, kada ih je najviše registrovano. Do kraja osamdesetih godina, iz godine u godinu rastao je i broj korisnika. Sve veća rasprostranjenost ovih ustanova u proteklim decenijama ipak nije uvek bila dovoljna, a postojeći kapaciteti ponekada nisu mogli da zadovolje potrebe svih zainteresovanih roditelja i njihove dece. Posledica toga je često bila veliki broj dece po jednoj grupi. Krajem devedesetih godina u jaslice i obdaništa bilo je upisano oko 22 odsto dece predškolskog uzrasta. Manjak državnih obdaništa i jaslica ispoljava se i u činjenici da mnogi roditelji nisu uspeli da upišu svoju decu u njih. Zadnjih godina sve su veće cene usluga za čuvanje i negu dece u državnim jaslicama i vrtićima. Te ustanove su i pored toga još uvek najpristupačniji vid pomoći zaposlenim majkama. U Beogradu i Srbiji postoje i privatni vrtići, ali je cena koju roditelji plaćaju za smeštaj dece u njih znatno viša i nedostupna prosečnoj porodici. Jedan od ubičajenih i rasprostranjenih vidova čuvanja dece u Srbiji, posebno one u uzrastu do treće godine života jeste da ih čuvaju njihove bake.

Značajan pokazatelj položaja žene u Srbiji jeste zdravstveno stanje i ostvaren nivo zdravstvene zaštite žena, trudnica, majki. Posle oslobođenja i u decenijama koje su sledile, otvoren je niz ustanova za zdravstvenu zaštitu majke i deteta. Zatečeni nivo zdravstvene kulture stanovništva bio je veoma nizak, posebno po selima i zaostalim krajevima u zemlji. Već u prvim posleratnim godinama država i ženska organizacija nastojali su da putem štampe, brojnih predavanja, organizovanih kurseva, ali i drugih akcija, promene ta-

kvo stanje i utiču na podizanje nivoa zdravstvene kulture stanovništva i iskorjenjivanje rđavih higijenskih navika.

Van gradova, žene su se često porađale u potpuno neadekvatnim uslovima, ponekada i same, u polju, na njivi. Do sredine pedesetih godina više od polovine porođaja u Srbiji i Crnoj Gori obavljeno je van zdravstvenih ustanova i bez stručne pomoći. Takvo stanje se relativno brzo menjalo, tako da je već od šezdesetih godina broj porođaja obavljen u zdravstvenim ustanovama značajno prevazilazio broj onih koji su se odvijali na nekom drugom mestu. Iz godine u godinu povećavao se broj lekara specijalista, ginekologa i babica.

Početak druge polovine XX veka stopa smrtnosti odojčadi i beba starosti do godinu dana bila je veoma visoka. U narednim decenijama ona se postepeno smanjivala, da bi devedesetih godina, po međunarodnim kriterijumima, Jugoslavija spadala u grupu onih zemalja sa nižom stopom smrtnosti odojčadi. Upoređena sa stanjem u drugim zemljama u tzv. razvijenim regionima, ta je stopa još uvek relativno visoka.

Pedesetih godina zakonski je dopušten namerni prekid trudnoće, ali samo pod određenim uslovima, da bi šezdesetih godina abortus bio liberalizovan. Statistički podaci pokazuju da je u pojedinim periodima izvršeno više abortusa nego što je bilo rođenja dece. Stopa namernih prekida trudnoće na 1000 žena u generativnom periodu u Srbiji je veoma visoka. Devedesetih godina zabeleženo je osetno smanjenje namernih prekida trudnoće koji su obavljani u zdravstvenim ustanovama. Činjenica da istovremeno u tom razdoblju nije registrovan porast nataliteta i nedostatak statistike o tome koliko se prekida trudnoće izvrši na nekom drugom mestu, van državnih bolnica i privatnih klinika koje za to imaju dozvolu, odnosno nedostatak podataka o broju ilegalno izvršenih abortusa, onemogućavaju realnu procenu o tome koliko je njihov stvarni pad. Devedesetih godina i u državnim bolnicama je trebalo platiti cenu abortusa, a Zakon o postupku za vršenje abortusa u zdravstvenim ustanovama iz 1995. godine suzio je indikacije za prekid trudnoće posle desete nedelje graviditeta. To je takođe moglo uticati na smanjenje broja namernih prekida trudnoće. Precizne evidencije o kontraceptivnim sredstvima nabavljenim u slobodnoj prodaji nema, što otežava formiranje objektivne slike o primeni kontraceptivnih sredstava na nivou Srbije.

U posleratnom razdoblju uvećavao se broj lekara i stručno-medicinskog osoblja. Odnos između broja stanovnika i broja lekara bio je sve povoljniji, odnosno smanjivao se broj stanovnika koji je u proseku dolazio na jednog lekara. U odnosu na prethodne godine, uvećanje je registrovano samo u periodu od 1991. do 1995. godine. Trend laganog smanjivanja broja stanovni-

ka po jednom bolesničkom krevetu postojao je do kraja osamdesetih godina. Od tog doba vidljiva je suprotna tendencija.

Vodeći uzroci smrtnosti žena jesu bolesti vezane za cirkulatorni sistem. U poslednjoj deceniji XX veka evidentan je porast smrtnih slučajeva izazvanih bolestima srca, krvnih sudova i raka. Stope mortaliteta od bolesti cirkulatornog sistema u centralnoj Srbiji imale su tendenciju porasta i kod muškaraca i kod žena, pri čemu je porast kod žena viši. U porastu su takođe i stope mortaliteta kod žena od malignih tumora.

Očekivano trajanje života za žene u SR Jugoslaviji i Srbiji u posleratnom periodu imalo je tendenciju porasta. Devedesetih godina očekivano trajanje života za žene beleži izvesna kolobanja, stagnaciju, a u pojedinim godinama i smanjenje.

U poslednjoj deceniji XX veka u Srbiji je došlo do pogoršanja zdravstvenog stanja žena. Višegodišnja ekonomska kriza u Srbiji, nastavljena u uslovima tzv. tranzicije, manifestovala se, pored ostalog i u snižavanju nivoa državne zdravstvene zaštite i pogoršanju zdravlja stanovnika. Izdvajanja za zdravstvenu zaštitu u Srbiji nisu procentualno mala, ali usled opadanja društvenog proizvoda, po realnoj vrednosti devedesetih godina osetno su smanjena, gotovo prepolovljena. Ovome treba dodati brojne stresne situacije kojima je bilo izloženo stanovništvo u Srbiji i Jugoslaviji, izražene nestašice lekova karakteristične za pojedine periode, drastično opadanje životnog standarda, koje se pored ostalog odražavalo i na kvalitet ishrane itd.

Emancipacija žene u socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji, naglašena u domenu formalno-pravnih odnosa među polovima, slabila je zatečenu podređenost žene u mnogim oblastima društvenog života. To se pre svega odnosilo na ostvarenu ekonomsku samostalnost žene i relativno visoku stopu njihove radne aktivnosti, kao i na oblast školovanja i obrazovanja. Zagarantovana prava koja su imale, uz sistem socijalne zaštite koji je do početka devedesetih godina relativno uspešno funkcionisao, ublažavala su nejednakosti među polovima. Nejednakosti su se održavale prvenstveno u domenu tradicionalnih uloga u okviru porodice. U drugim segmentima društvenog života, tamo gde je bilo diskriminacije žene, više se moglo govoriti o njenim prikrivenim i manje vidljivim oblicima, a manje o tendenciji da se ograniči društvena promocija žena. Devedesetih godina u uslovima građanskog rata u Jugoslaviji, kao i društvene, ekonomske i političke krize koja je iz temelja potresala Srbiju, u praksi je došlo do sve dominantnijeg prisustva muškaraca u javnom i političkom životu, a žene su sve više bile potisnute u sferu privatnog, u porodicu i kuću. Kriza koja se ispoljavala u svim sferama društvenog života, donoseći opšti haos i beznade, koju je pratio sumrak gotovo svih

vrednosti do tada prihvaćenog moralnog kodeksa, dovela je do pogoršanja položaja većine stanovnika, ali se posebno i svom silinom reflektovala na žene. Pad proizvodnje, pad zaposlenosti, armija ljudi na prinudnim odmorima i istovremeni procvat "sive ekonomije", siromaštvo, dovedeno do granica krajnje bede, samo su deo slike ekonomskih i društvenih prilika u Srbiji u poslednjoj deceniji XX veka. Tu deceniju karakterisalo je i oživljavanje patrijarhalne svesti, što se upečatljivo manifestovalo na primeru smanjenog učešća žena u donošenju političkih odluka, usled njihovog minornog prisustva u Skupštini Srbije posle prvih višepartijskih izbora. Žene su bile ponovo usmerene da svoj život i sopstvenu realizaciju vide prvenstveno kroz porodicu i decu i to na način u kojem preuzimaju na sebe najveći deo odgovornosti za nju. Pomak koje su žene učinile u domenu školovanja i obrazovanja i činjenica da su se po svojoj prisutnosti u srednjim, višim i visokoobrazovnim institucijama izjednačile sa muškarcima, poslednjih godina XX veka, uslovno govoreći, gubio je na važnosti. U uslovima u kojima se Srbija nalazila diploma, pa i ona o završenim fakultetima sve je manje bila garancija materijalne sigurnosti, a još manje društvene afirmacije. Formalna zaposlenost takođe nije unosila spokoj, ne samo zato što su mnogi bili na prinudnim odmorima, već i zato što plate u Srbiji često nisu bile dovoljne ni za egzistencijalni minimum. Od 2000. godine, u vreme tranzicije tek delimično je došlo do reafirmacije žena u sferi politike i kulture, ali to ne znači da je opšti položaj žena poboljšan, naprotiv, utoliko pre što je tranzicija donela povećanu nezaposlenost. Uvedena su neka nova prava i oblici zaštite žene, kao što je slučaj sa uvođenjem posebnog krivičnog dela nasilja u porodici i dr. Istovremeno, zadnjih godina sistem državne socijalne zaštite u Srbiji sve je slabiji, a socijalna sigurnost građana sve manja. Usluge ustanova za negu i čuvanje dece zaposlenih roditelja postaju skuplje, a školovanje sve manje besplatno, posebno visoko. Pod izgovorom "bele kuge" i racionalizacije, postepeno se ukidaju neke osnovne škole u Beogradu. U uslovima razorene ekonomije, do sada više nagoveštene nego realizovane privatizacije, ali i slabljenja svih onih olakšica koje je država u socijalizmu garantovala, udete žene su sve manje u situaciji da se ravnopravno sa muškarcima suočavaju sa svim onim što tranzicija nosi. U osiromašenom srpskom društvu, žene su sve više prinuđene da se vrate svojim tradicionalnim ulogama, ili da naprave izbor između profesije i porodice.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1944-1952.
- Arhiv Srbije, Fond Centralnog Komiteta SKS, Komisija za narodnu vlast.

Objavljeni izvori

- *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298*, Beograd, 1964.
- *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, Beograd, 1973.
- *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd, 1975.
- *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947-1952*, Republički zavod za statistiku SR Srbije, Beograd, 1973.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*, Beograd, 1985.
- *Jugoslavija 1945-1985*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986.
- *Demografska statistika 1997*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1999.
- *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000.
- *The World's Women, 2000, Trends and Statistics*, United Nations, New York, 2000.

Štampa

- *Politika*
- *Borba*

Zakoni

- *Ustav FNRJ, 1946*, Službeni list FNRJ, 1946.
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1963*, Službeni list SFRJ, 1963.
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Službeni list, Beograd, 1974.
- *Ustavi Savezne Republike Jugoslavije, Republike Srbije i Republike Crne Gore*, Službeni glasnik, Beograd 1995.
- *Ustav Republike Srbije sa registrom pojmova, Ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava Republike Srbije, Zakonom o političkim organizacijama, Izbornim zakonima, i Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima*, priredili Marinković Dušan i Jelesijević Novica, 1990.
- *Osnovni zakon o braku*, Službeni list FNRJ, 1946
- *Ilija Babić, Komentar zakona o braku i porodičnim odnosima*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.
- *Zakon o radu*, Službeni glasnik, Beograd, 2001.
- *Krivični zakon Republike Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2002.

Literatura

- Blagojević Marina, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd, 1997.
- Božinović Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u 19 i 20 veku*, Beograd, 1996.
- Veselinov Dragan, *Sumrak seljaštva*, Beograd, 1987.
- Gudac-Dodić Vera, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Beograd, 1999.
- Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988.
- Momčilo Isić, *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd, 2001.
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958.
- Milić Anđelka, *Žene politika porodica*, Beograd 1994.
- Mitterauer Mihael, *Kad je Adam kopao, a Eva prela: Istorijsko-antropološki ogledi iz prošlosti evropske porodice*, Beograd, 2001.
- Rašević Mirjana, *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd, 1993.
- *Njomen 2000, An Investigation into the Status of Njomenžs Rights in Central and South-Eastern Europe and the Nenjly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights.
- Stjepanović –Zaharijevski Dragana, *Moć i nemoć žene*, Niš, 1999.
- Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, Beograd, 1987.
- Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević-Grujić, *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane? Sekcija žena UGS "Nezavisnost"*, Beograd, 2001.
- *Rastemo zajedno, Novi Beograd, Deca u vrtićima*, Predškolska ustanova "11 april", Novi Beograd, Monografija dečijih vrtića Novog Beograda, Beograd 1998.
- Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije, 1986-1996, analitička studija*, Institut za zaštitu zdravlja Srbije "Dr Milan Jovanović Batut", Beograd, 1998.
- *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Njomanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, Udruženje za društvenu istoriju - Ideje 4.

Članci

- Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Srbiji i Jugoslaviji*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2", Beograd, 1998.
- Dr Maja Draškić, Dr Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Vera Gudac-Dodić, *Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945-1953*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Đura Knežević, *Izbor žena u svjetlu kadrovske politike Saveza komunista*, "Žena", Časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mjestu i ulozi žene i porodice u društvu, Zagreb, broj 5, 1979.
- Nada Kerovac, *Žena u nezaposlenosti*, "Žena", Zagreb, 5-6, 1989.
- Aleksandra Kanjuo, *Žene menadžeri u Jugoslaviji i Indiji*, "Žena", Zagreb, 3-4, 1990.

- Predrag Marković, *Mesto žene u javnom mnjenju Beograda*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Momčilo Mitrović, *Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivično-pravna zaštita žena u Srbiji 19 i 20 veka*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Latinka Perović, *Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Branka Prpa-Jovanović, *Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom 19 i prve polovine 20 vijeka*, "Srbija u modernizacijskim procesima 20 veka", Beograd, 1994.
- Đorđe Stanković, *Žene u ustavima kraljevine Jugoslavije 1918-1945*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2", Beograd, 1998.
- Dubravka Stajić, *Žene i svet rada u tranziciji*, "Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka, 2".
- Željka Šporer, *Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima*, Sociologija, br. 4, Beograd, 1985.

Dr Momčilo Isić

Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata

Siromaštvo najširih slojeva seljaštva u Srbiji tokom prve polovine XX veka, koje je, upravo, u ovom periodu bilo izloženo završnom raspadanju seoskih porodičnih zadruga i konačnom preovladavanju kapitalizma, a zatim njegova neprosvećenost i dugotrajni ratovi, koji su izazvali izuzetna materijalna razaranja i ogromne ljudske žrtve, za rad i vitalnu reprodukciju najspособnijih muškaraca, umnogome su odredili sveukupni položaj dece i žene na selu.

Ne samo žena već i seoska deca postaju značajan ekonomski faktor, raspadanjem porodičnih zadruga na inokosna domaćinstva. Teret inokoštine ona počinju da osećaju još u "povoju" jer ih majka, uz muža jedina sposobna radna snaga, već sa tri-četiri meseca nosi na njivu, gde u hladu nekog drveta ili snopa žita očekuju da ih umorna majka podoji. "Tako, po neki put na njivi, gde se kopa kukuruz, nađe se i po osam kolevki, i u njima mala deca, od kojih neko grče, a neko plače, a majke na njivi."¹ Malo stariju decu, koja se ne doje, dok je majka bila na njivi čuvali su kod kuće baba i deda, ili starije dete, često osnovac, izostajući toga dana iz škole.

Umesto uljuljkivanja lepim i zanimljivim pričama roditelja o mirnim i svetlim stazama, umesto srećnog i bezbrižnog detinjstva, ova mala i nejakav stvorenja već samim zakoračivanjem u život izložena su velikoj surovosti. Sa prvim koracima ona počinju, u pravom smislu, da osećaju okrutnosti života. "Ugibaju se i rano navikavaju šta znači u znoju lica svog teći sebi hleb."²

¹ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, tom 2, Beograd, 2001, str. 245.

² Isto, str. 250.

Od ranih godina na svoja nejaka pleća ona prihvataju terete raznih dužnosti i obaveza, izlažući se, na samom početku, svim životnim nedaćama. Već dok uče da koračaju po dvorištu, ona, u društvu sa babom, dedom ili nekim drugim članom porodice, manje sposobnim za teži rad, paze živinu, piliće i ćuriće. "I kad se čak i pas leno proteže u senci hlada ne interesujući se za retke prolaznike pustim seoskim ulicama, dete, uz kog starijeg, brzo počne da iz sveg glasa leleče na proždrljive vrane, ili lupnjavom u kakav stari limeni sud razgoni kopce, da ne kidišu na pilad i ćurad."³ Na sličan način, i u istom "društvu", ono u jesen rasteruje ptice, koje "kidišu" na zrelo grožđe u vinogradu.

Od svoje četvrte i pete godine, ponegde čak i od treće, pa do izlaska iz škole, odnosno do navršene jedanaeste godine, seoska deca dobijaju, međutim, sve veće i teže dužnosti, koje su "mučni teret" za njihove godine, pogotovo u planinskim i pasivnim krajevima. "Oni od svoje treće i četvrte godine preuzimaju dužnosti. Na tuđim zubima – onima koje će posle osme godine menjati – jedu svoj hleb, zaslužen napornim zalaganjem uz svoje starije!"⁴

Među prvim poslovima od većeg značaja, koji se određuju deci, jesu čuvanje stoke, kako bi se izbeglo plaćanje lica sa strane, odnosno omogućilo starijem i sposobnijem članu porodice da "privređuje u drugom pravcu". "Nema ni pet godina, a već je pošlo za ovcama ili drugom stokom na pašu. Ono i jedno pseto – od rane zore do večeri, na kakvom proplanku oko koga su guste šume ili stenoviti bregovi, sa kojih se katkada valjaju teški oblaci koji će trenutak docnije sručiti silovite pljuskove i kiša, uz tutanj i prasak gromova."⁵ Često su ta deca toliko mala da se sama kući i ne znaju vratiti, već po njih dolaze stariji, koji ih, u slučaju da je stoka napravila neku štetu, još i kažnjavaju "šamaranjem i tučom", zavisno od visine učinjene štete.⁶

Već od sedme godine deca na selu često preuzimaju i poslove znatno teže nego što je čuvanje stoke. U planinskim krajevima, na primer, deca uzrasta između 8 i 10 godina najčešće prenose mleko od pojate do sela ili do otkupne stanice. "Iskupljena u grupama, sa zamašnim batinama u ruci, polaze pred sunčev zalazak iz sela daleko gore u planinu, prelazeći uveče i ujutru po nekoliko kilometara. Preko plavih potoka, kroz gustu šumsku čestu, uz okomite padine oni idu i sretaju se sa svojim vršnjacima koji snose prazne sudove od jela iznetog u toku dana radnicima po vršnim njivama ili livada-

³ Isto, str. 248.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str. 249.

ma."⁷ Po dolasku na pojatu, sustali, mokri od znoja, često i prozebli, oni pomažu čobanima, uglavnom starcima i nešto starijoj deci, u "smirivanju stada", a zatim u odbrani stada od vukova, da bi odmah po svanuću, znatno pre izlaska sunca, niz okomite staze i planinske litice krenuli sa limenim kantama na leđima, vodeći sa sobom konjiće uprcene zamašnim teretom"⁸.

I nove dužnosti dece u ravničarskim krajevima su preteško breme za njihov uzrast. Uz već standardne poslove oko stoke, deca školskog uzrasta, još nedorasla da kopaju, kose ili žanju, moraju da vode volove pri oranju, drljanju i prašenju, a stariji osnovci čak i plug pridržavaju, pogotovo u porodici bez odraslih muškaraca, bilo da su poginuli u ratu, bilo da su otišli u pečalbu ili u nadničenje. Na njivama ovakvih domaćinstava, "prilikom žetve, kosidbe, oranja i ostalih najgrubljih poljskih poslova", često su se mogle videti i "nedorasle devojčice", a pogotovo one starije. "U moga oca bilo je troje dece: starija sestra, moj brat, bolešljiv, mlađi od mene, i ja. Sestra mi se uda i umre. Otac isto tako bolovao i umro. Onda majka i ja prihvatimo sve: rano sam počela sve raditi. U četrnaestoj godini sam i orala. Bila sam zdrava, jaka – besna. Tako u brazdi uhvatim za plug i tresnem ga o zemlju. Kao perce."⁹

U povrtarskim područjima odraslija deca su skoro neprestano u povrtnjacima. "Pleve i pomažu u rasađivanju, do neko doba, gaze po hladnoj vodi razvođeci je vadicama kroz leje ranog povrća. Oni, koji to ne mogu, njih čekaju i druge dužnosti: da pomažu u pranju i klasiranju povrća spremljenog za tržište, ili opet da od jutra do mraka koračaju za konjem upregnutim u dolap."¹⁰ U slučaju da se ona ili pak konji umore, pa voda prestane da pritiče sa visokog točka dolapa, fijuk biča osećala su, neretko, i na sebi.

Zbog prevelikog ekonomskog izrabljivanja seoske dece, u Srbiji se često moglo čuti: "Seljak voli dete kao i tele. Tele čuva i neguje da od njega ima koristi, a dete iskorišćuje, koliko može, i ne priznaje mu nikakve potrebe, dok ne stasa na snagu, da ih zaradi!"¹¹

Bilo iz neznanja, bilo zbog siromaštva, kao i prevelike opterećenosti seljanke – majke, osujećivanje dečjih, čak i najosnovnijih potreba otpočinje, veoma često, odmah po rođenju. Zato što mora pored svojih "ženskih poslova" da obavlja i "muške poslove", da ore, kopa, kosi, seče drva i sl., preopterećena seljanka, željna odmora, "počinje da zaboravlja i zapostavlja svoje odojče". Kada ga odnese na njivu, umorna i žureći za poslom, zaboravi

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, str. 250.

¹¹ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 328.

ne samo na redovno dojenje, već i da dete premesti u hlad. "Katkad se, na žalost, desi i to, da naiđu svinje te osakate ili pojedu dete"¹²

Kada odojče ostane kod kuće, sa nekim drugim članom porodice, najčešće sa babom ono prolazi još i gore, jer umesto majčinog mleka dobija, uglavnom, nerazblaženo kravlje mleko, pa čak i ovčije ili kozje, koje je toliko masno i teško za varanje. Uz to, i takva hrana daje im se najčešće iz "grozno zagađenih sudova, da se čoveku, koji slučajno naiđe i vidi iz čega dete dobija svoju hranu, smuču od samog gledanja (lepljive od prljavštine bočice, prljave šolje i čaše i prašnjave cucle, koje se katkad uopšte ne peru dogod se ne raspadnu".¹³ Neretko neuke, a "brižljive" babe svojim ustima, "punim polutrulih zuba i škrobotina, koji su pravi rasadnici klica", probaju hranu pa je sažvakano stavljaju detetu u usta, isto kao i flašicu sa cuclom, koju ponekad jedino prevuku prljavom rukom, i tako je "očiste". Ukoliko je dete plačljivo, babe mu često "savijaju zaslađeno seme od maka u vlažnu maramicu i daju da siše, da bi se umirilo". Zbog ovakve ishrane, i ovakvog umirivanja, bez najosnovnijih higijenskih uslova, kako lične higijene tako i higijene odeće i stanova, dete na selu je bilo podložno bolestima, koje su, u odsustvu i najosnovnije zdravstvene zaštite, često imale i smrtni ishod.

U celoj severnoj Srbiji 1922. godine umrlo je 10,93% odojčadi, godinu dana kasnije 12,27, a 1924. godine 11,79%.¹⁴

Mortalitet odojčadi razlikovao se u pojedinim krajevima, zavisno od ekonomskih prilika, kulturno-prosvetnog nivoa tamošnjeg seljaštva, stepena organizovanosti zdravstvene zaštite, raznih prirodnih uslova: reljef, klima i dr. Od 1921. do 1930. godine, u sokobanjskom srezu je prosečno, godišnje, od 1.000 živorođene dece u prvoj godini umiralo 133,3, u svrljiškom srezu 128,1, a u homoljskom 72,4, odnosno 62,6 u mlavskom srezu. Međutim, mortalitet je često bio različit u istom području, od godine do godine, usled promena ekonomskog stanja seljaštva, izazvanog nerodnim godinama ili godinama krize, kao i nejednakom raširenošću pojedinih zaraza. U sokobanjskom srezu od 1921. do 1930. godine prosečno je, na 1.000 živorođene dece, umiralo njih 133,2, pri čemu u 1929. godini 192,7, a u 1924. godini samo 53.

¹² Zdravstveni pokret – Zdravlje, 2-1936, str. 14.

¹³ Isto.

¹⁴ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, tom 2, Beograd, 2001, Str. 226.

TABELA 11: MORTALITET ODOJČADI U PRVOJ GODINI NA 1.000 ŽIVOROĐENE DECE

Srez	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.	Prosek
Belopalanački	113,1	74,9	105,3	125,8	79,0	115,7	97,7	92,2	137,1	100,5	104,2
Brzopalanački	73,8	112,5	81,4	87,5	96,1	102,8	158,4	97,6	112,9	94,5	101,8
Zviški	157,4	65,3	98,1	177,8	60,0	75,9	119,5	80,5	67,9	73,2	97,6
Krajinski	79,2	85,1	107,9	59,3	95,7	74,5	134,0	79,2	113,5	130,1	95,9
Mlavski	49,4	52,7	86,9	74,8	44,7	75,8	52,2	59,3	65,3	65,3	62,6
Paraćinski	-	114,7	107,3	9,0	102,6	102,9	114,2	98,4	138,2	77,3	107,2
Resavski	129,9	89,7	128,8	87,2	84,5	86,6	109,1	109,6	112,6	66,3	100,4
Svrljiški	104,9	153,5	97,4	100	105,0	1280	183,0	115,0	140,2	153,5	128,1
Sokobanjski	131,9	121,4	135,0	53,0	132,2	1161	152,8	174,7	182,7	133,0	133,3
Trstenički	106,8	119,5	135,9	118,8	114,5	1072	98,2	93,3	122,1	104,1	112,0
Homoljski	58,3	80,4	76,6	103,7	51,2	54,0	106,4	73,0	79,8	40,5	72,4

IZVOR: IZVEŠTAJ O RADU HIGIJENSKOG ZAVODA U NIŠU ZA 1930. GODINU, "SOCIJALNO-MEDICINSKI PREGLED", BR. 6, NOVEMBAR-DECEMBAR 1931, STR. 181.

U veoma nepovoljnim ekonomskim i higijensko zdravstvenim prilikama živela su i starija seoska deca, i to naročito zimi, usled neodgovarjuće obuće i odeće, nekvalitetnih, neopremljenih i nedovoljno zagrejanih stanova, te jednolične i neadekvatno pripremljene hrane, od strane neobrazovanih i neprosvećanih majki. "Deca ujutro ustaju veoma rano, kao i ostala deca celoga sveta. Mislim na one mlađe, jer stariji vole da prespavaju čas polaska u školu. Zima je, ali to im ne smeta da golišava satima skakuću po kći koja je bila sinoć pregrejana ali sada je već u njoj hladno kao i napolju. Redovnog obroka nema. Ona se prihvate ledenog jela kao što je sir i kajmak i sedeći na zemlji ili stojeći ona jedu, hranu valjaju po zemlji i onako prljavu jedu. Ni jutarnjeg umivanja nema. Majka svršava poslove oko stoke, namiruje je, namiriće starije u kući – one najstarije: poliće im za umivanje, poslužiće ih, a onda će variti mleko, redovati... Deca dolaze na red tamo oko podne. Onda se oblači kožuh, ako je večerom pred spavanje bio skinut. Ali malo je matera koje decu presvuku večerom. Umije mati lice detetu zamočivši ruku u vodu i, prelazeći njome preko lica deteta, obriše svojom keceljom, retko peškirom. Nos mu čisti rukom. dete nikad ne poseda za sto da ga nahrani. Ono dobije svoj obrok u ruku i jede igrajući se, ili po zemlji valjajući se, majka mu pridržuje šolju s mlekom. Ne znaju seoske matere da je potrebno deci, naročito zimi, da dobiju kuvanu i toplu hranu. Matere na selu nerazumno čuvaju decu od nazeba... Dok je gornji deo tela pretopljen, dotle deca redovno nemaju gaćica, bosa i neumivena izlaze iz toplog prostora u hladan. Na taj način dobijaju nazeb koji se uvek vuče preko cele zime. Kraste dolaze od nečistoće. Majka slabo pere decu, rukama im čisi nos. Na zimi nežna koža deteta ispuca, prljavom rukom čisteći nos unose se klice u ranice i nastaje infekcija. Deca često

dele ono što imaju za jelo, iz jednog suda piju i na taj način prenose zarazu s jedno na drugo."¹⁵

Zbog ovakve nege, seoska deca su, i pored svežeg i čistog vazduha, slobodnog kretanja po proplancima, livadama i šumama, veoma često "bleda, mršava, često krastava oko ustiju", ponekad u tolikoj meri da im to može u celom njihovom docnijem životu da ostavi posledice, prouzrokujući i "trajno smanjenje radne sposobnosti, životne snage i otpornosti uopšte". Neretko, i ova deca su umirala. U opštini Žiča od 1916. do 1930. godine smrtnost dece uzrasta do 10 godina iznosila je 32,3%, a u najsiromašnijim domaćinstvima, onim sa posedom do jednog hektara, čak 42,50%. Od 1919. do 1931. godine u selima Vratarnici i Zagrađu, u zaječarskom srezu, mrlo je 21,73% dece do 15 godina. U celoj pak Srbiji mortalitet dece do 14 godina iznosio je 1922. godine čak 9,08%, za razliku, na primer, od Danske, u kojoj je bio svega 2,56%.¹⁶

U naročito nepovoljnom položaju bili su seoski osnovci, izloženi još i vremenskim nepogodama prilikom pešačenja do škole. "Smetovi na svakom koraku. Ni neprijatelja ne bi napolje isterao. A đacići, slabački, neodeveni i neobuveni, željni nauke, dovikuju se i skupljaju da idu u školu. Brižne majke ispraćaju ih i dalje od vratnica, gledajući za njima, dozivajući ih da čuju da li su se skupili i da im kažu da paze. A đacići žure. Prelaze preko potoka, urvina i smetova, izvlačeći jedni druge, vičući stalno da ne bi naišli na kurjaka. I tako sa strahom i naprezanjem dolaze u školu promrzli od zime, sa mokrom obućom i odećom i umorni. U školi nemaju gde da se osuše, promene obuću, a ni s čim toplim da se založe. U podne jedu proje, sira i luka, stoje i sede pored peći u učionici, dok se časovi ne svrše."¹⁷

Poput ishrane celokupnog seljaštva, i hrana osnovaca, naročito onih siromašnih, bila je veoma rđava, pogotovo u vreme posta, koji je trajao oko 200 dana u godini. "Nezgoda je u ishrani: siromašni krajevi, hrana mršava i jednolika. U mrsne dane većinom sira, imućniji i kajmaka, slanine, ili neko jaje, a u posne dane: luka, proje, gotovo kod svih. Izuzetak prave razumniji i imućniji roditelji sa uvek spremljenim taze hlepčićima-kolačićima sa, osim luka, nekad pekmezom, nekad tučenim-ugnječenim pasuljem, pokoji pečen ili kivan krompir, a često i sa pšeničnim kolačem."¹⁸

Bez odgovarajuće obuće i odeće, više gladni nego siti, kao i ostala deca na selu, seoski osnovci su rasli u potpuno nehygijenskim uslovima, o čemu svedoči i njihov čest izgled: "Bedan je. Odeća iscepana. Rublje nečisto jer se

pri pranju retko upotrebljuje sapun, a primećeno je da se deca po više sedmica i ne presvlače, pa je pojmljivo da u takvoj nečistoći ima i raznovrsnog gada. Isto tako deca se vrlo retko izmivaju, te su im uši, vrat i celo telo nečisti i zagađeni, usled čega imaju po telu mnogo krasta i drugih bubuljica, koje se češanjem pretvaraju u ranice. Ruke su im takođe nečiste, a u proleće ispucaju kao cerova kora, da često i krv lije."¹⁹

Ponesen surovošću života seoskih osnovaca, jedan školski nadzornik je zabeležio: "Nikad me neće ostaviti bol što sada nisam u mogućnosti da podržim izlaganje snimcima fotografskim ili kino-fotografskim. Šta su reći i kakve moći treba da sam, da na hartiju stavim jad i život seoske školske dece. Zna li odeću i obuću mališana gorostasna duba, što se zove narod, zimi i kad sneg škripi ili s jeseni i u proleće kad točak tone, a četiri vola vuku teret od 100 kg? Pamтите li da ste čitali da su kurjaci rastrgli đaka na putu za školu; ili da je učitelj, ispraćajući decu do na potok, izgubio život za đakom, koji se omakao sa brvna u bujicu. Poznajete li đaćku torbicu, gde su ručak i školske stvari, znate li jelovnik đaka na selu i njihovu trpezu. Imate li od koga jasnu predstavu o narodnom stanu i postelji, gde su i zdravi i bolesni, bračne gadosti i dečje oči, gde je dim, i gde je čist zrak nepoznat gost? Vide ste li gde god lice seoske dece u vremenu kada se život budi u prirodi, a ona umiru?"²⁰

U Mačvi je školske 1919-20. godine samo od malih boginja umrlo 30 đaka, dok je u oraškom srezu školske 1921-22. godine 14 đaka umrlo od šarlaha i još 15 od drugih bolesti.²¹ Školske 1939-40. godine, u srbijanskom delu Drinske banovine umro je 331 osnovac, od kojih je njih 140 iz podrinskih škola, pri čemu čak 71 iz škola u Mačvi. Inače, u Podrinju je poslednje mirnodopske školske godine bolovalo 52,65% redovnih osnovaca. Uz grip, male boginje i malariju, najčešće su bile bolesti kože, prvenstveno, usled neodgovarajuće higijene.²²

Siromaštvo i izrazita neprosvećenost seljaštva u Srbiji nisu samo presudno uticali na položaj i zdravlje, već i na nedovoljnu obuhvaćenost podmlatka osnovnim školovanjem. Seljaštvo ceni pismenog čoveka, i voli da i njegovo dete zna da čita i piše, "ali konzervativizam ugušuje i tu nejasnu svest". Po njegovom shvatanju, "nauka" nije potrebna onome ko će da kopa i ore, ona je samo za "gospodu".²³ Bilo je slučajeva da su seljaci već na početku

¹⁵ Isto, Str. 16.

¹⁶ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, tom 2, Beograd, 2001, str. 226-227.

¹⁷ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 335-336.

¹⁸ Isto, str. 337.

¹⁹ Isto, str. 336.

²⁰ Isto, str. 338.

²¹ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 286-287.

²² Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Podrinju 1914-1944*, Beograd, 2005, str. 214.

²³ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 234.

školske godine tražili da im učitelj izračuna koliko treba da plate kazne, ako dete uopšte ne šalju u školu.²⁴ "Siromašne porodice jednog sela pasivnog Svr-ljiga davale su poklone u zlatu i u sitnoj stoci samo da im deca budu pošteđena škole."²⁵ O materijalizmu kao prepreci školovanja seoskog podmlatka, jedan školski nadzornik kaže: "Današnja škola kao teška mora priti-skuje našeg seljaka, jer ako mu učitelj ne pusti đaka, ko će mu čuvati dve ov-ce, onome drugom jednu kozu, ili prase. Ovladao je grubi materijalizam odo-zgo do dole, pa nije ni čudo što je briga o jednom prasetu pretekla školovanje jednog deteta."²⁶

Školske 1922-23. godine u severnoj Srbiji (područje pretkumanovske Srbije, uvećano teritorijom dobijenom od Bugarske Nejskim ugovorom 1919. godine) u školu nije bilo upisano čak 69,62% dorađe dece, u topličkom okru-gu čak 91,94%, a u vranjskom 82,95%.²⁷

Otpor školovanju podmlatka naročito je pružalo vlaško stanovništvo, koje se time još opiralo i učvršćenju države. Na koji je način ono to sve radilo beleži školski nadzornik za homoljski srez: "Sve moguće čine roditelji – naročito rumunske narodnosti – da im đak ne ide u školu, pa čak oglašavaju svoju decu i da su umrla. Kako je ovo planinski kraj, i narod je zbog stoke svagda u planini, to je teško proveriti njihov iskaz, utoliko teže što ima mnogo dece nekrštene, te se za njih i ne zna da postoje. Susedi ako i znaju čute. Bude li neko primoran da dovede dete, on dovede mlađe, koje još nije za školu i kune se svim i svačim da mu je to starije dete umrlo, i opet se kune da drugog deteta nema, a kad se posle nekoliko godina zatraži to dete, on dovede ono što mu je 'umrlo', i opet se kune da drugog deteta nema. Na-ravno, ovo je prešlo godine za školu i ne upisuje se."²⁸ U ovim krajevima vlast je, međutim, primenjivala oštrije mere, pa su, upravo, okruzi krajinski, požarevački i timočki prednjačili u upisanim osnovcima.²⁹

Usled otpora prema Kraljevini SHS-Jugoslaviji brojnog albanskog stanovništva na Kosovu, i stanovništva muslimanske veroispovesti u Raškoj, kao i zato što institucije države još nisu bile zaživele u neophodnoj meri, obuhvaćenost podmlatka školovanjem bila je skoro zanemarljiva. Školske 1922-23. godine, u celoj Staroj Srbiji (Raška i Kosovo – područje pripalo Srbiji

²⁴ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, Beograd, 1995, str. 326.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, str. 330.

²⁸ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005, str. 234.

²⁹ Isto.

posle balkanskih ratova, izuzev Makedonije) nije bilo upisano u školu 87,46% dorađe dece, u kosovskom okrugu najviše, čak 90,44%.³⁰

Kako se siromašno i neprosvećeno seljaštvo teško odlučivalo za po-dizanje novih školskih zgrada i proširenje kapaciteta postojećih, iako je to bi-lo u nadležnosti školskih opština, veliki je broj dorađe dece ostajao neupisan u školu, i u narednom periodu, a pogotovo devojčica, što je, zapravo, bilo u skladu sa položajem i mestom ženskog deteta u seoskoj kući. Ono se, naime, smatralo kao "tuđa kuća", te je bilo i mnogo manje željeno od muškog, za ko-je se, obično, kaže: "To mi je kuća, to mi je sve." Prevashodni cilj braka na se-lu bio je, otuda, muško dete, tako da je za seljaka najubitacnije ako ne ostavlja muško dete, jer se to smatralo kao "gnev božiji i prokletstvo". Zato je jedna od najvećih kletvi u narodu bila: "sveća ti se ugasila", "kuća ti opustela", što je trebalo da znači: nema muškog poroda.

Dočekano, na samom rođenju, kao "tuđa kost", žensko dete je skoro sve do udaje u podređenom položaju u odnosu na muško, koje je, pogotovo u krajevima gde su se patrijarhalni odnosi duže zadržali, čak i bolje hranjeno. Najbolji primer za to je i polna struktura seoskih osnovaca u Srbiji.

Školske 1919/20. godine, u seoskim školama severne Srbije devojčice su činile 20,48% svih đaka, a godinu dana kasnije - 25,41%, koliko i 1924/25. školske godine. Istina, velike su razlike bile između pojedinih krajeva. Tako je 1924/25. školske godine, u topličkom okrugu, u školama bilo svega 11% ženske dece, a u smederevskom, na primer, 36,74%, što je, uglavnom, posledica socijalno-ekonomskih prilika i stepena očuvane patrijarhalnosti.³¹

U oblastima kruševačkoj, moravskoj, niškoj, požarevačkoj i šumadijskoj u školu nije bilo školske 1927-28. godine upisano 27,87% dorađe dece, dečaka 21,38%, a devojčica 38,86%, a u oblastima valjevskoj, kruševačkoj, požarevačkoj, raškoj, užičkoj i šumadijskoj naredne školske go-dine 27,94%, dečaka 21,91%, a devojčica 38,01%. Najviše u školu neupisane dece bilo je u raškoj oblasti, čak 42,12%, i to dečaka 32,56%, a devojčica čak 59,68%. Budući da je broj upisanih osnovaca školske 1939-40. godine u severnoj Srbiji bio tek za 34,45% veći nego školske 1932-33. godine, a u Staroj Srbiji za 30,66%, što je znatno ispod stope porasta stanovništva, pogotovo u Staroj Srbiji, gde se stanovništvo skoro udvostručilo, a osnovna škola ostala i dalje samo san velikog broja seoske dece, naročito devojčica. Školske 1932-33. godi-ne, među upisanim osnovcima u severnoj Srbiji bilo je učenica 37,59%, a u Staroj Srbiji 31,33%. Poslednje mirnodopske školske godine učenice su pak

³⁰ Isto.

³¹ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995, str. 330

činile u severnoj Srbiji 43,10%, a u Staroj Srbiji svega 29,95% svih upisanih osnovaca.³²

Nisu, međutim, školu sanjala samo u nju neupisana deca, naročito devojčice, već i veliki broj upisanih, koji, zapravo, u školu nikad nisu ni kročili, ili su to pak činili samo nakratko, da bi njihovi roditelji izbegli kažnjavanje. Te "mrtve školske duše" ili su upisivali školski odbori bez znanja roditelja, ili pak sami roditelji u strahu od kazne, koja je, posle donošenja Zakona o narodnim školama od 5. decembra 1929. godine, bila znatno pooštrena, a bez stvarne želje i namere da dete stvarno i školuje. S tim u vezi, školski nadzornik za zaječarski školski srez, u svom izveštaju, beleži: "Bolno je pitanje o učenicima, ako se učenicima zovu sva deca, koju školski odbori u upisnicu upišu, jer ih obično upišu dosta, a u školama ih vidimo malo."³³

U skladu sa ukorenjenim shvatanjem da ženskom detetu i nije potrebna škola, devojčice ne samo da su ređe upisivane u školu, već su i mnogo češće zadržavane kod kuće. Školske 1924-25. godine, u seoski školama severne Srbije neredovnih je bilo 28,88% osnovaca, pri čemu čak 45,80% učenica i "samo" 23% učenika. Početkom tridesetih godina XX veka, u uslovima znatno većeg broja upisanih osnovaca, taj procenat je bio nešto niži, pa je školske 1931-32. godine iznosio 19,15%, kod učenika 17,30% i kod učenica 22,31%, da bi od sredine četvrte decenije počeo ponovo da raste, pogotovo kod učenica. Školske 1935-36. godine neredovnih osnovaca je bilo 25,75%, kod učenika 18,66%, a kod učenica 35,88%. Poslednje mirnodopske školske godine školu nije redovno pohađalo 32,64% osnovaca, i to 24,26% učenika i čak 45,55% učenica. Štaviše, najveći broj njih u školu nikako nije dolazio, i to naročito učenica. Naime, školske 1939-40. godine osnovne škole na području severne Srbije nikako nije pohađalo 17,28% učenika i čak 41,07% učenica. U staroj Srbiji, gde su se i onako deca ređe upisivala u školu, pohađanje škole je još neredovnije, prvenstveno od strane učenica muslimanske veroispovesti. "U sreću vučitrnskom, dreničkom i lapskom neće žitelji muhamedanske veroispovesti da šalju svoju žensku decu u školu, budući da je to u vezi sa njihovim vaspitanjem."³⁴

Slično izveštava i školski nadzornik za gračanički školski srez, konstatujući da su najneuredniji đaci "ženska muslimanska deca, usled verskog fanatizma, jer stare softe propovedaju da je ženi Bog zabranio čitati i u

društvu pokazivati svoje znanje. Dovoljno je kad čovek zna, i što treba on će ženi pokazati"³⁵.

Školske 1935-36. godine neredovnih osnovaca u Staroj Srbiji bilo je 27,41%, učenika 23,18% i 36,91% učenica, dok je školske 1939-40. godine neredovnih osnovaca bilo 35,16%, učenika 33,48% i učenica 41,46%. Na ovom području ređi su, međutim, osnovci koji nikako nisu pohađali školu, njih 27,51%, i to 24,46% učenika i 34,73% učenica.³⁶

U skladu sa izraženim nepohađanjem škole bila je i dosta niska prolaznost osnovaca u Srbiji, pogotovo učenica. Školske 1931-32. godine razred je u severnoj Srbiji uspešno završilo 82,78% đaka, i to 85,80% učenika i 77,65% učenica. Četiri godine kasnije uspešnih učenica je bilo tek 63,95%, a učenika 82,53%, da bi školske 1939-40. godine prolaznost osnovaca bila tek 67,80%, kod učenika 77%, a kod učenica svega 55,18%. U Staroj Srbiji, gde je bila manje izražena razlika u urednom pohađanju škole između učenika i učenica, manje se razlikovao i nivo njihove prolaznosti, pa je školske 1935-36. godine razred završilo 70,33% osnovaca, učenika 68,71% i učenica 64,03%, da bi školske 1939-40. godine, pri opštoj uspešnosti od 61,96%, ta razlika bila nešto veća jer je razred završilo 64,06% učenika, a 56,98% učenica.³⁷

S obzirom na broj stanovnika, prema popisu od 31. marta 1931. godine, u severnoj Srbiji je 1931. godine, primera radi, na 100 stanovnika dolazilo tek 7,06 uspešnih osnovaca, i to 4,61 učenik i svega 2,45 devojčica. Najmanje uspešnih učenica imali su okruzi: toplički (1,28) i vranjski (1,29 na 1.000 stanovnika).³⁸

Prema stopi rasta stanovništva između 1921. i 1931. godine, u severnoj Srbiji, bez Beograda, bilo je, na 100 stanovnika, sredinom 1940. godine 6,46 uspešnih osnovaca, učenika 4,24 i učenica 2,22, a u Staroj Srbiji, usled naglog priraštaja, tek 2,16 uspešnih đaka, učenika 1,57 i samo 0,59 učenica.³⁹

Zbog nedovoljne obuhvaćenosti seoskog podmlatka osnovnim školovanjem, a s obzirom da je u osnovnoj školi opismenjavano više od 90% pismenih, u Srbiji je tokom prve polovine XX veka nepismenost bila veoma izražena, naročito kod ženskog stanovništva. Prema rezultatima popisa od 31. marta 1931. godine, u severnoj Srbiji nepismeno je bilo 30,86% muškaraca i čak 77,92% žena, odnosno 55,09% ukupnog stanovništva. Izuzmemo li stanovništvo u Beogradu, čija je, inače, pismenost iznosila 84,29%, nepisme-

³² Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005. str. 252.

³³ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd, 1995. str. 330.

³⁴ Momčilo Isić, *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941*, knj. 1, Beograd, 2005. str. 246.

³⁵ Isto, str. 315.

³⁶ Isto, str. 335-336.

³⁷ Isto, str. 346-347.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

nost ostalog stanovništva u Srbiji bila bi 59,23%, kod žena 82,99%, a kod muškaraca 33,41%. Nepismenost je naročito bila izražena kod žena u izrazito seoskim i planinskim krajevima. U lužničkom srezu pismeno je, na primer, bilo 6,80%, u studeničkom srezu 6,70, a u dobričkom srezu svega 3,50% žena.⁴⁰

Uglavnom nepismene, devojke iz siromašnih seoskih domaćinstava ponekad su odlazile u grad da tamo, prevashodno kao kućna posluga, zarade "koru hleba", istina veoma "gorku", i sa mnogo kora. "Misli se, bolje u gradu makar i gorak hleb, nego u selu bez njega. A njega je u selu zaista malo. Hleba je malo, a uz to čeljad mnogobrojna, roditelji stari, porezu treba platiti, gasa i soli nabaviti..."⁴¹

Neretko, u grad, u neizvesnost, šalje se devojka bez dinara. U jednoj takvoj prilici, otac devojke to objašnjava: "Znaš, nezgodno mi je reći, ali nju šaljem u Beograd. 'Vako ko dosad ne možemo više. Nas je mnogo, zemlje malo, a ni prebijene pare ne možeš zaraditi. Povezi je, molim te, do varošice, a posle će peške do Beograda. Nismo imali da joj damo para za voz, ali mlada je ona i zdrava. Moći će i peške. Pokaži joj samo koji put vodi za Beograd."⁴² Istovremeno, majka se oprašta od kćerke rečima punim bola i tuge, ali sa dubokim uverenjem da drugog izlaza nije bilo: "Crnoj majci nije lako, ali, Deso, ćeri moja, sama znaš kako je kod nas. Ni hleba dovoljno nemamo, soli i gasa treba kupiti, a i porezu platiti. S bogom pođi i javi se kad budeš mogla."⁴³

Za razliku od svojih drugarica, koje su odlazile u grad, ređe na školovanje, a više u službu, devojke na selu ne napuštaju posao, započet u sedmoj godini. Međutim, na njihov život duboki trag ne ostavljaju samo srp i motika, već, mnogo više nego na varoške devojčice, period puberteta. "U tom dobu ona je u mnogo opasnijem položaju od varoške vršnjakinje, jer ne samo nedostatak intelektualne svesti, već i sama priroda, zatim stalan kontakt sa muškarcima pri poljskim radovima, i još najviše opasna i pred njima neskrivana jezičnost starijih žena, negativno utiču na te za njih nerazumljive us-treptalosti."⁴⁴

Uglavnom neškolovalane, rastući pored majke, koja je sramotnim smatrala da sa svojom devojčicom razgovara o menstruaciji i značaju lične higijene u toku njenog trajanja, devojčice na selu su u period devojaštva ulazile

⁴⁰ Momčilo Isić, *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Beograd, 2001, str. 132, 148.

⁴¹ Momčilo Isić, "Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva svetska rata", *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 185.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

potpuno nepripremljene. "Ja nisam imala mira dok nisam saznala šta je to. Tri pranja je prošlo, a ja nisam znala šta je, a majka mi nikad nije htela da kaže. Ona se sve bojala da ne rekne nešto bezobrazno, da se deca ne pokvare."⁴⁵

Saznanje da je žensko dete postalo devojka, za roditelje je, s jedne strane, značilo da na nju od sada "treba pripaziti", a što je obično sprovedeno zabranom da devojka ide sama u polje, da se sama udaljuje od kuće, ili da traži vršnjake muškarce da se s njima igra.⁴⁶ S druge strane, međutim, od tada se devojka počinje lepše i čistije odevati, a otpočinje i spremanje devojačkih darova za udaju. Početak devojaštva je zato i početak znatno većih izdataka seoske porodice. S tim u vezi, jedna devojačka majka iz Rakovice kod Beograda kaže: "Nije lako danas imati devojku. Treba sprema, treba još i miraza. Em daješ iz kuće čoveka, radnika, daj uz njega još i pare. Ja idem bez košulje, bez marame, bez suknje, bez opanaka, a njoj mora da bude. Danas je kod majke, a sutra će kod svoje kuće."⁴⁷

Stvarni početak devojaštva ne zavisi, međutim, samo od biološke zrelosti koja se obično javlja u četrnaestoj i petnaestoj godini, "kad devojčici bubuljice skoče po licu", već i od toga koliko u porodici ima ženske dece, da li su ona starija i da li su sve starije devojke udate. U nekim krajevima, pak, i od toga da li ima starije i neoženjene braće. "Ako ima brata ili sestru pred sobom ona neće da igra dokle se sestra ne uda, ili se brat ne oženi. Sem kad su bliznakinje, onda mogu obe da igraju."⁴⁸ Naravno, devovanje najranije počinju jedinice, naročito ako su još i iz imućnijih porodica. "Koja majka ima samo jedno žensko dete, počinje rano da ga kicoši. Takva devojčica vrlo rano, u svojoj četrnaestoj godini, počinje lepo da se nosi, da ide u kolo, i da igra. Takva devojka treba da oblači svakog praznika drugu suknju. To čine bogatije."⁴⁹

Sve do udaje devojka je, međutim, u senci brata. "Sin sme sve da čuje, vidi, ode bez pitanja. Sigurni su u njegovo držanje. Devojka nikad sama, nikud sama; ni s kim da priča, iz kuće da ne izlazi bez potrebe."⁵⁰ Na selu u Srbiji, mlađi brat, mnogo češće nego u ostalim pokrajinama Kraljevine Jugoslavije, zapoveda starijoj sestri, i to toliko češće, ukoliko su krajevi socijalno-ekonomski i kulturno na nižem stupnju. Tako, recimo, u vlasotinačkom srezu: "Mlađi brat zapoveda sestri; shvata se da je muškarac sposobniji, pa

⁴⁵ Isto

⁴⁶ Isto, str. 186

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, str. 183-184

ako je i mlađi", dok u kosmajskom srezu "nema slučajeva da sestra sluša mlađeg brata, sem kad ide bez starijih na vašar i svetkovine".⁵¹

Devojka u seoskoj kući ne radi svaki posao. Čistoća dvorišta je prevashodno njena briga, jer to je ono što vide i oni koji ne ulaze u kuću, što može da ostavi značajan utisak, dobar ili loš, po devojku iz te kuće. Takođe, ona, uglavnom, vodi računa i o čistoći vajata, koji kiti cvećem i voćem, a u kome se obično nalazi njena sprema, "ruho", što je, inače, čest predmet pokazivanja, ne samo proscima, kako radi predstavljanja devojčinog umeća, tako i imućnosti njene porodice. Manje opterećena poljskim poslovima, radeći više za sebe, devojka je u roditeljskoj kući imala status privremenog gosta. "Naša je dok je kod nas. Sutra se uda, ode u tuđu kuću i nju će voleti više nego našu", čemu je slična i izreka: "žensko ognjište nije tamo gde se ono rodilo, nego onamo kud je ljudi dadu."⁵²

Da bi se devojka lakše i bolje udala, za nju se moralo da čuje, ona je trebalo da se pokaže. Za to su naročito služili seoski vašari. Oni su za devojku i rasonoda i zabava. "Na taj dan devojka oblači najlepše što ima, u društvu je svojih drugarica, igra i sama kupi ili je časte 'lecederskim kolačima'."⁵³ Da bi njihove devojke ostavile što bolji utisak, roditelji ih još kite i dukatima, nekad u vrednosti čak i 6-8.000 dinara, dok neke od njih, uz dukate, nose i uramljene hiljadarke. Nije bio redak slučaj da su roditelji uzimali niske dukata, i pod kiriju, za jedno leto, na primer, plaćajući za to znatne sume novca.⁵⁴

Na vašarima, kao i na raznim drugim svetkovinama u selu, momak i devojka se obično samo "gledaju". Momak zove devojku da igra do njega, i onda je pita da li bi htela da se uda za njega. Ukoliko joj se momak sviđa, devojka mu poručuje da dode njenoj kući, da je traži od oca i majke. Odlučuju, dakle, roditelji, često ne vodeći računa o ljubavi mladih i njihovim osećanjima, već, prvenstveno, o materijalnom položaju mladoženje. Ispovedajući se učiteljici u selu, jedna Šumadinka o tome kaže: "U selu je bilo mnogo dobri momaka. Nisam ni jednog mnogo volela (...) Onda me udadu. Na silu. Majka je izabrala onog koga nisam volela, a koga ni sada ne volim. Zašto su me udali? Zato što je sam, što je bogat. Neki su me zvali da pobegnem za njih – nisam htela – jer nisam smela. Majka mi je pretila da će mi svu

⁵¹ Isto, str. 184.

⁵² Isto, str. 186

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

spremu popaliti. Svadbu načiniše veliku. Sećam se dobro. Nevesela sam bila. Bolesna se osećala. Od jeda oslabila."⁵⁵

Prvi svetski rat, a onda i velika poljoprivredna kriza, početkom tridesetih godina, izazvali su, međutim, određene promene i u sklapanju braka na selu. Zbog ogromnih ljudskih žrtava u ratu, mnoge seoske porodice ostale su bez najsposobnije muške radne snage, koju je trebalo na neki način nadoknaditi. Jedini izlaz je bio u sklapanju braka, bez obzira na uzrast supružnika. Zrela devojka je, kao radna snaga, dovođena u kuću, čiji je domaćin poginuo u ratu, za nedozrelo muško dete. Ovo je naročito bilo izraženo u istočnoj Srbiji, naseljenoj, u znatnoj meri, izrazito neprosvećenim vlaškim stanovništvom. Primer iz Laznice, sela u homoljskom srezu, to najbolje pokazuje: "Kad je otpočeo rat, moja majka je ostala sa mnom u drugom stanju. Ja sam rođen 1914. godine, a moj otac je poginuo 1915. oodine. Ja sam imao 11 godina, a deda me je oženio devojkom od 21 godinu."⁵⁶ Takođe, mali broj muškaraca, doraslih za ženidbu, u posleratnim godinama uticao je i na one porodice koje su želele da svojoj kćeri dovedu muža u kuću. Iz straha da im kćer ne ostane neudata, a imanje bez muškog naslednika, za zeta je uzimano, takoreći, dete. Razumljivo, u ovakvim slučajevima nije moglo biti ni reči o samostalnom izboru od strane devojke.

Ekonomске neprilike, izazvane, s jedne strane, ratnim razaranjima, a s druge velikom poljoprivrednom krizom, učinile su devojku na selu, takoreći, predmetom trgovine. "Miraz" je bio na ceni. "Roditelji se mnogo muče da udaju kćer, svaki, i najzadnji, i sluga, i "ćoravi" traži danas miraz", vajkao se, na primer, jedan seljak iz okoline Beograda,⁵⁷ dok se u Rakovici, takođe kod Beograda, moglo čuti: "Sad je običaj pa niko neće da uzme devojku bez miraza. Neko traži 20.000, neko 30.000, a neko i 50.000 dinara. Devojin otac mora da nešto proda, da bi udao ćerku. Samo ako je devojka osobito lepa, udaje se bez miraza."⁵⁸ Da je to, međutim, bilo prisutno i u ostalim krajevima Srbije svedoče i primeri iz dragačevskog i zviškog sreza. Za prilike u dragačevskom srezu se, na primer, kaže: "Više žena donosi miraz, nego što ne donosi. Mora da bude malo miraza, pa kako tako. Devojke donose miraz u novcu, ili u imanju. Sada sve više." U zviškom srezu, pak, devojka svoj deo imanja dobija, iako ima braću. "Žena donosi zemlju, stoku, a katkad

⁵⁵ Isto, str. 187.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

i novac, i to u poslednje vreme. Zemlju obavezno ako ima živu braću. Živa braća joj daju njen deo."⁵⁹

Ekonomski položaj seljaštva između dva svetska rata uticao je, umnogome, i na način ulaženja devojke u brak. Dok su pre Prvog svetskog rata "otmice" devojaka vršene, uglavnom, kada njeni roditelji nisu zadovoljni izborom zeta, po oslobođenju i u vreme poljoprivredne krize, pogotovo, učestale su dogovorene otmice, kako bi se izbegli troškovi oko veridbe i svadbe, a kod javnosti, do čijeg je stava seljaštvu bilo veoma stalo, stvorio se utisak da nije u pitanju siromaštvo i računica, pošto otetoj devojci otac ne mora da pravi svadbu.⁶⁰ Primera radi, prema sećanju nekoliko meštana sela Rakovice, od 59 sklopljenih brakova, u razdoblju od 1918. do 1933. godine, čak 38 devojaka je "oteto".⁶¹

Dugotrajno ratovanje Srbije (1912-1918), osim uticaja na izmenu načina sklapanja braka na selu i na češću pojavu tzv. "ranih" brakova, mnogostruko je izmenilo i ekonomski položaj žene-seljanke. Već u toku rata, ona je, usled mobilizacije muškaraca, pored uloge majke i domaćice, prihvatila na sebe i skoro sve "muške" poslove. "Šta su izdržale jadne seljanke radeći teške poslove, čak i poslove koje su do tada samo ljudi radili. Orale su, kopale, sejale, žnjele, plastile, radile od jutra do mraka, često gonjene bajonetom i kundakom, samo da bi neprijatelj što bolju žetvu imao. Gajile su stoku, krile i mučile se, pa često i glavom plaćale, ako su htele sakupiti i zaštititi svoju imovinu. Na kuluk su išle, kamenje vukle, džakove tovarile i najteže poslove radile, bez ikakvog priznanja od obesnog neprijatelja, a uz to su još i porez plaćale, ratne zajmove davale i hranile onu soldatesku po selima."⁶²

Izdržavši sve ovo, nezaštićena i ostavljena na milost i nemilost neprijatelja, izložena oskudici i najosnovnijih životnih potreba, i brojnim drugim nevoljama, a uz to brižna za najmilijima, koji su krvarili na raznim bojištima i puna bola za onima koji su zauvek ostali na ratištu, seljanka je sačuvala svoje ognjište i uspravnog čela dočekala oslobođenje, pokazavši se kao dostojna previše gordog muškarca. "U ratu je seljanka položila ispit. Pala je gordost muževa i sinova, one su prihvatile sve poslove. Sve muške poslove. Orale su i porez plaćale, pazar vezivale i činovnike podmićivale. Muževi su se vratili sa rušilačkog dela i našli sve u redu. Postideli se malo ljudi, žena – seljanka je bila čovek. Više nego čovek: bila je radnik, organizator."⁶³

⁵⁹ Isto, str. 188.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

Po završetku rata, položaj žene na selu nije se, međutim, bitnije popravio. Naprotiv, u odnosu na predratno stanje, bio je znatno teži. Zbog ogromnih ljudskih žrtava u ratu, selo u Srbiji je bilo prepuno udovica, na čija se pleća, zauvek, svalio teret vođenja domaćinstva, i to u uslovima znatne razorenosti gazdinstva: stočni fond je, u velikoj meri, bio opljačkan; poljoprivredni inventar uništen; zalihe hrane odnete; dobar deo zgrada porušen, pa i spaljen. Primera radi, u kačerskom srezu, u kome je, početkom 1911. godine, bilo 3.318 domaćinstava, muža je u ratu izgubilo 920 žena, tako da su, prosečno, svaka 3,61 domaćinstva imala po jednu udovicu.⁶⁴

U naročito teškom ekonomskom položaju nalazile su se udovice u sitnim, inokosnim domaćinstvima, pogotovo one sa većim brojem sitne dece. Bez muža, najsposobnije radne snage, koji je svojim radom izvan gazdinstva obezbeđivao neophodne dodatne prihode, one, na malom posedu i sa skromnim živim i mrtvim poljoprivrednim inventarom, i još sa nedovoljno radnih ruku, nisu mogle da obezbede, često, ni najnužnije potrebe ishrane.⁶⁵

Osim sa ekonomskim, udovice su se suočavale i sa drugim teškoćama. Bez dovoljno autoriteta, onog koji je imao muž – otac, sa rđavim nasleđem iz perioda okupacije, one su nailazile i na teškoće u vaspitanju, pogotovo odraslije muške dece. Tako su, na primer, udovice iz vračarskog sreza u beogradskom okrugu, na zborovima, organizovanim u cilju otvaranja novih škola, često uzvikivale: "Hoćemo školu, dobri gospodine. Deca su nam podivljala, skitaju se po selu, krađu, pa i nas napadaju."⁶⁶

Ekonomski položaj žene na selu u Srbiji između dva svetska rata nije otežan samo time što je među njima naglo porastao broj udovica, već i preorijentacijom u poljoprivredi, od stočarstva ka zemljoradnji; i njenoj sve većoj tržišnosti, kao i ubrzanim raspadanjem seoskih porodičnih zadruga – pojavama, koje, su, upravo, došle do izražaja po završetku Prvog svetskog rata.

Dok je stočarstvo dominiralo nad zemljoradnjom, a kućne zadruge bile preovlađujući oblik porodičnog života, od privrednih poslova, žene su, skoro jedino, obavljale poslove u mlekarstvu, uzgajivale su živinu i obrađivale vrt – baštu, s tim što je u zadrugama postojala i mogućnost izvesne specijalizacije (jedna žena je više radila oko mleka, druga oko spremanja hrane, treća oko odeće i sl.) kao i redarstva, kada su se žene u zadruzi periodično smenjivale na određenim poslovima. Preorijentacijom na zemljoradnju, i to ekstenzivnim privređivanjem, potreba za ženskom radnom snagom, za njenim direktnim učešćem u privrednim poslovima, bila je mnogo

⁶⁴ Isto, str. 189

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

veća, i to naročito u inokosnim domaćinstvima, u kojima je ona, uz muža, najčešće bila i jedina sposobna radna snaga. Izuzetno naporni poljoprivredni poslovi svaljuju se sve više i na pleća žene. I ona i muž podnose sve nedaće i terete, što prate poljoprivrednu proizvodnju, umnogome zavisnu od prirode i njenih čudi, "Studen i vetrovi fijuču preko njiva i lugova i svojim hladnim i nevidljivim rukama umivaju izborano lice orača. A on, poguren pod teretom briga i rada, priteže ledene ručice pluga, da brazda bude dublja i da plod bude bolji. Voćice vodi seljanka, veran sapatnik orača. Idu njih dvoje zajedno, gaze po njivi, paraju leđa zemljina sjajnim plugom, a pogled im luta u neizvesnost i nazire žuto klasje. Studeni vetrovi igraju ledeno kolo oko njih, a njih dvoje zagreva rad i nada..."⁶⁷

I dok se žena u privrednim poslovima sve češće nalazi neposredno uz muža, za nju, i dalje, ostaju brojni poslovi, koje ona obavlja sama. Ona mora i da kuva, i da pere, gradina je skoro samo njena briga, kao i onaj najvažniji posao – podizanje dece. Pre odlaska na njivu, ona ujutru mora mnoge druge poslove da obavi, zbog čega je, redovno, prva na nogama. Dim na odžacima u ranu zoru znači da je žena već za naćvama, spremajući, prvo, hleb, a onda i ostalu hranu za taj dan, dok ostali ukućani spavaju: "Pošto spremi decu, pomaže mužu da zapregne volove, otvara mu vratnice i ispraća ga u njivu, vraća se zatim da namiri živinu i svinje, da se sa sunčevim rađanjem natovari eventualno i malim detetom i obramicom sa hranom, koju nosi mužu u polje, gde mu je sasvim ravna, možda i vrednija."⁶⁸

Radeći na njivi ceo dan, ne odmarajući se ni kad to muškarac-muž čini, jer to vreme koristi da podoji dete, nabere travu za svinje, ili obavi neki drugi posao, ona nešto ranije odlazi kući, žureći da, ponovo, preuzme domaćičke poslove: da spremi večeru, pomuze stoku i ukuva mleko, namiri decu, stare i bolesnike, opere i okrpi odeću, pospremi kuću, ukoliko to nije ujutru uradila. U krevetu je poslednja.

U celini uzevši, preko cele godine, žena na selu skoro i nema odmora, za razliku od muškaraca, kojima je to nekad i moguće. "Preko leta postoji jedno vreme nekog odmora do kukuruznog branja. Tada muškarci malo odahnu. Ali, žena ni tada ne miruje. Čeka je konoplja, čeka je lan, gradina, vađenje luka, pranje rublja, i uvek negovanje dece.

Kad nastupe kasni jesenji dani, kad se i drva svezu kući, muškarac se, preko zime, uglavnom, odmara. I tada ima posla: briga oko stoke, možda nešto ograđivanja, pregledanje alata i popravljanje, no sve su to, manje-više, laki poslovi. Ne zamaraju. Čovek ima dovoljno vremena da se ispava i da

⁶⁷ Isto, str. 190

⁶⁸ Isto.

odmori umorno telo. Tako muškarac. Ženski poslovi, međutim, ne prestaju ni tu. Tek u zimu žena radi ženske poslove, a preko leta je radila, uglavnom, muške poslove. Najteži i najnaporniji posao žene je tkanje. Dok je vunu za vreme leta oprala, lan i konoplju priredila, svršila je veliki posao. Svako povesmo i svaka kudolja na preslici odnela je mnogo, mnogo ženske snage. U tome muškarac nije učestvovao. Dok, s jeseni, muškarci idu na prela da se nadrugivaju, da se sastanu, žene na tim istim prelima predu, prepredaju – rade važan posao. A kad se kasnije i priredi razboj za tkanje, onda žena po ceo dan, pa i dobar deo noći, pri slaboj svetlosti, u zagušljivoj sobici, lupa na razboju, nogama gazi, izvlači čunak i pritiskuje ga. Ona gubi svoja leđa, kvari svoje oči i pluća – gubi onu dragocenu snagu koja je preko potrebna našem seoskom detetu. A sve se to mora. Bez toga i ne može biti, ako nećemo dogodine da idemo goli i pocepani, ako hoćemo da odenemo sebe i svoju decu, ako hoćemo da kćerima spremimo ruvo za udaju.

I pored toga teškog rada, žena treba da skuva, treba decu da pazi, treba živinu i svinju da nahrani – a kad ne bi ustala pre muških, kad im ne bi spremila okrepu u rano jutro, to bi joj se teško zamerilo."⁶⁹

Žene na selu različito su opterećene u pojedinim krajevima Srbije, ali i u gazdinstvima, čak i istog sela, u zavisnosti od karaktera i vrste poljoprivredne proizvodnje, te opštih socijalno-ekonomskih prilika. U selu Rakovici, u vračarskom srezu, u domaćinstvu koje čine muž, žena i četvoro male dece, a čiji je osnovni izvor prihoda prodaja mleka u Beogradu, domaćica, prema sopstvenom kazivanju, ustaje u dva sata izjutra. "Obučem se, umijem se. Spava mi se, a greota je. Uzmem kante pa ajd u štalu. Uđem, odmah dam kravama zob, dam zob i konju, malo podrinem štalu. Već je pola tri, muž ustaje. Pošto sam namirila konja i krave, počinjem da muzem, muž mi pomaže. Pošto su krave pomužene, muž se sprema, ja spremam konja. Ispratim muža, vratim se i ložim šporet. Vodu izvadim iz bunara, sejem brašno, mesim hleb. Ponekad hleb kupujemo. Skuvam malo mleka za decu. (...) Budim decu. Dok sam decu nahranila već je pet sati. Onda pustim stoku na pašu. Očistim štalu, spremim ručak. Ako se ne radi u polju, šijem i krpim."⁷⁰

Žene su posebno bile opterećene u pečalbarskim krajevima, gde i u vreme žetve odmenjuju muškarce. "Retko je gde još tako veliki udeo žene u održavanju kuće i u tolikoj meri značajan i po čitavo gazdinstvo, kao što je to u istočnoj Srbiji, gde je ona u vremenu žetve ne samo stub kuće već i odmena muža u polju... U prolazu kroz Zaplanje, Visok, Nišavlje, Svrljig i Zaglavak, svuda skoro iste slike. Ispod oštrih srpova povijaju se i padaju rukoveti do-

⁶⁹ Isto, str. 191.

⁷⁰ Isto.

zrelog žita. Nestaju talasasta mora zlatnog klasja, ali niču krstine i stogovi pošnjeveng žita. Mestimično zvuk vršalica remeti vazдушnu tišinu polja, a sveži dah žutog zrna krepri novom snagom. I svuda žene i tek stasala mladež..."⁷¹

Odmenjajući odsutne muškarce, pečalbare, koji, sve češće, zbog specifičnosti posla, zatim niskih nadnica i skupih troškova prevoza, ne prekidaju pečalbu oko Petrovdana (12. jul) radi svršavanja poljskih radova, u istočnoj Srbiji žene su, uglavnom, i na njivama, gde se praši kukuruz, i u vinogradima, gde zalamaju, vezuju i prskaju. Na livadama, one prevrću otkose i plaste prosušeno seno.

Na njivi preko celog dana, pogotovo u vreme "otimanja" i "borbe" sa prirodom, ženama u ovim krajevima jedino je ostajala noć za domaćičke poslove. "Juljska sparna noć. Teskoba sela zbijenog tipa, kuća je uz kuću i jedna na drugoj. Noć je već davno osvojila. Po kućama još uvek užurbanost. I dan će se skoro odeliti od noći, a tumaranje ne prestaje. Samo im je noć ostala za svršavanje poslova, koji spadaju u deo domaćice... I noćni odmor je za domaćice samo kratka pauza od sata i dva, razmak od ponoći do praskozorja ili kako se na selu određuje – od prvih do drugih petlova. Sviće. Kroz puste oblake, nisko nad selom nadvedene, jedva se probijaju novi zraci svetlosnog snopa sunca. Škripe vratnice. Klopavaju prazni sudovi na obramicama. Dah svežine probija sparinu, pri presipanju vode iz kofe đermova u sudove. Džombastim putem krivih ulica, stešnjenih zbivenim kućama, preko prago-va i kroz teskobna dvorišta promiču žene, svih doba starosti, već opremljene za rad van kućnog krova."⁷²

U Homolju, najsiromašnijem kraju istočne Srbije, često su se na primer, mogle, otuda, videti da žene same oru, dok im ostavljena deca "pište ispod vrbe, na obali reke kraj njive"⁷³.

Preopterećenost seljanke poljskim radovima onemogućavala ju je da dovoljno vremena posveti održavanju higijene kuće, spravljanju kvalitetne hrane, pravilnoj nezi i vaspitanju dece, vođenju kućne ekonomije, naročito unapređenju sitnih privrednih grana, prevashodno živinarstva, veoma značajnih izvora prihoda svake seoske kuće. Sve kućne poslove obavljala je ona zato "na brzu ruku", pogotovo u sezoni poslova na njivi. Ujutru, ona kuću pomete "samo toliko da se kaže da je prošla metla", a i to se leti, u mnogim kućama, nije radilo svaki dan, ponegde samo jednom nedeljno. "Za vreme radova u polju, baš i kad bi htela, ona nema vremena da provetrava pro-

storije i posteljinu; svaki član porodice leže u onakvu postelju kakvu je ostavio ujutru pri ustajanju. Ono što je za ženu iz grada glavno, što predstavlja težište domaćeg života, za ženu na selu je sasvim sporedno. Njivi, livadi, vinogradu, stoci, ima da se žrtvuje sve, pa čak i najpotrebniji odmor."⁷⁴

Više pažnje kućnim poslovima žena na selu posvećivala je prazničnim danima, kada se nije radilo u polju, niti su se, pak, radili ženski ručni radovi. "A kad dođe nedelja ili koji praznik, onda žena ne staje ceo dan da bi otklonila svu prašinu i nečistoću iz kuće i sa svih stvari, koja se skupljala za nedelju dana ili duže vreme. Tada se i deca malo dovedu u red, operu ili okupaju, te im i koža zasvetli, a odeća zabeli. Tada se i trbuhu spremi blagostanje. Sprema se i jede više nego što treba, nego što može da se podnese."⁷⁵

Uglavnom nepismena i neprosvećena, seljanka je poslove u kući obavljala onako kako je naučila od svoje još nepismenije i neprosvećenije majke, s tim što je od nje, zbog deobe porodičnih zadruga, imala još manje vremena. Kad je kuću čistila, đubre nije uvek izbacivala, već ga je za vratima pokrivala metlom. Posteljinu je retko provetravala, i to prostirući je po travi, koja nikad nije mogla biti dovoljno čista. Kuću sa podom od cigle čistila je vodom tako što je, na kraju, vadila jednu ciglu, da bi se tu preostala voda sli- la. Vodu posle kupanja deteta, skoro redovno, prosipala je ispod kreveta.⁷⁶

Bez elementarnih znanja o higijeni kuće, kao i o ličnoj higijeni, neprosvećena seljanka je podložna brojnim praznovericama, pogrešnim i štetnim običajima, čime je na najneposredniji način ugrožavala i svoje zdravlje. Tome su posebno doprinisili porođaji na selu, sa običajima koji su ih pratili. "Sam porođaj na selu, sa običajima koji ga prate, toliko poruši zdravlje i lepotu naše seljanke, da je žalost slušati je kad kaže da ima 22 godine; dok vi očekujete najmanje 40."⁷⁷ Običaj, na primer, nalaže "da se žena porađa na slami, i to stojeći ili klečeći", zabranjujući, prethodno, bilo kakvu pripremu ni za majku, ni za dete "jer se ne valja". Pupčanik se obično seče srpom, izvađenim ispod strehe ambara, dok su bebine prve pelene često krpe koje se nađu pri ruci. Skoro uobičajeno je bilo da se porodilji daje čak i rakija, kako bi joj nestali bolovi. Dešavalo se čak da je porodilja, radi lakšeg porođaja, vezivana za vrata, kojima se, zatim, naglo lupalo o zid, "da se istrese dete".

Budući da je žena na selu radila "kao i pre" do samog porođaja, nisu bili retki slučajevi da se ona porodi i na njivi, u vinogradu, na putu i sl. S

⁷¹ Isto.

⁷² Isto, str. 192

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, str. 193.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

druge, pak, strane, kako se porođaj na selu, iako očekivan sa nestrpljenjem, pogotovo ako je prvi, smatran "prljavim", porodilja se smešta u najzabitiju prostoriju, podrum, ili neko drugo skrovito mesto, a da ne bi prljala posteljinu, pod nju se stavljaju stare suknje, prljave krpe, ili ponjave, kojim se pokriva stoka. Neretko, seljanka se porođala u štali, među stokom, često i sama. "Zabelila je zora. Zagorka se prevrće po krevetu. (...) Zamučila se je. U jednom momentu ona se reši, ustane junački, ogrne se maramom i pređe dvorište, uđe u štalu. Tamo su goveda mirno preživala. Ona dohvati iz jasala poderan džak, i prostre ga. Poklekne, a glavu nasloni na jasje. Posle nekog vremena jedan jak napon (...) zaplače se dete. Oseti olakšanje. Polako se spušta na džak. Pogleda na male prozore štale: bio je dan. Počeo je hvatati strah! Prvo joj je dete i ne zna kako će ga odvojiti od sebe, čelo joj se orosi znojem. Otvoriše se vrata, na njima se ukaže svekar. Ona se pritaji, zastidi. 'Oh samo da dođe stara', ali dete se zaplače, svekar se osvrne: "Zar već, snajko, ajde nek ti je sa srećom, a šta je? Muško, odgovori ona malaksalo; nek dode Naja. – Tako, dijete, tetoši je stara, da nađemo srp. Svu sam decu od sebe njime odvojila, i vadi ga ispod streje, obrisa ga keceljom. Njime preseče pupak deteta. 'Drži ti pupak, saću ja naći pređu'. Majka drži pupčanu vrpcu, preko prstiju joj curi krv, nešto joj čudno bubnja u slepoočnicama, orosila se znojem, oblila je krv, ona se obeznani – 'Ništa to nije, kaže stara, biće ti lakše, napi se ti samo malo rakije'."78

Osim neuslovnih porođaja, zdravlje seljanke narušavali su brojni, i nestručno izvedeni abortusi, "pobačaji". Vršeni, uglavnom, kod za to "čuvenih" žena u selu, pa čak i samostalno. Nisu bili retki slučajevi da su se takvi pobačaji završavali i smrću porodilje. "Pije se kamfor u ljutoj rakiji... Pije se 'vučja' trava. Ta trava prouzrokovala je mnogo smrtnih slučajeva."79

Koliko je ovo bilo rasprostranjeno svedoči i naređenje Načelstva kruševačkog okruga načelniku ražanjskog sreza, od 18. februara 1919. godine: "Imam izveštaj da se po mnogim mestima bave babičarskim poslom žene koje nemaju nikakvih kvalifikacija za taj rad. Na taj način dovodi se u opasnost život i zdravlje mnogih porodilja i mnogog novorođenčeta, a osim toga daje se široki mah zločinim postupcima za izazivanje preranih porođaja kod neprosvećenih i lakoumnih ženskinja. Da bi se tom zlu što brže i što uspešnije stalo na put, *naređujem* načelstvu da u svom okrugu vrši, na podnet način, najbrižljiviji nadzor u tom pogledu, da na osnovu opštinskih izveštaja vodi u evidenciji sve trudne ženskinje, naročito one koje su van braka zatrudnele, i da im za vremena skreće pažnju na fakat da se o njihovom plodu

78 Isto, str. 194.

79 Isto.

vodi računa, i osim toga da u slučaju svakog pobačaja i svakog nenadležnog mešanja u babičarski posao preduzme sve zakonske mere i prema materi i prema samozvanoj babici."80

Nepismena i neprosvećena seljanka, koja je zbog toga nekad i život gubila, bila je, međutim, nosilac duhovnog života u porodici, a ne njen, pismeniji i prosvećeniji, muž. Vezana za kuću, mnogo više od muža, ona je čuvar narodne medicine, riznice predrasuda, praznoverica, veštica, nečistih sila. Održanje narodne tradicije njeno je delo. Ona sprovodi običaje i u njih slepo veruje, čime je, zapravo, najverniji zaštitnik formalne strane religije, "koja kod prostijeg sveta često zamenjuje i samu veru". Sva važnija pitanja nege i vaspitavanja deteta, budućeg čaveka, koja traže velika fizička i psihička naprezanja, takođe, u isključivoj su skoro nadležnosti majke, koja buduću da je nepismena i neprosvećena, u ovom poslu polazi, prevashodno, od sebe i svoje porodice. "Detetu treba uliti u glavu sve poglede koje ima majka, kuća. I kao što je dete rođeno na priliku svojih roditelja, ono se mora i vaspitavati u duhu svojih roditelja."81

Izuzetan značaj žene u svim oblastima života na selu u Srbiji između dva svetska rata priznavan je kroz brojne i veoma rasprostranjene izreke: "Žena je temelj kuće", "Kuća ne leži na zemlji, već na ženi", "Dobra domaćica podupire tri ćoška kuće", "Više domaćica iznosi iz kuće u kecelji, nego što domaćin unosi sa šestoro kola" i dr.

Mada izuzetna uklopljenost seljanke u sveukupan život na selu pretpostavlja njenu sposobnost da se za sopstvenu slobodu izbori, pa i da je primi, ona je, još uvek, u podređenom položaju prema mužu, "stvorenje niže od njih". Karakteristične su, u tom smislu, izjave jednog broja seljaka o mogućnosti uvođenja prava glasa i za žene: "Neka samo moja žena proba da glasa, ja ću je odmah zaklati... ljuti se starešina jedne velike zadruga. – Gde će i žene da glasaju! – uzbuđuje se drugi. – To ne može da bude nikad! – ograđuje se treći. – Ala će biti batina! Bože ti moj! ... trlja ruke četvrti."82

Smatrajući da je žena dužna da sluša i služi muža, da mu rađa i neguje decu, muškarac u seoskoj porodici na različite načine nastoji da obezbedi pokornost svoje žene. Svoj autoritet, veoma često, održava izuzetno grubim odnosom, i to već od početka bračnog života. "Ako se nova mlada, koja ne zna kakav je red u toj kući, požali mladoženji (noću u vajat) na kakve teškoće, mladoženja je sutradan popsuje pred zadrugarima, te ona nema

80 Istorijski arhiv Niš, Načelstvo sreza ražanjskog, k-1, br. 954, 1919.

81 Isto.

82 Isto, str. 195.

kud, već prione na posao bez roptanja."⁸³ Prebijanje žene je, takođe, veoma raširena pojava na selu, o čemu svedoče i veoma brojne i rasprostranjene izreke: "Ženu i konja treba čovek svakog trećeg dana tući"; "Ako ne biješ ženu četrdeset dana, ona poludi"; "Muž treba da bije ženu, da se zna ko je muška glava"; "Da se žena ne izbije, ona bi preskočila kuću"; "Brata i vola mititi, a ženu i konja tući"; "Muž je gospodar žene, i njegovo je pravo da je tuče".⁸⁴

I dok je grubost muža prema ženi uobičajena, pa čak i "preporučljiva", iskazivanje nežnosti je bilo "sramota". Mladi pečalbar, koji je u pečalbu otišao samo pet dana posle ženidbe, u pismima se, na primer, interesovao za svakog ukućanina, pa čak je i stoku poimenično pominjao, ali ni jednom rečju nije se setio svoje mlade žene. "Svi su se mogli i smeli radovati, ali ne – ni on, ni ona ... Rezil je ... pokazati naklonost." Na taj "rezil" nevesta je, posle drugog pisma, odgovorila vešanjem. "Iznad prazne postelje visila je obešena snaja. U jednoj zgrčenoj ruci bio je zgužvan koverat sinoć prispelog muževljevog pisma, u kome je bilo reči o svima, ali ne i o njoj."⁸⁵

Čvrst sistem vrednosti patrijarhalne porodice, vekovnim uobličavanjem moralnog profila žene, učinio je da žena "ostane rezervisana i diskretna", da ne očekuje nežnost od muža, ali ni da mu je pruža. "Muž i žena, sem seksualnih odnosa, gotovo ni nemaju jedno za drugo naklonosti i ljubavi. Često, čak, žena, i nekoliko godina posle udaje, muža nije smela ni imenom osloviti, kao on nju, već samo sa "ej".⁸⁶ Iskazujući, međutim, poniznost, ona mu je, u pojedinim krajevima, pred gostima ljubila i ruku, a nisu bili retki slučajevi da mu je ona, i u starosti, svlačila odeću i obuću. "Još baba dedi svlači obuću i pantalone, one suknene, usko krojene, što se teško svlače." Naročito surovi prema ženi bili su starešine zadruga, verovatno da bi dali primer. "Muž mi je u kući despota; nikad se sam ne izuva. Uvek neka od žena mora uveče da ga čeka, da ga izuje i opere noge. Ujutru ga ja obuvam", žalila se, na primer, žena starešine zadruga od 36 članova.⁸⁷

Osim u kući, potčinjenost žene na selu mužu, "starešini" i "gospodaru", bila je očita i u retkim prilikama kada su zajedno izlazili van kuće. "Ako čovek sa njom ide, čovek je uvek napred, a žena ostrag. Ako li čovek uđe sa ženom u kafanu, za sebe će poručiti kafu, a za ženu ništa. Ako se negde ide u društvo, na ručak, onda ljudi sednu sa ljudima, a žene ih dvore i donose jelo, pa posle jedu (zasebno)."⁸⁸

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto, str. 196.

⁸⁸ Isto.

Unižena kao ljudsko biće, seljanka je u izuzetno teškom i ekonomskom položaju, pogotovo u porodičnim zadrugama. Često je on gori nego i položaj sluge u toj istoj kući. Primera radi, dok sluga, uz besplatan stan, hranu, obuću, pa ponekad i odela, zaradi i izvesnu sumu novca, koju ne potroši na odelo, već mu, redovno, pretekne, "žena, međutim, u ponekim zadrugama, celog svog veka radi, rađa, vaspitava i neguje decu, i nema prava ne samo da nju zadruga odeva i kupi joj maramu, i drugo što joj treba, nego nema prava da to traži ni za svoju decu. A ona bar nisu samo njena, nego i njenog muža!"⁸⁹

Da bi obukla sebe i svoju decu, žena u zadruzi špekuliše "obeležjem", drži "osobine", trguje živinom, ili se, pak, koristi "mirazom", ukoliko ga je donela.⁹⁰

"Obeležje" je novac, ili dar u bilo kom vidu, kojim svekar dariva buduću snahu o proševini. Kako se taj novac, najčešće, ostavlja ženama na njihovo lično raspolaganje i posle udaje, one ga ili daju pod interes, ili, na primer, njime kupuju žito, pa ga u vreme najveće potražnje prodaju po znatno višim cenama, ostvarujući tako zaradu.⁹¹

U zadrugama je naročito prisutan običaj da za podmirenje svojih, i potreba dece, često i muža, žena koristi prihod od "osobine", koju, najčešće, čine: nekoliko gusaka, ili nekoliko ćuraka, jedna ili dve svinje, nekoliko ovača, ređe june ili krava. Ovu živinu, ili stoku, žena je ili dobila od svekrve, kao dar, prilikom udaje, ili ju je prenela iz roditeljske kuće. Da gajenje krupnije stoke, svinja i goveda, u vidu "osobine" ne bi remetilo odnose među zadrugarima, zbog sumnje da se ona hrani na račun zadruga, vlasnica takve osobine često stupa u ortakluk sa zadrugom. U tom slučaju hrana je zadržana, a priplod se deli na pola. Mnoge, pak, žene drže svoju "osobinu" kod roditelja, a neke u poverljivim domaćinstvima, pod istim uslovom kao i sa zadrugom.⁹²

U kojoj meri su "osobine", zapravo, reakcija žene na njen položaj u seljačkoj kući, kao i na uzajamni odnos nje i muža, pokazuju i slučajevi da "osobinu" drže, na primer, snaha i svekrva, i to u kući u kojoj su još samo: svekar, jedno muško i jedno žensko dete, pošto je snaha udovica. Na pitanje zašto tako radi, snaha je odgovorila: "Meni 'oni' (tj. zadruga) ništa ne daju. Bila sam bolesna, lečila sam se o svom trošku. Decu obuvam i odevam ja! 'Oni' im ništa ne daju!" Na isto, pak, pitanje svekrva je odgovorila: "Treba mi!" I

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, str. 197.

dok je snahina "osobina" posledica njenog, manje-više, stvarnog položaja u zadruzi, dotle svekrvina "osobina" predstavlja više izraz privrženosti "osobini" iz mlađih dana, kada ni ona nije ništa dobijala od svog muža. Iz istih razloga, "osobinu", na primer, poseduje i svekrva, u zajednici sa dva sina i dve snahe, koje, takođe, imaju svoje "osobine".⁹³

Izuzetno značajan izvor ženinih prihoda predstavljala je živina, budući da se novac od "prodaje pileži", najčešće, nije uzimao za opšte kućne potrebe. Ovaj novac uzimala je obično najstarija žena u kući, svekrva, ili najstarija među jetrvama. Nekad je za njega ona kupovala šta svakoj ženi treba, a nekad ga je delila svakoj od njih, u zavisnosti koliko koja ima dece.⁹⁴

Najređu kategoriju ženinih prihoda u porodičnoj zadruzi činio je "miraz", s jedne strane, zato što ga udajom nisu ni donosile, a s druge što je on često korišćen za potrebe zadruge. Međutim, kada je postojao, obično je bio najznačajniji izvor prihoda žene u zadruzi. Kada se miraz sastojao od zemlje ili stoke, sa njim se postupalo kao i sa "osobinama", najčešće se ulazilo u ortakluk sa zadrugom.

Mada je žena "obeležjem", "osobinama", "mirazom" i prodajom živine, zapravo, štedela opštezadružna sredstva, ona je njima, ipak, rušila zadrugu. S jedne strane, sukobljavanjem među zadrugarima, zbog prebacivanja da se iza ovih oblika sticanja prihoda krije nelegalno korišćenje zadrugne imovine, a s druge, zato što su žene u zadruzi, podmirujući na ovaj način potrebe svoje dece, svoje, pa i svoga muža, okupljale i čvršće vezivale svoje uže porodice, koje su, zbog sve većih razlika u potrebama, mnogo teže, odnosno sve ređe ostajale zajedno u porodičnoj zadruzi. "Ali sada, kad jedno dete ide u školu a drugo ostaje kod kuće, jedno puši, a drugo ne, jedno se bavi trgovinom, drugo se interesuje za politiku, kad nevesta mirazom donosi imetak, koji se vremenom uvećava, kad se i ženski radovi individualiziraju – homogenost zadruge se razbija."⁹⁵

Glavna uloga žene, a ne muškarca, u razbijanju porodičnih zadruga na selu, koja je u Srbiji naročito došla do izražaja po završetku Prvog svetskog rata, izražena je tadašnjim opštim vajkanjem: "Podelili se zbog žena nesretnih, bog im sudio". I ovom prilikom, žena je, dakle, osuđivana, jer je upropastila nešto što je bilo dobro, i zato je treba kazniti. Novi uslovi stvoreni ubrzanim prodiranjem kapitalizma na selo nisu uzimani u obzir, a upravo su oni naterali ženu da radi samo u korist svoje najuže porodice.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

U inokosnoj seoskoj porodici, društveni i ekonomski položaj žene nije se bitnije razlikovao od onog u zadruzi, iako se ona, kao privredni subjekt, skoro potpuno izjednačila sa mužem. I dalje, žena je bila potpuno podređena mužu i izložena njegovim grubostima. Takođe, nisu bili retki slučajevi da se muževi, i u inokosnim porodicama, ne staraju o potrebama svoje žene i svoje dece, pa su se žene morale služiti ilegalnom prodajom: živine, jaja, pšenice, kukuruza i sl., prikrivajući to onda na veoma različite načine. Da bi bile pošteđene grubosti i oskudice, žene su se mirile i sa raznovrsnim avanturama svoga muža. "Neka ide kud hoće. Samo neka mene ostavi na miru!", ili: "Štogod je bilo potrebno da ima u kući živ Srbina, imala sam. Nikad me nije mlatio (tukao)."⁹⁶

Sve više radna snaga, žena u inokosnoj porodici skoro da i nije smela biti bolesna, "Odavno sam bolesna. Osećala sam se teško, a bila sam ipak na nogama deset dana dok nisam pala u krevet. Posao u kući, oko dece, oko stoke i u dvorištu, te nema kad ni da se sedne, a kamo li legne. A mi ženske na selu vučemo se ko prebijene mačke i ne smemo da legnemo. Niko nam ne veruje da smo bolesne dokle god mrdamo. A kad legnemo, onda sav posao stane. Tad nas ljudi mnogo više žale kao radnu snagu, a ne kao druga, ženu, majku dece."⁹⁷

S obzirom da je u Srbiji, usled ogromnih ljudskih žrtava u Prvom svetskom ratu, bilo mnogo udovica na selu, neophodno je analizirati i njihov društveno-ekonomski položaj, specifičan u odnosu na ostale žene. Svakako, on je najjednostavniji ako su žene, izgubivši muža, ostale same sa decom, pošto je tada udovica starešina i jedini "gospodar" u kući. U kućama, zadrugama, gde je udovica zajedno sa svekrom, ili, pak, još i sa deverima, pa i stričevima pokojnog muža, njen položaj je, svakako, mnogo složeniji, a time i znatno teži, pogotovo ako je to mlada žena i još sa sitnom decom. "Ona će se požaliti da je posle smrti pokojnog muža niko ne zarezuje, da je niko ništa ne pita, a druge žene postupaju s njom kao sa služavkom. Deca rastu bez roditeljske nege, jer i na njih niko i ne gleda, i 'niko da na njih podvikne'. Niko se ne pita treba li joj što bilo za nju samu, bilo za njenu dečicu."⁹⁸ S druge strane, zadrugari će se, pak, obrušiti na udovicu, ističući: "Nema ništa gore, nego imati posla sa udovicama! Udovica u kući je prava nesreća! Što mlađa, sve grđe! Nikad zadovoljna! Većito se na nešto i nekog žali! Sve im je malo! Uvek

⁹⁶ Isto, str. 198.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto.

im je poneko kriv! I većito ponekog ogovaraju; većito imaju nekom nešto da prišiju. Nema ništa gore nego imati udovicu u kući!"⁹⁹

Iako oprečne, ove dve izjave su, međutim, skoro u potpunosti tačne. Mlada udovica u zadrugi imala je kompleks nezadovoljenih potreba za muškarcem, osećajući se, istovremeno, i nezaštićenom u zajednici, u kojoj imaju prava jedino muševi – muškarci. Otuda su njene većite žalbe na zadrugu, koja joj ne može zameniti muža, ali i stalne žalbe zadruge na udovicu, "koja je naučila da se pokorava samo svome mužu, i kojoj uvek izgleda, da sve ono što joj učine tuđi muševi, ni izdaleka nije ono, što bi za nju učinio njen sopstveni muž"¹⁰⁰.

Zbog obostranog nezadovoljstva, i udovice i zadrugara, udovice su se najčešće delile od zadruge, nekad zato što je udovica smatrala da će tako, uz pomoć svoje rodbine, bolje organizovati svoj život i život svoje dece, što je često pretpostavljalo i novu udaju, a nekad zbog toga što je kod zadrugara, uglavnom jetrva, preovladavalo mišljenje da je bolje da udovica živi sama, sa svojom decom, "a da joj oni pomažu".

Osim što su, u određenju meri, izazivale brže raspadanje seoskih porodičnih zadruga, udovice su, prema rasprostranjenom mišljenju seljaka, najviše doprinosile širenju nemoralna na selu, naročito u prvim posleratnim godinama. Tome su doprinosile i one žene koje su, i po dolasku muševa sa fronta, nastavile sa "slobodnijim" životom iz vremena okupacije. "Posle evropskog rata ostalo je u Kačeru mnogo udovica. Sve one, koje su bile mlade, a nisu se zarodile, vratile su se u rod. Mnoge udovice, primajući invalidsku potporu, odale su se raskošnom životu, živeći sa ljudima koji već imaju ženu – odnosno porodicu. Nešto takav život, a nešto odsustvo muševa za vreme rata uticali su da je 1920. godine u celom Kačeru bilo oko 40 brakorazvodnih parnica – razvoda braka."¹⁰¹

O opštem moralnom padu žena, naročito oštro, govori i načelnik beogradskog okruga, izveštavajući o opštim prilikama u okrugu od aprila do jula 1921. godine: "Moral žena srozao se do krajnjih granica", veli on, podvlačeći "da više ni mati, ni sestra ne uživaju onaj uzvišeni glas, koga uživahu do rata".¹⁰² U oba slučaja, dakle, govori se samo o padu morala kod žena, kao da su muškarci u tome "nevini". Zar jednu udovicu treba više osuđivati za vezu sa muškarcem, koji je već u braku? Očito, i na vanbračni život muškarac-muž, "gospodar", ima veće pravo. U takvim slučajevima

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto, str. 199.

¹⁰¹ Isto, str. 199.

¹⁰² Isto.

žena, dobra mati, posvećivala se deci. "Kako ću mu zabranjivati, kad sam imala mnogo dece. Pa volijem život svoje dece, nego što će on imati još koju ženu."¹⁰³

Žena je, dakle, čuvar kućnog ognjišta. Mnogo je ona u njega uložila da bi ga ostavila. Bezgranična je njena trpeljivost, pogotovo kad su u pitanju deca, "božji blagoslov", čak i onda kada je slaba i nemoćna, kada "krši ruke", uverena da ne može da bude bolje.

¹⁰³ Isto.

Dubravka Stojanović

U senci "velikog narativa": Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka

*Mi moramo ljudski materijal da
kapitališemo ako hoćemo dalje da opstanemo.*

Dr Jovan J. Jovanović, 1905.

Posle procesa modernizacije, koji duže od veka oblikuju savremena društva, često se kao jedan od njihovih najvećih dometa uzima produžavanje životnog veka i poboljšanje kvaliteta života stanovništva. Moderno, individualizirano društvo stavilo je način života pojedinca na mesto jedne od svojih najviših vrednosti, kao meru uspešnosti države i društva. Razvijenost država sve se manje merila njihovom površinom, a sve više standardom njihovih građana. To nije bila samo puka fraza – radilo se upravo o suštini moderne, o stvarnoj promeni prioriteta: od kolektivnog i imperijalističkog sistema vrednosti do novog poretka ideala koji u svoj centar stavlja čoveka, pojedinca.

Promena ideala postala je moguća počevši od poslednjih decenija XIX veka. Proces urbanizacije tekao je, od osamdesetih godina, uporedo sa procesima masovnog opismenjavanja, sa podizanjem stepena kulture življenja i naučnim otkrićima koja će, kao nikada do tada, pomeriti granice moderne medicine. Kombinacija svih tih faktora postepeno je dovela do spoznaje da život i smrt nisu stvar "božije volje", već da je svaki ljudski život neprocenjiva vrednost u čije očuvanje društvo treba da uloži svoju najveću energiju. Razliku između razvijenih i nerazvijenih društava sve je više činio

upravo odnos prema životu i smrti pojedinaca, a produženje životnog veka, smanjenje smrtnosti žena i dece, naročito novorođenčadi, postalo je jedno od ključnih merila razvijenosti.

Prelaz između dva stoleća bio je, i u srpskoj istoriji, vreme promena. Učestale smene ustava i dinamičan život političke elite svedočili su o društvu koje preispituje svoje političke orijentacije, koje traži način da premosti nerazvijenost. Najveći deo svojih mogućnosti elita je uložila u političku modernizaciju i stalne pokušaje da okonča proces, kako se tada govorilo, nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Pitanja razvoja društva bivala su potiskivana pred, kako je izgledalo, većim značajem političkog napretka, a ima dokaza da je elita u nerazvijenosti društva videla garanciju uspešnog ostvarenja njegovih nacionalnih ciljeva¹⁰⁴. U vreme kada su mnoga evropska društva doživljavala dramatične promene koje su omogućile stvaranje modernih, individualiziranih "društava blagostanja", srpsko društvo stajalo je petrifikovano, gotovo nepromenjeno tokom nekoliko decenija koje su prethodile Prvom svetskom ratu. U vremenu najvećih nacionalnih ambicija, koje Dimitrije Đorđević naziva i vremenom balkanskih imperijalizama¹⁰⁵, srpska rukovodeća elita nije kao važnu temu uviđala stanje zdravlja i stopu smrtnosti onih koji u epskom govoru staju u kolektivno ime "nejači" – žena i dece. Nisu nađeni podaci da je ta tema zainteresovala predstavnike političke elite, iako su stručnjaci, lekari, na te probleme redovno ukazivali u svojim stručnim glasilima. Svesni novih prioriteta modernih društava, uticajni lekari podsećali su da, "ukoliko se društvo i država više razvijaju i usavršavaju, u toliko se veća vrednost polaže pojedincu i njegovom životu"¹⁰⁶. Apeli Srpskog lekarskog društva preko njegova dva glasila *Srpskog arhiva za celokupno lekarstvo* i *Narodnog zdravlja* nisu nailazili na odgovarajuću reakciju ni države, ni društva.

Autori koji su pisali za specijalizovane medicinske časopise često su svoje članke počinjali konstatacijom da "naš narod jako opada i fizički i duhovno"¹⁰⁷ i da je "bezuslovan zaključak da se degenerišemo"¹⁰⁸. Njihove svestrane analize godišnjih državnih statistika svedoče o svesti stručne javnosti da je stanje opšte zdravstvene kulture bilo veoma loše i da je, po mnogim parametrima, Srbija delila mesto sa najmanje razvijenim državama u Evropi.

¹⁰⁴ O tome detaljnije u: D. Stojanović, "Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije", u: *Srbija 1804–2004. Tri viđenja ili poziv na dijalog*, Beograd 2005, s.115–149.

¹⁰⁵ D. Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd 1989, s. 55–86.

¹⁰⁶ "Čime je uslovljena telesna razvijenost kod ljudi?", u: *Narodno zdravlje (dalje NZ). Lekarske pouke narodu. Dodatak Srpskom arhivu za celokupno lekarstvo*, br. 2, 1910, s. 31.

¹⁰⁷ "Zdravstvene prilike u Obrenovcu", u: *NZ*, br.4, 1906, s 90.

¹⁰⁸ "Da li degenerišemo?", u: *NZ*, br. 1, 1910, s. 16.

"Srpsko lekarsko društvo" je na to često upozoravalo, dajući tako dokaz sopstvene modernosti. Posebno je važno napomenuti da su tekstove, koji će u ovom članku biti korišćeni, pisali lekari koji su izraživali državne sanitetske statistike. Ta činjenica njihovim člancima daje ubedljivost i stručni autoritet, ali nema podataka da su njihovi zaključci doveli do bitnije promene državne politike u oblasti zdravstva.

U svojim tekstovima autori su tragali za uzrocima određenih demografskih pojava na koje su ukazivale državne statistike. Posebno su izdvajali jedan uzrok opšteg lošeg zdravstvenog stanja: loše stanje zdravlja ženske populacije. Statistički podaci ukazuju na mnoge zabrinjavajuće pokazatelje koji su od "ženskog pitanja" činili poseban problem u Srbiji početkom XX veka, ili, čak, kako je napisao jedan od autora, "goruće pitanje našeg opstanka"¹⁰⁹. Prvi alarmantni pokazatelj bio je kvantitativni odnos među polovima, jer su u varošima Srbije, 1903. godine, na 1.000 muškaraca dolazilo svega 752 žene¹¹⁰. Polna ravnoteža je posebno bila ugrožena u Beogradu, u kome je, na 1.000 muškaraca, dolazila 731 žena. Nešto je bolja bila struktura među seoskim stanovništvom, ali je i tu broj žena bio manji od broja muškaraca, i to sa tendencijom opadanja (1903. bilo je 981, a 1905. 969 žena na 1.000 muškaraca u seoskim sredinama¹¹¹). Taj podatak ukazivao je na stanje koje je bilo suprotno stanju u drugim evropskim zemljama u kojima je broj žena nadmašivao broj muškaraca¹¹², što se objašnjavalo time da muškarci stradaju u ratovima, doživljavaju više nesrećnih slučajeva, više na poslu iscrpljuju organizam i, konačno, iseljavanjem u Ameriku menjaju demografsku ravnotežu¹¹³. U našoj literaturi je mala pažnja posvećena tom fenomenu i kao najvažniji uzrok toj pojavi navođena je činjenica da su gradovi, posebno Beograd, bili imigracione sredine i da su sa sela u gradove uglavnom prelazili neoženjeni muškarci, što je uticalo na demografsku strukturu stanovništva¹¹⁴.

Ne isključujući i taj faktor, ipak je neophodno uočiti i druge pokazatelje koji upućuju na zaključak da su žene u Srbiji živele kraće od muškaraca. Statistike pokazuju da su muškarci prosečno živeli po desetak godina duže od žena, pa je prosečni vek muškaraca 1903. godine u gradovima bio 50,93

¹⁰⁹ Dr. H. Joksimović, "Zdravlje naših ženskinja", u: NZ, br. 4, 1911, s. 70.

¹¹⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1903. godinu, Beograd 1906, s. 43.

¹¹¹ Upredi: Statistički godišnjak za 1903 godinu, s. 43. Statistički godišnjak za 1907. i 1908 godinu, Beograd 1912, s.47.

¹¹² Početkom XX veka u Nemačkoj je bilo 1.032 žene na 1.000 muškaraca, u Austriji 1.035, Engleskoj 1.063, Norveškoj čak 1.060. H. Joksimović, "Zdravlje naših ženskinja", s. 64.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ M. Radovanović, "Demografski odnosi 1815-1914" u: *Istorija Beograda*, 2, Beograd 1974, s. 270.

godine a žena 40,66, dok je na selu taj odnos iznosio 49,69 prema 41,74. godine. Naročito je upozoravajući odnos bio između prosečnog životnog veka razvedenih stanovnika gradova, jer su u toj populaciji muškarci živeli prosečno 49,71 godinu, a žene svega 35,22¹¹⁵, što se objašnjava teškim životom koji su vodile razvedene, samohrane majke. Taj odnos nije se menjao do 1908, što je godina za koju je poslednji put objavljena državna statistika pred Prvi svetski rat¹¹⁶. Ti podaci jasno pokazuju da je u Srbiji, suprotno stanju u drugim evropskim državama, žensko stanovništvo umiralo u mlađem dobu od muškog, što je jasan pokazatelj da imigraciona priroda gradskog stanovništva nije dovoljno objašnjenje činjenice da je u Srbiji postojala polna neravnoteža.

Rešenje pitanja polne neravnoteže dobija jasnije konture kada se uzme u obzir uzrast u kome je dolazilo do razlike u smrtnosti između muškaraca i žena. Statistike pokazuju da su do puberteta više umirala muška deca (što je bilo i evropsko iskustvo), ali da posle vremena puberteta počinje period veće smrtnosti žena. Tako je u periodu od 1902. do 1906, na 100 muških beba mlađih od jedne godine, umrlo 86 ženskih; na 100 neoženjenih muškaraca (računa se da je to vreme do 17. godine) umirale su 93,61 devojke, da bi na 100 oženjenih muškaraca umrlo 116 udatih žena (populacija iznad 15 godina)¹¹⁷. Državne statistike pokazuju da se broj umrlih žena naglo povećava u periodu od 11. do 15. godine života, kada je na 76 umrlih momaka u gradovima dolazilo 114 umrlih devojaka, dok je na selu taj odnos bio još izraženiji, pa je na 831 umrlog muškarca dolazilo 1.270 umrlih žena¹¹⁸. Ti podaci jasno govore o tome da je problem ženske smrtnosti bio direktno povezan sa njihovom polnom zrelošću, tj. sa zdravstvenim problemima koji su proisticali iz trudnoće, rađanja i perioda majčinstva. Autor teksta "Zdravlje naših ženskinja", posebno je upozoravao da kod "kulturnih naroda" žene žive duže od muškaraca jer su, kako je pisao, životni uslovi takvi da "omogućavaju ženskoj da se bolje sačuva od nepogoda životnih, one žive u izvesnoj zavetrini od velike borbe za opstanak", dok je "praktičnom primenom savremenih napredaka i otkrića u medicinskoj nauci" bitno smanjena smrtnost na porođaju¹¹⁹.

Smrt na porođaju bila je jedan od najčešćih uzroka skraćivanja životnog doba žena. Tačno je da je broj umrlih na porođaju opadao (1894, od

¹¹⁵ Statistički godišnjak za 1903. godinu, s. 176.

¹¹⁶ 1908. godine, prosečna starost muškaraca u varošima bila je 50,23, a žena 41,19. Statistički godišnjak za 1907 i 1908. godinu, s. 138

¹¹⁷ H. Joksimović, "Zdravlje naših ženskinja", s.67.

¹¹⁸ Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu, s. 171.

¹¹⁹ H. Joksimović, "Zdravlje naših ženskinja", s. 68.

ukupnog broja umrlih žena, na porođaju je umrlo 8,24 odsto, dok je 1903. umrlo 6,10 odsto, a 1908. 5,24 odsto), ali je taj broj, u odnosu na evropske prilike, i dalje ostajao veoma visok. Kada se analiziraju statistike, posebno postaje upadljivo da je veoma velika razlika bila u procentu umrlih na porođaju u gradu Beogradu i svim drugim okruzima po Srbiji. Dok je u periodu od 1899. do 1908. prosečno u Beogradu procenat umrlih na porođaju od ukupnog broja umrlih žena iznosio 1,78, u valjevskom okrugu taj je procenat bio mnogostruko veći. Zbog toga dajemo pregled stanja u nekim okruzima Srbije od 1899. godine do 1908.¹²⁰

okruzi	1899.	1900.	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.	%
Beogradski	7,90	13,94	11,00	8,28	12,86	9,21	8,37	5,90	5,99	5,49	8,89
Valjevski	8,68	8,74	9,71	5,57	7,16	8,80	6,88	7,42	7,51	5,31	7,58
Vranjski	6,06	5,49	6,60	5,88	6,59	6,22	6,23	7,87	7,27	7,79	6,60
Kragujevački	6,14	5,69	5,98	4,84	5,11	5,43	5,24	6,01	5,41	5,11	5,50
Krajinski	6,64	9,93	6,87	7,60	8,27	7,99	7,44	6,01	7,42	6,67	7,48
Kruševački	7,20	7,88	7,21	6,09	8,77	6,98	7,18	8,04	5,42	5,38	7,01
Moravski	7,88	5,78	5,84	4,00	6,25	6,78	5,22	8,24	7,46	4,65	6,21
Niški	3,33	4,21	3,95	4,90	3,61	6,43	4,82	5,15	4,25	4,91	4,56
Smederevski	10,10	9,12	6,54	9,21	8,70	5,92	4,92	5,57	4,35	5,28	6,97
Užički	11,09	9,29	8,51	6,03	6,71	8,48	8,60	5,71	9,90	6,49	8,08
Grad Beograd	2,90	0,95	3,13	-	1,44	2,97	1,32	1,14	1,47	0,78	1,78
Po varošima	3,38	3,29	3,42	3,15	2,50	3,94	2,32	2,94	2,95	2,66	3,05
Po selima	6,62	7,53	7,30	6,19	6,68	7,37	6,32	6,64	6,64	6,39	5,58

Nije beznačajan ni podatak da su od ukupnog broja žena umrlih na porođaju, u periodu od 1904. do 1908, njih 92,66 odsto bile žene zemljoradnika, što je bio veći procenat od ukupnog procena zemljoradnika u stanovništvu (87,5 odsto). Ti podaci pokazuju da najvažniji uzrok smrtnosti na porođaju treba tražiti u uslovima u kojima su se porođaji odvijali, jer su gradski uslovi zaštite zdravlja bitno smanjili smrtnost.

Zanimljivi mogu biti i podaci koji govore o smrtnosti na porođaju (1908. godine) u različitim životnim dobima¹²¹.

Okruzi	Do 20 god.	20-21	21-22	22-23	23-24	24-25	25-26	26-30	31-35	36-40
U gradovima	10,34	-	-	6,90	10,34	6,90	27,59	27,59	10,34	-
Na selu	8,03	3,04	5,64	4,77	5,86	9,33	25,81	14,53	18,44	3,9
Ukupno	8,16	2,86	5,31	4,90	6,12	9,18	25,92	15,31	17,96	3,67

Iz priloženog se vidi da je veliki procenat smrtnih slučajeva bio među porođajama mlađim od 20 godina (8,16 odsto), i da je procenat smrtnosti naglo rastao kod porođaja starijih od 26. godina. Iako nemamo analize koje bi ukazale na uzroke povećane smrtnosti u tim uzrastima, može se pretpostaviti da je najveći broj žena rađao u uzrastu do 20 godina, pa je, samim tim, i procenat smrtnosti bio uvećan. Ne treba, doduše, isključiti ni činjenicu nedovoljne fizičke zrelosti u tom uzrastu, jer je zakonom bilo predviđeno da se devojke mogu udavati od svoje 15 godine, pa se zbog toga jedan od razloga može tražiti i u fizičkoj slabosti mladih porođilja. Drugi podatak koji govori o naglom povećanju smrtnosti posle 26 godine, svedoči najverovatnije o činjenici da su u pitanju bili učestali, mnogostruki porođaji i da su iscrpljena tela žena starijih od 26 godina gubila bitku. Te žene su često bile bolesne, najčešće od rahitisa i tuberkuloze, što je na porođaju dovodilo do fatalnog ishoda. Ipak, najčešći uzrok bili su nehigijenski uslovi. Takvo stanje vladalo je svuda u Evropi tokom XIX veka, gde su infekcije tokom porođaja bile najčešći uzrok smrtnosti. Ipak, u Evropi su se uslovi znatno poboljšali tokom druge polovine veka. Smrtnost na porođaju bila je bitno smanjena zahvaljujući činjenici da se sve veći procenat porođaja počeo odvijati, bilo u bolnicama ili kod kuće – uz pomoć lekara. Medicinska otkrića kao što su anestezija, razni antiseptički metodi, novi hirurški šavovi i, možda na prvom mestu, carski rez, smanjili su smrtnost na porođaju u razvijenim zemljama na oko 2 odsto¹²².

Kada je reč o uzrocima visoke stope smrtnosti na porođaju u Srbiji na prelomu XIX i XX veka, može se, i bez opsežnijih istraživanja, zaključiti da je su najčešći uzrok te pojave činili loši uslovi u kojima se porođaj odvijao. O tome je, za međuratni period, već pisao Momčilo Isić¹²³, ali su te činjenice bili svesni i lekari početkom veka, pa su u više navrata, u časopisima koji su im bili na raspolaganju, opisivali uslove koje su viđali, naročito prilikom porođaja na selu. Opisujući u časopisu *Narodno zdravlje* uobičajene uslove, jedan učitelj je ovako pisao: "U kući je povećani broj ukućana i ona se (buduća majka) mora od njih sklanjati. Za to ide na polje, gde se često puta pod vedrim nebom, na jakom mrazu i snegu rastavlja s 'bremenom'. U dobu najvećih muka ona mora da ciči (ne sme glasno da kuka) te da je ne bi niko opazio ni čuo. I što je najvažnije tada se obično oko nje niko ne nalazi. Stojeći dupke (tako rađaju sve seljanke i mnoge varošanke) pri porođaju, dete pada

¹²² G. Duby, M. Perrot, *Histoire des femmes*, 4, Paris 1991, s. 359.

¹²³ M. Isić, "Žene u seoskoj porodici u Srbiji između dva svetska rata", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žena kao merilo modernizacije*, Beograd 1996, s.183-200.

¹²⁰ Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu, s. 204.

¹²¹ Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu, s. 201.

na teme te ako pod bude potvrdi odmah se ugruva. Sad joj se (tek pošto dete zakmeči) nađe čovek ili koja od žena u pomoć, te prihvate dete kome čim *stignu* preseku i vežu pupak, zaperu ga *hladnom vodom* i poviju u pelene. Nesrećna porodilja ovim *najsrećnijim aktom* postaje za dotičnu kuću pogana, gadna, nečista, za to je domah meću u kakav ćor-budžak gde joj, kao psetu prostru *malo slame ili nečiste, pocepane i bačene haljine*, a već je ona sama (čim je osetila da će da rodi) obukla najgoru košulju i opasala najgoru zavijaču, koju je odavno bacila, te su kokoške na njoj nosile ili se mačke macile. Tako u tom ćorbudžaku (koji je bez dovoljno svetlosti), na hladnoj zemlji, na nečistoj postelji, u nečistim haljinama, u opšte: u celokupnoj nečistoći, mora prebivati porodilja 40 dana. Naravno ona neće sve to vreme preležati, već će se *trećeg dana dići i latiti se redovnog poslovanja*. Za to vreme ona mora imati naročito ložicu i naročitu kalenicu iz koje će jesti i koju za to vreme 'ne valja' nikako prati. Pored tog ni jedna porodilja za ciglo 40 dana ne sme da okusi vodu, a sme *da pije rakiju, koliko hoće*" (*sve podvučeno u originalu*)¹²⁴.

Kada se analiziraju statistike koje govore o najčešćim uzrocima smrti u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, lako se mogu uočiti kontroverzni podaci o, može se reći, epidemiji tuberkuloze. Srbija je, po broju obolelih od tuberkuloze, spadala u mediteransku, ili tačnije, istočno-mediteransku zonu koja je ovom bolešću bila najviše pogođena (2,01 do 4,56 promila stanovnika obolelih od tuberkuloze). Po evropskim statistikama, u Beogradu je bilo više smrtnih slučajeva od tuberkuloze nego u Rimu, Napulju, Palermu, Marseju, Budimpešti, Beču, Barseloni, pa je glavni grad Srbije spadao u grupu gradova sa najvećim brojem smrtnih slučajeva, kao što su Bukurešt, Sofija, Atina, Solun, Madrid, Lisabon, Porto i Pariz¹²⁵. Ta bolest nalazila se na drugom mestu među uzrocima smrtnosti (odmah iza zapaljenja pluća), sa prosečnih 13 odsto od svih smrtnih slučajeva tokom čitave decenije pred Prvi svetski rat¹²⁶. Upadljivo je da je, na globalnom nivou, tuberkuloza dvostruko veći broj života odnosila u gradovima nego u selima (22,13 odsto prema 10,40 odsto, u Beogradu čak 28,02 odsto svih smrtnih slučajeva¹²⁷), ali je još upadljivije da je upravo u selima od te bolesti umirao veći broj žena nego muškaraca. U periodu od 1904. do 1908, žene su činile prosečno 14,65 odsto, a muškarci 11,34 odsto umrlih od tuberkuloze od ukupnog broja umrlih¹²⁸. Pritom, svih

tih godina je na selu procenat umrlih žena od tuberkuloze bio veći od procenta umrlih muškaraca¹²⁹.

Uzrok smrti	U gradovima			U selima		
	m	ž	ukupno	m	ž	ukupno
tuberkuloza	21,90	21,16	21,57	9,53	13,92	11,77

Jedino je sličan odnos važio još za "nervne bolesti", koje u statistika-ma nisu bile jasnije definisane. Upozoravajući na dramatičnost "ženskog pitanja", poznati lekar Hranislav Joksimović je zaključivao da "ženskinje u Srbiji ima da se bori sa mnogim nedugama i teškoćama, da je njemu borba teška i gorka, da je ono primilo na sebe veliki teret, pod kojim stenje, lomi se i pada, da je ono toliko preopterećeno poslovima da ne može na svoja slaba leđa da primi i nosi i onda i rano precvati i rano umire i više umire od muških. Naše ženskinje na selu je neka vrsta belog roblja"¹³⁰.

Drugi veliki problem koji je brinuo tadašnje lekare bila je visoka stopa smrtnosti odojčadi i male dece. Godišnje statistike su pokazivale da je oko četvrtine živorođene dece umiralo u prvoj godini života. Podaci za 1903. godinu pokazuju da je u Srbiji umrlo 26,3 odsto dece u prvoj godini života i to 15,3 odsto od živorođenih¹³¹. Taj procenat mogao se porediti samo sa onim iz nekih nemačkih grofovija i Rumunije, dok je u većini razvijenijih zemalja Evrope on bio niži: u Švajcarskoj 13,2 odsto, Francuskoj 12,2 odsto, Danskoj 11,4 odsto, Švedskoj 10,4 odsto, Norveškoj 7,5 odsto, Irskoj 9,6 odsto¹³². Slični odnosi zadržani su i do 1908. godine, kada je u Beogradu na 100 živorođenih umrlo u prvoj godini života 22,2 deteta, u Moskvi 35,6, Bukureštu 21,7, Beču 18,3, Briselu 17,4, Parizu 10,3, Cirihi 9,5¹³³. Zabrinjavajući su bili i brojevi koji su govorili o tome da su na srpskom selu od ukupnog broja umrlih, deca do jedne godine činila 27,2 odsto, dok su deca do 2 godine starosti iznosila 37,1 odsto od ukupnog broja umrlih¹³⁴. Pritom, podaci pokazuju da je smrtnost male dece na selu bila viša nego u gradu. Procenat umrle dece mlađe od 6 godina u gradu (od ukupnog broja umrlih) iznosio je 37,0 odsto, a na selu 49,9 odsto¹³⁵.

¹²⁴ St.M.M, uč, "Kako nas rađaju", u: NZ, br.12, 1902, s. 281-282.

¹²⁵ J-L. Pinol, *Histoire de l' Europe urbaine, II*, Paris 2003, s. 93.

¹²⁶ *Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu*, s. 154.

¹²⁷ Isto, s. 181.

¹²⁸ Isto, s. 178.

¹²⁹ Isto, s. 153.

¹³⁰ H. Joksimović, "Zdravlje našeg ženskinja", s. 71-72.

¹³¹ *Statistički godišnjak za 1903. godinu*, s. 758.

¹³² Isto, s. 758.

¹³³ *Statistički godišnjak za 1907 i 1908. godinu*, s.1068.

¹³⁴ *Statistički godišnjak za 1903. godinu*, s. 173.

¹³⁵ Isto, s. 187.

Izuzetno su bili loši oni pokazatelji koji su govorili o smrtnosti dečaka i devojčica u periodu od 1888. do 1908. godine. Iz tih podataka se vidi da se stopa smrtnosti nije bitno menjala u toku tih dvadeset godina, iako su, upravo u to vreme, u evropskim državama počele da se primenjuju otkrića Koha i Pastera, čime će smrtnost od tifusa, kolere i difterije biti veoma smanjena, ako ne i ukinuta u Zapadnoj Evropi početkom XX veka¹³⁶. Higijenske prilike u Srbiji bile su glavni uzrok smrti odojčadi, kako na porođaju, tako i u prvim mesecima života, zbog davanja nedovoljno higijenske hrane. Podaci pokazuju da je 1888. godine od 10.000 živorođene dece prvu godinu preživljavalo njih 8.529¹³⁷, dok je 1908. godine taj broj bio još manji – 8.364¹³⁸. Visoka stopa smrtnosti i dece starije od godinu dana dovodila je do toga da je (1905. godine) na 10.000 dece preminulo još 1.000 do uzrasta od 5 godina (do pete godine je 1905. godine preživljavalo 7.214 deteta, od 10.000 živorođenih). Budući da se stope smrtnosti nisu bitno menjale u periodu od 1888. do 1908, može se pretpostaviti da se u generaciji rođenih sredinom prve dekade XX veka (koji nisu obuhvaćeni statistikama pre Prvog svetskog rata) zadržao sličan odnos koji je, u stvari, značio da je u Srbiji do 16. godine preživljavala samo polovina živorođene dece (1891. godine taj broj iznosio je 5.831 od 10.000)¹³⁹, što je bilo više nego upozoravajuće.

Podaci su bili alarmantni, pa su poznati lekari u stručnim časopisima često ukazivali na uzroke te pojave. Sanitetski izveštaji pokazivali su da su uzrok skoro polovine svih smrtnih slučajeva male dece bile bolesti sistema za varenje, odnosno da je razloge trebalo tražiti u načinu života i ishrani, tj. u higijenskim navikama. Lekari su konstatovali da je veoma mali broj dece dojen, jer su majke iz boljestojećih kuća odbijale da doje svoju decu, dok su žene iz siromašnijih slojeva bile prinuđene da rade po čitav dan, pa nisu bile u mogućnosti da se posvete potomstvu¹⁴⁰. Stručni časopisi zaključivali su da je najvažniji uzrok smrtnosti bila loša i pokvarena hrana, a da se na drugom mestu nalazila nečistoća i loš kvalitet stanova u kojima je živeo veliki broj ljudi, zbijen u jednoj sobi¹⁴¹. Loši uslovi života dovodili su i do bržeg širenja zaraza, naročito onih koje su pogađale disajne puteve, pa su se ta oboljenja (zapaljenje pluća, na prvom mestu) nalazila odmah iza oboljenja organa za varenje na listi uzročnika smrti kod dece. Lekari su upozoravali i da je čest uzrok smrtnosti bila nedovoljna briga roditelja, kao i činjenica da su roditelji

¹³⁶ J-L. Pinol, *Histoire de l' Europe urbaine*, s. 130.

¹³⁷ *Statistički godišnjak za 1903. godinu*, s. 210.

¹³⁸ *Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu*, s. 218.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ "Umiranje dece", u: *NZ*, br. 11, 1903, s. 270.

¹⁴¹ Isto, s. 271.

zbog dečijih bolesti veoma retko pozivali lekara, jer se mislilo da je "normalno da dete umre, Božja volja"¹⁴².

Svi su upozoravali na veću smrtnost među decom razvedenih roditelja, koja zbog toga što su im majke bile prinuđene da rade, "uglavnom ne dožive drugu godinu"¹⁴³. Pisali su i da je smrtnost među sirotinjom bila daleko veća, navodeći kao razloge ravnodušnost, nebrigu, nečistoću i činjenicu da su majke, da bi mogle da rade, bile prinuđene da ostavljaju novorođenu decu onoj nešto starijoj na brigu¹⁴⁴. Upozoravalo se da se u drugim državama "čovjek ceni kao najveći kapital" i da one ulažu veliku brigu u negovanje vanbračne i siromašne dece, dok u Srbiji takva briga nije postojala. Poznati lekar Jovan J. Jovanović je apelovao: "A baš u našoj maloj državi je svaki čovek potreban. Mi bez nužde gubimo godišnje nekoliko hiljada dece, koja se mogu bez velike muke spasti i biti zdravi i dobri građani. Šta nam vredi naša čuvena plodnost, kad je dokazano da jedva 40 od 100 bračne dece doživi 14-tu godinu; kod nas ima krajeva, gde više umre, nego što ih se rodi; kad ima prilika da se iz naroda ne može rekrutovati samo za to, što je čitava jedna godina, čitavo jedno koleno još u ranom detinjstvu izumrlo. Mi moramo ljudski materijal da kapitališemo ako hoćemo dalje da opstanemo"¹⁴⁵. Ovim apelom on je želeo da podrži inicijativu za osnivanje sirotišta za malu decu (postojalo je sirotište za decu stariju od 6 godina), koje, u čitavoj Evropi, do tog vremena nisu obrazovale samo Srbija i Crna Gora, dok je, kako autor navodi, Bugarska to učinila među poslednjima, 1900. godine¹⁴⁶.

Pored visoke stope smrtnosti odojčadi i male dece, zabrinjavajući su bili i podaci koji su svedočili o lošem zdravstvenom stanju učenika. Sistematski pregledi đaka redovno su rađeni i na osnovu njih su pravljene statistike koje su, kao i u prethodnim slučajevima, davale zabrinjavajuće rezultate. O tome najbolje govori predavanje koje je školski lekar Treće beogradske gimnazije održao na roditeljskom sastanku u novembru 1908. godine. On je izložio da su, prilikom sistematskog pregleda, analizirani konstitucija učenika, iskrivljenost kičme i stanje zuba. Pregled je pokazao da je među đacima svih 8 razreda gimnazije (od 10 do 19 godina) 32 odsto bilo slabe konstitucije (slabo razvijene kosti i grudni koš, loše uhranjeni, slab mišićni sastav i kriva kičma), 32 odsto dobre, 25 odsto osrednje (prilično razvijene kosti, slabo uhranjeni sa slabim mišićnim sastavom) i svega 11 odsto vrlo dobre konstitu-

¹⁴² Isto, s. 272.

¹⁴³ Dr. L. Lazarević, "Pojam, zadaća i sredstva za negovanje dece", u: *NZ*, br.1, 1900, s.5.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Jovan. J. Jovanović, "Materinsko udruženje", u: *NZ*, br.1, 1905, s. 5.

¹⁴⁶ Isto.

cije (pravilno i lepo razvijeni, sa dobro razvijenim grudnim košem i jakim mišićima). Ispitivanja kičme su pokazala da je 40 odsto đaka ove gimnazije imalo iskrivljenu kičmu i, na kraju, da je 70 odsto njih imalo kvarne zube¹⁴⁷. Pored tih zdravstvenih problema, školski lekar je naveo da je "kod vrlo mnogo dece" našao uvećane i otečene krajnike, slabe mišiće, visoko zastupljenu malokrvnost, slabo razvijena pluća koja dovode do "srazmerno uzanog grudnog koša i površnog disanja"¹⁴⁸. Lekar je posebno naglasio da su tri četvrtine dece pri pregledu bila neoprana i u nečistom i neopranom rublju¹⁴⁹.

O sličnim rezultatima govorile su i statistike napravljene u većem broju gimnazija i srednjih škola u Srbiji 1908. godine. Ti podaci pokazuju da je stanje zdravlja srednjoškolaca bilo najlošije u Beogradu, gde je 40 odsto učenika bilo slabe konstitucije, 29 odsto srednje i 32 odsto vrlo dobre. Zanimljivo je da su postojale upadljive razlike između tri beogradske gimnazije. U Prvoj gimnaziji bio je veći broj đaka vrlo dobre konstitucije (229) od onih sa slabom (87), dok je u Drugoj gimnaziji stanje bilo obrnuto, pa je mnogostruko bio veći broj slabo razvijenih đaka (396) od onih koji su dobili ocenu vrlo dobar (79). Nema jasnih pokazatelja koji su bili uzroci takvom stanju, ali se može pretpostaviti da su u Prvu beogradsku gimnaziju išli đaci iz centralnih i najbolje stojećih delova grada. U gradovima u unutrašnjosti Srbije stanje je bilo nešto bolje, pa je najveći broj đaka spadao u srednje razvijene (41 odsto), nešto manje je bilo onih vrlo dobro razvijenih (33 odsto), dok je bilo najmanje onih slabo razvijenih (26 odsto)¹⁵⁰. Da bi se te brojke bolje razumele, u istom broju *Narodnog zdravlja* dati su podaci o stanju konstitucije đaka u nemačkim školama, po kome je srednjeg sastava bilo 52 odsto, dobrog 43,4 odsto, a slabog svega 5 odsto¹⁵¹. Ti podaci korišćeni su u analizama lekara koji su upozoravali na loše stanje zdravlja stanovništva u Srbiji i apelovali da "uopšte ne stojimo ni malo dobro sa narodnim zdravljem i da smo u tome pogledu kako koje godine sve gore"¹⁵².

Pomenuti školski lekar pokušavao je da nađe uzroke tako lošem stanju zdravlja mladih. Kao najvažniji uzrok lošeg stanja zdravlja u Beogradu naveo je nezdrave stanove, zaključivši da "u Beogradu gotovo i nema zdravih stanova, pa nije ni čudo da su nezdravi stanovi jedan od najglavnijih uzroka slabosti beogradskih stanovnika", posebno zbog toga što, kako kaže, većina beogradskih stanova oskudeva u svetlosti i čistom vazduhu, dok u

¹⁴⁷ Dr Miloš Đ. Popović, "Za đачko zdravlje", u: NZ, br. 1, 1909, s.2.

¹⁴⁸ Isto, s. 3.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ "Statistika telesnog sastava đaka srednjih škola u Srbiji", u: NZ, br. 4, 1909, s. 98.

¹⁵¹ "Telesni sastav đaka u nemačkim školama", u: NZ, br. 4, 1909, s. 100.

¹⁵² Dr Miloš Đ. Popović, "Da li degenerišemo?", u: NZ, 1, 1910, s.

većini njih vlada vlaga¹⁵³. Molio je roditelje da se odreknu jedne od loših navika stanovanja, a to je "da se spava u najgoroj, najmanjoj i najmračnijoj sobi a da najbolju sobu namesti i zatvori i upotrebi je samo od praznika do praznika za goste"¹⁵⁴. Kao druga dva uzroka lošeg stanja školski lekar je navodio "neuputnu i nedovoljnu ishranu" i nedovoljnu higijenu.

Stručni časopisi upozoravali su na još jedan od uzroka slabog zdravstvenog stanja učenika – na korišćenje alkohola. Podstaknuti stavovima svetske medicine, srpski lekari su na svom godišnjem skupu doneli odluku da je "svaka upotreba alkoholnih pića kod dece potpuno nepotrebna i štetna"¹⁵⁵. Takva rezolucija bila je posledica ispitivanja obavljenih u školama, koja su pokazivala da među đacima ima alkoholizma i da "nastavnici posle slava po tri dana ne mogu da rade sa decom zbog mamurluka đачkog"¹⁵⁶. Kako je objavljeno u *Narodnom zdravlju*, na osnovu ispitivanja nastavnika, veliki broj đaka je stalno ili povremeno konzumirao alkoholna pića¹⁵⁷.

	Ko nije nikada pio nikakvo piće	Ko pije samo po kadšto (praznikom)	Ko je pio rakije i konjaka	Ko često ili redovno pije
%	3,2%	71,5%	39%	26,2%

Pored navedenih problema sa srednjoškolcima, početkom XX veka pojavio se jedan novi fenomen – đачka samoubistva. Dnevna štampa je o tome mnogo pisala, a uvodni tekst posvećen toj temi napisao je i Jovan Danić, urednik *Narodnog zdravlja*. Svoj članak počeo je sledećim rečima: "Ove godine desilo se u Beogradu više slučajeva samoubistava kod đaka, tako da je javnost progovorila nekoliko reči o toj žalosnoj pojavi, koja jezovitom podmuklošću preti da se pretvori u jednu tešku zarazu"¹⁵⁸. Kada se pogledaju državne statistike do 1908. godine, zaista se može pratiti ozbiljan porast samoubistava u vremenu od 1898, kada je, bar po raspoloživim podacima, u Srbiji bilo izvršeno ukupno 130 samoubistava, do 1907. godine, kada je počinjeno 204 samoubistva. Posebno je upadljivo da se broj samoubistava u gradovima u tom razdoblju skoro udvostručio – sa 27 na 42. Podaci su bili posebno zabrinjavajući u Beogradu, gde je 1894. godine bilo izvršeno 9, a 1906. 18 samoubistava. Da je samoubistvima bilo više pogođeno gradsko

¹⁵³ Dr Miloš Đ. Popović, "Za đачko zdravlje", s. 3.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Dr Miloš Đ. Popović, "Za đачko zdravlje", u: NZ, br.2 1909, s. 37.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Jovan Danić, "Đачka samoubistva", u: NZ, br. 11, 1909, s. 233.

stanovništvo svedoči i "profesionalna struktura" samoubica, gde su, recimo, činovnici činili 9,77 odsto samoubica, iako su oni činili svega 2 odsto ukupnog stanovništva. Država je pokušala da vodi statistiku uzroka koji su pokrenuli pojedince na taj čin, pa se na prvom mestu nalazila dugotrajna bolest, na drugom nastup ludila, zatim nepoznati i drugi uzroci. U najvećem broju slučajeva, naročito na selu, samoubistva su bivala izvršena vešanjem.

Podatak koji privlači posebnu pažnju u statistikama je onaj koji potvrđuje novinske napise o porastu ove pojave među mladima¹⁵⁹.

godina	Muški od 11-15 god.	Ženski od 11-15 god.	Muški od 16-20 god.	Ženski od 16-20 god.
1899	3	1	8	4
1900	5	1	8	8
1901	4	1	7	10
1902	2	1	10	10
1903	5	1	8	3
1904	5	1	22	12
1905	5	2	10	11
1906	4	2	21	13
1907	5	4	15	15
1908	8	4	19	12

Iz ovih brojeva se vidi da je do najvećeg porasta broja samoubistava došlo među mladima, a posebno među ženskom populacijom. Taj fenomen potvrđuju i statistike koje su beležile broj samoubistava po bračnom stanju, a koje pokazuju ubedljiv porast samoubistava kako među neudatim, tako i među udatim ženama¹⁶⁰.

Godina	Neudate žene	Udate žene
1899	3	29
1900	8	31
1901	9	28
1902	8	33
1903	3	23
1904	12	30
1905	12	36
1906	12	37
1907	16	54
1908	13	47

¹⁵⁹ Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu, s. 1037.

¹⁶⁰ Statistički godišnjak za 1907. i 1908. godinu, s. 1036.

I štampa i stručni časopisi pokušavali su da se bave uzrocima ove pojave. Najčešće se osuđivao "moderni život", koji se sve više "udaljuje od onog mirnog, patrijarhalnog doba, koje mnogi tako rado nazivaju 'staro dobro vreme'". Objašnjavalo se da je život postao mnogo brži i naporniji i da slabiji organizmi tome lako podležu. Govorilo se i o modi i o tome da je širenje smoubistava među đacima postalo sugestivno. Posebno se razmatrala mogućnost da je moderno doba promenilo odnos prema uspehu, pa loše položen školski ispit predstavlja kao jedan od razloga samoubistava¹⁶¹. Bez preciznijih podataka danas je teško utvrditi razloge ove pojave, ali zanimljivo je da i statistike pokazuju da je broj samoubistava u maju i junu bio upadljivo veći nego u drugim mesecima u godini.

Poslednji test koji su maloletni građani prolazili bio je lekarski pregled pred regrutacionom komisijom. Regrutacija za vojsku vršena je "ranije sa 20 godina, ali se zbog velikog broja nesposobnih moralo povećati na 21 godinu", pa "nećemo pogrešiti ako odatle izvedemo zaključak da se i zdravlje i telesna razvijenost u našem narodu morala smanjiti i pogoršati, dakle da uopšte ne stojimo ni malo dobro sa narodnim zdravljem i da smo u tome pogledu kako koje godine sve gore"¹⁶². Izveštaji regrutacionih komisija bili su neka vrsta poslednjih sistematskih pregleda i, kao takvi, dali su veoma zabrinjavajuće rezultate. Tokom poslednje decenije pred Prvi svetski rat prosečno 32 odsto regruta bilo je privremeno ili stalno nesposobno¹⁶³. Kriterijum na osnovu kojeg je utvrđivana sposobnost za vojsku bio je preuzet iz francuske vojske, koja je koristila kriterijume doktora Pinjea, gde su se poredili visina tela, obim prsa i težina. Rezultati komisija bili su zabrinjavajući: gotovo trećina svih regruta nije imala potrebne fizičke osobine. Vojni lekar Miloš Popović je u *Narodnom zdravlju* čak izneo podatak da je među varošanima čak 70–90 odsto bilo privremeno nesposobnih za vojsku, dok je među seoskom populacijom taj procenat iznosio 20–40 odsto¹⁶⁴. Vojni lekari su te procenat stavljali u kontekst opšteg zdravstvenog stanja stanovništva, pa su dolazili do ovakvih analiza: "valja imati na umu da je do dvadeset prve godine gotovo polovina pomrlo, da je od te polovine ostalo trideset od stotine privremeno nesposobno, dakle da je sa svim slabog sastava i da je oko 10 od stotine stalno nesposobno za vojnu službu. Dakle, da od prilike samo svako drugo muško dete dolazi na regrutaciju, a od njih opet samo svako drugo postane sposoban vojnik, a od ovih su manje od polovine samo snažni ljudi i

¹⁶¹ Isto, s. 235.

¹⁶² Dr M. Popović, "Da li degenerišemo?", s. 16.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Dr M. Popović, "Privremeno nesposobni", u: *NZ*, br.6, 1909, s. 132.

vrlo dobrog sastava. Znači, kad bi narodno zdravlje stajalo kako treba mesto 1 vojnika mogli bismo imati ako ne 3, a ono bar 2"¹⁶⁵.

Uprkos svim apelima "Srpskog lekarskog društva" i najpoznatijih lekara tog vremena, kao što je već rečeno, problem lošeg zdravstvenog stanja žena i dece nije stigao do najviših državnih institucija početkom XX veka. To pitanje ostalo je u senci politike, u senci priprema za velike ratove koji su, od 1912. do 1918. godine, promenili mapu Balkana. Kao da je celo društvo živelo u nekoj vrsti okamenjenosti, čekajući da se reše pitanja državnog okvira. Problem je bio u tome što poboljšanje zdravlja najosetljivijih delova društva zahteva najveće državne napore, velika sredstva, kontinuitet, brigu, organizaciju (zdravstvene ustanove, zdravstveni kadar, zdravstveno prosvetovanje i podizanje higijene), ali, pre svega, društveni konsenzus da je to pitanje od vitalnog značaja. Do Prvog svetskog rata srpska politička elita nije pridala veći značaj tom pitanju, pa su mnoge bolesti, uključujući one koje su u Evropi toga doba postale izlečive, imale epidemične dimenzije.

Za istoričare bi bilo veoma važno da istraže to pitanje tokom celog XX veka, jer pokazatelji koji govore o smrtnosti novorođenčadi, male dece ili žena na porođaju, jesu jedni od najprecizniji indikatora razvoja i dubinskog stanja društva i države. Kao izuzetno osetljivi instrumenti, ti pokazatelji jasno ukazuju na uspone i padove kroz koje prolaze društva, pa bi takva istraživanja predstavljala značajan doprinosu analize kontinuiteta i diskontinuiteta razvoja Srbije tokom poslednjih sto godina. Svaka kriza se veoma brzo prelomi baš na pitanju stanja zdravlja najslabijih, a rezultati napretka u toj oblasti lako se i brzo gube ukoliko im se ne posvećuje stalna pažnja i ako iza nje ne stoji čvrsta državna politika.

U nedostatku analiza koje bi pokazale stanje tokom celokupnog prethodnog veka, mogu se u obzir uzeti rezultati savremenih istraživanja. U XXI vek Srbija je ušla na 5. mestu u Evropi po smrtnosti dece mlađe od 5 godina, iza Turske, Albanije, Makedonije i Rumunije¹⁶⁶. To je rezultat velikog porasta mortaliteta dece do kojeg je došlo tokom devedesetih godina XX veka, kada je stopa smrtnosti povećana za 40 odsto¹⁶⁷. To je značilo da je, po izveštaju Ujedinjenih nacija, u Srbiji tokom poslednje decenije umiralo 13 odojčadi na 1.000 živorođenih, što je, kako pokazuje Miroslav Jovanović, Srbiju svrstalo u istu grupu sa Holandskim Antilima i Urugvajem, "a da pri tom treba imati u vidu da je po tom parametru smrtnost odojčadi u Srbiji četvorostruko veća

¹⁶⁵ Dr M., "Telesni sastav naših vojnika", u: NZ, br. 2, 1909, s. 36.

¹⁶⁶ *The State of the World's Children*, UNICEF 2003, s. 102.

¹⁶⁷ Ujedinjene nacije, *Zajednička procena situacije za Srbiju i Crnu Goru*, Beograd 2003, s.

nego u Švedskoj, Japanu ili na Islandu (umire 3 dece na 1.000), više nego dvostruko veća nego u Belgiji, na Bermudima, u Finskoj (4), Austriji, Nemačkoj, Francuskoj, Južnoj Koreji, Španiji (5), u Češkoj, Grčkoj, Izraelu, Novom Zelandu, Portugalu i Sloveniji (6); gotovo dvostruko veća nego na Gvadelupima, Malti, Martiniku, Novoj Kaledoniji ili SAD (7), bitno veća nego u Slovačkoj, na Kipru, u Hrvatskoj (8), Mađarskoj, Estoniji, Litvaniji, Poljskoj (9)"¹⁶⁸.

Uspesi postignuti u razvoju zdravstvene kulture i zaštite tokom prethodnog veka brzo su poništeni u poslednjoj krizi kroz koju je prošlo srpsko društvo, čime je još jednom bilo pokazano da se vrednosti modernog, individualiziranog društva ne nalaze na visokom mestu lestvice društvenih i političkih prioriteta. One se još uvek lako žrtvuju "velikoj politici", one još uvek teško postaju "velika tema". "Nacionalni interes", koji je bio središnja tema "velikog narativa" devedesetih godina XX veka, nije kao svoju temu prepoznao zdravlje stanovništva, pa Srbija, bez obzira na, u međuvremenu postignuti napredak, u XXI vek, kao što je to učinila i na pragu XX, ulazi sa zabrinjavajuće visokom stopom smrtnosti odojčadi, kao jednim od vitalnih statističkih pokazatelja razvijenosti društva. Oni su nepriznate žrtve devedesetih godina XX veka, nevidljivi gubitak u opštem porazu. Činjenica da o tim žrtvama još uvek niko ne govori, da nisu uzeti u obzir i da nema adekvatne državne politike koja bi se ozbiljno suočila sa demografskim slomom govori o tome da ta tema još nije prepoznata kao važna. "Veliki narativ" i dalje u stanovništvu vidi samo materijal. To je jedan od najporaznijih dokaza opstajanja antimodernog sistema vrednosti u kome ljudski život ima malu cenu.

¹⁶⁸ M. Jovanović, "Srbija 1804-2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)", u: *Srbija 1804-2004*, s.196.

Sanja Petrović Todosijević

Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ

*"Treba da znate, draga djeco, da mi odzgo vodimo brigu o vama i vašim potrebama"*¹

Komunističke snage, koje su tokom i po okončanju Drugog svetskog rata došle na vlast u Jugoslaviji, oslanjale su se na moćne poluge državno-partijskog aparata kako bi u "brzom maršu kroz istoriju, tj. ekspresnoj industrijalizaciji i ubrzanoj modernizaciji", obnovile i izgradile jugoslovensku državu i društvo². Tradicionalna patrijarhalna kultura, kao primarni, odnosno ideološki neprijatelj, iz političkih razloga doživljavana je kao prepreka procesu modernizacije³. Ipak, u osnovi novog političkog sistema nalazila se dvostruka revolucionarna ideologija koju je sa jedne strane oblikovala ideja o emancipaciji društva, ali se sa druge strane lako uklapala u patrijarhalni puritanizam⁴. Položaj žena i dece u novoj jugoslovenskoj državi na najbolji mogući način svedoči o nemogućnosti novog sistema da u relativno kratkom vremenskom intervalu prevlada tradicionalnu kulturu i ponudi alternativu u vidu novih uzora⁵.

¹ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ, II-2/32; Govor Josipa Broza Tita na prijemu pionira 29. septembra 1949. godine .

² Jovica Trkulja, "Aporije neuspele modernizacije u prvoj i drugoj Jugoslaviji", u: *Tokovi istorije* br.1-2, 1993, str. 21.

³ Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu*, Analiza jedne kulture koja nestaje, Beograd, 2002, str. 441.

⁴ Predrag J. Marković, "Mesto žene u javnom mnenju Beograda 1918-1965", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, 1998, str. 383.

⁵ Karl Kazer, *Porodica i srodstvo...*, str. 441.

Zakonodavno-pravna osnova ravnopravnosti žena u Jugoslaviji utemeljena je Ustavom FNRJ iz 1946. godine⁶. Napori novih ideologa i kreatora jugoslovenske posleratne stvarnosti rezultirali su idealizovanom interpretacijom društvenog pejzaža u okviru kog je, sa jedne strane, žena zadržala svoju primarnu ulogu majke, one koja ispunjavanjem svoje biološke funkcije doprinosi demografskoj obnovi socijalističke zajednice, dok ju je sa druge strane trebalo prikazati u skladu sa novim zakonskim rešenjima koja su je izjednačila sa muškarcem, odnosno, sa zahtevima ključnog projekta novih vlasti da se vanrednim zalaganjem zemlja ubrzano izgradi i obnovi. Sprovođenje Prvog petogodišnjeg plana, tj. izgradnja socijalizma u novoj državi, zahtevala je angažovanje svih za rad sposobnih građana bez obzira na njihovu polnu pripadnost.

"Žena u to prvo posleratno vreme kao da nema druge osobine sem majke i graditeljke."⁷ Prvih godina posle rata žene su dospevale na naslovne strane različitih časopisa isključivo kao majke ili udarnice⁸. "Politika" je favorizovala soc-realistički ideal "žene borca, drugarice, koja vanrednim zalaganjem prebacuje sve radne norme" , doprinosi kako društveno-ekonomskoj, tako i demografskoj obnovi zemlje postradale u ratu⁹. Njen entuzijazam opisuje se kao "elan tek oslobođenog roba" koji, "i pored čekanja u redovima, obilaženja pijaca i dućana..., oskudice u ogrevu i u svemu", izlazi " na sve zborove", peva i veseli se isto onako čilo kao što radi i na poslu¹⁰.

Preklapanje interesa socijalističke izgradnje zemlje, putem angažovanja za rad svih sposobnih ljudi, sa interesima žene koja "ulaženjem u privredu i sticanjem kvalifikacija" u praksi bar delimično ostvaruje svoju ravnopravnost¹¹, nametnulo je rešavanje jednog od najkрупnijih društvenih, a pokazaće se i političkih pitanja sa kojim se jugoslovenska država po okončanju Drugog svetskog rata morala suočiti: pitanje brige o majkama i deci, a u vezi sa tim i pitanje izgradnje čitavog sistema ustanova za brigu o istima.

⁶ Vera Gudac-Dodić, "Karakteristike i neki aspekti položaja žene u Srbiji 1945-1953" , u: *Tokovi istorije* br.1-2, 2000, str.70.

⁷ Predrag J. Marković, "Mesto žene u javnom...", str. 376.

⁸ Predrag J. Marković, "Mesto žene u javnom...", str. 377.

⁹ Vera Gudac-Dodić, " Analiza tekstova o ženi u listu "Politika" 1945-1953.", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, 1998, str. 404.

¹⁰ Arhiv Srbije i Crne Gore, 141-33-186; Ravnopravnost žena, zaštita dece, brak i porodica u novom Ustavu – iz predavanja Mitre Mitrović održanog na Kolarčevom univerzitetu.

¹¹ Isto.

Briga o majkama i deci

Jedan od prvi koraka u organizaciji službe za brigu o majkama i deci načinjen je februara 1945. godine, kada je stupila na snagu *Odluka o osnivanju Saveta za zaštitu matera, dece i mladeži u Federativnoj Jugoslaviji*, "u cilju što tešnje saradnje i koordinacije na izvođenju celokupne socijalne, zdravstvene i moralne zaštite"¹². Sprovođenje zakona, odluka i uputstava u praksi često je predstavljalo nerešiv problem. Članovi Saveta za zaštitu matera, dece i mladeži FNRJ konstatovali su februara 1946. godine "da je zdravstveno stanje dece u ustanovama dečije zaštite veoma slabo i da ministarstva narodnog zdravlja narodnih republika nisu posvetila dovoljno pažnje zdravstvenoj zaštiti dece uopšte a naročito u ustanovama dečije zaštite"¹³.

Uprave za zaštitu majki i dece pri ministarstvima zdravlja narodnih republika suočavale su se svakodnevno sa čitavim nizom problema. Jedno od najprisutnijih bilo je pitanje pomanjkanja novca jer ustanove za brigu o

¹² Problem nadležnosti nad različitim tipovima ustanova, kako onima koje su postojale pre rata, tako i novoosnovanim, trebalo je da reši *Uputstvo o razgraničenju nadležnosti između Ministarstva socijalne politike i Ministarstva narodnog zdravlja*, objavljeno u Službenom listu 2. oktobra 1945. godine.

Pod nadležnost ministarstava narodnog zdravlja i njima odgovarajućih područnih organa narodne vlasti potpala su: savetovaništa i ambulante za trudne žene, porodilišta i ginekološka bolnička odeljenja, domovi za trudnice i porodilje (materinski domovi), škole za babcice, savetovaništa za odojčad i malu decu, dečije ambulante i poliklinike, mlečne kuhinje, dojilišta, domovi za odojčad i malu decu do 3 godine (kolevka), prihvatilišta za odojčad i malu decu do 3 godine, obdaništa (jasle) za odojčad i malu decu (od 6 meseci do 3 godine), letovališta za malu decu do 3 godine, dečija oporavilišta, dečiji sanatorijumi, dečija bolnička odeljenja, institut za proučavanje i praktičnu primenu dečije zdravstvene zaštite, škola za dečije sestre, škola za majke. Socijalno-pravna služba, u svim ustanovama zdravstvene zaštite, spadala je u nadležnost ministarstava socijalne politike.

U nadležnosti ministarstava socijalne politike i njima odgovarajućih područnih organa nalazile su se sledeće ustanove: socijalno-pravna savetovaništa za porodice i služba za socijalno pomaganje porodica i majki sa mnogo dece, prihvatilišta za nezbrinutu decu stariju od 3 godine i mladež, porodične dečije kolonije (za decu stariju od 3 godine), koncentrisana dečija naselja (za decu stariju od 3 godine), domovi za decu od 3 do 7 godina, domovi za decu od 7 do 11 godina, domovi za srednjoškolce, domovi za šegrte, služba za svestranu socijalnu zaštitu zaposlene mladeži, psihotehnički zavodi i savetovaništa za izbor profesije, obdaništa za decu od 3 do 7 godina sa dečijim vrtićem, dečije kolektivne trpeze i kuhinje svih vrsta (osim mlečnih), dečija letovališta (za decu preko 3 godine), dečija igrališta svih vrsta, zavodi za slepu decu, zavodi za gluvonemu decu, zavodi za bogaljastu decu (kojoj nije više potrebno lečenje), zavodi za prevaspitavanje besprizorne dece. Zdravstvena služba svih ustanova za socijalnu zaštitu bila je u nadležnosti ministarstava narodnog zdravlja, *Službeni list FNRJ*, br. 8, 27. februar 1945.

¹³ ASCG, 642-6-15; Zaključci Saveta za zaštitu matera, dece i mladeži FNRJ doneti na Drugom redovnom sastanku u Saveznom ministarstvu socijalne politike 04. maja 1946. godine.

deci sve do 1949. godine nisu imale prioritet u nadležnim ministarstvima¹⁴. Izgradnja zgrada, tj. nabavljanje građevinskog, instalacionog materijala, pokućstva i tekstila obavljala se veoma sporo. Ustanove su u najvećem broju raspoređivane po adaptiranim zgradama, koje uglavnom nisu zadovoljavale osnovne higijenske i druge kriterijume. Nedostajala su elementarna sredstva za rad. Prepisku sa resornim ministarstvom i nadređenim instancama bilo je teško obavljati jer je pored daktilografa nedostajalo elementarnih sredstava za rad, kao što su pisaće mašine i papir za kucanje. Komunikaciju su otežavale loše telefonske veze, ali i nedostatak telefona¹⁵. Većinu osoblja po ustanovama činilo je tehničko i administrativno osoblje, tj. kuvarice, čistačice, pralje, krojačice, magacioneri itd.¹⁶ Nedostatak lekara i drugog medicinskog osoblja predstavljao je nesavladivu prepreku, jer je edukovanje stručnog kadra zahtevalo sistematičan i dugogodišnji rad. U pojedinim republikama situacija je bila alarmantna. Godine 1949. u Crnoj Gori bilo je svega dvadeset šest babica i dva pedijatra, dok se na četvoromesečne pedijatrijske kurseve za rukovođenje dečijim ustanovama nije mogao poslati niko. Uputiti jednog lekara značilo je ostaviti čitav srez bez njega¹⁷. Rad sa majkama i decom zahtevao je rad na terenu. Kvalitetnim radom terenske službe nije se mogla pohvaliti nijedna republika. Osnovni problem predstavljao je nedostatak terenskih vozila, tj. džipova, obuće, kišnih mantila, ali i ljudi za obavljanje izuzetno napornog i slabo plaćenog posla. Nemogućnost rada na terenu uticala je na stvaranje pogrešne slike o uslovima života dece u pojedinim delovima zemlje¹⁸. Zdravstveno-higijensko prosvetavanje kroz propagandni rad na terenu nailazio je na potpunu nezainteresovanost i apatičnost naroda. Događalo se često "da na stručna predavanja ne dolazi niko ili samo nekolicina ljudi... Medicinske sestre" su se žalile "da nailaze prilikom propagandnih akcija u pogledu PRAVILNE ISHRANE ili NEGE MATERE I DECE uvek na iste prigovore: DAJTE NAM DOSTA HRANE ili DAJTE NAM DOSTA SAPUNA"¹⁹. Saradnja sa različitim ministarstvima, tj. ministarstvima građevina, trgovine i snabdevanja, industrije i rudarstva, te poljoprivrede ocenjuje se kao loša i nedovoljna jer pomenuta ministarstva, u periodu obnove i izgradnje zemlje i sprovođenja Prvog petogodišnjeg plana, brigu o maj-

¹⁴ ASCG, 31-82-113; Devetomesečni izveštaj Uprave za zaštitu majki i dece Ministarstva narodnog zdravlja NR Hrvatske od 02. decembra 1949. godine.

¹⁵ ASCG, 31-82-114; Uprava za zaštitu matere i dece.

¹⁶ ASCG, 19-205-1775; Problemi i stanje u dečijim i omladinskim ustanovama.

¹⁷ ASCG, 31-82-113; Devetomesečni izveštaj Ministarstva narodnog zdravlja i socijalne politike NR Crne Gore od 07. decembra 1949.

¹⁸ ASCG, 31-82-114; Uprava za zaštitu matere i dece.

¹⁹ Isto.

kama i deci nisu smatrala prioritarnim zadatkom. Saradnja sa različitim organizacijama, pre svih sa AFŽ, svodila se na razmenu informacija u cilju izrade različitih referata, članaka i predavanja²⁰.

Majka i(li) udarnica

Stepen razvijenosti službi koje su bile zadužene za brigu o majkama i deci, primena zakona koji regulišu ovu problematiku, broj ustanova i kvalitet njihovog rada, morbiditet i mortalitet dece predstavljali su merilo uspešnosti rada vlade, ali i čitavog društveno-političkog sistema, zbog čega je ovo pitanje imalo međunarodno-politički značaj²¹. Raskid sa Sovjetskim Savezom 1948. godine ozbiljno je poremetio i dezorjentisao jugoslovensko rukovodstvo. Koncept izgradnje socijalizma po sovjetskom uzoru i uz sovjetsku pomoć našao se na udaru jugoslovenske propagande koja je od leta 1949. godine sistematski ukazivala na "deformacije" socijalizma koji se primenjuje u SSSR. Novi socijalizam koji je trebalo da se izgradi u Jugoslaviji predstavljao je sastavni deo revolucije koja je, po mišljenju jugoslovenskih komunisti, u Sovjetskom Savezu ostala nedovršena jer se na putu izgradnje novog sistema vrednosti "birokratija ušančila na vlasti". Sve do septembra 1949. godine, kada je Beograd pristao na prvu pozajmicu od Zapada u iznosu od dvadeset miliona dolara, jugoslovensko rukovodstvo je bilo izolovano sa svih strana. U prvoj godini sukoba sa SSSR "Titov put" je podrazumevao odlučnost da se istraje u izgradnji i sprovođenju osnovnih socijalističkih načela i principa, što je jugoslovensko rukovodstvo sprečavalo da, sa jedne strane, odmah i pre svega otvoreno zatraži pomoć sa Zapada, a sa druge, da ne popusti pred brojnim i žustrim sovjetskim kritikama tako što će još žustrije stremiti ka socijalizmu²². Podvlačenje činjenice da je "jedan od najvećih događaja u istoriji naših naroda, Peti kongres KPJ", posvetio pažnju pitanju zaštite majke i deteta, trebalo je da pružiti dokaze o izgradnji socijalizma u Jugoslaviji svima onima koji su podržali "sramnu Rezoluciju Informbiroa", tj. svima onima koji su se zalagali za "reviziju marksizma-lenjinizma koja se... sprovodi pod vođstvom nekih rukovodilaca SKP(b)"²³.

²⁰ Isto.

²¹ ASCG, 141-33-187; Referat Uprave za zaštitu matera i dece Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja FNRJ od 12. maja 1950.

²² Ričard Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 2003, str. 163-173.

²³ ASCG, 141-33-187; Majka i dete u novoj Jugoslaviji.

Uspešna briga za ženu u liku udarnice i njeno potomstvo trebalo je da pruži, sa jedne strane, ključni dokaz o uspešnom savlađivanju svih prepreka koje se nalaze na putu modernizacije jugoslovenskog društva i prevazilaženja okvira tradicionalne, tj. patrijarhalne kulture, dok je sa druge strane trebalo da predstavlja potvrdu o ispravnosti jugoslovenskog, odnosno Titiovog puta u socijalizam. Broj žena, koje su zasnovale radni odnos, po okončanju Drugog svetskog rata znatno se povećao u odnosu na broj zaposlenih žena u predratnom periodu²⁴. Godine 1947. u Jugoslaviji je bilo zaposleno 337.000 a 1955. godine 567.000 žena²⁵. Zakonima stečena prava samo su se delimično poštovala u praksi. Od početka 1949. do početka 1952. godine, broj muške radne snage smanjio se za 9% a ženske za oko 20%. Centralni odbor AFŽ, u saradnji sa Saveznom inspekcijom rada, sproveo je krajem 1951. godine anketu o životu radnica u nekoliko preduzeća u svakoj republici. Na osnovu svedočanstava 7740 žena došlo se do zaključka da "nekvalifikovanost i niski kulturni nivo radnica, njihova opterećenost kućom i decom, čini da one sporo ili uopšte ne napreduju niti se u dovoljnoj meri angažuju u političkom i društvenom životu"²⁶.

Član 24. Ustava iz 1946. godine predviđao je posebnu zaštitu za žene koje su se nalazile u radnom odnosu²⁷. Uredba o zaštiti trudnih žena i majki dojilja u radnom (službeničkom) odnosu iz 1949. godine predviđala je, između ostalog: porodijsko odsustvo u trajanju od devedeset dana; zabranu prekovremenog i noćnog rada sa navršenim četvrtim mesecom trudnoće; bolničku negu i pomoć za vreme porođaja, sa pravom na redovnu punu platu za vreme porođajnog odsustva za one žene koje rade šest meseci u kontinuitetu ili osamnaest sa prekidima u toku poslednje dve godine; prekid rada na svaka tri sata radi dojenja do navršenih šest meseci starosti deteta; umesto prekida rada zbog dojenja, četvoročasovno jednokratno radno vreme sa pravom na 75% plate ako kod kuće nema nikoga ko bi negovao dete ili ukoliko je opterećena sa više dece²⁸. Prilikom kontrole, koja je sprovedena u 26 preduzeća i ustanova, koje su zapošljavale veći broj žena, ustanovljeno je da se u 5 preduzeća i 6 ustanova pravilno sprovodila Uredba o zaštiti trudnih žena i majki dojilja u radnom (službeničkom) odnosu. Između ostalih navo-

²⁴ AJBT, KPR, II-2; Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije IV kongresu o radu AFŽ od III do IV kongresa, 26-27. septembra 1953. godine.

²⁵ Vera Gudac-Dodić, "Karakteristike i neki aspekti...", str. 76.

²⁶ AJBT, KPR, II-2; Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije IV kongresu o radu AFŽ od III do IV kongresa, 26-27. septembra 1953. godine.

²⁷ Vera Gudac-Dodić, "Karakteristike i neki aspekti...", str. 70.

²⁸ ASCG, 141-33-187; Zaštita majke i deteta u FNRJ i rad naše organizacije na tom pitanju.

de se sledeći primeri: "radnica Stefanović Jelena, trudnica u 8 mesecu, radi od 4 ujutro do 16 časova na prebiranju cevi... Marković Milka imala je dva pobačaja zbog teškog fizičkog rada na presi za sečenje hartije... Milena Stojanović u 8 mesecu radi sa materijalom štetnim po zdravlje u prostoriji gde se isparavaju i šire otrovni gasovi azotne i sumporne kiseline... Ivčević Štefica, Jeremić Živka i Martinović Stanislava rade u odeljenju impregnacije gde je rad skopčan sa prenošenjem truba ukvašenog platna od preko 50 kg, a od istih drugarica dve su u 7 mesecu trudnoće..."²⁹

Otvaranje pitanja o sistematizaciji radnih mesta u proizvodnji uslovi- lo je, u svim republikama, pokretanje diskusije u vezi sa "činjenicom da je žena-majka skupa u proizvodnji (trudnoća, porođaj, dojenje, bolest deteta, izdržavanje jaslara i vrtića, preopterećenost žene domaćim poslovima, što dovodi do slabih fizičkih kondicija)." Nedoljno jasan stav u vezi sa položajem žena-majki u proizvodnji doveo je do toga "da su čak i žene članovi KPJ i ru- kovodioci nasledali reakcionarnim pričama... da će sve žene koje imaju decu biti izbačene iz privrede, i za to dobiti poseban dodatak"³⁰.

"Danas kad u ovoj zemlji kipti izgradnja socijalizma, mi se moramo brinuti i o toj našoj deci."³¹

Raskorak između idealizovanih predstava o zaposlenoj ženi i nje- nom položaju unutar novog političkog i društvenog sistema vrednosti, sa jedne strane, i realnosti opterećene teškim posledicama rata ali i nemogućnošću da se sprovođenjem različitih mera ubrza proces emancipaci- je svih društvenih grupa i tako prevaziđu okviri tradicionalne kulture, sa druge strane, direktno se odrazio na položaj i tretman ustanova za brigu o deci zaposlenih žena. Dečije jaslice kao zdravstveno-socijalne ustanove za negu i vaspitanje dece do navršene treće godine života osnivane su kako bi se "što većem broju žena" omogućilo "učesće u socijalističkoj izgradnji ze- mlje"³². Donošenje *Uredbe o osnivanju dečjih jaslara i vrtića* septembra 1948. go- dine trebalo je da predstavlja još jednu u nizu potvrda da se jugoslovensko

²⁹ ASCG, 141-33-187; Podaci o nepravilnostima pri ispunjavanju zakona iz zaštite ma- tera i dece.

³⁰ ASCG, 19-205-1775; Problemi i stanje u dečjim i omladinskim ustanovama.

³¹ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ, II-2/32; Govor Josipa Broza Tita na prijemu pionira 29. septembra 1949. godine.

³² *Službeni list FNRJ*, br. 81, 22. septembar 1948.

društvo nalazi na pravom putu socijalističke izgradnje. Pravilno funkcioni- snje ustanova namenjenih brizi o deci onih žena koje su svojim zalaganjem na poslu morale da doprinesu izgradnji i privrednoj obnovi nove Jugoslavije predstavljalo je ne samo društveni već i politički izazov tek ustanovljenog poretka. Na konferenciji održanoj u Planskoj komisiji NR Srbije, 21. marta 1950. godine, povodom izgradnje jaslara u Beogradu, načelnik Komiteta za narodno zdravlje FNRJ dr Bora Drndarski istakao je da se jasle "moraju držati na visokom higijenskom i zdravstvenom nivou zbog opasnosti širenja zaraze među decom. Ako se u jaslicama pojavi zaraza, to je odmah isto toliko politički problem koliko i privredni. Jer ako se dete kod kuće razboli od neke teške zarazne bolesti, to se smatra nezgodom i majka će ostati uz dete dok ne ozdravi. Ali ako se zaraza pojavi u jaslicama, onda to koriste neprijatelji za propagandu protiv našeg društvenog uređenja"³³.

Pored *Uredbe* iz septembra 1948, tokom 1949. godine usvojena su *Uputstva o organizaciji i radu*³⁴ i *Pravilnik o građenju dečjih jaslara i vrtića*³⁵. Realizacija ambicioznog projekta izgradnje sistema jaslara na teritoriji čitave ze- mlje odvijala se pod otežavajućim okolnostima. Već 1950. godine potpred- sednik Planske komisije NR Srbije inženjer Vladimir Nenadović istakao je da su se "morale brisati iz plana gotovo sve investicije za dečije jaslice na terito- riju NR Srbije pošto je sva građevinska operativa mobilisana na izgradnji ključnih objekata... privrede..."³⁶ Zanimljivo je da su jaslice predstavljale posledicu nedostatka materijalnih sredstava u trenutku izgradnje objekata od "odlučujućeg značaja za... privredu u celini..."³⁷ Sa druge strane, iako je 1950. godine na jednu postelju u jaslama dolazilo u Srbiji – 63,2 žene; Hrvatskoj – 87 žena; Sloveniji – 127,7 žena; Bosni i Herce- govini – 168,6 žena; Makedoniji – 22,7 žena, dok u Crnoj Gori nije bilo jaslara, moglo se čuti "od nekih odgovornih drugova mišljenje da su jasle... luksuz i da se njihova mreža ne bi smela dalje širiti"³⁸. Nekoliko argumenata je navođeno u prilog ovoj tezi. Smatralo se da su jasle skupe ustanove. Dete u jaslama koštalo je 2433,00 dinara od čega su roditelji participirali sa svega 1000,00 dinara. Na 3,6 dece dolazio je jedan službenik. Često se mogao čuti stav da su majke čija su deca zbrinuta u jaslicama u privilegovanom

³³ ASCG, 31-83-115; Zapisnik sa konferencije po pitanju izgradnje jaslara u Beogradu održane u Planskoj komisiji NR Srbije 21. marta 1950. godine.

³⁴ *Službeni list FNRJ*, br. 48, 8. juni 1949. godine.

³⁵ Isto.

³⁶ ASCG, 31-83-115; Zapisnik sa konferencije po pitanju izgradnje jaslara u Beogradu, održane u Planskoj komisiji NR Srbije 21. marta 1950. godine.

³⁷ Isto.

³⁸ ASCG, 19-205-1775; Problemi i stanje u dečjim i omladinskim ustanovama.

položaju³⁹. Smatralo se da se "oslobađanjem majki za radni proces putem ja-sala ništa nije dobilo jer država ustvari snosi troškove za održavanje dece i na taj način majka faktički dobija dvostruku platu"⁴⁰.

Kao kontraargumenti iznošeni su stavovi da sve ustanove u kojima se sprovodi briga o deci državu relativno skupo koštaju, a da su jaslice sa razlogom najskuplje jer se u njima vodi briga o deci od 6 meseci do 3 godine starosti, za koju je potreban više nego za druge ustanove stručan zdravstveni kadar, dobar smeštaj, higijenski uslovi, pravilna ishrana. Kao drugo, isticani su zabrinjavajući procenati dece koja su imala samo jednog roditelja, i to uglavnom majku (u Bosni i Hercegovini 49,6%, u Sloveniji 39,7%), kojoj je u ovakvim slučajevima bila neophodna pomoć države. Nije zanemarivan ni argument da je većinu poslova oko porodice i domaćinstva obavljala žena⁴¹.

Godinu dana posle stupanja na snagu *Uredbe* koja je trebala da reguliše otvaranje dečijih jaslica, većina sreskih i gradskih narodnih odbora (kojima je poveren zadatak nadzora nad dinamikom otvaranja ovog tipa ustanova za brigu o deci, od strane svih privrednih preduzeća, državnih ustanova, narodnih društvenih organizacija i odbora u kojima je postojao interes da se više od dvadeset dece zbrine na ovakav način) nije donela rešenja kojima se gore pomenutim ustanovama i organizacijama nameće obaveza otvaranja dečijih jaslica⁴². Odgovorni poverenici narodnih odbora, u mnogim slučajevima, nisu znali za *Uredbu*⁴³.

Kao ustanovama namenjenim brizi o deci do treće godine starosti, jaslicama je pored vršenja vaspitne uloge poveren zadatak zdravstvene brige koja je trebalo da predstavlja doprinos u borbi protiv oboljenja i smrtnosti⁴⁴. Prema podacima o procentu umrle dece do pete godine života za 45 zemalja, Jugoslavija je zajedno sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom, Portugalom, Korejom, Salvadorom, Formozom, Ekvadorom, Meksikom, Kvantungom, Indijom, Palestinom, Cejlonom, Čileom i Egiptom, spadala 1950. godine u grupu država sa najvećom smrtnošću dece u svetu⁴⁵.

³⁹ Isto.

⁴⁰ ASCG, 31-83-115; Uporedni analitički pregled broja dece i osoblja u dečjim jaslama u Beogradu iz juna 1950. godine.

⁴¹ ASCG, 19-205-1775; Problemi i stanje u dečjim i omladinskim ustanovama.

⁴² *Službeni list FNRJ*, br. 81, 22. septembar 1948.

⁴³ AJBT, KMJ, II-7-A/16; Neki problemi iz oblasti dečje zaštite, 21. septembar 1949. godine.

⁴⁴ *Službeni list FNRJ*, br. 48, 8. juni 1949. godine.

⁴⁵ ASCG, 141-33-187; "Smernice za rad na smanjenju naše visoke dečije smrtnosti sredstvima sa kojima danas raspolažemo", sažete prema referatima profesora dr Mateje Ambrožića i njegovom učestvovanju u diskusiji na konferenciji Centralnog odbora AFŽ, 29. juni 1950. godine.

Zdravstvena služba u većini jaslica nije zadovoljavala elementarne kriterijume. Osnovni problem predstavljali su kadrovi, tj. lekari i medicinske sestre kojih nije bilo ni u približno dovoljnom broju. Nedostatak kadrova trebalo je nadomestiti organizovanjem kraćih (četvoromesečnih i šestomesečnih) kurseva za negovateljice, koje je trebalo osposobiti za rad sa decom u jaslicama. Velika odgovornost, loši uslovi rada, dugo radno vreme, male plate – predstavljaju faktore koji su uticali na loš odziv ili relativno brzo napuštanje radnog mesta. Službenica Ministarstva zdravlja NR Srbije, Tatjana Panić, opisala je u izveštaju sa puta po Hrvatskoj i Sloveniji stanje u većem broju jaslica. Posebnu pažnju skrenula je na higijenske prilike u jaslicama Mesnog narodnog odbora u Celju za koje kaže: "Jasle su veoma prljave (zauđaraju na mokraću, klozeti su zaprljani izmetom, prljavom vatom i hartijom). Deca su takođe prljava i zapuštena"⁴⁶. Loše higijenske prilike, u većini jaslica u zemlji, uslovile su u zimu 1947/1948. i proleće 1948. godine "epidemije morbila, varičela, pertusisa i drugih oboljenja, što je povlačilo sa sobom zatvaranje jasala, otpuštanje dece kući i napuštanje radnih mesta od strane njihovih majki"⁴⁷.

Angažovanje nedovoljno stručnog i motivisanog kadra najviše se odrazilo na vaspitni rad sa decom. "Pri pregledu izvesnog broja dečijih domova i jasala primećeno je da ovaj nedostatak vaspitnog rada ostavlja često teške posledice. Skoro je opšta pojava da deca i do 18-20 meseci leže ili stoje u svojim krevetićima satima, potpuno nezainteresovano gledajući u jednu tačku, okreću brzo glavicom levo-desno, ne guču, niti se smeju, plaču, ne govore, a ako im se negovateljica približi, ne pokazuju nikakvu radost. Deca se ne dižu iz kreveta, izuzev kada se prepovijaju, sa njima se ne razgovara, ne igra itd. Ovaj ozbiljan nedostatak u vaspitnom radu imaće za posledicu da... iz domova i jasala izlaze deca umno zaostala, što sasvim razumljivo dovodi i do fizičke zaostalosti, odnosno defektnosti dece."⁴⁸ Snažbenost jaslica igračkama bila je minimalna. Većina ih nije raspolagala nijednom igračkom. Takvo stanje delimično je bilo posledica opšte nemaštine koja je vladala u jugoslovenskom društvu po okončanju Drugog svetskog rata, ali i posledica opšteprihvaćenog ubeđenja da su igračke više luksuz nego jedno od najvažnijih pomoćnih vaspitnih sredstava za decu uzrasta od 6 meseci do 3 godine starosti⁴⁹.

⁴⁶ ASCG, 31-82-114; Izveštaj Tatjane Panić, službenice Ministarstva narodnog zdravlja NR Srbije od 30. avgusta 1949. godine.

⁴⁷ ASCG, 141-33-187; Problemi zdravstvene zaštite matera i dece.

⁴⁸ ASCG, 31-84-122; Igračke za decu jaslenog doba.

⁴⁹ ASCG, 141-34-189; Zaključci konferencije održane u Ministarstvu za nauku i kulturu Vlade FNRJ 05. i 06. juli 1949. godine.

Namenski građene zgrade bile su prava retkost⁵⁰. Najveći broj jaslica bio je smešten u adaptiranim zgradama koje po kapacitetima, higijenskim uslovima i razmeštaju prostorija nisu odgovarale nameni. Jasle i vrtić Tvornice duvana u Travniku bile su smeštene u prizemlju iste zgrade, dok su se na spratu nalazili privatni stanovi. U tvornici duvana u Mostaru jasle su bile smeštene do prostorije u kojoj se nalazio duvan⁵¹.

Iako je broj jasala, vrtića i obdaništa počeo naglo da opada od 1951. godine, kada su ove ustanove prešle na samostalno finansiranje⁵², znatno uvećanje participacije roditelja u finansiranju nije bio jedini razlog negativnog odnosa majki prema institucionalizaciji brige o deci. Ako se i zanemari nedovoljno jasan stav poslodavaca prema ženi-majci koja doji dete, odsustvuje sa posla kada zdravstveni problemi deteta to zahtevaju, većina žena nerado je ostavljala decu u ustanovama koje nisu ispunjavale minimalne uslove za brigu o njima⁵³. Jaslice su podizane unutar ustanova i organizacija koje su ih osnivale,⁵⁴ što je za majke koje doje decu bila ogromna prednost, dok se, sa druge strane, nametalo kao otežavajuća okolnost iz više razloga. Radnice su često stanovale u naseljima koja su bila znatno udaljena i zbog loših ili gotovo nikakvih saobraćajnih komunikacija slabo povezana sa radnim mestom. Pored ovog, zahtev da se u ranim jutarnjim časovima počne sa radom, i na poslu ostane i do kasnih popodnevni sati, dodatno je otežavao donošenje odluke da se dete poveri na brigu i staranje određenoj ustanovi. Nizak životni standard onemogućavao je porodicu da se opredeli za angažovanje žene koja bi se starala o deci dok su roditelji na poslu. U nedostatku boljih rešenja, majke su se često opredeljivale da svoju najmlađu decu

⁵⁰ Uputstva o organizacionoj strukturi jaslica predviđala su za smeštaj svake pojedine grupe od 18. do 20. dece sledeće zasebne prostorije sa posebnim ulazom: sobu za prijem, sobu za presvlačenje, spavaću sobu, kupatilo i prostor za "noćne sudove", tj. noše, boks za izolaciju, terasu i vrt. Za grupe u kojima su se nalazila deca od 6 do 16 meseci bile su predviđene: soba za dojenje sa garderobom, umivaonik i wc za majke, dok su za grupe sa starijom decom bile predviđene soba za dnevni boravak i igru i ostava za ležaje. Pored svih navedenih, uputstva o organizacionoj strukturi predviđala su čitav niz pomoćnih prostorija, kao što su: kancelarija, soba za pregled, kuhinja, kuhinja za čaj, ostava, magacin za namirnice, ostava za čisto rublje, perionica, sušionica, ostava za inventar, prostor za gorivo, garderobu, tuš i wc za zaposlene, sobu za ekonomu, ostavu za kolica i prljavo rublje. *Službeni list FNRJ*, br. 48, 8. juni 1949. godine.

⁵¹ ASCG, 31-82-113; Izveštaj Uprave za zaštitu matera i dece Ministarstva narodnog zdravlja NR Bosne i Hercegovine od 02. decembra 1949. godine.

⁵² Dečjih jasala, vrtića i obdaništa bilo je u maju 1953. godine ukupno 261 sa 13.546 štićenika, dok ih je u 1951. godini bilo 524 sa 25.681 štićenikom. Neda Božinović, *Položaj žena u FNRJ*, Beograd, 1953.

⁵³ ASCG, 31-83-116; Analiza rada jasala u NR Hrvatskoj.

⁵⁴ *Službeni list FNRJ*, br. 81, 22. septembar 1948.

povere na čuvanje starijoj, što je bilo povezano sa čitavim nizom rizika ili su u nedostatku bolje opcije napuštale posao i ostajale kod kuće⁵⁵.

Raskorak između želje da se putem ubrzane obnove i izgradnje, privrednog i kulturnog uzdizanja zemlje dovrši otpočeta revolucija i izgradi društvo koje će počivati na socijalističkim principima i načelima, s jedne strane, i stvarnosti opterećene posledicama četvorogodišnjih ratnih razaranja, ali i nemogućnošću da se oslobodi tradicionalnih, odnosno patrijarhalnih klišea koji su od ključnih ideologa novog poretka proglašeni primarnim neprijateljima društva u nastajanju, s druge strane, ponajbolje se ogledao u položaju i tretmanu koji su novi vlastodršci namenili određenim "marginalnim" društvenim grupama u koje spadaju žene i deca. Nova uloga "udarnice", one koja svojim radom izgrađuje socijalističku zajednicu i po svojoj biološkoj funkciji ali i ustaljenom modelu doprinosi demografskoj obnovi, nametnula je otvaranje krupnog kako društvenog, tako i političkog pitanja – brige o potomstvu. Savesna briga o deci, tj. onima koji, kako je isticao Josip Broz Tito, "nisu mogli čekati dok fabrike budu gotove"⁵⁶, u godinama posle sukoba sa SSSR i međunarodne izolacije sa Istoka trebala je da predstavlja jedan od ključnih dokaza da se Jugoslavija žustro protivi svakoj "reviziji marksizmalenjinizma" i uspešno gradi socijalizam. Neusaglašenost zakonske regulative koja je trebala da doprinese izgradnji sistema ustanova za brigu o majkama i deci, odnosno ustanova za brigu o deci najmlađeg uzrasta zaposlenih žena, i stvarnosti koja se često preobražavala u ruglo puke fikcije ili nereálnih želja, samo je jedan od segmenata daleko složenije priče o položaju "marginalnih" društvenih grupa u jugoslovenskom društvu u XX veku. Taj segment ukazuje na mogućnosti sredine određivane željama vladajuće političke elite da društvo uklopi u određene ideološke matrice ali i dubokim političkim i društvenim preobražajima koji su potresli Juoslaviju po okončanju Drugog svetskog rata.

⁵⁵ ASCG, 141-33-187; Izveštaj o stanju dečje zaštite u FNRJ.

⁵⁶ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ, II-2/32; Govor Josipa Broza Tita na prijemu pionira 29. septembra 1949. godine.

Dr Olivera Milosavljević

Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitanja dece

Kult vladara kao karakteristična dugotrajna pojava političke prirode često se identifikuje kao osobenost konkretnih ideologija ili čak kao "karakterno" nacionalno svojstvo. Pri tom se uglavnom zanemaruju opšti istorijski uslovi razvitka društva i dominantni vrednosni sistem koji iz njih proističe a koji takvoj pojavi može biti izvoriste. U tom smislu, kao osobenost političke kulture društva u Srbiji i Jugoslaviji u proteklom veku, treba posmatrati i idolatriju čiji je predmet bio prvi čovek u državi, bez obzira da li se radilo o kralju ili šefu partije, odnosno o monarhiji ili republici, nacionalnoj ili višenacionalnoj državi, deklarativno demokratskoj ili socijalističkoj. Kult prvog čoveka u modernoj državi predstavljao je atavizam starog patrijarhalnog društva i kao jedina konstanta političke kulture, činio kontinuitet u opštem političkom diskontinuitetu oblika vlasti i vladajućih ideologija.

Odnos vladara i podanika sa izraženom idolatrijom sigurno je jedna od najstarijih pojava u kojoj je "teško izmisliti nešto novo"; naprotiv, moderno doba je samo dovelo do savršenstva ono što je ranije postojalo u zametku. "Izuzetak smo pretvorili u obrazac, od empirijske skice učinili sistem". Ovom odnosu je svojstvo da društvene fenomene objašnjava "subjektivnim zakonima genija", pa se žali "zbog nedovoljnosti superlativa kojim bi se mogla izraziti njegova ogromnost", prikazujući vođe kao dugo očekivane mesije koji su došli da svoj narod povedu u Obećanu zemlju. "Masa u njima vidi i prepoznaje sebe, svodi sebe na njih", odnosno, on masi daje "svoje ime, svoje lice i svoju delotvornu volju", ovaploćujući njenu osnovnu ideju.¹

¹ S. Moskovisi, *Doba gomile*, I-II, Beograd, 1997, s. 8-10, 14, 209.

Drugim rečima, iako je moderno društvo napustilo ideju o vladavini "po milosti božjoj", nije odbacilo potrebu za pojavom "savršenog pojedinca koji donosi spas", odnosno, za harizmatiskim predvodnikom, pronalazeći za to samo novo opravdanje u nacionalnim ili klasnim sadržajima.² Zato je diskontinuitet država, dinastija, oblika vlasti i sistema u modernoj istoriji Srbije i Jugoslavije potencirao, inače rasprostranjenu pojavu, da se u periodima krize legitimiteta vlasti upućuju najvatreniji "pozivi junaku koji bi spasiteljski zaštitio naciju", odnosno, odbijanje tradicionalne discipline proizvodilo je grozničavu potragu za novim oblicima pokoravanja autoritetu. Zato je svaki novi "Otac" preuzimao ulogu odbačenog starešinstva. "On je pre svega Zaštitnik, a osećanjem poštovanja i odanosti prema heroizovanom liku naglašavaju se njegove pokroviteljske, starateljske osobine: zadatak mu je da umiri i vrati poverenje, ponovo uspostavi bezbednost i ravnotežu".³

Svaka vlast se trudi da dokaže svoju legitimnost a u zavisnosti od njene forme javljaju se i razlike u pretpostavljenoj poslušnosti. Prema Veberovoj podeli tipova vlasti prema vrsti "zahteva za legitimnošću" koji je za njih tipičan, u modernoj istoriji Srbije i Jugoslavije može se prepoznati "tradicionalan" karakter zasnovan na "verovanju u svetost tradicija" i legitimnost osoba koje su na osnovu njih "pozvane da uživaju autoritet" i "harizmatiski" karakter zasnovan na "izuzetnoj predanosti svetosti ili heroizmu, ili uzornim osobinama neke osobe i poretka koji je ova otkrila ili stvorila".⁴ Prvi oblik se može primeniti na monarhijski sistem u Srbiji i Jugoslaviji, gde je sama pripadnost porodicama čiji su rodonačelnici bili Miloš i Karađorđe obezbeđivala neprikosnoveni, iako međusobno lako zamenljivi, autoritet. Drugi oblik je karakterističan za Titovo doba gde je njegova lična harizma, uz izgrađivani sistem koji je identifikovan sa njim, određivao i neprikosnoveni autoritet.

Da bi odnos idolopoklonstva bio opšte usvojen, nužno je bilo njegovo uvođenje u vaspitni i obrazovni sistem. Sugerisanje podrazumevane ljubavi dece prema vladaru vršilo se, između ostalog, i putem dečije i omladinske štampe čiji je primarni zadatak, u više od sto godina dugoj istoriji izlaženja, bilo vaspitavanje u patriotskom duhu. Bez obzira na različitu sadržinu "zaveta" očekivanih od mladih koja se menjala sa stalnim političkim promenama, za iskazivanje ljubavi prema otadžbini/domovini⁵ štampa je

² T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Beograd, 1994, s. 211.

³ R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd, 2000, s. 90, 101, 103, 171.

⁴ M. Veber, *Priroda i društvo*, I, Beograd, 1976, s. 168-169.

⁵ Upotreba pojmova *otadžbina* i *domovina* jasno ukazuje na ideološki diskontinuitet. *Otađbina* je isključivo korišćen pojam u vreme kraljevine Srbije, dok se pojam *domovina* povremeno upotrebljavao od stvaranja Jugoslavije a dominirao je tokom egzistencije socijalizma. Po-

uvek koristila isto sredstvo – ljubav prema vladaru kao otelovljenju patriotizma. Zato se u ovom tekstu isključivo obraća pažnja na onaj deo vaspitnog rada kroz dečiju štampu u Srbiji i srpskim listovima u Vojvodini do 1918, kao i u listovima koji su u vreme egzistencije Jugoslavije izlazili u Beogradu, koji se odnosio na različito shvatano rodoljublje i posebno, na deci sugerisan odnos prema prvom čoveku u državi. Ljubav prema vladaru koja se iskazivala kao ljubav prema otadžbini/domovini, imala je dominantno mesto u rodoljubivom vaspitanju, bez obzira da li se radilo o kralju, prestolonasledniku ili šefu partije, odnosno, o Obrenovićima, Karađorđevićima ili, u socijalizmu o Titu. Na isti način, u srpskim dečijim listovima početkom XX veka veličani su i Petrovići, a u onima koji su izlazili u Vojvodini u vreme egzistencije Austro-Ugarske, nije izostalo ni iskazivanje ljubavi Habzburzima.

Dečiji i omladinski listovi u ovom tekstu analizirani su zajedno iz više razloga. Prvo, zato što se iz profila listova teško može izdvojiti ono što je specifično namenjeno deci od onoga namenjenog omladini, drugo, zato što ni pojmovi *mladež* i *omladina* nisu uvek označavali istu grupaciju. Nekada su se oni odnosili upravo na najmlađe – decu, nekada na nešto starije – srednjoškolce, nekada na mlade ljude, a nekada na sve generacije mladih. Kako bi se prezentacijom samo onih listova koji su eksplicitno namenjeni *deci*, izgubio važan deo uvida u celinu ideološko-vaspitnog rada, u ovom tekstu su analizirani svi listovi namenjeni mladima, bez obzira da li su se obraćali *deci*, *srednjoškolcima*, *mladeži*, *mladom naraštaju* ili *omladini*, *skautima*, *podmlatku* ili *pionirima*, i bez obzira da li im je namena bila *pedagoška*, *zabavna*, *nastavna*, *vaspitna*, *umetničko-književna* ili *poučna*.

Listovi za mlade su, generalno, imali dva načina preko kojih je iskazivano rodoljubivo vaspitanje dece: prvi, namenjen deci od strane odraslih, i drugi, kada su deca pokazivala šta su usvojila. Za razliku od listova objavljenih krajem XIX i početkom XX veka u kojima su uglavnom odrasli pisali tekstove i pesmice namenjene deci, od stvaranja Kraljevine SHS, u ovo su se uključila i deca, veličajući vladare u svojim prigodnim pesmicama i sastavima. Tako je, na primer, list *Zorica* imao rubrike: "Mala zorica", "Dom i škola" i "Đački glasnik". Posle Drugog svetskog rata gotovo svi listovi su imali prigodnu rubriku za decu: *Pioniri* rubriku "Pioniri saradnici", *Zmaj* rubriku "Dečji radovi", *Kekec* rubriku "Iskre"... Retki listovi, uglavnom oni koji su izlazili pri školama, bili su isključivo sastavljeni od đačkih tekstova.

Prvi dečiji listovi uglavnom su imali sličan profil. Primarna funkcija im je bila upravo rodoljubivo vaspitanje, pa su obavezno počinjali rodoljubi-

vratka pojmu *otadžbina* devedesetih godina ukazivao je upravo na odbacivanje jugoslovenske ideje.

vom pesmom a tek zatim je sledio obrazovni i zabavni sadržaj. Kasnije, kada je i listova bilo više, razlikovali su se po profilu utoliko što su retki bili isključivo namenjeni dečijoj zabavi i učenju. Neki su imali dominantno patriotski sadržaj, neki manje, ali se veličanje vladara umnožavalo bez obzira na profil časopisa, naročito od stvaranja jugoslovenske države. Već po simbolima isticanim na naslovnim stranama i po svojim zaglavljima, štampa za mlade je sugerisala primarni ideološki poklič vremena i ključne aktuelne patriotske vrednosti. Takve sintagme poznate su bile kroz istoriju i imale "magičnu moć" i "mobilizatorsku snagu oživljavanja slika i uspomena",⁶ a njihovo stalno ponavljanje (u zaglavljima listova) bio je preduslov za usađivanje u svest. List *Lasta* iz poslednje decenije XIX veka imao je na naslovnoj strani sliku laste, guslara, grb sa "*samo sloga Srbina spasava*", Vidov-dan, Cveti 1815. i natpise: *Kraljevina Srbija, Crna Gora, Slavonija, Stara Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Srem, Banat, Bačka*, već time sugerišući gde su "srpske zemlje".⁷ *Golub* iz 1905. na naslovnoj strani je imao Vuka Karadžića, Dositeja Obradovića, svetog Savu, Obilića, guslara, Kosovku devojkicu i natpise *Cetinje, Prizren, Novi Sad i Beograd. Mala Srbadija* 1906. kao simbole je isticala Vuka Karadžića, Obilića, svetog Savu, hajduk Veljka, gusle i Bibliju. *Zorica* iz dvadesetih godina imala je crtež tri dečaka u narodnim nošnjama koje obasjava sunce dok im devojkica nosi cveće, *Otađzbina* iz 1924. grb sa dvoglavim orlom i četiri ocala, *Dečije novine* iz 1928. u zaglavlju su imale tri zagrljena dečaka sa prepoznatljivim kapama (Srbi, Hrvati i Slovenci) kako čitaju novine... Slično značenje imale su i ključne parole isticane na naslovnim stranama. Tako je list *Otađzbina* 1924. u zaglavlju imao parolu "*Za kralja i Otađbinu*", *Nova Srbadija* 1940. "*Jako srpstvo – jaka Jugoslavija*", a kompleti godišnjaka lista *Dečije novine* posvećivani su zlatotiskom na koricama članovima vladarske porodice. Komplet za 1927-1928. posvećen je "*Njezinom Veličanstvu Kraljici Mariji*", komplet za 1928-1929. "*Njegovom Veličanstvu Aleksandru I Kralju Srba, Hrvata i Slovenaca*", a komplet za 1929-1930. "*Njegovom Visočanstvu Prestolonasledniku Petru*". Ratni *Glas omladine* je imao nadnaslov "*Smrt fašizmu – sloboda narodu*", posleratni *Pioniri* parolu "*Za domovinu – s Titom – napred*", a *Mladi borac* – "*Sve snage za našu prvu petoletku*"...

Većina listova je u prvim brojevima i eksplicirala šta im je primarni cilj u vaspitnom radu. Oni namenjeni najmlađima, uglavnom su ih definisali

⁶ S. Moskovisi, *Doba gomile*, I, s. 243-244.

⁷ "Mila deco, srpska deco,/ pogledajte – blago nama/ ovu sliku, dragu sliku,/ na *Lastinim* koricama.../ A kuda će ona proći -/ Koja zemlja *Lasti* gove -/ Na trakama sve to piše,/ To su zemlje Srbinove!" (*Lasta*, 10. maj 1894, Naslovnoj slici, braca-Brana).

kroz prigodne pesmice, a starijima kroz uvodnike ili stalno ponavljane parole. List *Golub* je 1880. svoj cilj iskazivao kroz stihove:

"Oj Srpčići-golubići Srpkinjice-golubice Primate mi pozdrav moj I ovog će evo leta međ' vas <i>Golub</i> da doleti,	Međ' vas, među narod svoj! Učiće vas ljubiti' svete Narodne nam amanete Veru, ime i svoj rod..." ⁸
---	--

Srpče je 1882. navodilo da će mu jedan od prvih zadataka biti "da naše mlade čitaocice izobrazimo u duhu plemenitosti i požrtvovanja za Srpstvo, čeličeci i negujući u njima rodoljublje prvu vrlinu pravih Srpčića, tako da od njih stvorimo ponosne i prave Srbe".⁹ *Podmladak* je 1897. bio namenjen srednjoškolicima čija će znanja "još bolje utvrditi, udubiti i proširiti, a njen ukus prikladnom zabavom pričestiti i razviti", uz stihove:

"Nek <i>Podmladak</i> letom krene širom Srpstva svog; Nek Srpčiće na rad prene, Pomog'o mu Bog!	Nek odgaji vitezove silne kao grom! Osvetnike Srbinove Diku rodu svom". ¹⁰
--	--

Školski list je 1900. obećavao da će se "pridrživati pravca hrišćanske pedagogije i živo [će] zatupati interese pravoslavne srpske škole i učiteljstva njezinog",¹¹ dok je *Novi Srbin* 1912. bio namenjen "svakom mladom Srbinu, koga su roditelji dali da uči gimnaziju u kojoj profesori nisu Srbi, u kojoj se ne predaje srpskom rečju, i ne uči iz srpskih knjiga", kako bi im nadoknadio "ono što se u takoj školi prećutkuje", jer, "svi ste vi, kad ste otišli u nesrpsku školu, ušli u tuđinu".¹²

U novostvorenoj Kraljevini SHS, list *Otađzbina* je 1924. u svakom broju donosio usmeravajuće parole – "Srbi, svi na okup", "Za Srpstvo Srbin živi i mre", "Teško narodu, koji ne čuva svoje tradicije", "Samo sloga Srbina spasava", "Čuvajmo i volimo slavnu srpsku zastavu".¹³ Cilj *Južnoslovenske iskre* 1930. je bila "potpuno samostalna i nezavisna akcija nacionalno svesne i integralno južnoslovenske omladine" sa krajnjim zadatkom da radi "za jedinstvo

Sveslovenstva",¹⁴ dok je list *Jugoslovenče* 1932. Ministar prosvete preporučio svim nastavnicima osnovnih škola, jer njegova osnovna ideja "stoji potpuno u skladu" sa njihovim zadacima, "naročito u pogledu nacionalnog vaspitanja narodnog podmlatka".¹⁵ List *Dom i škola* je 1938. navodio da će se baviti raznim školskim predmetima, pri čemu će nastava istorije "prirodno razviti i ljubav prema rodnoj grudi i borcima koji su se zalagali za bolju budućnost čovečanstva",¹⁶ dok je *Nova Srbadija* pokrenuta u uslovima već započetog Drugog svetskog rata 1940, pa je kroz nju trebalo da "progovara prava, poštena srpska nacionalna omladina", jer, "dosta se zanemarivala naša herojska prošlost i prezirale naše velike vrednosti, sve u ime lažnih, 'novih i naprednih' ideja". Želeći da srpska omladina bude ono što je "vazda bila: stvaralac epopeje", *Nova Srbadija* je trebalo da "služi Srpstvu i Jugoslaviji kroz istinu", ne da bi "marksističke, imperijalističke, fašističke, antikulturne kalupe zamenila jevtinim kalupima sračunatog ili slepog šovinizma nego da raskrsti sa svom tom truleži, koje smo siti i presiti".¹⁷ Komunistički *Glas omladine* se javio 1942. kao "nužna potreba" u uslovima kada "svaki omladinac, svaki pravi rodoljub i antifašista gori od želje da sazna pravu istinu o događajima, da se obavesti o borbi i poredama herojske Crvene Armije i naših Narodnooslobodilačkih junačkih partizana".¹⁸ Posleratni *Pioniri* su 1951. izašli u novom izdanju (posle dvogodišnje pauze) sa željom da "poboljšaju pionirsku štampu", ali preuzimajući sve "što je bilo lepo u *Pionirima*, i zanimljivo u *Pionirskim novinama*". Članovi redakcije, "sve stari i oprobani prijatelji dece, obećavaju da će stalno misliti o tome šta lepo i najlepše da spremne za svaki novi broj".¹⁹ *Zmaj* se pojavio 1954. obraćajući se najmlađima: "Ura, deco, potrite, evo vašeg *Zmaja*". Uredništvo je navelo da njihov *Zmaj* od hartije "leti po svetu mašte i lovi lepe priče i pesme", da se pravi u "zmajevskoj fabrici koja se zove štamparija", da ima mnogo glava, "iz nekih sipaju vatrene pesme, iz drugih žubore priče, iz trećih zrače lepe slike". Sledili su i stihovi:

"Gdegod vas ima, s kog bilo kraja, potrite i hvatajte <i>Zmaja</i> . Svileni pozdrav šalje vam Mira na krilima od leptira.	I mene evo pred vašom kućom trčim, juri me ovca! urednik Branko sa mačkom Tošom i džukcem Žučom, s dva stara buvolovca.
---	---

⁸ *Golub*, 1. januar 1880, Pozdrav (D.).

⁹ *Srpče*, 15. mart 1882, Čitaocima *Srpčeta*.

¹⁰ *Podmladak*, 1. oktobar 1897, Namera *Podmlatka*, *Podmlatku* (Dragomir Brzak).

¹¹ *Školski list*, februar 1900, Poziv na pretplatu.

¹² *Novi Srbin*, septembar 1912, Prvi pozdrav.

¹³ *Otađzbina*, mart 1924...

¹⁴ *Južnoslovenska iskra*, 15. jun 1930.

¹⁵ *Jugoslovenče*, 6. septembar 1932, Obaveštenje *Jugoslovenčeta*.

¹⁶ *Dom i škola*, oktobar 1938, Reč unapred.

¹⁷ *Nova Srbadija*, april 1940, Jako Srpstvo – jaka Jugoslavija (uredništvo).

¹⁸ *Glas omladine*, 15 maj 1942.

¹⁹ *Pioniri*, 5. oktobar 1951, Draga deco.

Kroz mnoge bure vodi vam *Zmaja* Puna vam kola novosti vozi
petlića pet i sile druge jureći kasom urednik Arsen
urednik Aca sa Himalaja u stihu i prozi
poetski pilot plovidbe duge. s veselim glasom.²⁰

I upotreba pisma u omladinskoj štampi jasno je svedočila o političkim promenama i vrednostima koje su sugerisane mladima. Dok su do dvadesetih godina listovi isključivo štampani ćirilicom, od kraja te decenije u upotrebu je ušla i latinica. Listovi *Zorica* i *Dečije novine* u kraljevini tek su po neki tekst objavljivali i latinicom, list *Đačka družina* je, ne slučajno, baš od 1. septembra 1928. štampao naslov pored ćirilice i latinicom, na slovenačkom i bugarskom. U skladu sa novom ideologijom jugoslovenstva, od tridesetih godina su naizmenično latinicom i ćirilicom štampani *Jugoslovenče*, *Skautski glasnik*, *Južnoslovenska iskra*, kao i komunistički *Glas omladine* u ratu. Posle rata to je bio slučaj i sa *Pionirima* i *Zmajem* gde su pojedinačne pesme objavljivane i na makedonskom i slovenačkom jeziku.

Rasprostranjeno uverenje da je kult Tita predstavljao ideološki novum u vaspitanju dece, pogrešno je iz nekoliko razloga. Prvo, on je bio samo nastavak dugo negovane političke kulture u kojoj je idolopoklonstvo aktuelnom vladaru zauzimalo centralno mesto i predstavljalo kontinuitet istog obrasca i pored diskontinuiteta oblika vlasti. Drugo, idolopoklonstvo Obrenovićima i posebno Karađorđevićima imalo je sličan sadržaj i predstavljalo razrađen deo vaspitnog rada. Treće, karakteristični sadržaji koji se danas pripisuju isključivo kultu Tita ("najveći sin našeg naroda", "od Đevđelije do Triglava", "čuvati kao zenicu oka",²¹ "tuđe nećemo – svoje ne damo"...) bili su prisutni i do kraja već razvijeni u kraljevini, u kultu Aleksandra, i posebno prestolonaslednika Petra. To što o Titu ima više tekstova nego o drugim vladarima pojedinačno, može se objasniti činjenicom njegovog dugog vladanja. Periodi u kojima su veličani prestolonaslednici i kraljevi Aleksandar Obrenović, Đorđe (nesuđeni kralj), Petar I, Aleksandar I i Petar II Karađorđević, trajao je ukupno jedva nešto duže od Titove vladavine. Dužina njegove vlasti objašnjava i duže trajanje kulta, ali u njihovom intenzitetu nema razlike.

Slike vladara u dečijim listovima neodvojiv su deo izgradnje njihovog kulta. Opšte je mesto da su one uvek i svuda tipski uobličavale osnovnu

²⁰ *Zmaj*, 1. januar 1954, Dve tri reči predgovora (ur. Mira Alečković, Aleksandar Vučo, Arsen Diklić, Branko Ćopić).

²¹ Sintagme su iste ali je njihovo značenje u nekim slučajevima kvalitativno drugačije. Nekada se tražilo da se "kao zenica oka" čuva kralj Aleksandar Obrenović, a nekada da se "kao zenica oka" čuva "bratstvo i jedinstvo".

ideološku poruku. Opis vladarskih slika koji se odnosio na francuske vladare – "visoko uzdignutog čela, spokojnog izraza lica, samouvernog pogleda, šaka položenih na dokumentu koji će im obezbediti večnu slavu"²² – važio je jednako i za sve druge sredine pa i za Srbiju i Jugoslaviju. Dok su listovi za mlade početkom XX veka bili prepuni zahteva za "osvetu Kosova"²³ ali sa manje slika vladara, od stvaranja kraljevine Jugoslavije one su redovno prisutne. Idolopoklonstvo je dostiglo vrhunac tridesetih godina, sa centralnim mestom prestolonaslednika Petra čija se slika nalazila u gotovo svakom broju *Zorice* ili *Dečijih novina*. I dok su objavljivane uglavnom službene fotografije kralja Aleksandra, u fotografisanje prestolonaslednika ulagan je veliki trud kako bi alegorijskim predstavama njegova "veličina" izazivala divljenje dece. Kada je reč o Titu, zanimljivo je da u vreme najtvrđeg komunizma, neposredno posle rata, broj njegovih slika objavljivanih u dečijim listovima nije bio veliki i nije pratio inače jak ideološki naboj u tekstovima. Tako su *Pioniri* u čitavoj 1946. godini objavili ukupno pet njegovih i jednu Staljinovu sliku, 1947. godine – dve Titove i dve Staljinove slike, 1949. godine – samo jednu Titovu sliku. Obnovljen 1951. kao nedeljnik, list je u tokom 1952. godine objavio šest Titovih slika. *Poletarac* je u dve godine, 1949–1950, objavio samo jedan crtež sa likom Tita, dok u periodu 1952–1954. njegovih slika nije bilo. U *Zmaju* su retke Titove slike, uglavnom objavljivane oko rođendana: 1954. godine – tri slike i jedan crtež, 1955. godine – dve slike, 1956. godine – nema Titovih slika, 1958. godine – dve slike, 1959. godine – nema Titovih slika. Zanimljivo je da je decenijama kasnije, u vreme Titove smrti, *Kekec* bio mnogo više ideološki obojen list nego bilo koje dečije novine iz pedesetih godina. U toku 1980-81. od oko 50 stranica u broju, prvih 6-7 bilo je isključivo posvećeno ideološkim temama sa dosta tekstova o Titu i puno propratnih fotografija.

Prekretnice koje su obeležile značajne političke promene (1903, 1928, 1934, 1948...), bilo da je reč o Srbiji, ili kasnije Jugoslaviji, u dečijim listovima se jedva naslućuju. O njima se ne piše, a ni prethodno veličani, a sada poraženi vladari, gotovo se ne spominju. Istovremeno, prisutno je vrlo malo negativnih tekstova o upravo ubijenom ili sklonjenom veličanom vladaru ili njegovim precima.²⁴ Oni se uglavnom prećutkuju kao i neprijatni događaji

²² R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, s. 88.

²³ "Jeste l' čuli za Kosovo/ za Kosovo kletu.../ gde je Srbu najmilije/ znamenje oteto?... Još Kosovo tužno stoji,/ da nam tugu snaži,/ još Kosovo – i osvetu/ Od potomstva traži" (*Golub*, 1. novembar 1881, Svojoj braći, Petar J. Petrović).

²⁴ U vreme Karađorđevića opisivan je pradedu "našeg uzvišenog vladaoca" Karađorđe koji je bio "junak i pravičan, strog i odlučan"... dok je Miloš Obrenović bio "lakoveran i neiskren". (*Otađzbina*, 20. mart 1924, Karađorđe neumrlu vožd srpskog naroda). Suprotan je primer, i ujedno izuzetak od pravila, zapis o smrti Aleksandra Karađorđevića u vreme vlasti Obrenovića.

koji su pratili njihovu smenu. Kao što u vreme Obrenovića u dečijim novinama nije bilo Karađorđa, tako u vreme Karađorđevića, više nije bilo Miloša. Nema ubistva Obrenovića; nema objašnjenja zašto je prestolonaslednik od jednom Aleksandar a ne više Đorđe; nema tumačenja zašto deca 1930. naglo postaju Jugosloveni, niti zašto posle 1934. prestaju da budu Jugosloveni i opet postaju Srbi, Hrvati, Slovenci; nema objašnjenja zašto Staljin posle 1949. više nije "najbolji drug". Na primer, odnos prema novoj ideologiji proklamovanog jugoslovenstva najbolje se uočava kroz list *Zorica* koji dvadesetih godina XX veka isključivo veliča srpstvo, od 1930. se pojavljuje jugoslovenstvo,²⁵ a od 1934. mešavina srpstva i jugoslovenstva, pri čemu se reč "Jugosloveni" izbacuje i opet je zamenjuju Srbi, Hrvati i Slovenci. Ili, na primer, *Đačka družina* menja uređivačku politiku posle ubistva Stjepana Radića, tako što u zaglavlje ubacuje naslov i latinicom i objavljuje, više nego ranije, tekstove i pesme iz "zapadnih" krajeva, ali istovremeno, u kontekstu pooštrenih odnosa sa Hrvatima, naglo počinje da objavljuje tekstove i na bugarskom, da veliča ljubav sa Bugarima, iako je samo pet meseci ranije isti list objavio pesmu sa jakim negativnim nabojem upravo prema njima.²⁶ Slično je i sa *Južnoslovenskom iskrom* koja 1930. favorizuje bratstvo sa Bugarima i bugarski jezik. I politička promena 1948. slabo se uočava. *Poletarac* još polovinom te godine objavljuje tekst o "rođendanu" Crvene armije, pesmu Staljinu i pismo dece iz Moskve, ali se istovremeno jedina Titova slika te godine pojavljuje u septembarskom broju, verovatno kao posledica početka sukoba i pojačavanja ideološkog naboja u listu. Potpuna depolitizacija i deideologizacija *Poletarca* nastupila je 1953. godine. Suprotan trend je obeležio list *Pioniri* u kojem početkom 1949. još ima tekstova o SSSR, dok polovinom godine nastupa njegova nagla deideologizacija. U obnovljenom izdanju od 1951, ideologija je prisutna uglavnom u majskim brojevima.

Dečiji listovi su dobar izvor i za analizu rasprostranjenosti običaja da se imenima vladara nazivaju razne institucije. Kao što su u kraljevini svi gra-

Beležilo se da je "bio po naravi miran, tih i dobrodušan", pa je i na "samrtnom času pokazao kako mu leži na srcu izobraženje podmlatka srpskog, jer je na tu cel ostavio do 40.000 fr." što ga je uvrstilo među "prve prosvetne dobrotvore srpske" (*Neven*, br. 9, 1885, Aleksandar Karađorđević).

²⁵ "...Deda mi je Jugosloven,/ Roditelji tako isto,/ I u meni kuca samo/ jugoslovensko srce čisto" (*Zorica*, novembar 1932, Pisma mladih Jugoslovena, Đeka R. Kljejić).

²⁶ "Kovačević jedan nije,/ hiljadama takvih ima,/ Što će stati na žrtvenik./ Što će biti ponos svima,/ Što za ime srpsko gine,/ Podli brate, Bugarine./ Al' kad Srba mir izdade/ Pa ne mogu otrpiti,/ Jekne bomba Čustendilom/ I krvca se počne liti,/ Kad zagrmi nad Sofijom -/ Videćemo gde ćeš biti"... (*Đačka družina*, 1. maj 1928, Nebratu, Dragutin Ilić, učitelj II god. Aleksinac). Već u septembru objavljen je članak na bugarskom jeziku, pod naslovom "Za zblizenieto između blgarskite i srbski mladeži" (Voislav Grol).

dovi imali ulice, bolnice, škole nazvane po članovima vladarske porodice (bolnica "Kraljice Drage" – Beograd, škole "Kraljevića Andreja" – Novi Sad, "Kralja Petra I Oslobođioca" – Zagreb, "Kralja Aleksandra" – Beograd, "Kraljice Marije" – Beograd, "Kralja Petra II" – Sarajevo, medresa "Kralja Aleksandra" – Skopje...), tako je i u vreme socijalizma svaki grad imao ulicu ili školu nazvanu po Titu. Imenima vladara i njihove dece nazivane su i sasvim neuobičajene stvari. Ilustrativna je obavest da je zagrebački Aero-klub nabavio "o svom trošku aeroplan" i da je 1929. na svečanom krštenju "Avion dobio ime Kraljević Tomislav".²⁷

U ovakvoj političkoj kulturi u kojoj politički vođa ima "stožernu integrativnu ulogu",²⁸ nije bilo bitno ko je aktuelni vladar, pa ni koja je ideologija na delu. Ideologija je sam kult, a konkretan vladar je bio samo njegov lako promenljiv simbol. Zato je karakteristično lako prelaženje sa kulta na kult gde se vrline Obrenovića lako prenose na Karađorđeviće, sa Đorđa na Aleksandra, sa Aleksandra na Tita. Terminologija je slična, naročito u prvim godinama novog kulta, pa nije slučajno da se, na primer, 1946. godine pominje, sasvim anahrono, "Titovo pleme". Rođendani vladara, njihove veridbe, ženidbe i krunisanja, bili su pravi povodi za davanje dečijih "zaveta", a njihovo junaštvo i dobre osobine predstavljale su temelj dečije ljubavi.

Otelovljenje *patrie* u liku prvog čoveka eksplicirano je u takođe starom, ali ne i preživlom maniru da se u njemu vidi *Otac nacije*, odnosno otadžbine/domovine. Od antičkog doba²⁹ poznata su počasna zvanja koja su dobijali vladari, kao što su "otac domovine" ili "genije"³⁰, ne predstavljajući ništa novo ni specifično za ovo područje. Ono što jeste specifičnost je njihov lak prenos sa jednog na drugi objekat obožavanja koji su se međusobno isključivali. Uzroke treba tražiti u očinstvu kao prototipu svake vrste autoriteta, pa su i svi srpski i jugoslovenski vladari bili "očevi" naroda a posebno dece i, od Mihaila Obrenovića, preko Aleksandra Karađorđevića do Tita, svi su bili "genijalni".

I kult umrlog vladara je imao važnu integrativnu funkciju. Stari kralj Petar ("stopljenost sa rodom"), ubistvo Aleksandra ("ujedinitelj"), smrt Tita ("bratstvo i jedinstvo"), bili su samo povodi za jačanje kulta kao dominantne

²⁷ *Dečije novine*, jun 1930.

²⁸ T. Kuljić, *Tito, sociološkoistorijska studija*, Beograd, 1998, s. 32.

²⁹ Zabeleženo je da je narod prozvao Cicerona *ocem otadžbine* i da je on verovatno prvi dobio to ime (M. N. Đurić, *Plutarh, atinski i rimski državnici*, Beograd, 1963, s. 239), da su tu titulu nosili Cezar i Oktavijan, dok je Neron primio sve počasti, osim naziva *Otac otadžbine*, "jer je za to bio još premlad" (G. S. Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Beograd, 1999, s. 74).

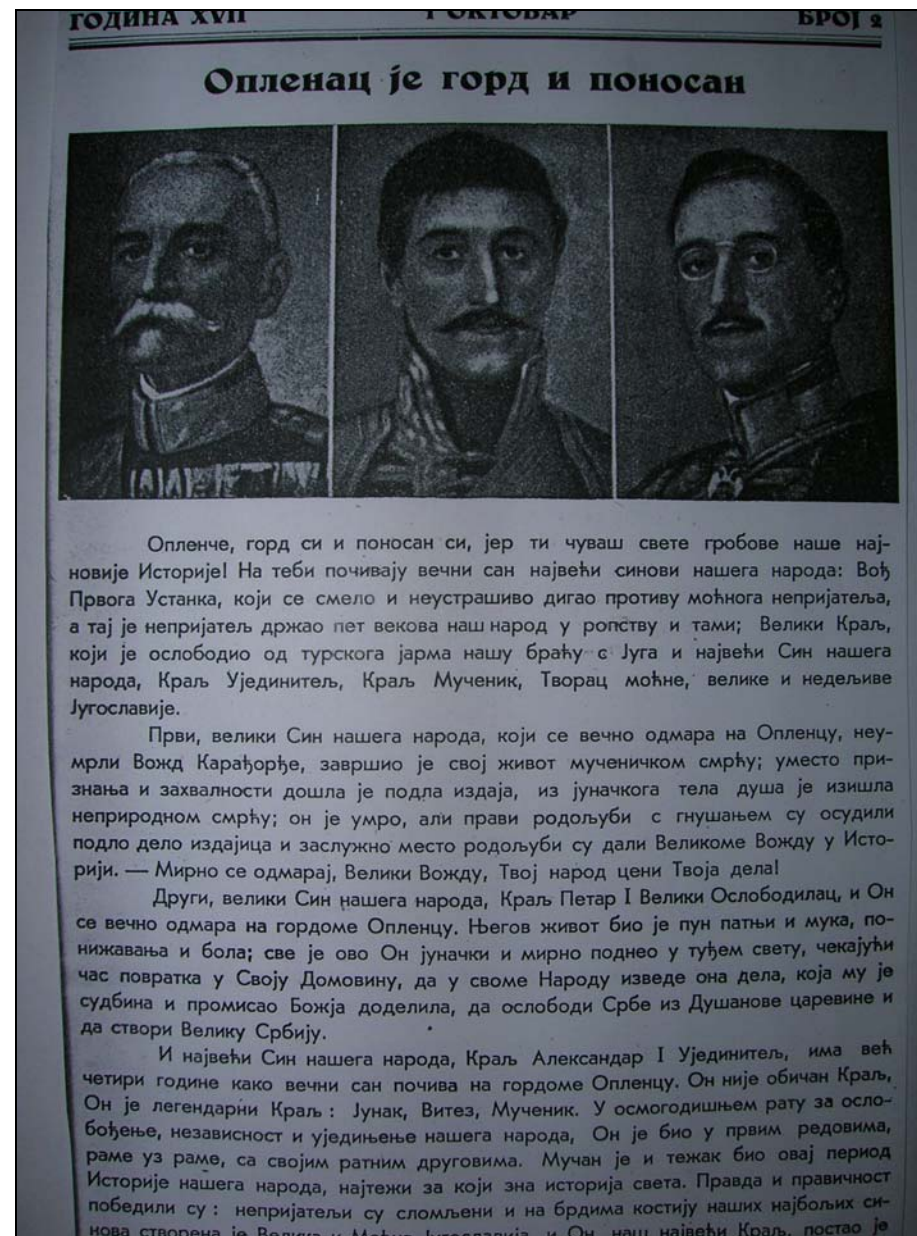
³⁰ T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*, s. 79, 83.

osobnosti rasprostranjene političke kulture koja je samo personifikacijom "nacionalnih interesa" umela da ih prepozna.

Iako su od proglašenja kraljevine i posebno stvaranja Jugoslavije 1918, prisutne male razlike u intenzitetu izgrađivanog kulta, bitna je razlika bila u osnovi za njegovu izgradnju. "Veličina" kraljeva proisticala je iz njihovog ličnog porekla (Miloš – Karađorđe) i stopljenosti sa "rodom", pa otuda i ideologija "narodnog vladara" koji mora da nastavi amanet ujedinjenja – interes naroda (sl. 1). Ipak, glavno obožavanje upućivano je njihovim sinovima, prestolonaslednicima, kojima se zaklinjalo zbog njihove "krvi" i podrazumevane nasledene sposobnosti za vladanje, jer je "uz verovanje u harizmatički značaj krvne veze", bilo nužno probuditi i veru u "specifičnu harizmu prvorođenja".³¹ U skladu sa patrijarhalnim shvatanjem uloge žene u društvu, mesto kraljice bilo je iza njenog sina – prestolonaslednika, a sve vrline "Majke" upravo njoj su bile svojstvene. U slučaju ideologije vođe revolucije, Tito se veličao zbog ličnih osobina i ideoloških zahteva koje je oličavao, pa je i njegov autoritet neupitan zbog "porekla", ali ne porodičnog, već revolucionarnog, i ostvarenja amaneta revolucije – interesa naroda (sl. 2). Sva ljubav upućivana u prvom slučaju kraljevima i njihovim sinovima, u drugom slučaju je usredsređena na Tita koji deluje kao da nema porodicu, njegova deca se ne pominju, njegova žena je retko i na slikama uz njega.³² Tu je njegova ličnost, prividno bez porekla (isticano je samo siromaštvo i mesto rođenja) i bez ličnog naslednika, jedino važna. Ulogu "prestolonaslednika" koji će nastaviti "sveto delo" i obezbediti kontinuitet, u slučaju Tita dobija omladina u celini kao "nada komunizma". U svakom slučaju, preko dominantne političke ideje, vladari identifikovani sa podanicima, pri čemu Obrenovići i Karađorđevići simbolizuju "rod", a Tito "radni narod", predstavljaju sam patriotizam, a ljubav prema njima označava otelovljenje aktuelnog "zaveta" otadžbini/domovini.

³¹ Isto, s. 233.

³² U svim pregledanim listovima u periodu od petnaest godina, pronađeno je jedno pominjanje Titovog sina Žarka (*Poletarac*, br. 9, 1948), jedna fotografija Tita i njegovog sina Miše (*Pioniri*, 30. novembar 1951) i jedna u krugu porodice (*Pioniri*, 19. maj 1955). O njegovoj supruzi Jovanki u pregledanim listovima pronađeno je samo jedno pominjanje imena (*Zmaj*, maj 1958).

sl. 1 *Zorica*, oktobar 1938.

sl. 2 *Pioniri*, 1. maj 1946.

Rođendani

Kao što je vladar "otac" nacije, tako je proslava u njegovu čast – čast nacije, trebalo da bude njena "učiteljica", odnosno "prilika za skupno uvežbavanje društvenih vrlina" i da svojim obrednim karakterom usadi "moralne navike" i kolektivnu disciplinu. Istovremeno, cilj svetkovine je bio i objedinjavanje nacije, jer je kolektivno slavlje trebalo da utopi pojedinca u kolektiv, čime su odstranjivani svi činioци nesaobraznosti.³³ Svetkovina je i "poziv na komunikaciju" među članovima zajednice, stvarajući "od zbira različitih interesa zajednicu iste volje".³⁴

Zato su u izgradnji kulta vladara upravo njihovi rođendani bili međaši. U slučaju kraljeva oni su korišćeni da razviju nadu u buduću narodnu i državnu veličinu, u slučaju prestolonaslednika da razviju uverenje o velikoj sposobnosti predodređenog budućeg vladara da vodi narod, u slučaju Tita, rođendani su ukazivali na njegovu neraskidivu vezu sa omladinom koja je "budućnost" komunizma. Rođendani kraljeva i prestolonaslednika slavljani su identično, bez obzira na to koja je dinastija bila na vlasti. Taj dan je u kraljevini (i Srbiji i Jugoslaviji) proglašavan za državni praznik, služenje je bilo obavezno po svim crkvama u zemlji, gradovi su svečano osvetljavani i ukrašavani, održavane su vojničke parade, a dečiji listovi su donosili slike vladara i čestitke pune ljubavi. U socijalizmu, Titov rođendan se obeležavao kao "Dan mladosti", koji je pratila "štafeta mladosti" sa čestitkama Titu i omladinski slet u Beogradu. Ulaskom i dečijih radova u listove za mlade, ključno mesto je poklanjano njihovim školskim sastavima punim ljubavi za kralja, prestolonaslednika ili Tita, upravo povodom rođendana.

Veličanje vladara povodom njihovih rođendana vežbalo se još na Habzburzima u srpskim dečijim listovima u Vojvodini. Povodom pedesetog rođendana Franje-Josifa I, *Neven* je pisao da narodi u carevini, "svi bez razlike vere i jezika, nadmetahu se da osvedoče odanost svoju prema vladaocu svome. Dobri vladaoci uživaju u sreći i napretku svojih naroda, – dao bog taku uživanja u punoj meri našem vladaocu, – uz to dobro zdravlje njemu i cejoj svetloj mu porodici".³⁵ I dvadeset godina kasnije, povodom carevog sedamdesetog rođendana, na naslovnim stranama objavljivane su čestitke (sl. 3). Uz njegovu sliku, *Golub* je navodio da su rođendan "presvetlog" cara Fra-

³³ R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, s. 170.

³⁴ J. Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997, s. 6.

³⁵ *Neven*, br. 3, 1880, Opšta svetkovina.

nje Josifa "rado dočekali mnogobrojni narodi Njegove moćne države" i "veselo proveli i sjajno proslavili sedamdeseto-godišnjicu svoga omiljenoga Gospodara". Opisana je svetkovina u kojoj su ulicama svirali orkestri, "uz pratnju i veselo klicanje naroda", jer se car "naumorno" brine o napretku i sreći "sviju svojih naroda", pa se "svi narodi Njegove moćne Austro-Ugarske države, među kojima je i svagda Mu verni i najiskrenije odani Mu i narod srpski, toplo [se] mole premilostivome Tvorcu nebesnom, da još dugo održi živa, zdrava i krepka milostiva i dobra Gospodara svoga, Njeg. Veličanstvo Franju Josifa I i oduševljeno mu kliču ono narodno: na mnogaja ljeta".³⁶

Rođendani Aleksandra Obrenovića su se u dečijim listovima retko pominjali, ali je sa njegovom ženom Dragom bio drugačiji slučaj. *Golub* je već 1900. objavio da je ministar prosvete izdao naredbu da se 11. septembar, dan rođenja kraljice Drage, slavi kao narodni praznik, kao i da je upravo sjajno proslavljen. "Po svima crkvama bila su molebstvija i narod je iz sviju krajeva brzojavno šiljao tople čestitke svojoj miloj kraljici Dragi; mnogi su putovali u Smederevo na slavu, gde se sad nalazi kralj i kraljica".³⁷ Međutim, odmah po ubistvu Obrenovića, list je okrenuo uređivačku politiku donoseći, već u januarском broju 1904. godine, pesmu posvećenu Petru Karađorđeviću, "na dan njegova krsna imena", sa sledećim stihovima:

"Čestitam Ti, dični Kralju, Tvoje Krsno ime, Njega uvek slavi, brani I ponosi s' Njime! ... Posle teškog prebivanja Van granica Srpstva svoga, Ti Ga danas ipak slaviš, Usred milog roda Tvog! Od Tebe svak sada Spas iz ropstva čeka, što ga tužno snosi Već od pola veka!	Od Tebe se celo Srpstvo Svakom dobru nada, uvereno j', da sa Tobom Svud red, zakon vlada! A ono će, kad ustreba uvek spremno moći, S Tobom, – svojim dičnim kraljem na Kosovo poći! Da pokaže i Turčinu, A i jednoj raji, - kakvu ljubav i predanost Spram svoga Kralja gajii!..." ³⁸
---	--

Samo tri meseca posle ubistva Obrenovića, *Spomenak* je objavljivao da je 27. avgusta proslavljen rođendan prestolonaslednika Đorđa sa vojničkom paradom i blagodarenjem, posle kojeg mu je vojni ministar dao

³⁶ *Golub*, 1. septembar 1900, 70-godišnjica Franje Josifa I.

³⁷ *Golub*, 15. septembar 1900, Nov narodni praznik u Srbiji.

³⁸ *Golub*, 15. januar 1904, Pozdrav Njegovom Veličanstvu Kralju Srbije Petru I Karađorđeviću (Dobriko K. Ivković).

pušku, a Đorđe je položio zakletvu i poljubio zastavu. "Ovaj svečani čin je praćen 21 topovskim metkom".³⁹

sl. 3 *Spomenak*, 1. avgust 1900.

³⁹ *Spomenak*, 1. oktobar 1903, Srpski prestolonaslednik.

Dve godine kasnije objavljeno je da je Đorđe navršio osamnaest godina, "te je proglašen po zakonu zemaljskom za punoletnog, a kralj – otac ga je imenovao za potporučnika u vojsci". Opet je mitropolit sa vladikama održao svečano blagodarenje, naslednik prestola je položio zakletvu, pucali su topovi, održavane su vojničke parade, narodna veselja, časti, odlikovanja i pomilovanja, a Opština beogradska dala je narodu, da se proveseli u Topčideru, 1.000 litara vina, 500 hlebova i 30 jaganjaca.⁴⁰

Redovne proslave vladarskog rođendana u dečijoj štampi počele su u novostvorenoj Kraljevini SHS. *Dečije novine* su već 1919. objavile da se državnim praznikom proglašava i Petrov dan (dan rođenja Kralja Petra I) i najavile da će se toga dana služiti služba i održavati vojničke parade, kao i da se "po sebi razume" da moraju biti zatvorene sve škole, radnje i državna nadležstva, "kako bi što veći broj građanstva i omladine mogao uzeti učešća u ovoj proslavi". Tražilo se od opštinskih vlasti da istaknu državnu zastavu, da se privatni domovi ukrase, obustavi rad.⁴¹ A već 1920. objavljena je pesmica:

"Petrov-dane, slavo naša, Raduje se sav naš rod, Što te slavi i proslavlja Kao velik, svečan god, I u sjaju slave ove Sretan kliče snagom svom: 'Drži Bože, Gospodara, Kralja Petra i naš dom!" Nek je mnogo takvih dana I obilan želja plod! Bože spasi, Bože hrani Kralja Petra i naš rod!" ⁴²
--	---

Ljubav se uvećavala sa uvećavanjem države, pa su rođendani kralja Aleksandra Karađorđevića redovno obeležavani sa jakom ideološkom notom. Pored prigodnih tekstova i pesmica, i igrokazi su po pravilu posvećivani ljubavi prema kralju. U jednom od njih, scenu čini njegova slika okićena cvećem i srpskim, hrvatskim i slovenačkim zastavicama. Devojčice Vera i Ljuba (Srpkinja i Hrvatica) su se posvađale oko toga čiji je venčić lepši, a Slovenka Nada i Muslimanka Zineta ih mire. Na kraju igrokaza dolaze njihova braća Vojislav i Zvonimir sa zastavama, zagrljeni, i strogim rečima ih mire uz zajedničke usklike: "Živeo Kralj!", "Živela Sloga naša". Zineta zaključuje:

"Sestrice drage i braćo mila,
Na današnji dan zakunimo se mi,
Da će mo od sad u ljubavi bratskoj
Za Kralja i Domovinu živeti svi!"⁴³

⁴⁰ Golub, 15. septembar 1905, Svečanost 27. avgusta u Srbiji.

⁴¹ *Dečije novine*, novembar 1919.

⁴² *Dečije novine*, jun 1920, Na kraljevski dan (Jovan Udicki, učitelj).

I "običan" narod je davao svoj doprinos iskazivanju ljubavi prema kralju, pa je povodom njegovog rođendana objavljena pesmica "ratara iz B. Breštovca", koja se završavala stihom:

"Zato živ nam budi Sokoliću,
Mili Kralju Karađorđeviću".⁴⁴

A istim povodom, *Južnoslovenska iskra* je objavila čestitku "zahvalne" omladine koja "izliva sve svoje najlepše i plemenite želje, za dug život i nove slave Tvorcu Jugoslavije, potpuno ubeđena da će u bliskoj budućnosti svaki novi rođendan našem Jugoslovenskom Kralju biti u isto vreme i opšte slavlje velikog, moćnog i jedinstvenog naroda svih Južnih Slovena".⁴⁵ *Skautski glasnik* je beležio da je zagrebački steg osvetio, "na dan rođenja Nj. V. Kralja novu zastavu",⁴⁶ a u *Zorici* su navođeni važni dani u decembru, među kojima su bili dan kraljevog "krsnog imena" i dan njegovog rođenja, uz čestitku: "želimo Njegovom Veličanstvu Kralju srećnu vladavinu na korist naroda i države. Živeo Njegovo Veličanstvo Kralj Aleksandar I i Njegov Kraljevski Dom".⁴⁷

Čak i više nego što su slavljani kraljevi rođendani, u dečijim listovima je razvijana ljubav prema njegovom sinu Petru. Počelo je danom njegovog rođenja, a nastavljeno narednih sedamnaest godina. Povodom njegovog rođenja objavljena je prigodna pesmica:

"Širom mile Otadžbine Razleže se kanonada, Grme topi, šenluči se: Rodila se naša Nada!	S dičnim Kraljem i Kraljicom Ceo narod radost deli I malome Kraljeviću Srećan i dug život želi!
---	--

Karađorđev Dom je stek'o Odličnoga člana nova; U čeoce sina ljubi Kralj naš, Vitez s Kumanova!	U ograšju Zore nove Nek molitva grmne sveta: Porodicu Kara-Đorđa Bog da čuva mnoga ljeta!" ⁴⁸
---	---

A već u sledećem broju objavljena je i pesma iz "Dvorske knjige", u koju su posetioци Dvora upisivali svoje zapise, pisana po uzoru na narodnu epiku:

⁴³ *Zorica*, decembar 1922, Na Kraljev dan (Vera Čonić).

⁴⁴ *Dečije novine*, januar 1928, Na Kraljev rođendan (Sava Despotov, težak).

⁴⁵ *Južnoslovenska iskra*, 20. decembar 1930, Zahvalna omladina Svome Kralju (M.).

⁴⁶ *Skautski glasnik*, januar 1931.

⁴⁷ *Zorica*, januar 1931, Svetli dani; decembar 1931.

⁴⁸ *Zorica*, oktobar 1923, Radost (Nazif Resulović).

"Rasti nama, pile od sokola,
 U gnjijezdu srpskih vitezova!
 Rasti, bujaj i krila razvijaj!
 Bog ti dao like i odlike:
 Stas visoki Visokog Stevana,
 Žive oči Žeravice Vida,
 Muške ruke Vujadina Starca,
 Hrabrost liku Kajice vojvode,
 Mrke brke Birčanin Ilije,
 Silnu snagu Kraljevića Marka,
 A junaštvo Obilic Miloša
 I ljepotu od Zadra Todora;
 Znanu mudrost Milutina kralja,
 A moć silnu Silnoga Dušana,
 Hrabro srce Crnoga Đordija,

Čistu dušu Petra Velikoga!
 Na putu te sreća susretala,
 Molitva ti Bogu dopirala!
 Junačka te krila pronosila
 Širom naše divne carevine.
 Dušmani ti pod nogama bili,
 S puta ti se vazda uklanjali,
 U tvoju se sablju zaklinjali!
 Novom rodu, slovenskom porodu,
 Vazda bio uzdanica prva:
 Mudra glava na svakom divanu,
 Oštra sablja na svakom megdanu;
 Dična krepost među carevima -
 Čuvar straže otadžbine naše!"⁴⁹

Istu pesmu objavio je i list *Otađzbina*, navodeći da je dan rođenja nasljednika prestola "bez svake sumnje, jedan od najznačajnijih datuma u konsolidovanju našeg državnog jedinstva". Time je onemogućena, kako se tvrdilo, podzemna radnja antidržavnih elemenata i neprijatelja monarhističkog sistema, pa se "svima Turcima" mesec pomračio 6. septembra, "kada se rodio unuk Petra Velikoga, sin Junačkog Kralja Aleksandra, a potomak Slavnog Karađorđa [...] i sunce je sinulo jasnije no ikada, objavljujući radosnu vest celom Srpskom Narodu i prijateljima, da se je rodio Div, u čijim žilama buja krv slavni Karadžorđevića". Kralj Aleksandar se u tekstu nazivao "Namučeni i Junački Kralj", "krstaš orao", "Uzvišeni, Plemeniti i Junački Otac", a rođenje prestolonaslednika tumačilo se kao radost "celog Srpskog Naroda i svih prijatelja Dinastije". Narod iz svih krajeva, "od kolibe do palate", nadmetao se ko će "srdačniji, iskreniji i lepši poklon učiniti svome Ljubimcu", od "glavice belog luka (radi uroka), skromne povojnice i šumadijskih opančića, do skupocenih i umetničkih objekata". Ali ne samo narod, već i književnici i pesnici "otvarali su svoje duše, posvećivali svoja osećanja svome budućem čuvaru Otadžbine".⁵⁰

Obeležavanje prestolonaslednikovog rođendana sa desetinama novih slika i pesmica, obavljalo se zatim svake godine uz blagodarenja u svim crkvama i uz narodne svečanosti. *Zorica* je 1927. godine, na naslovnoj strani objavila sliku prestolonaslednika, na čijoj poleđini piše: "Slika je dobila pohvalu Nj. V. Kralja, a *Narodno Delo* u Beogradu, savršeno ju je umnožilo u prirodnoj veličini i živopisnim bojama. Ona je potrebna svakoj učionici. Cena

⁴⁹ *Zorica*, novembar 1923, Iz "Dvorske Knjige" (Milutin Tomić).

⁵⁰ *Otađzbina*, 20. mart 1924, Naslednik Prestola Petar.

je primerku 200 din"⁵¹ (sl. 4). I *Dečije novine* su na naslovnoj strani objavile da "sva deca i ceo narod mu kliče: Zdravo mili Kraljeviću! Živeo na mnogaja!", a zatim i govor Ive Vojnovića koji je uputio četvorogodišnjem kraljeviću pozdrav Dubrovnika, gde je slavio rođendan. Govor počinje rečima "Kraljeviću – Dijete naše!", a onda sledi kako se gosparska zemlja njemu na čast obukla čarobnim ruhom kojeg je Bog skrojio, jer "došo je onaj kog su starostavne krune Dušanove i Tomislavove naviještale e da se praunuci od praunuka, poslije nadčoviječnih patnja [...] donapokon razvesele do kraja svih krajeva – jer se svima nama rodio SIN – a snjime i jedinstvo, i vlast i moć naroda našega". Govornik je zatim uskliknuo: "Danas mališan – Dijete! – a sutra, kad Bog gospodar časova i vjekova ushtjede – nepobjediv, srećan, slavan, – Car Svijeh Jugoslavena". Zatim je poručio "Sinu Otadžbine" da se ne boji mora, "dakle je u moru sva mudrost i vas blagoslov Naroda i Krune naše" i zaključio da ga Dubrovnik "pozna, časti i ljubi, kao pravog jedinca i Naslednika prošlosti i pjesme svoje".⁵²

Povodi za slavljenje dinastije i kralja bili su i rođenja njegova druga dva sina, uz čestitke "Uzvišenim Roditeljima" i srećom što je narod dobio još kraljevića:

"Raduju se i deca i ljudi,
 Radošću im ispunjene grudi;
 Bruje pesme kao mora vali;
 Al' najviše raduju se mali
 Slovenčići, Srpčad i Hrvati -
 Raduju se svome novom bati,
 I usklci lete sa svih strana;
 Pozdravljaju malog velikana,
 Kraljevića, milog Tomislava.

 Boga mole: da im bracu milog,
 drži krepkog, naprednog i čilog;
 Krepki snagu i duha i tela,
 za viteška i junačka dela".⁵³

"....San je java, istina je bajka:
 Tri sokola rodila je majka,
 Ko u staroj slovenačkoj priči,
 I njima se Otadžbina diči.
 Prvenca je pozdravila svoga
 Sa imenom Petra Velikoga

 Drugom sinu, laviću od lava,
 Dala ime kralja Tomislava

 A mezimcem o Vidovu danu,
 Slovenačku okitila stranu
 I njezine ostvarila snove;
 Mezimac se soko Andrej zove..."⁵⁴

Narednih godina se ipak svo idolopoklonstvo zadržavalo na prestolonasledniku (sl. 5).

⁵¹ *Zorica*, septembar 1927.

⁵² *Dečije novine*, septembar 1927, Rođendan Nj. V. Prestolonaslednika.

⁵³ *Dečije novine*, februar-mart 1928, Kraljević Tomislav (P.M.).

⁵⁴ *Dečije novine*, septembar 1929, Na dan rođenja Kraljevića Andreja (S. Marčić).

"...Radosno je svako lice -
 Od Struge do Jesenice.
 Vesela su mlada srca,
 Sa svih strana usklik vrca,
 Prestonici leti letom:

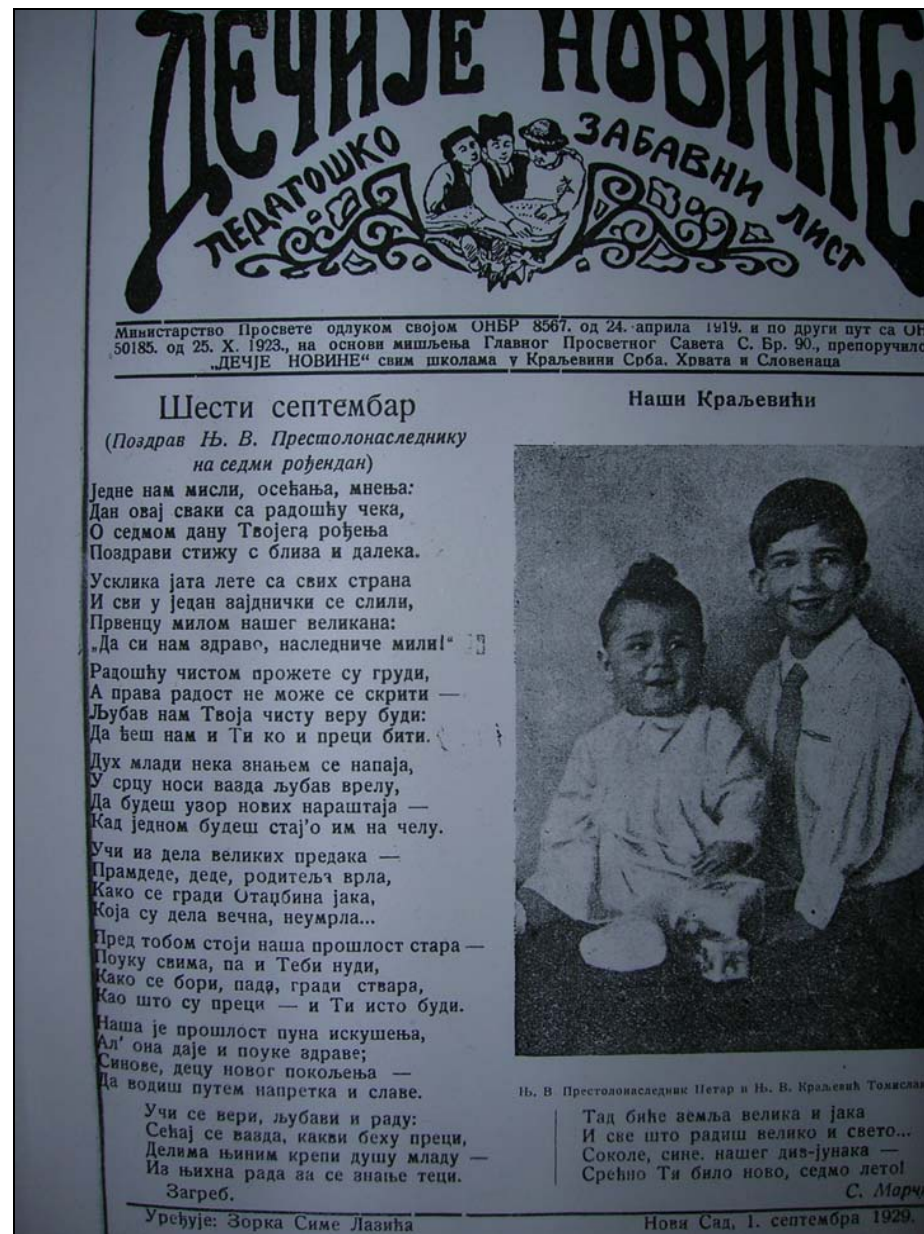
'na kraju smo godu petom,
 I svako ti danas kliče;
 Zdravo mili Nasledniče;
 U godište stupaš šesto -
 Bog ti čuv'o očev presto!"⁵⁵

Od zavođenja diktature slike kraljevske porodice, samog Kralja i (najviše) prestolonaslednika bile su prisutne u skoro svakom broju *Zorice*. Povodom prestolonaslednikovog sedmog rođendana pozdravljan je, "uz najlepše želje da dugo poživi na diku našeg naroda i sreću svojih Kraljevskih Roditelja". Ispod slike tri kraljevića sledili su stihovi:

"... Na nebu se sunce osmejkuje,
 Najstarijem zlatnu krunu kuje;
 Mlađoj braći krila da ih vode
 Pokraj brata – put večne slobode".⁵⁶

sl. 4 *Zorica*, septembar 1927.

sl. 5 *Dečije novine*, septembar 1929.

⁵⁵ *Dečije novine*, septembar 1928, Kraljeviću Petru o šestom rođendanu (P.M.).

⁵⁶ *Zorica*, septembar 1930, 6. septembar 1930; Mladi Kraljevići (Dane Razvigor).

Ideologizacija rođendana prestolonaslednika primenjena je i za potrebe nove jugoslovenske ideje pa je list *Južnoslovenska iskra* 1930. pisao da je 6. septembar "izuzetno važan i značajan datum", jer se tada "rodio prvi južnoslovenski Kraljevski Omladinac", čiji je život "prožet jedinstvenom ideologijom, osećanjima i ljubavlju za naš integralni jugoslovenski narod".⁵⁷ Naglašavalo se da je vest o njegovom "srećnom rođenju" imala toliko snažan odjek u narodu da su bili bačeni u zasenak svi ostali događaji, dok je narod "izlivao iskrene molitve i zahvalnice svevišnjem što je junačkom kolenu slavne dinastije Karađorđevića dao nov i zdrav Potomak, Naslednik Voždovih Naslednika". Navodilo se da je od toga "srećnog septembarskog dana" prošlo osam godina, "u kojim je mlađani život našeg ljubljenog Prestolonaslednika stalno rastao i bujao, za koje vreme je On postao Cvet naše jugoslovenske mladosti, Omladinac nad milionima sličnih omladinaca i Starešina Sokola Kraljevine". Sledilo je da mlade generacije, "svojim zdravim narodnim instinktom", u njemu vide svoga "jedinog Izabranika, svoga budućeg narodnog Vođu, koji će biti isto tako mudar i heroj, kao što su bili svi Njegovi Pretci i kao što jeste Tvorac današnje Jugoslavije, Njegov uzvišeni Roditelj i naš Kralj Aleksandar I". Naglašavalo se da omladina, "koja stalno raste sa osećanjima ljubavi i vernosti svome Kralju, čije su daleke misli čvrsto vezane za njenog mladog Vožda", ima najviše razloga da slavi "svoj 6. septembar, da slavi svaki novi Rođen-dan svoga najboljeg Omladinca i da Ga uvek iskreno i radošno pozdravi: Živeo nam Omladinče, Voždovog kolena! Živeo i rastao uvek zdrav i čio kao što su bili i svi Tvoji Karađorđevići [...] Živeo, praćen uvek srećom i uspehom, kao najveći Soko, kao Vođa budućnosti, čije mlade i sveže armije u Tebe gledaju za Tebe rastu! Živeo i smelo koračao napred, jer za Tobom idu novu borci, koji nose u svojim grudima zavet našeg starog Vožda".⁵⁸

"...Gde se ruka ta nalazi
moćna, silna kao grom?
Radujmo se i dičimo
Karađorđev to je dom.

Iz njega nam za budućnost
snage nove sija sjaj.
Naslednik je to Prestola
Kraljević je Petar taj!

.....
Pa na njegov dan rođenja
pokliknimo u sav glas:
Neka nam ga Bog poživi
na svu radost svoju nas!"⁵⁹

⁵⁷ *Južnoslovenska iskra*, 5. septembar 1930, 6. septembar 1930 (M.).

⁵⁸ *Južnoslovenska iskra*, 5. septembar 1931, Rođen-dan Nj.Kr.Vis. Prestolonaslednika Petra (Južnoslovenska Omladina).

⁵⁹ *Zorica*, septembar 1932, Šesti septembar (Jov. Udicki).

Veličanje prestolonaslednika umnoženo je od ubistva kralja Aleksandra, od kada se čitav patriotizam svodio na malog kralja. Postepeno je nestajalo jugoslovenstvo, smanjilo se i umiranje za slobodu, a rodoljublje je usredsređeno na lik dečaka kome se iz broja u broj iskazivala ljubav. Uz sliku na kojoj mu salutiraju oficiri, objavljeno je: "deca Jugoslavije pozdravljaju svoga mladoga Kralja, želeći Mu dug i srećan život, na sreću naroda i Njegovog Kraljevskog Doma. Živeo".⁶⁰

"To lane beše kad u oktobru
Vinu se Vitez mladi,
Da Jugoslaviju napretku vodi.
Da mir u svetu gradi.
.....
I tad, u času nesreće, bola,
Celoga našeg naroda.

Ti smelo stupi, naš mladi Kralju,
Na čelo državnog broda.

Pozdravljamo Te sa sviju strana
Radosti, srca puna:
Da živi mladi narodni Vođa!
Da živi svetla Kruna!"

Navodilo se i da je dvanaestogodišnjem Petru sudbina dodelila da "tako mlad zauzme presto Svoga uzvišenog Roditelja Viteškog kralja Ujedinitelja" i da on prvi put slavi svoj rođendan kao Kralj Jugoslavije, pa se odavala "počast Viteškom Roditelju i pozdrav Mladom Kralju".⁶¹

"Jedan udes htede
da on mlađan stupi
kao Kralj na krmu
Državnoga broda.
Sin Viteškog Kralja
I Kraljice Majke,
On je nada, dika,
Ponos našeg roda.

Danas, mladi Kralju,
Tvoj junački narod,
jedno osećanje,
jedna želja prati:
"Bože, nek nam živi
naš Kralj Petar II,
Tomislav, Andreja
I Kraljica Mati!"⁶²

I narednih godina listovi su pisali da je celokupan narod pun "neizmerne ljubavi prema svome mladome Kralju, pun je nada i najlepših želja za Njegov srećan život u kome vidi i sreću svoju i svoje države. Pun lepih nada i najlepših želja, narod se naš moli milostivom Bogu da unuk Petra Velikog i sin Aleksandra Ujedinitelja bude dostojan sledbenik svojih uzvišenih predaka na radu za sreću naroda, države i svoga uzvišenog doma".⁶³ Igrokazi za decu sada su posvećivani mladom kralju, pa su na njegov rođendan u Skoplju đaci-sokoli sa cvećem u rukama pred kraljevom slikom izgovarali stihove:

⁶⁰ *Zorica*, septembar 1934, Novi Kralj.

⁶¹ *Zorica*, septembar 1935. Pozdrav Kralju Petru II (Vel. N. Vilimanović).

⁶² *Zorica*, septembar 1936, Kraljev rođen-dan (V.N.Vilimanović).

⁶³ *Zorica*, septembar 1937, 6. septembar 1937.

"Pozdravljam Te mladi Kralju Iz Bitolja grada bela, Da si zdravo diko naša To je naša prva želja.	Iz carskoga grada Skoplja Želim Tebi srca čista, Da na Tvojim lepoj glavi Jednom carska kruna blista..." ⁶⁴
--	---

Pisalo se i da je njegov rođendan proslavljen "u celoj državi, tiho i svečano, uz tople molitve Svevišnjem za dug i sretan život mladoga Kralja, Uzdanice celokupnog našeg naroda" i uzvikivalo: "Živeo Njegovo Veličanstvo Kralj Petar II! Živeo Uzvišeni Kraljevski Dom! Živela Jugoslavija":

"Došli su željno čekani časi, Ispuniše se negdašnji snovi; Ti si ojačo nejaka krila I sada gledaš u život novi.	Sada Te gledamo sa više nada U Tebi leži sva naša sreća; Primićeš teret zaista teški Na Tvoja mlada nejaka pleća.
Molitva naša čistoga srca Kroz ceo život budno Te prati; I nežna ruka koja Te krepí Koji Ti pruža Visoka Mati.	Al' Bog je s' Tobom koji Te štiti Te stupaj napred vedroga čela; S Tobom je narod koji te ljubi S' Tobom je Tvoja otadžbina cela". ⁶⁵

A neposredno pred rat, uredništvo *Nove Srbadije* je navodilo da "još samo jedna godina razdvaja nas od dana kada će na Njegova mlada pleća da padne teška dužnost neposrednog vršenja kraljevske vlasti. Jugoslavija očekuje taj dan sa nepokolebljivom verom u lepšu budućnost". Tvrđilo se da srpska nacionalna omladina očekuje taj datum "sa osećanjem bezuslovne vernosti mladome kralju i državi" i da "veruje u prvog nacionalnog omladinca Jugoslavije, u Nj. V. Kralja Petra II. Neka Mu svetla mladost i krv viteških predaka uliju snage da povede Jugoslaviju svetim putem koji je odredila jedna nedvosmislena istorija, puna čojstva i junaštva", uz obećanje – "mi ćemo na tom putu biti uz njega, uvek spremni na najveće žrtve za dobro Otadžbine".⁶⁶

* * *

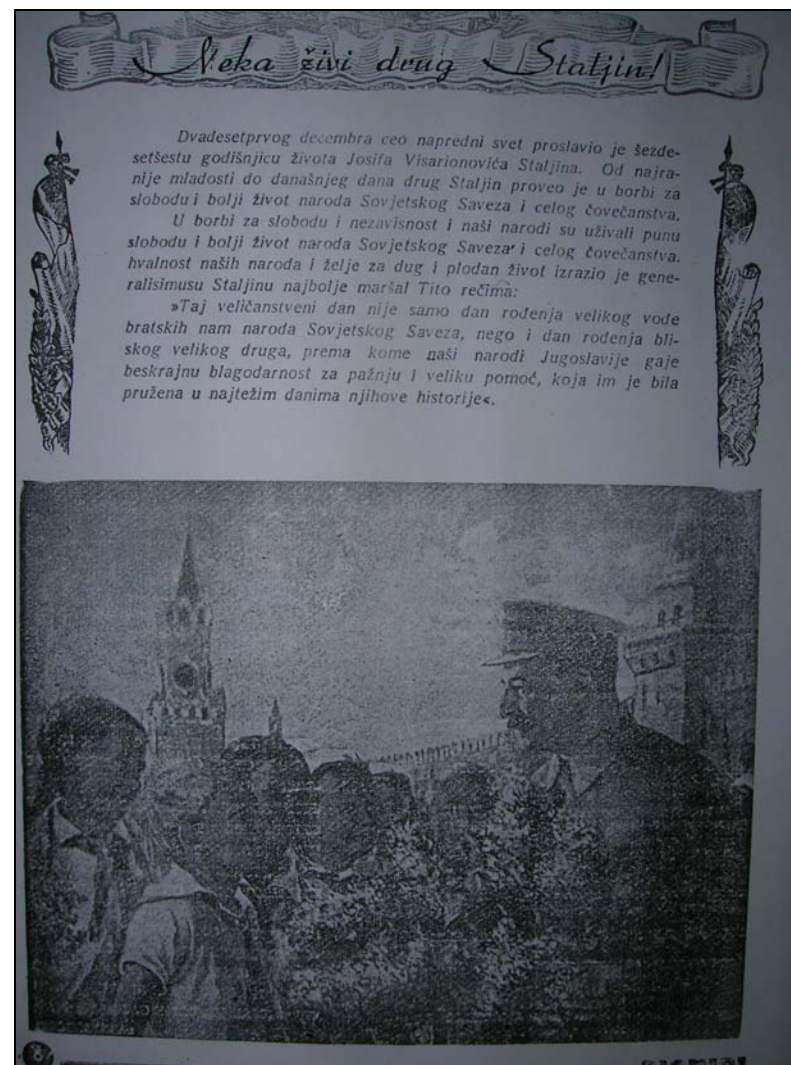
Počeo je rat, kralj je napustio zemlju. Komunistička omladina je imala novog idola čije je rođendane proslavljala. Još u toku rata a povodom Staljinovog 64. rođendana *Glas omladine* ga je obeležavao kao "najvećeg prijatelja

⁶⁴ *Zorica*, oktobar 1937, Pozdrav Kralju Petru II. Kraj igrokaza je obeležila pesma "Hej Sloveni" koja se i inače često pojavljivala u dečijim listovima 30-ih godina.

⁶⁵ *Zorica*, septembar 1939, Kralju Petru II na Njegov 17-ti rođen dan (Desanka Milošević).

⁶⁶ *Nova Srbadija*, septembar 1940, uvodnik.

mladoga naraštaja, vođu i učitelja radnoga naroda celoga sveta", nazivao ga je – "genijalni Staljin" – i tvrdio da mu je "džinovski" revolucionarni rad doneo "veliku slavu i ljubav svih ugnjetenih i potlačenih. Njega voli i sva omladina". Čestitka je glasila: "neka nam dugo živi naš drug, učitelj i vođa Staljin".⁶⁷ I neposredno posle rata dečiji listovi su čestitali rođendan "voljenom drugu Staljinu" (sl. 6).

sl. 6 *Pioniri*, 1. januar 1946.

⁶⁷ *Glas omladine*, decembar 1942, 64 godišnjica rođenja druga Staljina.

"Vetre, ponesi mu moje tople reči,
k'o ptica raznesi pozdrav vatren, drag,
ti pesmo, o gorske vrhove odjekni,
padni kao pozdrav na Staljinov prag.

Pesmom svojom ja bih da iskažem hteo
koliko ga silno voli narod sav.
Staljine voljeni, ti si nas poveo
u pobeде mnoge, neka si nam zdrav!

Leti pesmo, preko gora i dolina,
Zaklikći ko ptica o Staljinu dragom,
u Moskvu poleti do milog Staljina,
gde zvezde trepere
nad Kremljevskim gradom".⁶⁸

Rat se završio, stvorena je socijalistička Jugoslavija, a u dečijim novinama počelo je obeležavanje Titovog rođendana (sl. 7). Jedina prava novina koja je odsustvovala kod prethodnika, bile su novoustanovljene posete dece Titu i njihova lična čestitanja. *Poletarac* 1948. objavljuje Titovu sliku i čestitku za 56. rođendan uz članak o poseti beogradskih pionira: "Svaki naš pionir i član podmlatka voli druga Tita i želi da ga vidi i da sa njim porazgovara. I drug Tito voli njih i rado se sa njima sastaje i priča im o zadacima koji stoje pred pionirskom organizacijom. Ali u našoj zemlji ima mnogo pionira, a drug Tito ima mnogo posla pa ih ne može sve najednom primiti".⁶⁹

Veličanje slično onom predratnom, gradila je, međutim, mnogo više omladinska štampa. Povodom Titovog rođendana 1948, *Mladi Borac* je na naslovnoj strani objavio tekst Dobrice Ćosića o Titu, kao vođi i učitelju: "Narod i omladina posvećuje tog dana sve svoje misli, želje i čežnje, vatrenu ljubav svome učitelju i vođi. Sa njegovim imenom mi izražavamo svoje radosti, ljubav prema Partiji i Otadžbini". I dalje: "svaka reč, svako slovo vezano za ime Tita budi u nama nove radosti, napaja nas novom snagom. Prosto zato, jer je Tito naša bliska slavna prošlost, stvaralačka sadašnjica, naša svetla budućnost, on je naš život – naša istorija". Autor mu pripisuje osobine kao što su doslednost, odanost, nemilosrdnost prema izdajnicima, mudrost i pronicljivost. Kaže da je Tito "genijalan rukovodioc i organizator", da je armija "krvno vezana za ime Tita", da "on neumorno bdi nad njenim razvojem", da se u Petogodišnjem planu ostvaruju "njegove misli", da je malo "državnika i političara u svetu koji tako vole omladinu kao drug Tito", da "on očinski bdi nad omladinom, brine o njenom radu, učenju, životu; on je naš prvi vaspitač i učitelj". Zaključuje čestitkom: "neka dugo živi drug Tito naš vođa i učitelj, za

⁶⁸ *Poletarac*, br. 4, 1948, Staljinu (po Grigoriju Kanoviču, prepev s ruskog M.A.).

⁶⁹ *Poletarac*, br. 9, 1948, Beogradski pioniri kod druga Tita.

dobro Partije i Naroda, za ponos i slavu otadžbine, za pobeđu socijalizma u našoj zemlji!"⁷⁰

sl. 7 Pioniri, maj 1947.

⁷⁰ *Mladi borac*, 20. maj 1948, Za ponos i slavu otadžbine, za izgradnju socijalizma u našoj zemlji, neka nam dugo živi drug Tito! (Dobrica Ćosić).

U omladinskoj štampi je opisivano putovanje štafete mladosti. "Dok je kiša u mlazevima lila, omladinci i omladinke prenosili su štafetu. Na petnaestom kilometru od Bele Crkve prima je Milan Škorić. Put se raskaljao, teško je trčati, a on se boji da ne zakasni. Oštrim kretnjama nogu zbacuje opanke i ne obzirući se na njih produžuje bržim tempom. Iz ruke u ruku, pored sakupljenog naroda, najbolji omladinci izabrani na sastancima aktiva nose štafetu Titu. Evo Osečine. Miting, topli pozdravi i zavet Titu". Objavljeno je i pozdravno pismo "naroda i omladine Srbije drugu Titu", sa željom da njegove pobjede "nadahnjuju radne ljude širom naše zemlje na nove i još krupnije pobjede". Uz želju za "dug stvaralački život", navodi se: "na ovaj radostan dan, narod i omladina Srbije jedinstveniji i jednodušniji no ikada, zavetuju ti se da će nepokolebljivo slediti tvoj put, da će tvoje misli i ideje pretvoriti u dela". Zaključuje se usklikom: "Neka dugo živi vođa i učitelj naših naroda, organizator i tvorac socijalističke Jugoslavije drug Tito".⁷¹

Povodom rođendana 1950, *Poletarac* je objavio crtež Tita sa pionirima, a u prpratnom tekstu naveo da 25. maja deca slave rođendan "svoga najmilijeg druga", da se Tito mnogo obraduje kada mu dođu deca, jer "to su njegovi najmiliji gosti", da se Tito brine da deca imaju sve što im je potrebno da bi porasli veliki ljudi i postali "dobri majstori, traktoristi, piloti, udarnici, lekari, mornari, inženjeri – čuvari i graditelji svoje domovine", pa se zato pioniri pozdravljaju rečima: "Za domovinu, s Titom napred".⁷² I narednih godina, uz pesme posvećene Titu, *Pioniri* su objavljivali i tekstove pod naslovima: "Stvorio si nam lepo i radosno detinjstvo", "Detinjstvo druga Tita", "Titov Kumrovec", "Susret s Titom"... Slate su i čestitke "voljenom Titu" za rođendan, uz "puno zahvalnih pozdrava i radosnih usklika", jer je sa Titom "procvetalo proleće u našim domovima", iščezla "strepnja iz naših očiju", a "detinjstvo naše ispunilo se neslućenim radostima".⁷³

I generalno manje ideologizovani listovi, kao što je bio *Zmaj*, imali su ideološke sadržaje u maju i novembru (sl. 8 i 9).

"Proljeće Maja i pjesma ptica,
Tvornička sirena i polja žita,
I nasmejani milioni lica
Očekuju rođendan Tita!

Hrli graničar i traktorist mladi,
Rudar i omladinka vita,
I radnik koji tvornicu gradi
Da stisnu ruku svoga Tita!

⁷¹ *Mladi borac*, 27. maj 1949.

⁷² *Poletarac*, maj 1950.

⁷³ *Pioniri*, 19. maj 1955. Srećan rođendan.

Uz cestu bijelu djeca ih prate,
Jedan mališan drugoga pita:
- Kuda to trče? Reci mi, brate.
- Pozdrave nose za druga Tita!"⁷⁴

Dečije novine su opisivale i kako Tito u vreme svog rođendana prima brojne delegacije i razgleda poklone "koje su mu u znak poštovanja i ljubavi poslali radnici, omladinci i pioniri iz svih krajeva Jugoslavije". Darove smešta u staklene ormance, a ima ih toliko "da bi mogli ispuniti ceo muzej". Najdraže poklone drži u svojoj kancelariji.⁷⁵

Dan mladosti – Titov rođendan je i svih narednih godina imao funkciju spajanja Tita i omladine pa su i čestitke međusobno razmenjivane (sl. 10). Ista praksa sa sličnom terminologijom čestitanja Titovog rođendana nastavljala se decenijama. Neposredno pred njegovu smrt, aprila 1980, *Kekec* je opet pratio polazak štafete mladosti sa parolom na naslovnoj strani: "Mi smo Titovi – Tito je naš". Uz navod da je stotine hiljada mladih tokom 35 godina učestvovalo u ovoj manifestaciji, objavljena je slika sa sleta naslovljena rečima – "beskrajna ljubav".⁷⁶

⁷⁴ *Zmaj*, maj 1957, Pozdrav za Tita (Milenko Milanković).

⁷⁵ *Pioniri*, 19. maj 1955, Radni dan druga Tita (France Bevk).

⁷⁶ *Kekec*, 1. april 1980, Zbog dužine Titove vlasti i istog obrasca koji je korišćen svih 35 godina, ovde su prikazani dečiji listovi u periodu od petnaest godina 1945-1960, kao i u godini njegove smrti 1980-1981.

Код друџа Тито

О свом рођендану друг Тито је примио пет награђених учесника на конкурсџ нашег часописа за „Змајеџ награде“. Том приликом друг Тито је преко њих испоручио своје поздраве осталим читаоцима „Змаја“ и учесницима конкурса.

Друг Тито са децом и уредником „Змаја“ (Снимак: Д. Грвић)

Драги наш друже Тито,
у име деце читалаца и хиљаду награђених сарађника на конкурсџ дечјег књижевног часописа „Змаја“, одабрали смо Ти ово неколико књига наших писаца као наш дар за Твој рођендан.

Учећи из наших књига о борби за слободу, о лепотама наше земље, о Теби, о деци свих наших народа и деци у свешу, ми Ти обећавамо да ћемо остати увек Твоји, и желимо Ти да дуго останеш уз нас.

ЧИТАОЦИ „ЗМАЈА“

Даринка Константиновић, уч. III раз.
XXII београдске гимназије; Милица Ил...

sl. 8 Zmaj, jun 1954.

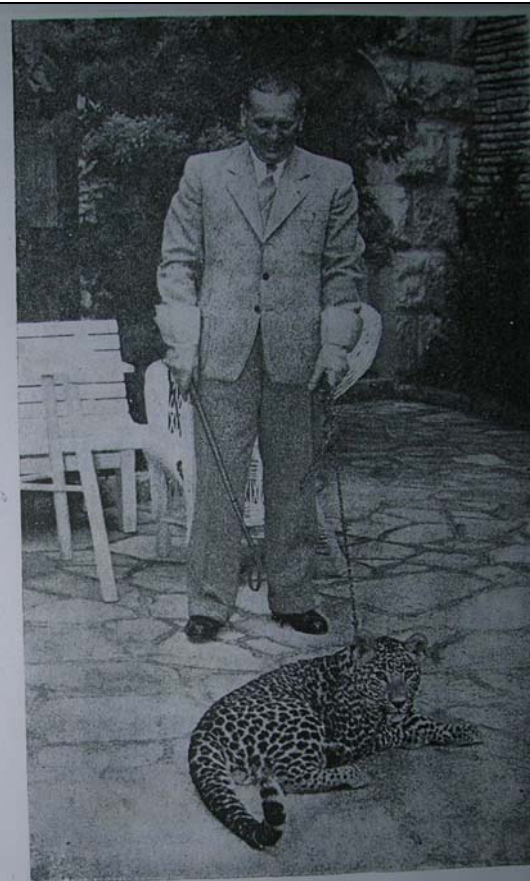
ТИТОВ РОЂЕНДАН

Над ораницама
и сјетвом тељобном —
насмјан и ведар —
стоји сијач:

Као валови сињет мора
таласају се жита.
Радујте се,
пјевајте, народи Рејублике,
данас је рођендан Тита!

Пјевајте
уз фрулу и жице
ритам и риме,
а ријечи љубави,
братства, слободе и среће
његово садржи име!

Иве ЂАЂЕ

Снимак: Д. Грвић
ПРЕТСЕДНИК ТИТО СА ЛЕОПАРДОМ КОЈИ МУ ЈЕ ДАРОВАН
У ИНДИЈИ

sl. 9 Zmaj, 1. maj 1955.

sl. 10 *Zmaj*, maj 1961.

Krunisanja, veridbe i ženidbe

Možda i više nego rođendani, svetkovine povodom krunisanja ili ženidbi vladara pokazivala su značenje pojma "dva tela kralja",⁷⁷ odnosno, razliku između "prestiza funkcije i prestiza ličnosti". U slučaju kraljeva dominirao je "prestiz funkcije", gde je već samo pripadanje konkretnoj porodici donosilo deo prestiza koji se po tradiciji za nju vezuje, bez obzira na stvarnu ličnu vrednost samog vladara.⁷⁸ Zato su ovakvi datumi, veridbe i ženidbe, samo uslovno pripadali njihovom privatnom životu, postajući dani od državnog značaja, sa ispoljavanjem velikog idolopoklonstva. Posebno mesto opštenarodnog praznika imala su krunisanja kao potvrda veličine naroda. Sve ove prilike izazivale su narodna veselja sa velikim nadama da će promene u privatnom životu vladara doneti narodu blagostanje a državi dugo priželjkivanu slavu.⁷⁹ U Titovom slučaju, gde su kombinovani "prestiz funkcije", odnosno moć, i "prestiz ličnosti", koja već "samom svojom pojavom šarmira, osvaja, podvrgava sugestiji",⁸⁰ ovakvih slavlja nije bilo, pa se idolopoklonstvo završavalo na njegovom rođendanu i u vreme državnih praznika, posebno Dana Republike.

Praksa "dugotrajnih gozbi koje su prekidala alegorijska prikazivanja (*entremets*), vreme javnih svetkovina prilikom kneževskih venčanja ili stupanja na presto nekog vladara, kad je celo gradsko stanovništvo pozivano da se divi dvorskoj povorci u svečanom odelu"⁸¹ bila je rasprostranjena u Evropi već u XV veku, a u Srbiji se njeno praktikovanje, bez bitnog osavremenjivanja, nastavilo i u XX veku.

Proglašenje kraljevine 1882, u dečijim listovima tretirano je kao opštenarodna radost primarno zbog potvrde nacionalne veličine. Tako se list *Srpče* tada i pokreće, sa željom da se "uplete u venac, kojim današnji naraštaj sa svetim strahopoštovanjem, u licu svoga viteškog Kralja, kruniše dela i junačko požrtvovanje svojih predaka", koji nisu dočekali da vide ostvarenje

⁷⁷ "Poglavar države je shvatan kao ličnost sa dva tela: jedno je bilo prirodno i smrtno, a drugo nadprirodno, političko i besmrtno" (T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*, s. 95).

⁷⁸ S. Moskovisi, *Doba gomile*, I, s. 223-224.

⁷⁹ "...A ja vam želim, Srpčići, svima/ U ovoj školskoj godini:/ Da Bog da, da se nauka prima,/ I Srpstvo milo sjedini!/ Da dođe srećno doba, i ora,/ Zablista Srpske Krune sjaj,/ I od Timoka, do oba mora/ Obasja Srpstva svaki kraj" (*Mala Srbadija*, septembar 1906, Srpčićima, Maksimović).

⁸⁰ S. Moskovisi, *Doba gomile*, I, s. 224.

⁸¹ Š. Senjobos, *Uporedna istorija evropskih naroda*, Beograd, 1991, s. 204.

"pravedne srpske želje", pa su potomstvu ostavili u amanet da osveti Kosovo i obnovi Dušanovo carstvo. Navodi i da je uvenčana "dična glava višteškog potomka Obranovićevog kraljevskom krunom, a isti borci kao okaljani čelik uz sudelovanje mlađih snaga neka bi Bog dao, da tu istu glavu što skorije uvenčaju krunom cara Dušana nad ujedinjenim Srpstvom". *Srpče* na kraju uzvikuje: "Živeo Kralj Milan I! Živela Kraljica Natalija! Živeo Prestolonaslednik, Kraljević Aleksandar! Živela mlada Kraljevina Srpska".⁸² Tvrdilo se da će "Bog koji je u licu Milana Obranovića izabrao sebi pomazanika za prvog kralja Srbije ispuniti 'petvekovnu' želju Srbinovu, da se skorim pod skiprom Obrenovića ujedini raskomadano i potlačeno Srpstvo i obnovi slava Dušanove Srbije"⁸³ i tražilo da se iz dubine duše blagosiljaju "duh i kosti slavnog i hrabrog osloboditelja Srpstva Miloša Obrenovića" i da se pomoli "višnjemu" za "vaskrs, dan ujedinjenja svekolikog Srpstva i vaskrsnuća srpske carevine".⁸⁴

"Hoj, ta danas našeg *Kralja* dičnog
krasi slave neuvelo cveće!
Danas opet dvoglav oro beli
ponosito po nebu uzleće!"⁸⁵

Isti čin *Neven* je propratio rečima: "Zato se i čuju sa svih strana uskliku opšte radosti: Srećna i napredna bila kraljevina Srbija! Dičan i ponosan joj kralj Milan Obrenović I sa kraljicom Natalijom i prestolonaslednikom kraljevićem Aleksandrom".⁸⁶ A povodom stupanja na presto njegovog sina Aleksandra Obrenovića, *Golub* se molio da mladi kralj, "zdrav i krepak doživi svoje punoletstvo i da srećno i blagosloveno vladajući postigne ono što je svakom Srbinu na srcu".⁸⁷ *Neven* je izveštavao o proslavi petstogodišnjice Kosovske bitke koju će Srbija uveličati miropomazanjem "mlađanog kralja srpskog Aleksandra",⁸⁸ dok je *Golub* posvetio čitav broj ovoj svetkovini kakvu "Srbija još nije videla", prvo miropomazanje kralja posle 500 godina u "starodrevnom i slavnom manastiru Žiči", gde "naroda beše bezbroj iz svijuju krajeva Srbije".⁸⁹

⁸² *Srpče*, 15. mart 1882, Kraljevina Srbija.

⁸³ *Srpče*, 15. novembar 1882, uvodnik.

⁸⁴ *Srpče*, 31. mart 1884, Cveti.

⁸⁵ *Mala Srbadija*, 15. februar 1887, 22 februara 1887 godine (Čedomir Lj.).

⁸⁶ *Neven*, br. 5, 1882, Srbija – kraljevina.

⁸⁷ *Golub*, br. 3, 1889, Ostavka kralja Milana.

⁸⁸ *Neven*, br. 11, 1889, Petstogodišnja vidovdanska proslava.

⁸⁹ *Golub*, br. 6; br. 7, 1889.

I narednih godina je proglašenje kraljevine slavljeno kao narodni praznik, a proslava 1892. bila je "veličanstvenija nego obično", jer se navršilo "ravno deset godina" od toga čina.⁹⁰

"... I gle – kruna eno sama,
nad glavom mu sada leti -
Haj' tela bi da s' kruniše
Obranović – vitez – peti!"⁹¹

Povodom ženidbe kralja Aleksandra Obrenovića Dragom Mašin 1900, *Spomenak* je pisao da "vaskoliko Srpstvo šilje tople molitve Bogu za sreću srpskoga kralja i Njegove uzvišene kraljice i gaji nadu, da će sreća u kraljevu domu zasnuti, i obasjati Srpski narod u Srbiji i pokazati trajno pute k blagostanju, napretku i mirnu životu. Neka bi svemilostivi Bog mladome kralju i kraljici dao duga i srećna života na radost i spas Srbije i naroda joj". Opisano je slavlje koje je trajalo tri dana i Beograd koji je za tu priliku bio divno osvetljen i prožet usklikima – "Živeo", kojima "ne beše kraja". Prikazani su i darovi koje je kraljica Draga spremila "svome milome kumu i kumi", ruskom caru i carici, koji su bili skupoceni i "po starim srpskim običajima", jer su se sastojali "samo iz onih stvari, koje obično srpska mlada podnosi svome kumu", odnosno, domaći proizvodi napravljeni po uputstvima kraljice. Carskoj deci su pripremljene tri lutke u visini desetogodišnjeg deteta u skupocenom narodnom odelu.⁹²

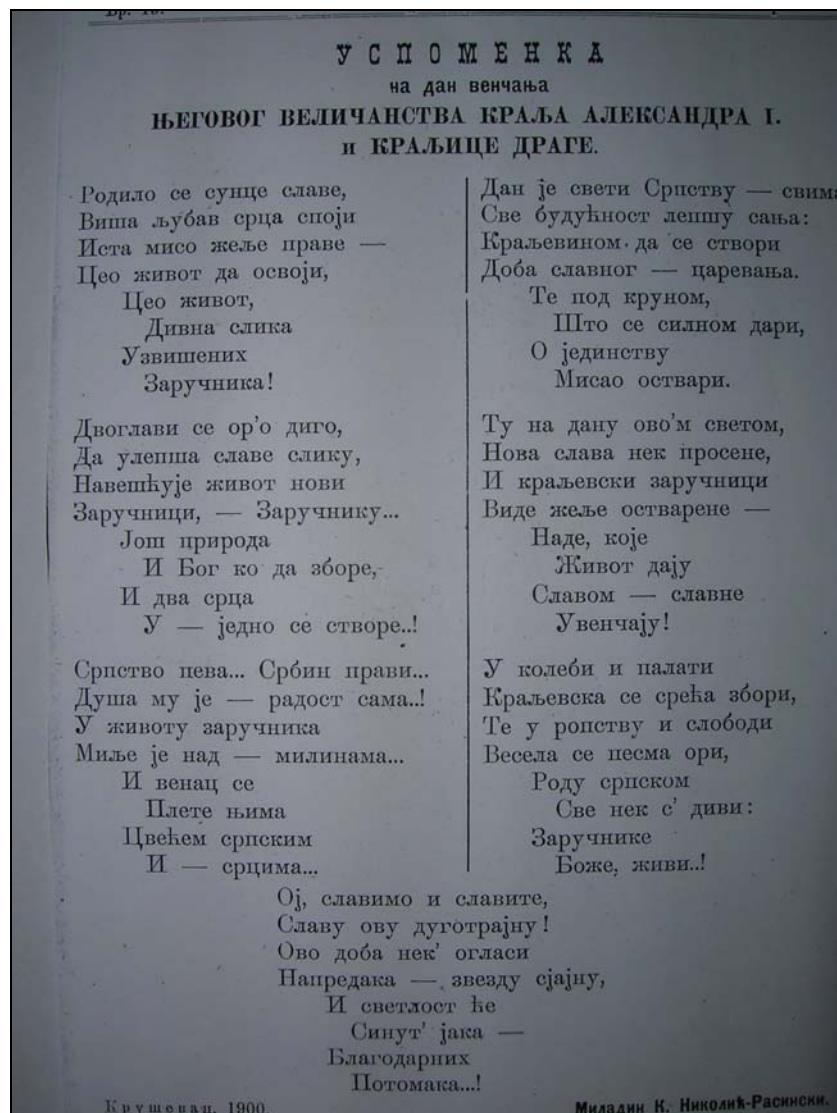
Deci je prikazan i detaljan opis svadbe uz tvrdnju da je 23. juli 1900. bio za Srbiju "prava radost i veselje", jer se toga dana venčao mladi srpski kralj "sa pravom kćerkom naroda srpskog Draginom Lunjavicom – Milićević". Tvrdilo se da "kralj nije hteo princeze koje ne bi možda ni za celoga veka svoga srpski naučile niti bi mogle onako osećati srpski kao prave srpske kćeri", kao i zato što je i on sam ponikao iz srpskog naroda, pa je hteo kraljicu "koja zaista srpski misli i srpski oseća, pa će srpski i raditi i Srpstvom se ponositi". Kraljica je opisana kao "nova uzdanica narodna" koja po muškoj lozi pripada "odličnoj srpskoj porodici" Lunjevice, a po ženskoj "slavnoj i junačkoj porodici Čarapića". Tvrdilo se da "narod osobito ljubi svoju kraljicu Dragu" i da je u Beograd došlo 80.000 ljudi "da vidi svadbu svoga miloga kralja i kraljice". Venčanje je obavio mitropolit Inokentije a kumovao je ruski car preko izaslanika i poslao "vanredno skupocen dar svojoj novoj kumi". Beograd je, "u znak svoje osobite radosti" kupio kraljevskim mladencima na dar "jed-

⁹⁰ *Golub*, 15. mart 1892.

⁹¹ *Golub*, 15. novembar 1892, Kruna (J. Đ. Pantelijć – Div.).

⁹² *Spomenak*, 1. septembar 1900, Ženidba srpskog kralja; 1. oktobar 1900, Kumovski darovi.

nu lađu za putovanje (jahtu) u vrednosti od 100.000 dinara". *Golub* je, uz "Uspomenku na dan venčanja" (sl. 11), pisao da se sav narod "toplo Bogu moli, da izlije svoju blagodet na njih oboje, da im daruje dug život i krepko zdravlje, kako bi Srbiju što više podići i usrećiti mogli. A mi velimo: iz njihovih usta u Božje uši, da Bog da!".⁹³

sl. 11 *Golub*, 1. septembar 1900.

⁹³ *Golub*, 1. septembar 1900, Kraljevska svadba u Srbiji.

U dečijim listovima obeležavani su i značajni datumi porodice Petrović. Pod naslovom "Crna Gora se srodila sa Rusijom", objavljeno je da se crnogorska kneginja Milica, "mila ćerka viteškog kneza crnogorskog Nikole", verila sa ruskim velikim knezom Petrom, uz pozdrav, "srećno i blagosloveno, da Bog da za oba naroda",⁹⁴ a povodom četrdesetogodišnjice braka kneza Nikole opisano je slavlje na Cetinju i "radost i veselje" u celoj Crnoj Gori, uz tvrdnju da se "celo Srpstvo toplo Bogu moli, da još dugo održi i sačuva svetloga Gospodara Crnogorskog i svetlu Kneginju mu narodu na slavu i svako dobro na mnogaja leta". Uskoro je objavljeno da je knez Nikola primio naslov "Kraljevsko Visočanstvo" i da "ovoj novoj slavi Crnogorskoj ne raduje se samo Crna Gora, nego i sav ostali narod srpski".⁹⁵

Slavljeni su, međutim, i slični datumi kuće Habzburga. Povodom dvadesetpetogodišnjice krunisanja "našeg svetlog kralja Njegovog Veličanstva Franje Josifa I", *Golub* je obavestio da tri dana neće biti predavanja u školama, a onda i da je slavlje bilo veličanstveno, "kako se samo zamisliti daje", jer je za tih 25 godina "kraljevina divovskim koracima napredovala", pa zato "i mi kličemo: Živeo Franja Josif I kralj Ugarske još mnoge godine na blago i svako dobro sviju svojih vernih naroda".⁹⁶

Smena dinastija u Srbiji u dečijim listovima se ne primećuje pa *Golub* bezbolno prelazi sa Obrenovića na Karađorđeviće, brzo proizvođači nove stihove povodom krunisanja Petra I:

<p>"Oj Srbije, srpskog roda sine! Na te se je Višnji smilovao; Da te tuga i nevolja mine, Kralja Petra u pomoć poslao.</p>	<p>Pevam, kličem, a i molim Boga Sve Ti srećno i napredno bilo, Što j' od Tebe i od roda Tvoga A sa tobom i sve Srpstvo milo".⁹⁷</p>
--	---

Izveštavalo se da je i ovo slavlje trajalo tri dana, da se u Beogradu skupio "bezbrojan narod", a gužva je bila takva da se spavanje plaćalo po sto kruna za sobu, poskupeli su fijakeri i jelo, ali je narod ipak plaćao, "jer je svaki hteo da vidi krunisanje". Opet je krunisanje obavio mitropolit Inokentije, prisustvovali su zastupnici raznih kraljeva a "silni ruski car je i brzojavno najtoplijim rečima čestitao kralju Petru krunisanje". Beograd se opet "sav topio od radosti, sav je u cveću, ćilimovima, zastavama, i slavlucima ukrašen bio, a ulice su po celu noć osvetljene bile". Tokom slavlja, od 6. do 10. sep-

⁹⁴ *Golub*, br. 7, 1889.

⁹⁵ *Golub*, 15. novembar 1900, 40-godišnjica braka kneza Nikole; 15. decembar 1900, Knez Nikola – Kraljevsko Visočanstvo.

⁹⁶ *Golub*, 15. maj 1892; 1. jun 1892, Krunidbena slava.

⁹⁷ *Golub*, 1. jun 1904, Stogodišnjica Srbije 1804-1904 (Savo Dragić).

tembra, u Beogradu je potrošeno: "116 volova, 110 krava, 101 tele, 431 ovan, 52 koze, 86 jaganjaca, 251 svinjče i 44 praseta", a od pića je popijeno: "16.088 litara vina (osim 10.000 litara koje je Beogradska opština poklonila vojsci i narodu); 11.223 litre rakije, 48.565 litara piva".⁹⁸ Objavljen je i detaljan izveštaj sa slikama kralja, njegove krune, skiptra, zemaljskog šara i kopče na plaštu, navedeno da je u Beograd došlo oko 40.000 ljudi, a da je narod bio "svečano obučen koliko je bolje i lepše umeo i mogao". I kao u antičkim tekstovima u kojima su razna dobra i loša predskazanja obeležavala velikane i događaje vezane za njih (pa se posle Cezarovog ubistva zvezda repatica pokazivala sedam noći, a pomračenje sunca učinilo da je čitave godine bilo "bez žarke svetlosti", vazduh "mutan i težak" a plodovi "uveli i otpali" što je, uz utvaru "koja se javila Brutu", bilo svedočanstvo "da Cezarovo ubistvo bogovima nije bilo po volji"⁹⁹), tako je, samo sa suprotnim predznakom, čin krunisanja Petra I opisivan kao obećavajuće predskazanje. Iako je dan bio oblačan, u trenutku kada je kralj sebi stavio krunu na glavu, "razrediše se oblaci i sunčani zraci ozariše kralja i sav narod u crkvi. Tada sav narod uskliknu: 'Srećan znak; Slava Bogu". Zatim je išla povorka u kojoj su "bili" istorijski velikani – car Dušan, Uroš, Karađorđe, Hajduk Veljko i dr.¹⁰⁰ (sl. 12).

Uverenje da se buduća slava novih vladara obezbeđuje preko njihove "krvi", pojačavano je na simboličkoj ravni jednim fetišiziranim elementom. Predmeti koji su simbolizovali njihovo dostojanstvo pravljani su od materijala sa specijalnim značenjem u prošlosti, a datumi kada su proglašavani za kraljeve birani su po njihovom značaju u istoriji. Tako je Aleksandru Obrenoviću poslanstvo iz rudničkog okruga donelo presto "koji je vrlo vešto načinjen od drveta, znamenitog takovskog grma, pod kojim je knez Miloš, na Cveti 1815. digao Srbe na ustanak",¹⁰¹ a miropomazanje "mlađanog kralja" izvršeno je na petstogodišnjicu Kosovske bitke. Po istom obrascu Petru Karađorđeviću se pravila kruna od bronzne prvog Karađorđevog topa,¹⁰² povodom njegovog krunisanja opaljen je 101 metak iz topova, od kojih je prvi bio iz topa koji je Karađorđe oteo od Turaka,¹⁰³ a samo krunisanje održano je na stogodišnjicu Prvog srpskog ustanka.

⁹⁸ Golub, 15. septembar 1904, Krunisanje kralja od Srbije; 1. oktobar 1904, šta se potrošilo u Beogradu za vreme krunidbenih svečanosti.

⁹⁹ Plutarh, *Slavni likovi antike*, II, Novi Sad, 1990, s. 279.

¹⁰⁰ Golub, 15. oktobar 1904, Krunisanje i miropomazanje kralja od Srbije.

¹⁰¹ *Spomenak*, 1. oktobar 1896.

¹⁰² "...U Srpsko Sunce, – u sjaja krunu,/ Skovanu od prvog topa Đorđeva,/ S glave unuka, u sjaju punu,/ Da obasja kute srpskih krajeva,/ Gde srpski sinci još robom trunu" (*Mala Srbadija*, novembar 1906, Pred mišarskim spomenikom, M.D. Maksimović).

¹⁰³ Golub, 15. septembar 1904, Krunisanje kralja od Srbije.

sl. 12 Golub, 15. oktobar 1904.

Od stvaranja Kraljevine SHS u dečijim listovima ne samo da se umnožilo idolopoklonstvo, već je uvedena i nova etikacija do tada retko primenjivana. Ne samo kraljevo ime i titula, već i sve ostale reči koje su se odnosile na njega, pisane su velikim slovom. Čak i list specifičnog profila kao što je *Glasnik saveza trezvene mladeži* koji je edukovao omladinu o štetnosti alkohola i duvana, na naslovnoj strani je objavljivao vest o veridbi kralja Aleksandra Karađorđevića. Osim idolopokloničke sadržine, ovaj tekst je zanimljiv upravo zbog reči pisanih velikim slovom: "Vest o radosti, koja je zavlada u Kraljevom Domu, povodom srećno izvršene veridbe Nj. V. Kralja Aleksandra I sa Nj. V. Kneginjom Marijom Rumunskom, našla je puno radosnog izraza u Savezu Trezvene Mladeži. Naš Veliki Dobrotvor i osvedočeni prijatelj Saveza Trezvene Mladeži, Nj. V. Aleksandar I dolazi iz Sinaje ispunjen radošću, što je pogodio nepodeljivu želju celoga naroda, da nađe Visoku zaručnicu, dostojnu Njegove ljubavi i domaće sreće. On je u radosti i sreći burno svuda pozdravljen kao Visoki Verenik i Savez Trezvene Mladeži, učestvuje u radosti svoga Velikog Dobrotvora i kliče: Živeli Visoki Verenici! Živeo Nj. V. Kralj Aleksandar I! Živela Nj. V. Kneginja Marija".¹⁰⁴

Za približavanje vladara deci paradigmatičan je i tekst o proševini buduće kraljice Marije. Opisani su naporu rumunskog ministra da princezu zainteresuje za prosca, kralja Aleksandra. "On joj je govorio samo o jednom mladom čoveku koji je živio u Beogradu, bez oca i bez majke, bez žene i bez prijatelja. Ovom mladom heroju, – koji je morao poneti naočare što je pogoršao vid, čitajući generalštabne mape često i pri svetlosti sveće za vreme svetskog rata". Autorka zaključuje da posle uspešne proševine "Aleksandar, 'siromah Sandro', kao što ga je ona već zvala, neće više biti sam, daleko tamo u svom dvoru u Beogradu".¹⁰⁵

Zašto deca vole vladara

Veličina vladara proističe iz nadindividualnih svojstava koja im se pripisuju, označavajući ih ili kao izraz Božje volje, ili kao volje nacije, ili kao volje nekog doba. Zato im se "same od sebe nude pozajmice" u obliku osobina, predanja i anegdota "u kojima se upravo iskazuje neka strana narodnog tipa",¹⁰⁶ odnosno, u vidu poželjnih vrlina, a u zavisnosti od političkih zahteva doba. Zato je centralno mesto u deci sugerisanom odnosu prema vladaru bila njihova ljubav koja ne samo da je prirodna, već je i njihova dužnost. Zaveti koje su deca davala, bez obzira da li su bili samo mali podanici, skauti, sokoli, pioniri ili omladinci, najbolje su oslikavali vrednosti koje su im sugerisane kroz vaspitni sistem. Zaveti kraljevima odnosili su se u prvom redu na velike borbe u budućnosti i primarno su nosili poruku herojstva i samožrtvovanja za velike ciljeve i za samog vladara. Vreme kraljevine Srbije obeleženo je porukama kraljevima i prestolonaslednicima da osvete Kosovo¹⁰⁷ i ostvare Dušanovo carstvo,¹⁰⁸ a deca su se zaklinjala (odnosno odrasli u ime dece), da će dati život za "sveti amanet",¹⁰⁹ da će se "krvca liti",¹¹⁰ da će "seći dušmanina",¹¹¹ da će "vaskrsnuti" stara slava,¹¹² uz osnovnu poruku da je "svaki Srbin vojnik". U vreme kraljevine Jugoslavije još je bilo takvih poru-

¹⁰⁶ J. Burkhart, *Razmatranja o svetskoj istoriji*, Beograd, 1996, s. 268, 273.

¹⁰⁷ "... i tako tužno Kosovo polje osta opet pod Turcima. No ako da Bog, skoro će biti naše. Kad vi moji mali budete odrasli ljudi, vi ćete osvetiti tužno Kosovo polje" (*Mala Srbadija*, br. 16, 1890, Tužno Kosovo, D.J.S.).

¹⁰⁸ "... Srbin sam, Srbin – dušmane drhti! Dva su mi mora granice stare/ Neću se plašiti' ni same smrti/ Podići Srpstvu carske oltare!" (*Đački napredak*, 1-15. jun 1910, Srbin sam, Srbin, Mih. J. Zastavniković).

¹⁰⁹ "... Deda mi je bio junak pravi/ pa i ja ću pravi junak biti./ jedva čekam da se zakravim/ Kosovo ću slavno osvetiti" (*Golub*, 15. januar 1905, Kad se setim, Stevan Zebić).

¹¹⁰ "... Mnogo puta piteše ga mati:/ Kaži, čedo, što ću te pitati:/ Hoćeš li se s dušmanima biti./ I za Srpstvo svoju krvcu liti?/ Ded mi kaži, moje milo zlato!/ A ono joj odgovara na to:/ Hoću, majko, i rođen sam za to" (*Mala Srbadija*, 15. april 1887, Hoću majko i rođen sam za to, Ljuba M. Vojinović).

¹¹¹ "... Kad ću babo, kad ću i ja/ u boj sveti s tobom poći?/ Kad ću babo ka pobednik/ s glavom turskom majci doći?" (*Srpče*, 15. jun 1882, Na kućnom pragu).

"... O što nemam snage!/ Pa ako sam dete./ Te da satrem srpske/ Dušmane proklete!..." (*Mala Srbadija*, 1. mart 1887, Srpkinjica, Ljub. M. Vojinović).

¹¹² "... Domovino, krvava i mila./ Je l' ti dosta krvi od sinova./ Nije, nije, ja ti čujem reči./ Dok ne vidiš vaskrs svojih snova" (*Mala Srbadija*, mart 1907, Moja domovina, Mil. M. Petrović).

¹⁰⁴ *Glasnik Saveza trezvene mladeži*, februar 1922, Veridba Nj. V. Kralja.

¹⁰⁵ *Dečije novine*, mart 1928, Detinjstvo i mladost Kraljice Marije (Marta Bibesko, princeza).

ka,¹¹³ ali su dominirale one koje su govorile o zahvalnosti kralju za stvaranje nove države, uz poruku: "čuvaćemo Jugoslaviju". Titu se zahvaljivalo za izvojevanu slobodu, pobjedu nad fašizmom, srećno detinjstvo a obećavano mu je da će deca "vredno učiti", "nastaviti njegovo delo" i "čuvati bratstvo i jedinstvo".¹¹⁴ Za razliku od kraja XIX i početka XX veka, kada se od dece očekivalo da prošire državu, odnosno, oslobode "neoslobođenu braću" po cenu života,¹¹⁵ od trenutka stvaranja Jugoslavije od dece se tražilo da brane i unapređuju izvojevano sa porukom o sigurnijem životu, a od trenutka stvaranja komunističke Jugoslavije i sa porukom o pravednijem životu.

Međutim, ratnička simbolika zadržana je i u novostvorenoj državi. Kako su i prva i druga Jugoslavija stvorene u ratu, nije slučajno da je prva osobina koja se pripisivala kraljevima, prestolonaslednicima, ali i Titu, bila junaštvo, a tek zatim sva ostala poželjna lepa svojstva – dobrota, odanost, darežljivost... Upravo zato je uniforma u svim prilikama imala veliki značaj. Nju su nosili kraljevi, simbolizujući svoje ratne zasluge, prestolonaslednici su se slikali u dečijim uniformama ukazujući na budućnost kada će krenuti u odlučujući boj, Tito se slikao u maršalskoj uniformi simbolizujući partizansku borbu. Temeljenje harizme vladara na slici njegovog junaštva nije slučajno. Upravo vladarevo "harizmatičko junaštvo ima krupnu ulogu u obezbeđenju plebiscitarne podrške",¹¹⁶ posebno njegovo neodvajanje od naroda u ratu, na čemu je propaganda bazirala izgradnju kulta, kao što je upravo u prekidu ovakvog ponašanja, u slučaju Petra II 1941. godine, pronađen primarni motiv za njegovo osporavanje.

Srpče je 1883. objavilo sliku dečaka od sedam godina u uniformi, čizmama, sa puškom i potpisom "srpski prestolonaslednik, kraljević Aleksandar", *Nevena* je povodom njegovog stupanja na presto objavio sliku dečaka u uniformi sa sabljom, *Lasta* portret kralja Aleksandra Obrenovića u uniformi. Kraljevi Petar i Aleksandar Karađorđević slikani su isključivo u uniformi, mladi Petar kao dete je slikan uglavnom u civilnom odelu, a od otprilike

¹¹³ "... Ja već gajim tople želje:/ kad porastem da ću prvi/ Jugoslaviju, ako treba,/ Natopiti svoje krvi..." (*Zorica*, novembar 1932, Pisma mladih Jugoslovena, Đeka R. Kljejić).

¹¹⁴ "... Mi čekamo od vas da nas vi učite/ da volimo knjigu, da radimo bolje/ ljubavi za zemlju da nas naučite,/ jer će svaki rudnik, fabrika i polje,/ jer će cela zemlja samo naša biti!/ Pre nego nam ruke uzmu sva bogatstva/ mi ćemo učenjem znanja osvojiti,/ Pioniri, deca jedinstva i bratstva!" (*Pioniri*, 1. jun 1946).

¹¹⁵ "... I gde tane i gde sablja sudi,/ ti ćeš stajat smelo, uspravljeno,/ bićeš vojnik, dragi mališane,/ ali moraš još unapred znati,/ kad na branik tvoja noga stane/ sam će tebe babo oružati/ Doboš lupa...Ti ćeš pravi biti/ I hrabro se u bojni red vini/ jer ja ću te i sam ponuditi/ našoj majci, našoj Otadžbini..." (*Podmladak*, 20. decembar 1897, I ti ćeš biti vojnik, V.de Laprade, posrbio Vojislav M.Č.).

¹¹⁶ T. Kuljić, *Tito, sociološkoistorijska studija*, s. 39.

desete godine života i u uniformi, dok su Titove slike (portret u uniformi) bile prisutne, ali u dečijim listovima nisu dominirale.

S druge strane, dobrota kraljeva iskazivala se preko beleženja njihovih dobrotvornih akcija, pomoći siromašnima, dok su dobre osobine prestolonaslednika obe dinastije prikazivane kroz naglašavanje njihove ljubavi prema školi. Titova dobrota je slikana kroz praksu poseta pionira njegovom domu i kroz brigu o njihovom školovanju.

Ne samo aktuelni vladari, već i oni iz prošlosti, ako su činili kontinuitet sa aktuelnim, imali su samo lepe osobine i u skladu sa "zavetom", primarno ih je krasilo junaštvo. Takav je slučaj sa knezom Mihailom u vreme Obrenovića. Povodom godišnjice smrti opisivan je kao "genije srpskog naroda", koji je sav život posvetio ostvarenju njegovih ideala, "oslobođenju i ujedinjenju njegovu, voljan i gotov da za tu svoju misao žrtvuje sve, pa i život svoj". Zaključivalo se da mu nije bilo suđeno da ostane dugo na mestu "sa koga mišljaše da podigne srpski narod do najveće slave i moći". Nazivan je neumrlim, plemenitim, "dobrim genijem",¹¹⁷ ali je primarno uzdizan zbog svog rodoljublja:

"Oj veliki duše Srpstva celog
za Srbinstvo samo što si žarko disao
za nj' živeo, za nj' i život dao,
poginuti neće tvoja misao".¹¹⁸

U opisu malog Aleksandra Obrenovića dominirala je njegova učenost, mio karakter, vrednoća. Odrasli Aleksandar je hrabar i dobar plivač, mada se davalo naslutiti i da je krut vladar. Već u prvom broju *Nevena* objavljen je članak o prvom pretplatniku lista. Uz sliku deteta od četiri godine u haljinici, sledi da se uredništvo zareklo da će doneti "salik onoga deteta, koje se prvo prijavi, da će ovaj list držati". Navodi se da je prvi "predbrojnik" *Nevena* "mali Aleksandar", kojem se poručuje "da bog da i od sada i celoga svoga veka prvaćio u svakom dobrom i korisnom delu". Postavlja se pitanje, "a ko je i čiji je naš mali prvak" i odgovara da je to "potomak onoga Srbina, koji se, kao i mnogi od vas rodio u prostoj srpskoj kućici, – al su ga dela njegova podigla visoko", odnosno, da je potomak kneza Miloša, "koji je pokrenuo i poveo Srbadiju da išćupa Srbiju iz turskih nokata", zatim potomak Mihaila i Milana, kao i "sin one nežne majke, kneginje Natalije, koja je za oba ta rata, sa ostalim čestitim Srpkinjama lebdela nad srpskim ranjenicima". O samom Aleksandru piše da je "još malen, al je zdrav, bistar, mio i okretan", da će

¹¹⁷ *Podmladak*, april 1898, Knez Mihailo (dr. Mih. R.I.).

¹¹⁸ *Srpče*, 15. decembar 1882. Pred spomenikom knjaza Mihaila (Srpčići).

slušati roditelje, braniti pravdu i istinu, slobodu i čast srpsku, uz poruku deci – "to ćete i vi činiti". Čitav članak je oblikovan tako da deci pruži pouku kako ona treba da se ponašaju. Navodi se: "On će biti čovek i Srbin, to je dužnost sviju vas. On će ljubiti vas kao što i vi, znam, da njega ljubite. Bog mu je dao položaj da može činiti mnoga dobra, – ali nema toga položaja u kome čovek, samo ako hoće, ne bi mogao biti od koristi svojim bližnjima i narodu svom". Članak se završava rečima: "da živi naš mali prvak – živili i vi svi, na kojima ostaje svet".¹¹⁹

I *Golub* je objavio sliku "kneževića Aleksandra" u suknjici i čizmicama uz tekst o sinu prvencu kneza Milana, "onoga uzvišenog vladao- ca srpskog, koji je proširio zemlju Srbiju". Pominje se i "dobra mati Aleksan- drova, svetla kneginja Natalija", koja se brižljivo stara "da vaspita svoga mi- log sina, da bude dostojan potomak pradede Miloša". Petogodišnji Aleksan- dar je opisan kao "zdrav, bistar, mio i okretan, pa je izgleda da će dobro i učiti, što čemu kao budućem vladao- cu trebati, te se možemo nadati, da će Sr- bija u njemu dobiti dična vladara, koji će zemlju Srbiju hteti i moći unapredi- ti, da bude velika i bogata i u svačem napredna. Daj Bože da tako bude".¹²⁰ Iako je bio dete, od Aleksandra se ipak primarno očekivalo da "osveti Koso- vo":

"A na braću, teb' nek' seća
što ti j' Babo rek'o,
'Iako se srpski steg
po vrh Niša vije,
Jošte tužno Kosovo
Osvećeno nije"¹²¹

* * *

"...Jest s pradede tvog Miloša
Zrak slobode Srbu sinu,
a taj zračak usavrši
Mihajlo dični sin mu,
A tvoj otac i poslednje
zrake ropstva sa nas skide
I sad evo gde predobi
divnu krunu Nemanjinu.
.....

I u nami valja radost
Razigran j' srca čila
pa ti sreću čestitamo
Kraljeviću diko mila!
I padamo na kolena
Moleći se za te Bogu
Želeći ti neka dobra
kaka s' samo želit mogu!"¹²²

¹¹⁹ *Neven*, br. 1, 1880, Naš prvi predbrojnik (u.).

¹²⁰ *Golub*, 1. april 1881, Na mladima svet ostaje.

¹²¹ *Golub*, 1. septembar 1881, Kneževiću Aleksandru (A. Đ. Nuša).

¹²² *Srpče*, 15. mart 1882, Pozdrav Kraljeviću Aleksandru (M.J. Mitrović).

A u ime dece, učenik Jakov Popović je 1884. izgovorio zavet Obrenovićima: "hvala i svetao vam spomen u potomstvu vašem; a našem dičnom kralju Milanu I ovde pred svetiteljevim likom u ime sve dece kličem: živeo nam hrabri gospodar! živela dobrotvorka kraljica Natalija, živeo pre- stolonaslednik Aleksandar".¹²³

Aleksandru Obrenoviću kao kralju pripisivane su sve osobine njego- vih predaka. *Neven* je pisao da će svaki mladi čitalac biti zahvalan što će do- biti sliku "novoga kralja drage nam Srbije, mlađanoga kralja Aleksandra I", jer iako je još dete, "njegovi su učitelji puno zadovoljni s njime; hvale mu vre- dnoću, hvale mu bistrinu uma, hvale mu nežnost srca, hvale mu srpsku sve- st, shvatanje svoga visokog zadatka". Pisalo se i da govori ruski, francuski, nemački i engleski, "al mu je kao i svakom Srbinu najmiliji jezik srpski; da se sa Srbinom razume, to mu je glavno, to mu je najdičnije, to mu je nasvetije – to mu je kao kralju od Srbije, i najpotrebnije". *Neven* je podsećao da je prvi br- oj lista "bio ukrašen slikom detenceta – prestolonaslednika kneževića Aleks- andra, koji se onda tek spremio da uči čitati. On je bio prvi pretpatnik *Neve- nov*. I kad smo se onda time podičili, nismo ni pomišljali, da ćemo mu se tako brzo pokloniti, kao kralju Srbije". Zaključuje, "umudri, bože, nastavnike nje- gove, da pokažu remek, šta može učiniti vaspitanje na onome, kome bog i priroda nisu uskratili darova svojih. A mlađanome Kralju daj bože života – u žvotu naroda; zdravlja – u zdravlju naroda; sreće – u sreći i ljubavi nara- da".¹²⁴ I *Golub* je pisao slično: "znamo da bi svaki Srbin a osobito Srpče, rado da vidi mladoga kralja, uzdanicu naroda srpskog: za to ga evo donosimo u slici onakoga kakav je sad". List se pohvalio da je njegovu sliku objavio kada je još bio dete, "a sad je odrastao dečko, zdrav i lep telom, i čio i razborit du- šom; učitelji njegovi ga hvale da dobro i rado uči, da već sad osim svoga slat- koga srpskog jezika govori još i francuski, nemački i engleski". Zaključivao je "daj Bože, da živ, zdrav i srećan bude, da vlada zemljom svojom sebi na sla- vu i narodu svome na diku i ponos".¹²⁵ Aleksandru su posvećeni i stihovi:

"...Kralj Aleksandre slavo naša,
Čuvaj, brani, ljubi nas
Tebi život žrtvujemo,
To je naše pesme glas!

Car Dušana Silnog putem
Povedi nas Kralju ti,
Srcem, dušom ustaćemo,
Do jednoga zato svi!....¹²⁶

¹²³ *Srpče*, 15. mart 1884, Besede.

¹²⁴ *Neven*, br. 4, 1889, Aleksandar I kralj Srbije.

¹²⁵ *Golub*, br. 4, 1889, Aleksandar I, kralj od Srbije.

¹²⁶ *Golub*, 15. septembar 1892, Spomenica ili Pozdrav Njegovom Veličanstvu Kralju Aleksandru I (St. Bolmanac, sveštenik).

Isticala se njegova marljivost u učenju pa se naglašavalo da je položio ispite "sve sa odlikom", a zatim i da je otputovao na odmor da "otpočine do trudnoga rada".¹²⁷ Njegova slava bila je i slava naroda pa je uz crtež na kojem je prikazan uz ruskog cara, opisivano njegovo putovanje Evropom pošto je "sretno položio ispite svoje". Posetio je "svoga kuma, silnoga cara ruskoga", koji ga je dočekaao na stanici gde se "s njim izljubio i s njim na carska kočija useo", a posebno je lepo "ugošćen i odlikovan od svetloga cara i kralja Franje Josifa".¹²⁸ A *Spomenak* je opisao opasnost u kojoj se našao tada već odrasli kralj na moru. Naišli su veliki talasi i dok su njegovi pratioci uspeli da izađu na obalu, kralj je morao da se bori sa talasima, ali je on "veštijim plivanjem izišao iz matice i srećno se dohavatio obale". Autor zaključuje da je i ovom prilikom "sam Bog" sačuvao Srbiju.¹²⁹

Ljubav kralja prema narodu, njegovo junaštvo i dobrota, trebalo je, sa druge strane, da budu uzvraćeni odanošću mladih:

"Deco, s bliza i iz dalja,
I iz Srpstva svog,
pozdravite dičnog Kralja:
Živeo Ga Bog!

Pozdrav'te Ga! Neka čuje
neka vidi svak',
Kako Kralja slavi...
štuje,
Srpski podmladak!

I recite: veći kada
Porastemo mi,
Dušman Kraljev nek pada...
Il' za Kralja svi!..."¹³¹

Malim "Srpčićima" je poručivano da vredno uče, malim "Srpkinjicama" da uče "porod svoj da za otadžbinu živi i mre", pa je uz usklik "Još Kosovo osvećeno nije!" sledilo: "Srpčići! Za otadžbinu za rod i Kralja ginite! A kad bude naše što je bilo, Srpstvo će biti silno! Jest i Bosna je naša, i Hercegovina i Dalmacija i Maćedonija... Stara Srbija... Banat ... Bačka... Srem... Slavonija. Sve

"...Srpčići će sa radošću
dočekat' te, veruj, svi;
Ti im budi božji vesnik,
Učitelj im budi ti.

.....
Za Srbiju neka žive,
Neka ljube *Kralja* svog;
Takvu Srpčad *Bog* pomaže,
Takav narod voli *Bog*"...¹³⁰

¹²⁷ *Golub*, 15. jul 1892, Kralj Aleksandar.

¹²⁸ *Golub*, 1. oktobar 1891, Njegovo Veličanstvo Aleksandar I kralj Srpski na putu.

¹²⁹ *Spomenak*, 1. septembar 1895, Kralj Aleksandar I u opasnosti.

¹³⁰ *Lasta*, 25. mart 1894, Lasti (Tomir.).

¹³¹ *Lasta*, 25. mart 1894, Živeo nam Kralj! (braca-Brana).

je to naše sve je Srbinovo! To opet mora naše biti. Samo ljubite otadžbinu svoju i Kralja svog! Blago narodu koji poštuje vladaoca svog..."¹³²

Slična poruka je sadržana i u govoru profesora Radoslava Agatonovića na školskoj proslavi 1898. Profesor je tvrdio da je sreća što se na mladom prestolu mlade Kraljevine nalazi mladić "svež i krepak, pun volje i snage za rad, pun ljubavi i oduševljenja za sreću otadžbine svoje, pun pregnuća mladićskoga žara, samopregorevanja i smelosti u radu za sreću, za spas roda srpskoga". I dalje: "srećno je krilo, koje ga je odnimalo: srećna je Srbija kojoj On na čelu stoji! Blažen je rod srpski, koji u Njemu gleda svog izbavioca. Blagi Bog se smeši na rod srpski, kad mu danas [...] stavlja za vođu u svetloj borbi oslobođenja i ujedinjenja svoga, tako mlada, tako snažna, krepka, čila, viteška, tako mudra vladaoca, kao što je Kralj Srpski". Profesor je na kraju nabrojao osam osnovnih dužnosti dece: dužnost prema sebi samom, prema roditeljima, nastavnicima, školi i crkvi, okolini, otadžbini, rodu i prema vladaocu. Objasnjavajući dužnost dece prema vladaocu, naglasio je: "Da. On je dika i ponos naš. On je snaga i sila naša. On je ljubav i oduševljenje naše. On je zenica oka našega, zenica roda Srpskoga. Čuvajno Ga, čuvajte Ga i vi, jer je On predstavnik roda vašega". I dalje: "on je ideal vaš, ideal naš, ideal svega Srpstva. Bog nam Ga posla i darova u najzgodnije vreme. Poštujmo Ga i negujmo Ga". Profesor je zaključio: "S toga razumite dobro dužnost svoju prema ljubljenom kralju svom: svojom mladićskom snagom, svojom ljubavlju i neograničenom odanošću i vernošću, dajte mu još više snage da teško breme svoje kraljevske dužnosti lakše snosi [...] Ljubite Ga i volite Ga! Slušajte Ga i pokoravajte Mu se bezgranično, besprekorno! Jer to od vas iziskuje sinovlja ljubav i podanička odanost; to od vas iziskuje srpska dužnost vaša. Molite se Bogu svuda za krepko zdravlje i dug život Njegov, e da bi dočekali srećan čas, da s Njime zajedno poletite u sveti osvetnički boj za rod svoj. To je vaša slatka dužnost prema Njemu; to je vaša sveta dužnost prema Kralju svom. Štujte ga i iz dubine svoga razdraganoga mladićskoga srca, kličite Mu svuda:

'... Aleksandra da nam kralja
Blagoslovi silni Bog,
Da kraljuje, da proslavlja:
Novu sreću roda svog..."¹³³

Kraljica Draga je, sudeći po dečijim listovima, bila obdarena još boljim osobinama i okružena još većom ljubavlju. Navodilo se da je kraljica

¹³² *Lasta*, 10. maj 1894, Ljubite Otadžbinu svoju (braca-Brana).

¹³³ *Podmladak*, 1. jun 1898, Govor Radosava Agatonovića, prof. niške gimn. upućen deci na školskoj proslavi Petrov-dana, 29. jun 1898. u Nišu.

"brižno vaspitana", duhovita, govori više jezika, "osobito je lepa i mila u društvu", kao i da, otkako je stupila na presto, "toliko je omilila narodu, da mnoge ustanove i zavodi primaju njeno ime i njenim imenom se nazivaju". U Beogradu se zidala bolnica koja će se zvati po njoj a čiji je temelj osvetio mitropolit Inokentije uz prisustvo kralja i "mnogobrojnog naroda". Iskazivanje ljubavi kraljici Dragi karakteristično je i za usputni komentar povodom izlaska lista *Mačedonija*, u kojem se navodilo da je do kraljeve ženidbe vladala "velika stega, pa mnogi listovi nisu smeli slobodno disati i pisati, nego su morali prestati, a mnogi znatni ljudi i naučnjaci čak su i zatvora dostali. Od kako se pak kralj oženio, zavladao je u Srbiji sloboda".¹³⁴

I crnogorska vladarska porodica je bila interesantna dečijim listovima pa su objavljivane slike tri ćerke "svetloga kneza crnogorskog Nikole i svetle kneginje Milene",¹³⁵ kao i kneževića Danila u crnogorskoj nošnji, sa prigodnim tekstovima o njihovom školovanju. I od Danila, kao i od Aleksandra, primarno se očekivalo da "osveti Kosovo":

"Mač ti babov u desnici nek babovoj smijera cijeli po njihovoj stazi hodi i njegovoj slijedi želji;	'Namo, namo, za ta brda Miloševa kažu groba Tamo! tamo! to ti j' meta da Srbina nema roba!'" ¹³⁶
--	--

Dečija štampa je pominjala i druge evropske kraljeve, posebno ako su bili u rodbinskim vezama sa srpskom ili crnogorskom dinastijom. Poseban se ponos iskazivao zbog fizičkih i umnih osobina italijanske kraljice, a crnogorske princeze Jelene, koja je "ponosita kći srpskoga naroda", "jedna od prvih lepotica u svetu", visoko obrazovana i "prava soko-Crnogorka, plemenita srca i duše", "Srpkinja, ponosita Crnogorka kći viteškoga Gospodara Crne Gore", koji je "pesničke duše", pa se na njega "ugledala i vrlo mu ćerka Jelena; i ona je pesničke duše".¹³⁷ Sa druge strane, i Crnogorci su rado ginuli u slavu roda i svog kneza:

"Ali ako Božja volja bude, Te ostanem na bojištu ravnom, onda znadi, da sam vjeran rodu i svom knjazu poginuo slavno". ¹³⁸	"Mila si mi domovino Mile tvoje pjesme kola, Mio mi je moj Gospodar Slavni vladar Knjaz Nikola". ¹³⁹
--	--

¹³⁴ Golub, 1. septembar 1900, Kraljevska svadba u Srbiji; 1. novembar 1900, Bolnica kraljice Drage; 1. novembar 1900, Mačedonija.

¹³⁵ Neven, br. 6, 1880.

¹³⁶ Golub, 1. septembar 1881, Kneževiću Danilu (A. Đ. Nuša).

¹³⁷ Golub, 15. septembar 1900, Novi talijanski kralj i kraljica; 1. novembar 1900, Pesme Kraljice Jelene.

¹³⁸ Golub, 15. mart 1900, Crnogorac Crnogorki (Bulatović Ibrijski).

Od dolaska na vlast Karađorđevića, sve osobine "svojstvene" Obrenovićima, automatski su prenete na novu dinastiju. Umesto Miloša, veličan je Karađorđe, umesto Milana i Aleksandra Obrenovića, Petar i Aleksandar Karađorđević, a umesto Natalije i Drage, veličane su Zorka i Marija. Velike nade polagane su u Petra I, njegove sposobnosti da proširi državu kao izraz želja čitavog "roda", sa kojim čini neraskidivo jedinstvo:

"Kad Srbin smelo, podigne glavu da carske krune potraži sjaj, pobedne vence i ratnu slavu; Srpskome Kralju i rodu daj!" ¹⁴¹	"U Žiči je Sveti Sava, prvog kralja krunisao, Ona pamti Nemanjiće, - pamti carstvo, kad je palo. Dočekaće skoro Žiča, srpske nade - Božjeg dara, Da u njojzi krunišemo - svesrpskoga našeg cara!" ¹⁴⁰
---	--

* * *

"Pojmo pesmu slobodarku, srcem punim žara; i gajimo ljubav žarku za rod i vladara". ¹⁴²	"Bog pomog'o Srbadiju, Poživio srpskog kralja, Divnu zemlju Arbaniju Osvojiti jednom valja.
---	--

* * *

"...U Dvoru je, deco, vrlo sjajno Tu kralj Petar kraljuje i vlada Daj mu Bože zdravlje dugotrajno! A uz želje svesrpskoga nada" ¹⁴³ Naše lađe tad ploviće Pro Jadranskog sinjeg mora, Svetu Goru osvojiće,- Do Soluna Srb doć' mora..." ¹⁴⁴
---	--

Posebne prilike za veličanje stolpljenosti "roda i vladara" bili su opisi balkanskih ratova u kojima se naglašavalo da je vladalačka kuća "vezala svu svoju sudbu sa narodom", jer je "stari kralj" ostvario "veliki san njegovog ve-

¹³⁹ Golub, 15. decembar 1905, Mila si mi (Petko R. Pejović).

Golub, koji je izlazio u Austro-Ugarskoj, objavljuje *Deset zapovedi Srbinovih* pripravnika srpske učiteljske škole u Somboru, kao pohvalan primer kako se Srbi pod tuđinom bore da očuvaju svoje ime i narodnost u otporu neprijatelju "koji je sa svijuz strana navalio na njih". Zanimljivo je, međutim, da u njima nema ljubavi prema vladaru, iako je ona sugerisana svim ostalim sadržajima dečije štampe u Vojvodini. Zapovedi glase: 1. Neguj u kući slogu [...] Sa svima ljudima živi u prijateljstvu, a sa Srbinom ponajpre, jer ti je on najbliži 2. Govori uvek srpski [...] 3. Čuvaj svoje lepo srpsko ime 4. Brani svetu veru pravoslavnu 5. Pazi na svoje zdravlje 6. Pazi na svoje poštenje [...] 7. Svoj novac podaj Srbinu u ruke, pa ma to bio i jedan novčić. Kupuj samo kod Srbina, trgovca i naručuj samo kod Srbina zanatlije. 8. Čuvaj svaku stopu svoje zemlje jer te ona hrani [...] 9. ostavi pijančenje i modu [...] 10. Slušaj svoje učitelje i sveštenike..." (Golub, 1. mart 1905, Deset zapovedi Srbinovih).

¹⁴⁰ Mala Srbadija, januar 1907, Manastir Žiča (Maksimović).

¹⁴¹ Mala Srbadija, januar 1907, Himna moga roda (Lj.M.V.).

¹⁴² Mala Srbadija, septembar 1906, Pojmo pesmu... (V. St.).

¹⁴³ Golub, 1. maj 1906, Srpski Beograd u slici i reči (Čika Vasa-Ljubisav).

¹⁴⁴ Mala Srbadija, novembar 1906, Hercegovačka želja.

likoga deda", njegovi sinovi su komandovali vojskom "u strahovitom gonjenju Turaka", a njegova kći je "došla kao nova Kosovka Devojka da vida rane kosovskim osvetnicima".¹⁴⁵ I dugo posle njegove smrti, u uslovima pozivanja "Srba na okup", obnovljeno je veličanje Petra, upravo kroz sliku jedinstva "roda" i vladara. *Nova Srbadija* je 1941. donela "rodoslov Kraljevskog doma", uz tvrdnju da je dolaskom na presto Petra I, nestalo neslaganja između naroda i vladara. "Kralj i narod bili su jedno i u ciljevima i u izboru puteva. Hteli su isto i na isti način. Nije kralj mogao imati bolji narod, niti narod boljeg kralja", jer su hteli, "po cenu života, oslobođenje i ujedinjenje". Glorifikujući jedinstvo kralja i naroda, autor je zaključivao da se narod, "više nego ikad dotle, osetio svojim, kod svoje kuće, osetio se punim i pravim domaćinom u državi. I zato su svi, od Kralja Petra do najcrnjeg siromaha, osećali da imaju jedan zajednički dom Srbiju, i sve svoje snage tome domu posvećivali".¹⁴⁶

U dečijim listovima se pisalo i o drugim članovima porodice Karađorđević, ako se time moglo istaći porodično junaštvo. Navodilo se da se kraljev brat Arsenije, prijavio ruskom caru za rat protiv Japanaca, da se junački borio i "svagda živ i zdrav ostao", pa mu se poručivalo: "Sretno mu da Bog da i u buduće bilo". Tri godine kasnije pisalo se i da ga je ruski car odlikovao poslavši u Beograd zlatom bogato okovanu sablju.¹⁴⁷

Od dolaska Karađorđevića na vlast, dečiji listovi su ipak najviše pažnje posvećivali prestolonaslednicima, prvo Đorđu, pa Aleksandru i na kraju Petru, primarno ih veličajući kao potomke njihovih dedova i očeva. Reč je o razrađenom mehanizmu da vladar nije shvatan kao ljudski kralj, već kao "kraljevski čovek",¹⁴⁸ što se najbolje prepoznaje u stalno korišćenim sintagma: "kraljevska deca", "kraljevski dom", "kraljevski omladinac".

Povodom proslave stogodišnjice Mišarske bitke 1906, *Mala Srbadija* je navodila da je "naš mili Kralj" poslao sina, "praunuka i imenjaka Karađorđevoga – prestolonaslednika Đorđa", a da su mišarski junaci u raju bili radosni, jer su čuli zakletvu datu "pred našim milim Prestolonaslednikom, koji će poneti krunu", da će "i sva srpska deca" osloboditi ropstva sve srpske zemlje.¹⁴⁹ Uskoro, bez objašnjenja zašto je mlađi Aleksandar proglašen za prestolonaslednika umesto starijeg Đorđa, prikazane su njegove osobine iz kojih se odgovor samo dao naslutiti. Prestolonaslednik Aleksandar je delio sa bratom

¹⁴⁵ *Novi Srbin*, novembar-decembar 1912, Svetli dani.

¹⁴⁶ *Nova Srbadija, Kalendar*, 1941, Srpska demokratija (Slobodan M. Drašković).

¹⁴⁷ *Golub*, 1. mart 1904, Arsenije Karađorđević u ruskoj vojsci; 15. maj 1904, Knez Arsen protivu Japanaca; 1. oktobar 1907, Odlikovanje kneza Arsena.

¹⁴⁸ T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*, s. 240.

¹⁴⁹ *Mala Srbadija*, novembar 1906, Stogodišnjica mišarske bitke 1806-1906 (Maksimović).

Đorđem osobinu hrabrosti, ali je za razliku od njega bio i prava slika vladara, mirne naravi, diplomata. Naglašavalo se da je sasvim "druge naravi od svoga brata Đorđa. On je miran, trezven i nežan. I više se bavi političkim i diplomatskim stvarima i poukama, nego li vojničkim", kao i da je kralj Petar u društvu svojih prijatelja često govorio kako će starijeg sina Đorđa vaspitavati za dobrog vojnika, a Aleksandra za diplomatu.¹⁵⁰

Budući da su relativno brzo posle proglašenja Aleksandra za prestolonaslednika počeli balkanski i Prvi svetski rat, prava glorifikacija njegove ličnosti počinje tek od proglašenja Kraljevine SHS i njegovog stupanja na presto, a vrhunac dostiže njegovim ubistvom. I Aleksandar Karađorđević primarno se pominjao kao junak. Navodilo se da je sebi stvorio veliko ime "kakvo danas nema nijedan vladar nijedne druge zemlje u svetu", da je svoje ime uzdigao do "visokog kulta", poredivog samo sa imenom cara Dušana, jer je na "svoju mladu glavu stavio lovorov venac herojske besmrtnosti". Vojsci je bio "drug, prijatelj i utešitelj",¹⁵¹ a narod je "opijen primerom svoga mladog i junačkog Kralja" išao za njim, "sa punim poverenjem da ga vodi najdostojniji među dostojnima, vitez nad vitezovima, Kralj nad Kraljevima". Zato narodu nikakve žrtve nisu bile velike, "jer pred njima iđase Njihov Kralj, Njihov ljubimac Naslednik Prestola". Pominjao se kao "hrabri vitez", "viteški Kraljević", "neumoran i neustrašivi Vrhovni Komandant", "najhrabriji među hrabrima"...¹⁵²

"Bože čuvaj bratski narod
I poslušaj njegov glas:

Poživi nam Aleksandra
Hrabrog Kralja sviju nas!"¹⁵³

* * *

"Namak'o sam sablju zato,
Da ja čuvam svoga Kralja:
Sve dok mene bude teklo,
Branicu ga, kako valja!"

"I Kralj Petar vojsku diže,
slobodu nam dade.
Odahnusmo, jer sa srca
sav nam teret spade.

.....
Trč' u krilo moj miljenče
Da ti stavim celov vreli
takvu decu – sokoliće
Otađzbina danas želi!"¹⁵⁴

.....
Nek' sinu Mu Aleksandru
Bog da krepku snagu,
da nam jače još učvrsti
Tu slobodu dragu!"¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Golub*, 30. mart 1909, Nov prestolonaslednik Kraljevine Srbije.

¹⁵¹ Cezar je opisivan kao "neverovatno izdržljiv u svakom naporu, on je retko išao pred svojom vojskom na konju; često je pred njom pešačio, gologlav, pa bilo sunce ili kiša", a vojnike je od milošte zvao "svojim ratnim drugovima", gajeći veliku ljubav prema njima (G. S. Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, s. 20, 22). I vojnici su se za Cezarovu slavu izlagali "svakoj opasnosti s neodoljivom hrabrošću" (Plutarh, *Slavni likovi antike*, II, s. 218).

¹⁵² *Otađzbina*, br. 4-5, 1924, Nj. V. Kralj Aleksandar u ratu.

¹⁵³ *Zorica*, jun 1924, Himna Srba, Hrvata i Slovenaca (Miladin K. Nikolić – Rasinski).

U slavu kralja Aleksandra i čitave dinastije, *Južnoslovenska iskra* je 1930. pisala da se "deca slavni pokoljenja, koja krvlju svom natapaše stopu naše rodne grude" sećaju dana kada su njihovi očevi, "na poziv svoga ljubljeno Kralja", ostavljali domove i sa "pesmom od radosti hitali da brane svoju Otadžbinu, odlazili u sigurnu smrt". Naglašavalo se da je kralj imao "sva ona svojstva, koja su bila glavno obeležje celog našeg velikog naroda, jer je On bio Kralj Jugosloven, Kralj Narodni Vođa i Kralj Borac. Narod je u svome Kralju gledao mudrog i iskrenog Brata: istog porekla, iste krvi, istih osećanja i ljubavi prema zajedničkoj rodnoj grudii", dok je dinastija ovekovečila "svoju slavu i svoje pravo nad Južnim Slovenima". Pominjala se i "žilava snaga i gvozdena energija" uzvišenog Kralja, a zatim i "gvozdeni zakon buduće istorije Južnih Slovena" koji se nalazi "u sigurnim i čvrstim rukama najvećeg jugoslovenskog Borca, najvećeg integralnog Jugoslovena, našeg Prvog Jugoslovenskog Kralja i Južnoslovenskog narodnog Vođe". Kralj je opisivan kao "verni i zaslužni Kralj", "junački Kralj", "veliki borac", "junak plemenitog srca", "diplomata vedrih pogleda i čvrste volje", "Vođa".¹⁵⁶

U kraljevini Jugoslaviji posebna pažnja je posvećivana sokolstvu, a "sokolstvo zna za nesebičnu službu Kralju i narodu",¹⁵⁷ pa se na jednom njihovom skupu burno klicalo uz zajedničku izjavu kralju, započetu rečima: "interese naše zemlje čuvaćemo i bićemo verni do poslednje kapi krvi našem ljubljenom Kralju i njegovom Kraljevskom domu".¹⁵⁸ Aleksandar je nazivan "ljubljeni i zaslužni kralj", "pravi Narodni Velikan", pripisivana mu je "neograničena ljubav prema narodu", "retke muževne sposobnosti i odvažnost", u državnim poslovima "krajnja samopožrtvovanost". Navodilo se da "naš omiljeni Kralj nije običan monarh i vladar", već da njegova presudna reč dolazi iz ljubavi i poverenja, jer "naš Kralj je u isto vreme, i naš jedini narodni Vođa". Nastavljalo se da su u njegovim mislima i težnjama sadržane misli i težnje celog naroda, koje "nalaze pravi i jedini izražaj samo u Njegovoj moćnoj i stvaralačkoj volji". Tvrđilo se da nema Jugoslovena "koji ne zna za neustrašivog i velikog Vođu", da je njegova vladavina "mudra", da Kralj ne zna za "izmicanja i čuvanje samoga Sebe", da je bio "prvi budan čuvar na mrtvoj straži", da je "prožet mislima veličine i sreće svoga naroda, uvek blagorodan i pravičan, uvek spojen srcem u dušom uz narod". Zbog toga je stekao pravo mnogo veće nego što inače pripada vladarima, "postao

¹⁵⁴ *Zorica*, septembar 1925, Naš Enver (Nazif Resulović).

¹⁵⁵ *Dečije novine*, novembar 1927, Pesma slobodi (Jovan Udicki).

¹⁵⁶ *Južnoslovenska iskra*, 20. decembar 1930, Zahvalna omladina Svome Kralju (M.).

¹⁵⁷ *Južnoslovenska iskra*, 15. jun 1930, Zdravo, Sokoli (Sava M. Đorđević).

¹⁵⁸ *Južnoslovenska iskra*, 5. maj 1931, Omladina oduševljeno manifestira Nj.V. Kralju i Jugoslaviji (Nikola Pavlović).

je pravi i jedini izabranik i Vođa naroda, čije se ime, sa najvećim pietetom i pobožnim poštovanjem, spominje". Zaključivalo se da "njegova svuda omiljena pojava, koja pruža nade i utehe klonulima, koja seje bratsku slogu i ljubav na svakom koraku, čije su reči svetinja [...] nadmašuje svaku drugu silu i svaki drugi autoritet". Zato "Kralj i Narod, nisu više za nas dva posebna faktora države, nego samo dva moćna sinonima jednog istog i nedeljivog duhovnog i nacionalnog bića". Zahvalnica na kraju glasi: "Hvala Ti veliki Tvorče Jugoslavije! Hvala Ti naš jedini Narodni Vođu! Za nove decenije Tvoje srećne vladavine, rastu mnogobrojne, mlade i sveže generacije, koje idu Tvojim muškim i plemenitim stopama i koje nikada klonuti neće, dok Tvoj Kraljevski oreol nad nama svetli i dok ne obasija ceo Slovenski Jug".¹⁵⁹

I u prikazu skautske organizacije, a skautizam je "produkt naše herojske rase", navodilo se da skaute krepri "odanost našem Visokom Zaštitniku i ljubav prema dragoj Otadžbini. Budimo spremni"¹⁶⁰ i objašnjavalo da se izvidnik "zaklinje svetom trojstvu modernog čoveka: Bogu, Kralju i Otadžbini" dizanjem tri prsta. Deo koji se odnosio na kralja sadržavao je tumačenje da "vernost svome Kralju i Njegovom Domu je tradicionalna osobina našeg naroda, koja se ističe u svima epohama naše velike istorije". I dalje, "naš narod je gord na svoga Kralja, jer su u Njemu oličene sve naše najlepše osobine kao rase". Na kraju se poručivalo skautima: "ljubite Kralja, budite Mu uvek verni i odani i spremni, da se za odbranu ideala, koje On reprezentuje, žrtvujete". I zavet "vučića" koje su činili najmlađi dečaci od 4 do 10 godina, počinjao je rečima: "staraću se da budem veran Bogu, Otadžbini i Kralju". Autoritet kralja Aleksandra građen je ne samo na ličnom junaštvu, već i na Božjoj promisli pa se tvrdilo da je kralj "milošću Božijom i voljom naroda izabrani nosilac celokupne državne vlasti", da je "Naš Veliki Kralj" slavom ovenčani vojskovođa, on je "neimar, stvaralac i preporodilac ove velike države Slavenkog Juga", on je stajao na čelu "besprimerno hrabrih i požrtvovanih srpskih armija", on ih je vodio "od pobeđe ka pobeđi" i okitio "stegove junačkih pukova lovorikama slave". Na bojnim poljima "strašnjim od pakla, ginu stotine hiljada oficira i vojnika uvek za svoga Kralja, idealnog junaka", njegova veličina je "antička", on je "ubeđen u pravednu stvar svoga naroda, On ostaje prav i čvrst kao stub u konačnu pobeđu".¹⁶¹ Zanimljivo je i da je u veličanju njegovog dela – Jugoslavije, objavljena pesma koja je sadržavala sintagmu o

¹⁵⁹ *Južnoslovenska iskra*, 15. avgust 1931, Jugoslovenska omladina svome Kralju (Glavna Uprava Južnoslovenske omladine "Novog Pokreta").

¹⁶⁰ *Skautski glasnik*, februar 1931, Megdan svih slovenskih skauta (ur.).

¹⁶¹ *Skautski glasnik*, april i maj 1931, Iz knjige izvidnici i planinke od majora Plavšića, Obecanje (zavet) vučića.

"čuvanju Jugoslavije", dve godine pre nego što ju je na samrtni "izgovorio" kralj Aleksandar:

"Bože naše slave,
molitvu nam primi
S Kumanova s Cera
I Kajmakčalana;
Dičnog našeg Kralja
Tvoj duh neka prati;
Domovini podaj
Sretnih dana!
Nek armije naše
K'o s Rudnika nekad
kliču slavu našu
i zastave vijuju;
Bože naše slave,
Molitvu nam primi:
'Čuvaj Aleksandra,
Jugoslaviju!'"¹⁶⁴

"Vazduh se prolomi i vrelo gvožđe prosu,
A uz Sivu Stenu, četnik kamu drži, bled...
kad jutarnje sunce, htjede da obasja kosu,
On viknu: 'Drugovi! Ura! za Kralja napred!'
Topovi grmnuše, kame sevaju, četnik viče:
'Kralj – Otadžbina! Lance kidajmo ropstva!...'"¹⁶²

* * *

"...Nad tobom beli, oro,
visoko širi krila;
ponosno, uzdiže krunu
unuka Karađorđa,
Jugoslavijo..."¹⁶³

A u igrokazu posvećenom kralju deca obučena kao vojnici sa kapama od hartije, drvenim sabljama, puškama "i ostalom dečjom vojničkom spremom" u maršu pevaju "marširala, marširala", završavajući zajedničkim usklikom: "Život za Kralja! – Sve za otadžbinu".¹⁶⁵

Približavanje malih prestolonaslednika deci – podanicima, vršilo se i preko drugih evropskih kraljeva – dece, posebno ako su bili u srodstvu sa srpskom dinastijom. Insistiralo se na činjenici da i oni, kao i obična deca, imaju svoje dečije probleme. U prilogu o rumunskom kralju Mihailu koji je upravo stupio na presto sa četiri godine, navodilo se da kada su mu rekli da je postao kralj, "on je upitao: da li će se i dalje igrati kao dosad. Mali kralj Mihailo brat je od ujaka našem Prestolonasledniku Nj. V. Petru i mi malo braći želimo, da u sreći porastu i postanu ljudi".¹⁶⁶ Sličan tekst objavile su i *Dečije novine* navodeći da deci – kraljevima (u Rumuniji, Španiji i Holandiji) glavnu brigu odnose igračke i učenje, ali, kako se tvrdilo, oni imaju dobre majke, pa se ne premaraju u učenju, već veliki deo svog vremena "provode na zraku, baveći se sportom i igrom".¹⁶⁷

¹⁶² *Jugoslovenče*, mart 1933, Četnik (Vukoman Č. Vukomanović).

¹⁶³ *Južnoslovenska iskra*, 5. avgust 1930, Jugoslavijo! (Jovan R. Šaranović).

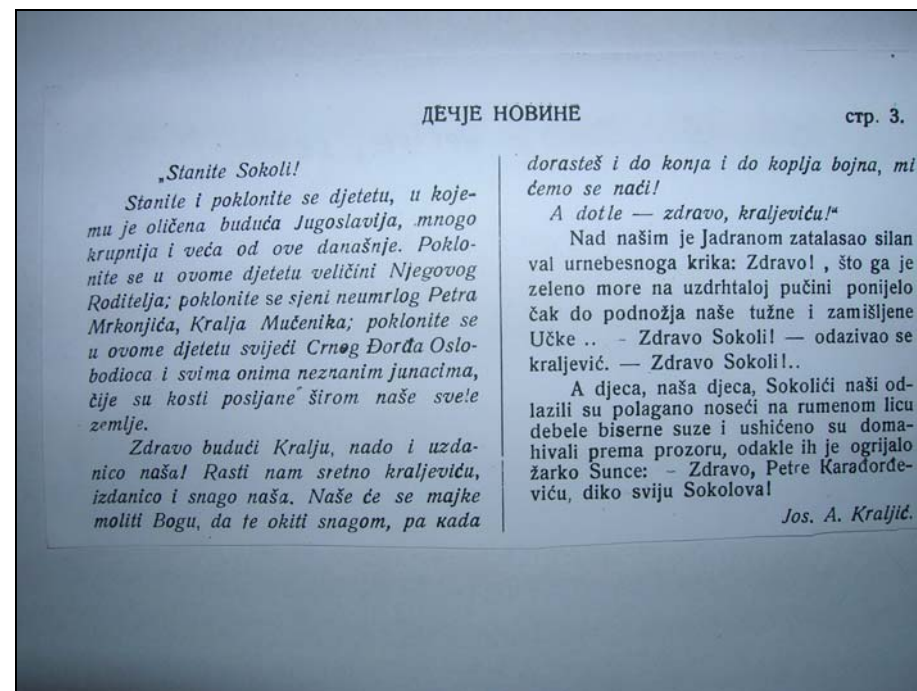
¹⁶⁴ *Jugoslovenče*, 6. novembar 1932, Himna Jugoslovenčeta.

¹⁶⁵ *Jugoslovenče*, jun 1933, Mali vojnici (Nikola Đ. Kovačević).

¹⁶⁶ *Zorica*, septembar 1927, Dete kralj.

¹⁶⁷ *Dečije novine*, novembar 1927, Deca kao kraljevi.

Naravno, ključno mesto u izazivanju dečije ljubavi imali su prinčevi, posebno prestolonaslednik, kasnije mladi kralj Petar. O njegovim ličnim osobinama nije bilo mnogo reči budući da je još bio dete, ali je zato bilo mnogo želja o tome kakve bi osobine morao da poseduje, a koje su mu u pesničkoj slobodi već pripisivane. Značajna prilika za veličanje četvorogodišnjeg Petra bila je njegov ulazak u podmladak Jugoslovenskog Sokolstva. Pisac na tu vest klikće: "Kome se nije iz dna duše izvio uzvik, jak i silan: Živeo Kralj! Živeo Kraljević! Tko nije u sebi oćutio pobudu, poziv, da na započetoj stazi korakne smijelijim i odrješitijim korakom, gdje mu uz bok korača Sin velikoga kralja i unuk kralja Oslobođioca, naš budući vladar, kraljević Petar". Dalje kaže da niko nije mogao ostati hladan kada je kraljica u zanosu rekla da je dva čeka da kraljević obuče sokolsku odoru, a zatim i da ju je kraljević već obukao i "koraknuo junački po svijetlim podovima i hodnicima kraljevskog doma i uzdignuo ruku na ponosni pozdrav: Zdravo". Autor navodi da "imamo u sadašnjem malom Petru Velikoga Kralja i Velikoga Sokola budućnosti", kao i da je "ljubljeni kraljević" pozdravljen "glasom cijele naše ljubavi, svih naših želja i nada":

sl. 13 *Dečije novine*, septembar 1927.

Pominjalo se i njegovo uspešno školovanje, naglašavalo da je "položio ispit sa odličnim uspehom",¹⁶⁸ ili kasnije da "mlađi drugovi Njegovi, koji su još u osnovnoj školi, ispraćajući Ga iz svoje škole, pozdravljahu Ga najiskrenije i žele Mu pun uspeh u budućem školovanju, radu i životu na korist Njegovu, za sreću naroda, države, Njegovih uzvišenih roditelja, svijuu nas".¹⁶⁹ Izveštavalo se i kada je Petar završio gimnazijsko školovanje i prešao na "izučavanje vojničkih i državnih znanja".¹⁷⁰ Pesmicama uz fotografije prikazivane su i njegove druge dobre osobine, na primer, kako puno voli svog malog brata, ili kasnije, kao mladi kralj, kako spretno rukuje oko radio-aparata (sl. 14).

"Od milja mi srce živnu
I celu mi dušu hvata-
pogledajte sliku divnu;
Kako bratac voli brata.

Nije san no stvarna java,
Prizor ovaj neumrli:
Petar drži Tomislava,
brat stariji mlađeg grli"...¹⁷¹

sl. 14 *Zorica*, oktobar 1937.

¹⁶⁸ *Jugoslovenče*, 6. oktobar 1932, Male novine.

¹⁶⁹ *Zorica*, septembar 1934.

¹⁷⁰ *Zorica*, septembar 1939.

¹⁷¹ *Dečije novine*, jun 1928, Naši kraljevići (P.M.).

I članak o sokolstvu, a "ko je pravi Jugoslaven taj je i član Sokola Kraljevine Jugoslavije", zaključuje se pozdravom: "Zbijmo se u guste i neprobojne redove pod uzvišenim i dičnim okriljem našeg dičnog sokolskog Starešine Nj. V. Naslednika jugoslovenskog prestola Petra, koji će nas, obdaren energijom velikog Vožda, pravičnošću Kneza Aleksandra, državničkom mudrošću uzvišenog Dede: Velikog Kralja Oslobodioca, i mudrošću i odlučnošću Svoga uzvišenog roditelja – tvorca Jugoslavije Nj. V. Kralja Aleksandra I, povesti sreći, napretku i blagostanju mile Otadžbine".¹⁷² Za osmogodišnjeg prestolonaslednika se tvrdilo da, kao "Sin mudrog oca i plemenite Majke", zadobija opštu ljubav mladih, da je "skroman, veseo i nasmejan, uvek blagorodan, pristupačan i pravičan i uvek pun interesovanja za sve, što je dobro, zdravo i korisno. On osvaja srca i misli čak i onih, koji su daleko od svega i čija sreća nije bila naklonjena, da ga i lično vide".¹⁷³

Kult mladog kralja, primarno preko "njegove krvi", do kraja je razvijen posle ubistva kralja Aleksandra. Dečiji listovi su obavestavali o održavanju dečijeg časa na radiju, "o Sokolstvu, ljubavi prema našem Prvom Sokolu i prvom Jadranskom stražaru, Kralju Petru II",¹⁷⁴ a na naslovnim stranama redovno su objavljivane Petrove slike i pesme njemu posvećene (sl. 15).

"Kralj Viteški ostavi Sokole.
Sokolove i rosne cvetiće.
Sa narodnom da čuvaju zemlju.
Tri Sokola tri rosna cvetića,
Prvi cvetak, prvi sivi Soko.
Nasledniče Kralju Petre drugi,
Drugi cvetak, drugi sivi Soko,
Tomislav je oko Sokolovo.
Kraljević je krilo labudovo.
Treći cvetak, treći sivi Soko,
Kraljeviću nejak i Andreja.
Kraljeviću krilo Sokolovo".¹⁷⁶

"...Danas đaci osećaju ponos:
On je Soko iz njihova jata,
Đaci žele da mu spletu venac,
Divan venac od suvoga zlata;
Sveti venac do najlepšeg cveća:
Od ljubavi, pregnuća i rada.
Od vernosti koja je najveća,
Od najlepših naših duša nada..."¹⁷⁵

¹⁷² *Južnoslovenska iskra*, 20. decembar 1930, Sokolstvo (Gavro S. Vujošević, potporučnik).

¹⁷³ *Južnoslovenska iskra*, 5. septembar 1931, Rođen-dan Nj.Kr.Vis. Prestolonaslednika Petra (Južnoslovenska Omladina).

¹⁷⁴ *Zorica*, april 1935.

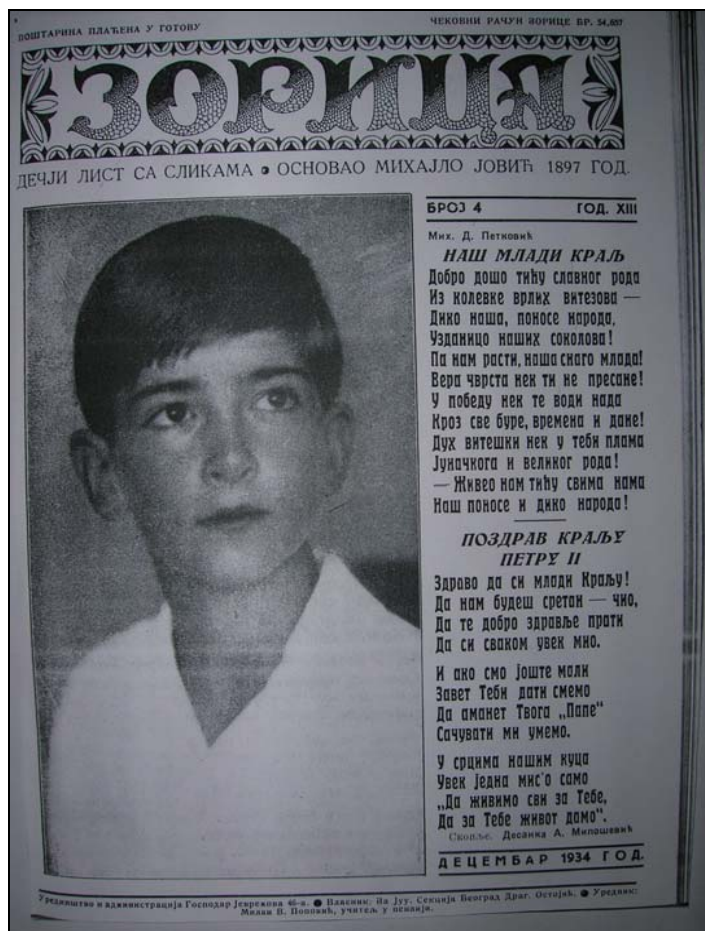
¹⁷⁵ *Zorica*, decembar 1934, Jugoslovenski đaci Kralju Petru I (Rad. P. Ćirić).

¹⁷⁶ *Zorica*, mart 1935, Kraljevi sokolovi (Milan Krkljuš).

"...A ja pesmom hoću dići
Tri sokola slavska;
Da su zdravo Kraljevići,
Deca roda krasna!"¹⁷⁷

"...Na starome stablu jedna mlada grana,
Izrasta iz krvlju natopljene grude...
On – krv Tvoje krvi – nada naših dana
Raste, jača krila, Vožd novi da bude!

.....
On će da nas vodi! On – krv krvi Tvoje!
Mi nećemo tuđe – al' ne damo svoje...
Mi smo mladi, zdravi i žudni života,
I još jedna strašna albanska Golgota
Neće moći narod žilavi da spreči,
Da pamte poslednje Tvoje svete reči!"¹⁷⁸

sl. 15 Zorica, decembar 1934.

Tekstovi koji su tada nuđeni deci obavezno su nosili zavet: "pored Jugoslavije čuvaćemo isto tako našeg milog i mladog Kralja Petra II", ili, "Njegov veran narod čuva svoga Mladoga Kralja i svoju milu Domovinu Jugoslaviju".¹⁷⁹ Zanimljivo je da sintagma koja se u kritici Titovog kulta koristila kao vrhunac idolopoklonstva, a koja se odnosila na veću ljubav prema Titu nego prema roditeljima, nije bila originalna. Već je mladom kralju posvećivana pesma u kojoj je ljubav prema njemu "toplija od majčina krila". (sl. 16).

sl. 16 Zorica, decembar 1939

Uz mladog kralja i njegovu braću, i njihova majka je dobijala značajno mesto. Kao što je kralj simbolizovao Oca, tako je i kraljica Marija simbolizovala "Veliku Majku". Opisivana je njena lepota kao devojčice, rečima – "njeno lice, vrat, ruke i prsti kao stvorene za ljubljenje – medeni cvet koji privlači pčele",¹⁸⁰ dok su kasnije Materice bile povod za objavljivanje njenih slika sa sinovima i prigodnim stihovima. (sl. 17)

¹⁷⁷ Zorica, april 1938, Kraljevići (P. Bogdanović, J.M. Kostić).

¹⁷⁸ Zorica, oktobar 1939, Deveti oktobar (Sv. St. Jovanović).

¹⁷⁹ Zorica, oktobar 1938, Oplenac je gord i ponosan (Vlad. Petronijević).

¹⁸⁰ Dečije novine, mart 1928, Detinjstvo i mladost Kraljice Marije (Marta Bibesko, princeza).

Стр. 70 „З О Р И Ц А“ Бр. 3

Војислав Ј. Илић-Млавић

Добродошлица

песма рецитована у Двору Њ. В. Краља приликом прославе Материца 1933 године.

Добро нам дошла, дечице драга!
Како сте светлих лица!
Није ни чудо: данас је празник
Радосних Материца!

Поред рођене матере ваше
Господ је дао вама
Још једну другу, Велику Мајку,
Која је увек с нама.

А вама који немате мајку
Да вам ублажи јаде,
Господ у овој Великој Мајци
Такођер мајку даде.

Дечице моја, знате ли име
Велике Мајке ове?
Памтите добро: Она се, децо,
Краљица наша зове!

Она прикупља невинне маље

Она осећа мајчину љубав
Јер сама деце има.

Где Наследника Престола Петра,¹⁾
Поносног ко бер врти
У Југославији, дечице, он ће
Некада Краљ наш бити!

Где Томислава! Андреје малог,
Два дивна росна цвета!
Они су с Петром љубав и понос
Југословенског света.

И сама Мајка, радосна као
И мајке све остале,
Краљица чека, те да је вежу
Дечије руке мале.

На посб, дакле! Већ, ено, двоје
Потајно врше стежу,
Привлачећи се, опрезно, кришом,
Те да Краљицу свежу.

Уредн.

¹⁾ Песма је спевана 1933 —

sl. 17 *Zorica*, januar 1935.

* * *

Početak Drugog svetskog rata dominirala je nova ideologija, pa se u ilegalnim omladinskim listovima junaštvo pripisivalo Staljinu, čiji "genij"

vodi ka slobodi. U *Glasu omladine* se uzvikivalo: "živeo najveći prijatelj omladine naš drug, učitelj i vođa – Staljin", "živeo najveći učitelj, otac i drug – Staljin", navodeći da sovjetska omladina predstavlja heroja, "koga je očinskom ljubavlju odgajao i vaspitao drug Staljin",¹⁸¹ nad kojom bdi "veliko očinsko srce Staljina". Staljin je simbolizovao i čitavu sovjetsku državu čije su pobeде "zasluga Crvene Armije koja je zadojena Staljinским plamenom mržnje prema neprijatelju, koja je nadahnuta Staljinским duhom samopregora i heroizma, koja je prožeta Staljinским ljubavlju za sovjetsku domovinu". Zato je Staljin "genijalni vojskovođa – najbolji strateg svih vremena", a njegov lik je "duboko urezan u srcima naše omladine".¹⁸² Sećajući se istovremeno i "besmrtnog Lenjina", koji "živi u srcima stotina miliona koji su pošli njegovim stopama i za koje je kucalo njegovo veliko očinsko srce", i uz zavet da će jače raspaliti plamen borbe protiv neprijatelja, *Glas omladine* je navodio da omladinu prožimaju zvuci pesme Lenjinског Komsomola:

"...Mi smo krv mlada gradskih žila
Tjelo njiva, ideja niti.
Lenjin je živeo, Lenjin je živ, i živ će Lenjin biti!"¹⁸³

Početak 1943, u omladinskim listovima se pojavilo i Titovo ime, i iako je već tada dobio osobine hrabrosti i odanosti narodu, ipak je Staljin i dalje imao primat:

"...A na tvome čelu,
na čelu sovjetskog naroda,
korača veliki drug Staljin,
kao iskonski džin i titan.
Njemu u susret,
na čelu naših naroda,
naš veliki vođa, drug Tito
ponosito hita,
i pružaju ruke,
i sastaće se ruke
našega Staljina i našega Tita!"¹⁸⁵

"...Al da ne bi Tita i Staljina,
propala bi naša Domovina".¹⁸⁴

* * *

"Nama Staljin iz Rusije piše:
partizani, ne bojte se više.
A mi njemu otvoreno pismo,
da se nikad ni bojali nismo.
.....
Oj Staljine, oštri sablju pravu,
pa odsijeci Hitlerovu glavu.
Oj Staljine, iz gorice cvijeće,
Tebe nitko pobijediti neće!"¹⁸⁶

¹⁸¹ *Glas omladine*, 7. novembar 1942, 25-godišnjica velike oktobarske socijalističke revolucije; Sovjetska omladina – pokolenje velikog oktobra.

¹⁸² *Glas omladine*, novembar 1943, Omladina slavi veliki oktobar; Lenjinски Staljinски Komsomol; decembar 1943.

¹⁸³ *Glas omladine*, januar 1944, Lenjin (V.).

¹⁸⁴ *Pioniri*, septembar 1946, Kliče vila s balkanskih planina (narodna pesma).

¹⁸⁵ *Glas omladine*, april-maj 1944, Dolazi Crvena Armija (Jovan Popović).

¹⁸⁶ *Pioniri*, septembar 1946, Oj Staljine (narodna pesma).

Titovo junaštvo i borba za slobodu bili su prvi povodi za iskazivanje ljubavi i odanosti, pa je ratni Apel Antifašističkog kongresa omladine sadržavao reči: "ne zaboravite da ste obećali vrhovnom komandantu naše oslobodilačke vojske drugu Titu da ćete se boriti svuda i na svakom mestu, gdegod naredi Vrhovni štab i drug Tito",¹⁸⁷ a već krajem 1943, Tito je nazivan "legendarnim narodnim junakom".¹⁸⁸

"Letimo poljem konjić zarže, i znamo onda da je On uz nas Veliki Titan, div što je strgo stegu mračnjaštva i ropstva jaz Veliki Titan KO KURIR PRVI planuo zemljom s bakljom pobeđe, Jezdimo družje, sledimo ga mi	i znamo da je uvek on kraj nas, Veliki Titan NAŠ TITO – DIV, I peva poljem vetar, nosi kurirske pesme odjek jak: Titan je TITO! TITO je borba i život sam". ¹⁸⁹
---	---

Zanimljivo je da je pronađen samo jedan tekst i jedna đačka pesmica protiv kralja, ali sa istim motivom – napuštanje naroda u najtežem trenutku. Iz rata je paradigmatičan tekst sa naslovom "Nećemo kralja – hoćemo Tita", u kome se do tada veličani kralj označavao kao izdajnik. Navodilo se da je narod ćutao dok se govorilo da će kralj mudro upravljati zemljom, a "danas – narod govori! Danas narod protestuje protiv kralja-izdajnika", jer, dok je narod "muški krenuo na Golgotu", Kralj je pobegao s vlastodršćima. A onda, "kroz oluj najezde prolomio se Titov poklič osvete", pa je trebalo "mnogo snage čelične, divovske. Mi smo je imali. Davao nam je Titan, što je išao pred nama. On nas je razumeo, on je saosećao s nama, učio i bodrio nas". I dalje, "išli smo teškim putem, putem Tita. To je bio i put pobeđe. Nismo zalutali. Ali Tito je voleo sve. I one sa stramputice, i one što lutaju i traže jedini put. I Tito se osvrnuo. Očinski je pružio ruku i poveo sve u Pobeđu". Autor nastavlja da je kralj "podmuklo zabadao nož u leđa narodu" i da mu narodi Jugoslavije jedino duguju pravednu kaznu za izdaju. "On je kukavički pobegao. On je izdajnički pomagao osvajače. U najtežim časovima nije bio s nama, već protiv nas. S nama je uvek bio Tito", i zato, "hoćemo i danas njega! Nećemo kralja! Hoćemo Tita!"¹⁹⁰

Posle oslobođenja zemlje, Tito je nazivan "genijalnim stvaraočem" Jugoslavije¹⁹¹ i njenim simbolom, "divom" i "titanom", ali je vrlo brzo akcenat

¹⁸⁷ *Glas omladine*, januar 1943, Apel I Antifašističkog kongresa omladine Jugoslavije upućen našoj omladini.

¹⁸⁸ *Glas omladine*, decembar 1943.

¹⁸⁹ *Glas omladine*, 24. decembar 1944, Kurirska pesma (Ljuba Milin).

¹⁹⁰ *Glas omladine*, 7. februar 1945, Nećemo kralja – hoćemo Tita (Pera Čobanović).

¹⁹¹ *Glas omladine*, 18. oktobar 1945.

pomeran na njegovu očinsku ljubav prema deci, na zaštitu, na dobrotu, pa je dominirala sigurnost, koju deca imaju u novoj državi, i Tito kao njihov uzor.

"...Spavaj, moje namučeno čedo,
niko više neće da te dira!
Ti si dijete Titovog plemena,
nana, nena..."¹⁹²

* * *

"Partija i drug Tito,
korjenit, ponosan hrast,
krenuše u boj zemlju,
vратиše narodu čast..."¹⁹³

"Pesnicu stegni i zagrmi jače,
i budi nam junak i budi nam gord,
ja znam da naši stegovi vihore
ko lišće belih topola pred noć,
da obrazi tvoje omladine gore
dok se širi pesma: Tito će nam doć!
.....
A kada ponovo armiju našu
zakite devojke u sunčani dan,
razgrni nedra, zapevaj pesmu,
doći će i Tito sam".¹⁹⁴

Osnovna poruka dečije štampe postala je uzajamnost ljubavi između Tita i mladih. Navodilo se da je Tito, kao "najveći prijatelj pionira" koji ih "voli kao otac", poručio da uče, da idu u školu i da se takmiče,¹⁹⁵ a pioniri su obećavali da će poći za rečima "svog voljenog učitelja druga Tita".¹⁹⁶ I narednih godina Tito je "poručivao" deci da u zemlji u kojoj "kipti izgradnja socijalizma", deca moraju da "slušaju svoje roditelje i vaspitače, moraju ići u školu i neumorno učiti, ne smeju nikada ostaviti neurađene zadatke". Tražio je da im primer daju najbolji, da se vaspitavaju "u duhu socijalističke Jugoslavije", sam obećavajući: "mi ćemo učiniti sve da vi budete mnogo srećniji nego što smo mi bili".¹⁹⁷ Zato je za pionire najznačajniji praznik bio Dan Republike, kada su dobijali pionirske marame (sl. 18).

"...Mi smo drugu Titu našem obećali
Da će svaki od nas biti dobar đak.
Republici svojoj mi smo zavet dali
Savez pionira biće čvrst i jak".¹⁹⁸

Sa druge strane, prvi zadatak "hrabre Titove omladine" bila je obnova zemlje, pa je i ona obećavala da će je u najkraćem roku podići¹⁹⁹ i poručiti-

¹⁹² *Pioniri*, januar 1946, Uspavanka (Vera Obrenović – Delibašić).

¹⁹³ *Poletarac*, br. 11-12, 1948, Učitelji armije (B. Čopić).

¹⁹⁴ *Pioniri*, jul-avgust 1946, Trstu (Mira Alečković).

¹⁹⁵ *Pioniri*, septembar 1946, Put pionira.

¹⁹⁶ *Poletarac*, br. 2, 1948, Dan oslobođenja našeg grada (Persida Stanković).

¹⁹⁷ *Pioniri*, 16. oktobar 1952, Tito pionirima.

¹⁹⁸ *Poletarac*, br. 4, 1948, Mi smo zavet dali (Mira Alečković).

¹⁹⁹ *Poletarac*, br. 2, 1948, Grad budućnosti (Dušan Radović).

vala da joj već postignuti rezultati daju za pravo da "vedra čela i sigurni u svoje snage primimo od druga Tita nove zadatke".²⁰⁰

"Snaga naša mrvi granit, stenje
- Pobodama put nam obasjan
Tito mi smo tvoje pokolenje
- Novoj slavi tvoj nas vodi Plan".²⁰¹

sl. 18 *Pioniri*, 1. novembar 1947.

²⁰⁰ *Mladi borac*, 1. januar 1948.

²⁰¹ *Mladi borac*, 22. april 1949.

I u posleratnim dečijim listovima objavljavani su igrokazi sa patriot-skom sadržinom. U "pionirskoj pozorišnoj igri", u kojoj đaci spremaju svoju školu, čuje se, iza kulisa, marširanje i pesma na melodiju "Zapevaj pesmu":

"Mi pioniri, vojska ponosita
Stupamo složno kroz pjesmu i rad.
Za zemlju našu, za našega Tita,
Naprijed smjelo, ko god srcem je mlad!"

U nastavku, deca sa čekićima, daskama, testerama u rukama spremaju školu i pevaju:

"Druže Tito, jarka nado, Tvoj lik neka vodi Pokoljenje naše mlado Žuđenju slobodi!	Druže Tito, mi smo tvoji; Ti zastava naša! Od tebe nas ne razdvoji čelnik ni ustaša!" ²⁰²
---	---

Ni kada je Tito bio u pitanju, nije izbegnuta potreba pozivanja na "imago iz prošlosti",²⁰³ pa se ponekad tražila paralela sa istorijskim velikanima. U priči o Matiji Gupcu, navodilo se da se u istom kraju u kome se rodio Gubec, rodio i Tito, "koji je ujedinio radnike i seljake i sav radni narod Jugoslavije, poveo ga u borbu za ostvarenje njegovih vekovnih težnji i danas ga vodi u srećnu socijalističku budućnost".²⁰⁴ Istovremeno, svaka politička prilika ili praznik korišćeni su za slavljenje njegovog imena i dela. Već povodom izbora za Ustavotvornu skupštinu 1945, napisani su stihovi:

"...Pogledaj pogled oštar na kuršum, pogled mrtvoga druga!
On dade sve od sebe, a ti još imaš duga!
Upravi smelo pogled na vođu i druga Tita, -
u njega s prkosom gleda, sad naša zemlja sva, -
on te za mišljenje pita,
Ustani i reci:
"ZA!"²⁰⁵

Povodom praznika rada 1950:

"Podigla me mati, pa mašem rukama. Zdravo – mome tati, zdravo – zastavama	Bacila sam kitu cveća drugovima Na dar drugu Titu, i svim radnicima". ²⁰⁶
--	---

²⁰² *Poletarac*, br. 4, 1948, Mali graditelji (Čedo Vuković).

²⁰³ S. Moskovisi, *Doba gomile*, II, s. 207.

²⁰⁴ *Poletarac*, br. 5, 1949, Matija Gubec.

²⁰⁵ *Glas omladine*, 18. oktobar 1945, Potvrđi stvoreno delo (Borislav Mihajlović).

²⁰⁶ *Poletarac*, maj 1950, Pozdrav prazniku rada.

Povodom kongresa omladine Jugoslavije 1951:

"Druže Tito, Drugi kontres ide,
udarnici žele da te vide.
Snijeg pada, omladina radi,
Vojsko naša, ti se ne boj gladi.
Da je meni na Kongresu biti
Druga Tita našega videti.

O Titovom junaštvu:

"Jednoga dana, iz usta Tita,
odjeknu riječ smjela i muška,
javi se iskra u tami skriva
i puče prva slobodna puška...."²⁰⁸

O njegovoj dobroti:

"...ranjenom borcu, Tito je
sa konja znao da sjaše,
dok bukti vatra, seti se
prošlosti slavne naše".²⁰⁹

Dobrota je i tema priče iz rata kada je Tito sa kuririma sedeo oko vatre i nije im dozvolio da donesu drva jer su umorni, već je sam otišao po njih. "Morali su da poslušaju. Posedali su oko vatre i gledali Vrhovnog komandanta kako skuplja drva da ih ogreje".²¹⁰

Mimo prakse da se Titova deca ne pominju u javnosti, *Poletarac* je objavio tekst *Sin maršala Tita*, prenet iz sovjetskog pionirskog lista, u kojem se navodi da "maršal Tito jako voli decu i brine se o njima", da želi da "jugoslovenska deca postanu jaka, muževna, da postanu slobodni ljudi i pravi patrioti", pa je i svog sina Žarka "naučio da iznad svega na svetu voli Otadžbinu, slobodu i pravdu". U nastavku piše da je Žarko bio dobrovoljac u Crvenoj Armiji, da je u ratu izgubio ruku, kao i da je za hrabrost sovjetska vlada nagradila "hrabroga mladića" ordenom Otadžbinskog rata II stepena.²¹¹

Intencija dečijih listova u socijalističkoj Jugoslaviji bila je prikazivanje Tita kao "običnog čoveka", pa je i njegova ljubav prema životinjama imala funkciju njegovog približavanja deci. Često je fotografisan sa životinjama – golubom, psom, leopardom, papagajem, na konju, a karakteristični su bili i

²⁰⁷ *Mladi borac*, 5. maj 1951, Omladina peva svome Titu.

²⁰⁸ *Zmaj*, 1. decembar 1954, Ustanak (Branko Ćopić).

²⁰⁹ *Pioniri*, septembar 1947, Istom stazom (Mira Alečković).

²¹⁰ *Poletarac*, maj 1953, Tito greje kurire (prema beleškama A. Petkovića).

²¹¹ *Poletarac*, br. 9, 1948.

naslovi: "Titova briga", "Tito i golubovi", "Tito i njegov Foksi"... Posebnu ulogu je imao njegov pas Tigar, koji je bio poznat svakom jugoslovenskom pioniru. U jednom tekstu se navodilo da Tita svakodnevno u šetnji prati vučjak Tigar, ali ne onaj "koji ga je nenamerno odao Nemcima prilikom napada na pećinu u Drvaru", koji je Titu bio "verni prijatelj iz rata" i posle oslobođenja ga "pratio na svakom koraku". Ovo je novi vučjak, koji je dobio ime "u znak sećanja na starog". Pisalo se i da Tito mnogo voli životinje i ne dozvoljava da se sa njima grubo postupa, da ima jednu sobu punu ptica, najviše kanarinaca i štiglica, dok u njegovoj bašti "skakuću jeleni, srne, fazani. On ima i dva medveda koje je dobio na poklon iz Bosne i Like. I mladog leoparda koga je doneo sa puta po Indiji i Burmi". Zaključuje se da Tita vole životinje, "jer ume sa njima da postupa. A on se time ponosi".²¹²

U opisu jednog Titovog radnog dana deci je poručivano da on ustaje rano, "tako rano da bi mogao probuditi sve pospance koji ribaju svoje noseve po jastucima", zatim šeta vrtom, odlazi u kancelariju i u osam počinje da radi. "Ako zemlji preta suša, onda prvo traži da mu se podnesu izveštaji o kiši", jer Tito "mora da brine da bude dovoljno hleba za sve građane". Zatim prelistava štampu i knjige iz čitave zemlje, a posebno se interesuje za udžbenike, jer "želi da zna kakve su knjige iz kojih uči naša omladina". Onda pregleda poštu, jer za godinu dana dobije "više od deset hiljada pisama i telegrama", a mesečno dobije i preko dve hiljade molbi i žalbi od građana koji se "obraćaju s poverenjem svome predsedniku". Važnija pisma pročitava sam, a ostala čitaju njegovi službenici koji rešavaju molbe i žalbe "po uputstvima koja daje lično drug Tito". Tita posebno interesuju pisma i želje pionira, jer su mu deca "naročito prirasla srcu". Zatim prima razne delegacije sa kojima "dugo i srdačno razgovara", a posle ručka voli da čita, jer "čitanje za njega znači učenje. Ceo svoj život on uči". Posle podne opet seda za svoj radni sto, a u vreme vrućina prelazi u vrtu kućicu gde "ptice svojim cvrkutanjem prave mu društvo". Posle večere gleda film, a zatim do kasno u noć ostaje za pisaćim stolom nad aktima. "U ponoć, kad vi već odavno spavate, drug Tito je još na nogama. Nekada bude i jedan čas posle ponoći a njegovi prozori još su osvetljeni". Tekst se zaključuje tvrdnjom da Tito "svu svoju brigu posvećuje životu naših građana koji su ga izabrali za predsednika".²¹³

Objavljujući *Tita u pričama*, *Zmaj* je eksplicitno naveo da "ovo nekoliko zabeleženih istinitih priča i anegdota ne govori o Titu kao vojskovođi ili političaru, partiskom ili narodnom vođi, već o Titu kao običnom čoveku".²¹⁴

²¹² *Pioniri*, 19. maj 1955, Radni dan druga Tita (France Bevk).

²¹³ Isto.

²¹⁴ *Zmaj*, maj 1954, Tito u pričama (Aleksandar Petković).

Redakcija je objavila i Titovu novogodišnju čestitku sa potpisanom slikom, navodeći da se u ime svojih čitalaca, "koji će se ovoj pažnji obradovati", toplo zahvaljuje i želi Titu srećnu novu godinu.²¹⁵ Uočljivo je i da je iznad Tita samo partija, kojoj se upućuju reči: "šta da ti poželimo mi koji se nismo ni rodili kad si Ti povela narode u oslobodilačku borbu, u revoluciji, i rodila Tita..."²¹⁶

Tito je opisivan i kao predstavnik naroda koji širi prijateljstvo svetom a brod *Galeb* "plovi dalekim morima i nosi druga Tita u prijateljske zemlje".²¹⁷ Titova reč je topla, njegovo detinjstvo je siromašno, ali je on uvek vredno učio:

"...Prolećni dan je bio,
Golub je krilo vito,
Po svetlom zraku sunčevom
Međ' nas je došao Tito.

.....
A sada, tih u radosti,
Berući javom snove,
ja velim: ničeg svetlijeg
Od tople reči Titove".²¹⁹

"...Marijo majko, kolevčice tiha,
(Zagorska pesma čuje se iz kuta)
Da l' si slutila, kada se zanjija,
Da se to njiše sunce našeg puta?..."²¹⁸

U opisu posete kući Titove tetke Anke u Sloveniji, kod koje je često boravio "kao malo čobanče" i učio u "kolibici", samo u naznakama se prepoznaje nasledno porodično svojstvo. Posetioce je dočekala Titova tetka i pogledala ih "svojim kao čelik sivim očima", a zatim pozvala u sobu u kojoj se "kovala naša narodna sloboda".²²⁰

Iako je i posle rata, u opisu partizanske borbe sugerisano deci da "umreti treba prkosno i dignute glave",²²¹ u skladu sa promenjenom suštinom "zaveta" i deca su se drugačije zaklinjala. Tekst o sovjetskoj pionirskoj organizaciji koja je okupljala decu od 10 do 15 godina, a koja je bila uzor jugoslovenskoj, pokazuje da su morala da se pridržavaju "Deset zapovesti mladih pionira", od kojih je prva glasila "pionir je veran delu Lenjina-Staljina", a druga "pionir žarko ljubi svoju domovinu i mrzi njene neprijatelje". Ostale zapovesti odnosile su se na čast pionira, njihovo poštenje – "njegova je reč tvrda kao čelik", na njihovu smelost – "pionir je smeo kao orao", na njihove "gvozdene mišice, čelične nerve", na njihova znanja, vrednoću, odnos pre-

²¹⁵ *Zmaj*, januar 1957.

²¹⁶ *Zmaj*, april 1959, Crveni cvet.

²¹⁷ *Zmaj*, decembar 1958.

²¹⁸ *Zmaj*, maj 1959, U Titovoj rodnoj kući (Slobodan Marković).

²¹⁹ *Zmaj*, maj 1959, Titova reč (Milorad Panić-Surep).

²²⁰ *Zmaj*, maj 1960, Tamo se kovala sloboda (Stane Terčak).

²²¹ *Poletarac*, br. 3, 1949-1950, Kako su se borili članovi SKOJ-a (A.D.).

ma porodici i školi i, na kraju, "pionir je primer svoj deci".²²² Ipak, svečani zavet pionira Jugoslavije je bio manje ambiciozan (sl. 19).

sl. 19 *Pioniri*, septembar 1946.

²²² *Glas omladine*, 24. avgust 1945, O sovjetskim pionirima.

Savez pionira Jugoslavije trebalo je da "uči svoje članove da vole domovinu i sve njene bratske narode, da uče i rade tako kako bi zemlja bila što bogatija i lepša". Prvi zadatak svakog pionira bio je da dobro uči, jer, "mi ćemo biti vojnici naše armije, inženjeri, piloti, rudari, majstori za strugom. Zato uči, bogati svoja znanja, čeliči svoju snagu – to domovina danas od nas traži".²²³ I posleratna organizacija "izvidnika i planinki" je imala svoju zakletvu koju su polagali budući članovi, ali u njoj se nije pominjao Tito. Počinjala je rečima, da "izvidnik voli svoju domovinu i njene narode", a sledilo je, da čuva čast svoje organizacije, izvršava zadatke, koristan je, učtiv, poštuje roditelje, štedljiv je i čuva "narodnu imovinu", dobar je drug, iskren je i govori istinu, voli prirodu, trezven je, ne puši i ne psuje.²²⁴ Zakletva Drugog kongresa antifašističke omladine Jugoslavije Titu iz 1951, sadržavala je između ostalog: "Zaklinjemo Ti se čašću, naporima, žrtvama i budućnošću naših naroda i naše omladine da nećemo žaliti ni svoje živote ni svoje snage u borbi za slobodu, u borbi za savjest, čast i budućnost svakog omladinca i omladinke Jugoslavije. [...] Ovaj naš zavjet je naša najpunija hvala Tebi za sve ono što si učinio za naše narode i omladinu". Zakletva se završavala rečima da, "za djelo i život druga Tita stoji čitava omladina Jugoslavije kao jedan borac", i usklikom – "Živio Maršal Jugoslavije drug Tito!"²²⁵

²²³ *Poletarac*, br. 3, 1948, Na dan Republike.

²²⁴ *Pioniri*, 23. maj 1952, Šta je to Savez izvidnika i planinki.

²²⁵ *Mladi borac*, 5. maj 1951, Zakletva Drugog kongresa.

Deca (ni)su videla vladara

Iako je vladar primarno morao da bude junak/heroj, pa je za svoja velika dela nagrađen dečijom ljubavlju i uzajamnim žrtvovanjem, njegov lik je približavan deci i drugom važnom osobinom koja mu je pripisivana, a koja se odnosila na njegovu darežljivost²²⁶ i ljubav prema (siromašnoj) deci. Zanimljivo je da je nedodirljivost kraljeva i prestolonaslednika potencirana njihovim slikama namenjenim deci, ali nikada sa decom iz naroda. Istovremeno, "politička korektnost" nije poznavala instituciju socijalne pravde, pa je bilo normalno da se o deci govori kao o "sirotanima" koji žive u "izbama", čime se potencirala velikodušnost vladara koji ih dariva. Zanimljivo je i kako su dečiji listovi ocenjivali značaj dobrotvornog rada kraljeva, naročito kada su poklanjali odeću i hranu siromašnoj deci. U skladu sa "svetim zavetom" i stalnim upućivanjem dece da rastu i jačaju da bi u budućnosti i sami položili život za kralja, neskriveno je bilo uverenje da će kraljeva darivanja pomoći da se deca u budućnosti žrtvuju za njega. Suprotno tome, u vreme Tita su potencirane upravo njegove slike sa pionirima, a jedino pojavljivanje socijalno ugrožene dece odnosilo se na ratnu siročad. Očekivanje je bilo da će deca posle svoje posete Titu još bolje učiti i "nastaviti delo revolucije", odnosno, graditi zemlju i čuvati "bratstvo i jedinstvo".

Srpče prati putovanje osmogodišnjeg Aleksandra Obrenovića po Srbiji, navodeći: "kad je njegovo Visočanstvo naš dični i mili prestolonaslednik, naša uzdanica, prolazio putem Beograd – Niš, pozdravljan je svuda pored Njihovih Veličanstava oduševljeno, naročito od našeg manjeg đaćkog sveta". U Stalacu ga je dočekalo 130 đaka sa učiteljima, koji su mu predali venac od cveća a učenik Vladislav Bešević, "đaćić" I razreda osnovne škole, izgovorio je stihove:

"Vaše visočanstvo:
dobro nam doš'o, diko, ponose,
uzdanje naše, radosti naša,
velikog oca cvete milosti,
naroda Srpskog zvezdo ponosna!
Dobro nam doš'o.

Srećniji časak nismo imali,
no što ga danas imamo.
kad tebe 'vako radosno sretamo.
Primi ovaj venac, naša svetlosti,
ovaj venac, naša svetlosti,
Što ti ga ovde Srpčad podnose
za dokaz svoje tople ljubavi.

²²⁶ Aleksandar Makedonski je opisivan kao "od prirode darežljiv", što je bilo spojeno s njegovom ljubaznošću, "koja jedina dobročinstvima daje pravu vrednost". I za Cezara se tvrdilo da je mnogo trošio na svečane litije i javne gozbe pridobijajući volju naroda na svoju stranu (Plutarh, *Slavni likovi antike*, II, s. 151, 206).

Tvrda je vera što ti je gajimo
od ljutog kama mlogo je čvršća,
od kapi rosne mlogo čistija,
od vedrog neba mlogo jasnija.
vedrog neba mlogo jasnija.
Još jednom evo svi Ti kličemo:
dobro nam došo, naša svetlosti
Srećno nam putovao, brale mileni!"

Prestolonaslednik je, zatim, uzeo venac i napisan pozdrav "iz ruku malog pozdravljača i lepo se zablagodario".²²⁷ Objavljen je i prilog o poseti dece njegovom dvoru, gde su, tada već kralj Aleksandar i njegova majka kraljica Natalija, pozvali učitelje sa Vračara da im dovedu siromašnu školsku decu. "Tu dobiše sirotani toplu odela, igraćaka i jestiva i tako se puni zadovoljstva i puni zahvalnosti prema visokim dobrotvorima razidoše svojim kućama noseći u srcu svome ljubav, koja će vremenom kad ustreba u požrtvovanje preći".²²⁸

Na sličan način kao i Obrenovići, uzdizani su i Karađorđevići kada su došli na presto, pa se posebna pažnja poklanjala dobrotvornom radu sa siromašnom decom. Već prve godine njihove vlasti, *Spomenak* je navodio da je Kralj Petar "oden'o [je] o svojoj slavi 100 učenika i učenica beogradskih osnovnih škola", pa će "sirotna dečica, snabdevena toplim odelom i obućom u ovim hladnim zimskim danima lakše snositi svoju nevolju i iz srdaca njihovih nikad ne će nestati tople zahvalnosti prema svome visokome dobrotvoru".²²⁹ Navodilo se i da je kralj Petar primio na Oceve 150 siromašnih đaka beogradskih osnovnih škola koje je "zaodeo od glave do pete" i zaključivalo: "može se misliti, kako su radosna sva ta deca i njihovi siromašni roditelji i kako će svi toga radi blagosiljati svoga milostivoga kralja".²³⁰

Često se pisalo i o dobrotvornom radu kraljice Marije. Navodilo se da šezdesetoro dece koja žive u "mračnim i vlažnim izbama" odlaze svakog dana u "Dečji Klub", gde ih čeka ručak koji im je poslala kraljica. Tamo dobijaju "supu, po jedno jelo i testo", a za doručak dobijaju "šolju mleka sa raženim hlebom. Uveče isto tako". Oni tu dolaze i da se zagreju "u ovim svetlim odajama", a dok su u domu, imaju i uniformu. "Svaki muškarac ima mantil plave boje, a devojčice crvene zatvorene kecelje. Sem toga, sva deca imaju i cipele sa gumenim pendžetima, koje nose samo za vreme dok su u

²²⁷ *Srpce*, 30. jun 1884, S puta negovog Visočanstva prestolonaslednika Aleksandra.

²²⁸ *Spomenak*, februar 1896, Deca u Kraljevu dvoru. Zanimljivo je, međutim, da u tri godine izlazenja 1895-1898. *Spomenak* objavljuje samo dva priloga o kralju bez njegovih slika.

²²⁹ *Spomenak*, 1. decembar 1903, Dar Kralja Petra.

²³⁰ *Golub*, 1. januar 1905, Ocevi kod kralja Petra.

klubu". Izveštaj se završava tvrdnjom da "ovi mališani, koji svakodnevno ponavljaju svoju zahvalnost kraljici, umolili su nedavno upraviteljicu ove ustanove da jednog dana svakako ode do Kraljice i kaže joj koliko su joj sva deca zahvalna za dobro koje im svakog dana čini".²³¹

* * *

Nasuprot kraljeva i prestolonaslednika koji se nikada nisu slikali sa decom "iz naroda", slike Tita sa pionirima objavljujane su u dečijim listovima svake godine, uglavnom povodom rođendana ili za Dan Republike. *Pioniri* su već 1946, na prvoj strani objavili Titovu sliku sa pioninom, a tekst koji je pratio sliku posebno je zanimljiv, jer je napisan u kontekstu praznika koji se kasnije nije obeležavao (sl. 20).

Posebne prilike za iskazivanje ljubavi Titu bili su omladinski kongresi. U opisu jednog od njih, navodilo se da je prisustvovao i "najbolji drug omladine, najveći sin naših naroda, maršal Tito". U salu su utrčali pioniri u narodnim nošnjama i sasuli cvećem delegate. "Šareni cvetici rasuli su se po odelu, licu i kosi voljenog Maršala".²³² Beležen je i svaki Titov povratak u zemlju sa brojnih putovanja. U Rijeci su ga 1955. godine dočekali pioniri i predali bukete ljubičica i album iz pionirskog života. Tito se, "vedar i nasmejan", zahvalio, dao im sadnice kokosovog oraha i rekao: "doneo sam vam što ste tražili samo morate sadnice dobro da čuvate, sad je zima, pazite da vam ne promrznu".²³³

Objavljen je i tekst o "maloj Smiljki" koja je bila u poseti Titu. "Kad su se s lakim šumom otvorila vrata i ušao drug Tito, pun vedrine, pregršti ljubičica i visibaba zamirisale su u tren oka u njegovim rukama, kao dah dečije ljubavi koja ih je dala". Tito je decu ohrabrio, pa su se ona oslobodila, "kao što visibaba u proleće stidljivo proviruje iz snega koji se topi". Zatim su uglas pevala, "baš kao jata malih ptica", a onda im je Tito pokazao papagaje, među njima i Torera, koji je opevao "Marjane, Marjane", zatim lovačkog psa Bila, vidre Mikija i Mucu, kao i dva mala risa. Deca su u trpezariji dobila kolače i limunadu, a najmlađe je poslužio sam Tito. "Drug Tito i drugarica Jovanka zaželeli su svojim malim gostima da dobro uče, da budu zdravi i da postignu sve najbolje u životu, a oni su pošli srećni ali i tužni što je sve to tako brzo prošlo. I sada su im, eto, u rukama samo kesice s bonbonama i

²³¹ *Dečije novine*, mart 1929, "Kraljičina deca".

²³² *Pioniri*, 1. jun 1946, Treći kongres srdačno je primio na svoje zasedanje delegaciju pionira (Mira Alečković).

²³³ *Pioniri*, 24. februar 1955, Drug Tito je doneo darove.

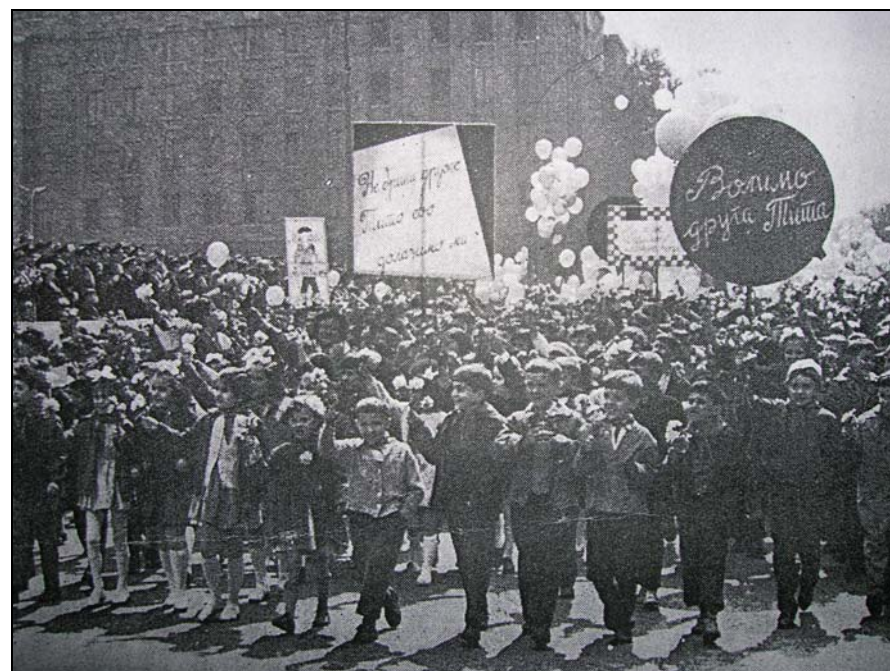
čokoladama, kao slatka uspomena na redak i drag susret". A "mala Smiljka je svoju kesicu s bonbonama zavezala svilenom vrpcom i rekla mami 'čuvaj mi to, mamice'"²³⁴ (sl. 21 i 22).

sl. 20, *Pioniri*, 1. februar 1946.

sl. 21 *Zmaj*, maj 1954.

sl. 22 *Zmaj*, maj 1961.

²³⁴ *Zmaj*, maj 1958, Čuvaj mi to, mamice (Tihomir Stanojević).

Smrt vladara

Smrt voljenih vladara, posebno Aleksandra i Tita, imala je jedinstveno mesto u izgradnji kulta, ma kako on bio krhak i trajao kratko. I Aleksandrov i Titov kult, samo nekoliko godina posle njihove smrti, zaustavljen je krvavim razbijanjima Jugoslavije, 1941. i 1991. Zato je simptomatično da je njihova sadržina bila slična upravo u onom delu koji se odnosio na očuvanje zajedničke države. Ali, svaki za sebe imao je i specifičnosti koje su ih međusobno isključivale. Zavet Aleksandru – "čuvaćemo Jugoslaviju" – dopunjen je nekoliko godina kasnije parolom "Srbi na okup", a napušten zahtevom za uspostavljanje socijalističke republike. Zavet Titu – "čuvaćemo bratstvo i jedinstvo" – dopunjen je očuvanjem tekovina socijalističke revolucije, a napušten zahtevom da "svi Srbi žive u jednoj državi". Vernost umrlom vođi, dok je trajala, odražavala je vernost "osnovnim ideološkim ciljevima" i načelima njegovog režima.²³⁵ Napuštanje temeljnih principa njihovih ideologija označavalo je i kraj njihovog obožavanja.

A nekada davno, deci je sugerisano i oplakivanje svih ostalih vladara samo zbog njihovog vladarskog autoriteta. *Neven* je redovno objavljivao posmrtnu pozdravu svim pripadnicima vladarskih porodica, bez obzira na to ko je bio na vlasti u Srbiji. Povodom smrti crnogorske kneginjice Marije beležio je da "rana neizlečiva osta ne samo u visokoj porodici Njeguša, nego i u vaskolikom Srpstvu koje Crnu Goru ljubi kao zenicu oka svoga", pa joj je poručivano: "moli se bogu za narod svoj, vrlo kneginjice Marijo, u rajskom naselju svom". A povodom smrti kneza Aleksandra Krađorđevića, navedeno je da nije imao snage da odgovori narodnim očekivanjima, pa je "voljom naroda srpskog sišao sa prestola", uz pozdrav: "Mir pepelu mnogopatnom sinu Karađorđevom".²³⁶ Objavljivano je: "zakuka sinja kukavica celoj Crnoj Gori i to tužno kuku! Odjekuje sada u svima srcima srpskim i u najdaljoj daljini", jer "preminu svatla kneginja Zorka Karađorđevića kći Njegovog Visočanstva knjaza i kneginje Crnogorske, a supruga Njegovog Visočanstva knjaza Petra Karađorđevića". Navodilo se da "vrline njene, plemenito srce, srpska duša njena ostavljaju nam samo spomen, ali spomen, koji ni dugi vekovi ugaziti ne mogu..."

"...Pa kako te neću žalit;
O nebesni divni stvore!
Pa kako te neću žalit;
O zvijezdo Crne Gore?!

.....

Tako reče sunce jarko,
Kada na grob Zorkin stanu,
pa joj na njem jednu suzu,
Iz svijetlog oka kanu!"²³⁷

Neven je oplakivao i Habzburge. U čitulji povodom smrti "našeg" prestolonaslednika kraljevića Rudolfa, stajalo je da, "pod ovim teškim udarom još je sva država u crno zavijena. Večna pamet uzvišenom pokojniku",²³⁸ dok je *Golub* pisao da je "kao grom iz vedra neba porazio glas iz Beča", jer je Rudolf bio "visoko obdaren i naučen čovek", bio je "dobre naravi, vatreno je ljubio svoje visoke roditelje", pa je "vatreno ljubljen bio od sviju naroda velike Austro-Ugarske carevine". Zato je carevina "gorko ucveljena i u crno obučena od tuge i žalosti za svojim ljubimcem", jer "on beše nada, dika i ponos svojih prejasnih roditelja i sviju naroda". Zaključivalo se, "mir neka je pepelu njegovom i večiti spomen među narodima koji ga tako žarko ljubljahu", a "premilostivog cara i carica" neka uteši "sam Gospod Bog" i "drži ih još dugo moćne i krepke na opšte blago sviju vernih naroda, svoje prostrane i moćne države".²³⁹ I povodom smrti austro-ugarske kraljice, *Spomenak* je objavio da je "naša najmilostivija kraljica Jelisaveta ispustila [je] svoju plemenitu dušu 30. avgusta pod mučkim udarcem jednog nesrećnika, koji je ožalostio i u crno zavio državu, i svekolike joj narode. Neka premilostivi Bog pošlje utehe našem dobrom kralju, kako bi i ovaj teški udar hrišćanski podneti mogao".²⁴⁰

I dok se povodom smrti Milana Obrenovića navodilo da je bio "prvi kralj iza Kosova oslobođene Srbije",²⁴¹ ubistvo njegovog sina Aleksandra i njegove žene Drage nije obeležio nijedan list. *Spomenak* je u septembarskom broju 1903. godine samo naveo da je "posle smrti" kralja Aleksandra na presto seo Petar Karađorđević. Vest je zaključena nadom da će Srbija pod novim kraljem "lepše dane imati a da tako bude vaskoliko se Srpstvo moli iskreno Bogu".²⁴² Još zanimljivije je da smrt kralja Petra I nije imala onoliko prostora u dečijim časopisima koliko bi se to moglo očekivati, sudeći prema veličanju dok je bio kralj i kasnije, kao prvom kralju iz dinastije Karađorđevića.

Fenomen za sebe predstavljalo je obeležavanje smrti kralja Aleksandra i kasnije Tita. Između njih nema ni kvalitativnih, ni kvantitativnih razlika. Samo ove dve vladarske smrti obeležene su u skladu sa veličanjem za

²³⁵ T. Kuljić, *Oblici lične vlasti*, s. 8.

²³⁶ *Neven*, br. 9, 1885, Aleksandar Karađorđević.

²³⁷ *Neven*, br. 5, mart 1890; br. 7, april 1890, Sunce na grobu kneginje Zorke (Radoje C.).

²³⁸ *Neven*, br. 3, 1889.

²³⁹ *Golub*, br. 2, 1889.

²⁴⁰ *Spomenak*, 1. septembar 1898.

²⁴¹ *Školski list*, 28. februar 1901.

²⁴² *Spomenak*, 1. septembar 1903, Novi kralj.

života, ali je obeležavanje i jedne i druge, samo nekoliko godina kasnije, naglo prekinuto ratovima i raspadom njihovog dela.

Od ubistva kralja, pesme posvećene njemu i prestolonasledniku bile su obavezne u dečijim listovima. Ispod kraljeve slike obično je bio zapis "Viteški kralj", a šlagvort svake pesme "poslednje reči mu behu: 'čuvajte Jugoslaviju'"²⁴³ (sl. 23).

sl. 23 *Zorica*, novembar 1934.

U prigodnom tekstu se navodilo da deca Jugoslavije, "duboko ožalošćena sa suzama u očima klanjaju se seni svoga Kralja Mučenika i praštaju se s Njim ranjena srca: Bog da prosti i Slava Zaštitniku škole i prosvete, Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju".²⁴⁴ U pesmama je veličana ljubav naroda, kraljevo junaštvo i njegov naslednik:

"Naš Viteški Kralju, tvoj ljubljani narod U dubokom bolu sad za tobom grca: Crna vest je stigla da zločinac jedan Prekide kucanje tvog viteškog srca.	Narodu si svome ostavio zavet Pre neg' što će bolne usne da zaneme. Zavet, koji ćemo k'o svetinju svaku Da čuvamo uvek i za večno vreme.
--	---

Na tvoj presto stupa mladi Petar Drugi Naše tople želje sada k njemu lete: Da produži delo svog Velikog Oca Kome ceo narod vence slave plete.	To su reči što se u samrtnom času Iz ranjenih grudi svom narodu viju: "Čuvajte Jugoslaviju!" ²⁴⁵
--	---

Sa ciljem "da se vidi kako je štampa i u unutrašnosti bolno zaplakala za Kraljem Mučenikom", prenošen je tekst iz *Leskovačkog Glasnika* u kojem je pisalo da je "legao u grob jedan od najvećih sinova slavne ispolinske dinastije Karađorđevića, najveća Figura jugoslovenskog naroda, najveći muž, heroj, vitez i zatočnik mira svetskoga, najodaniji sin Srpske pravoslavne crkve, Viteški kralj Aleksandar Ujedinitelj". Nazivan je "velikim Divom i Genijem našega vremena", koji je pao u času kad je trebalo da "kruniše veliko delo svoga genijalnog, državnog, nacionalnog i čovečanskog stvaranja". Zato je zadužbina na Oplencu postala "nacionalni hadžiluk", a "hodočašće na Oplencu postalo i dužnost, a ne samo pijetet". Naglašavalo se da se Aleksandar "uvrstio u red narodnih svetitelja" kao "veliki Neimar državni i svetski mirotvorac", koji je "pao nasmejan i ljubazan sa grančicom u rukama, kao svetitelj za veru svoju, kao jagnje za nacionalnu pashu u trijumfu slave".²⁴⁶

Objavljeno je i sećanje učiteljice koja je, prolazeći ulicom, ugledala automobil u kojem je bio Kralj. "Jedna ruka me je pozdravila; to je bila ruka našega Viteškoga Kralja Aleksandra. Videći verovatno moju zbunjenost, nije čekao moj pozdrav, nego je On to prvi učinio i to sa onim večitim osmehom, osmehom koji prožima i od kojeg bi i najokorelije srce omekšalo". Učiteljica je zaključila: "Produžimo Njegov rad i ne zaboravimo poslednju želju Njegovu; čuvajmo Jugoslaviju do poslednjeg daha, kao što je i On činio. Čuvajte u srcima vašim Njegov lik kao svetlu uspomenu, koji vas još uvek sa školskog zida očinski i sa osmehom posmatra".²⁴⁷ Isti zavet je sadržan u stihovima:

²⁴⁴ *Zorica*, novembar 1934, Kraljeva smrt.

²⁴⁵ *Zorica*, novembar 1934, Smrt Viteškog Kralja Ujedinitelja (V.N. Vilimanović).

²⁴⁶ *Zorica*, novembar 1934, Danas je legao... (*Leskovački glasnik*, 18. X 1934.).

²⁴⁷ *Zorica*, decembar 1934, Jedno sećanje na viteškog kralja (D. Petrović, učiteljica).

²⁴³ *Zorica*, novembar 1934, Pao je kralj...

"I čuvaćemo amanet taj sveti
Sve dok nas bude i posljednjeg živa;
Herojski narod rob tuđi ne biva:
za zemlju ovu slatko ćemo mreti".²⁴⁸

U objavljivanim pesmama, pored zaveta, dominirali su epiteti vitez, vođ, mučenički Kralj, heroj, junak, veliki kralj, a iz *Leskovačkog glasnika* preneto je i "narodno priviđenje":

"Mi imasmo Kralja Aleksandra
Krasnog muža na ovome svetu
Slavnog sina Kralja Petra Prvog,
Dostojnoga unuka Đorđevog.
Po junaštvu boljega ne beše,
Po pameti većega ne beše,
Od istoka pa sve do zapada,
Od Triglava pa do Đevđelije,
Od Timoka pa do Sinjeg mora,
On vladaše mudro i pametno.
Carevi se o njeg' otimaše
Za njegovo bratsko prijateljstvo
I njegovu mudrost i poštenje.

.....
Tad povika Sabor svetitelja:
Neka bude ono što je bilo:
Od oca je ostanulo Sinu
Mladom sinu Kralju Petru Drugom.
Nek krst časni on od sada nosi
Ko znamenje svoga oca slavnog
Čestito mu pleme i koleno
I država kojom će da vlada
Ostala mu slavna i čestita
Dok je sunca i dok je meseca,
Amin Bože, amin i do veka!"...²⁵¹

Kralj Aleksandar je veličan kao "otac" nacije, jer, "svi smo mi sinovi Jugoslavije. Sinovi Jugoslavije izgubili su oca svoga, oca i tvorca Jugoslavije", a deci se preporučivalo da se "pred likom Velikomučenika" poklone.²⁵² I čita-

"Naš Viteški Kralju! Slava ti i hvala!
Otađzbina naša, pored mnogih drugih,
Svog najvećeg Sina na oltar je dala.
za Mir i slobodu, protiv zla i mraka.
Tvoje ćemo ime pominjati večno
Dokle traje svetlost sunčevoga zraka".²⁴⁹

* * *

"Viteški Kralj živi u naručju tvome
spokojan i srećan, jer Mu amanete
svako živi nosi sad u srcu svome,
a poštu Mu daje i najmanje dete:
Hvala slavo naša, mir pepelu Tvome".²⁵⁰

²⁴⁸ *Zorica*, decembar 1934, Čuvajte mi Jugoslaviju (Nazif Resulović).

²⁴⁹ *Zorica*, oktobar 1935. Na dan godišnjice mučeničke smrti Viteškog Kralja Aleksandra I (V.N. Vilimanović).

²⁵⁰ *Zorica*, septembar 1938, Naša zakletva (Radoslav M. Petrović).

²⁵¹ *Zorica*, februar 1935, Noć na Oplencu (*Leskovački glasnik*).

²⁵² *Zorica*, oktobar 1935, Deveti oktobar 1934-te (Z).

va dinastija Karađorđevića predstavljala je "najveće sinove naroda". Karađorđe, kao "vođ Prvoga Ustanka", "Veliki Vožd"; Petar I, kao "Veliki Kralj", "Veliki Oslobodilac"²⁵³, koji je došao "da u svome Narodu izvede ona dela, koja mu je sudbina i promisao Božja dodelila, da oslobodi Srbe iz Dušanove carevine i da stvori Veliku Srbiju"; a Aleksandar, kao "najveći Sin našega naroda, Kralj Ujedinitelj, Kralj Mučenik, Tvorac moćne, velike i nedeljive Jugoslavije", koji "nije običan Kralj", već "legendarni Kralj: Junak, Vitez, Mučenik". Poručivano mu je: "mirno spavaj, najveći Sine, našega naroda! Mi čuvamo Tvoja dela".²⁵⁴

* * *

Gotovo pedeset godina kasnije, Titova smrt je obeležena na sličan način u čitavoj zemlji (sl. 24).

sl. 24 *Umjetnost i dijete*, br.66-67, 1980.

²⁵³ Nadimak "Veliki" je pripisivan Aleksandru Makedonskom, franačkom kralju Karlu, ruskom caru Petru, pruskom kralju Fridrihu... U Srbiji je pripisivan rodonačelniku dinastije Obrenović – Milošu, a bilo je pokušaja da se pripiše i prvom kralju među Karađorđevićima – Petru.

²⁵⁴ *Zorica*, oktobar 1938, Oplencac je gord i ponosan (Vlad. Petronijević).

Dečije i omladinske novine su čitave brojeve posvećivale Titu, objavljujući desetine tekstova uz mnogo njegovih slika. *Politikin zabavnik* je u broju posvećenom Titu, uz 25 slika, objavljivao tekstove uglavnom preuzete iz ranije štampanih knjiga sa temama iz njegovog detinjstva, rata, revolucionarnog rada... Zanimljivo je, međutim, da tim povodom uredništvo nije napisalo nijedan tekst, pa je čak i obavještenje o Titovoj smrti dato kroz citiranje zvaničnog proglasa CK SKJ.²⁵⁵ I u narednim brojevima su povremeno štampani tekstovi iz knjiga o Titu, ali se najviše pisalo o pesmama koje su mu posvećivane. Navodilo se da je upravo objavljena "jedinstvena" ploča "Zapisi o Titu" koja može da "posluži kao dokaz o tome koliko je narod bio inspirisan svojim vođom i koliko je lepih osećanja iskazao Titu u čast".²⁵⁶ Autor tada popularne pesme "Računajte na nas", objašnjavao je za *Politikin zabavnik* kako je pesma nastala, navodeći da za njega ona ima posebno mesto, jer je "pesma trenutka, specijalnog nadahnuća i izuzetne situacije", a na komponovanje ga je pokrenula pomisao da će se naći "oči u oči s drugom Titom". "Do sada su u naše ime, ime nas mladih pisali drugi, patetično i bez trunke emocija. Zašto da neko piše za nas kad mi to umemo sami". Zaključio je da mu je drago što su mnogi mladi "shvatili da je ovo izraz osećanja čitave jedne generacije u koju se ponekad bez razloga sumnja".²⁵⁷ Na "hit strani" je navedeno da je Titovo ime još u ratu postalo legenda i "osvojilo srca svih slobodoljubivih ljudi. Svet mu se divio, a naš narod opevao u svojim pesmama". *Zabavnik* je navodio da se pesmom "iskazivala neizmerna ljubav prema Titu", koji je bio "primer nepokolebljivog revolucionara, borac za mir i slobodu, graditelj". Tvrđilo se da su posebno mladi, "svoju privrženost Titu" iskazivali "radom i učenjem ali i pesmom", i navodilo da su "Titu, Jugoslaviji, slobodi, Partiji" pevali mnogi popularni pevači i grupe.²⁵⁸

Iako je *Kekec* izašao dva dana posle Titove smrti, vest je objavljena naknadno u specijalnom broju, gde je na 48 stranica doneto 25 Titovih slika, uz tekstove o njegovom životu, radu, borbi.

"Prolazila Titova štafeta,
pokraj puta dete do deteta,
Vence pletu, slova ispisuju,
ispisuju, Titu poručuju:

Prvo slovo – Tito vojskovođo,
drugo slovo – Tito učitelju,
Treće slovo – Tito graditeljju,
a četvrto: Mi ti se kunemo
da sa tvoga puta ne skrenemo".²⁵⁹

²⁵⁵ *Politikin zabavnik*, 9. maj 1980.

²⁵⁶ *Politikin zabavnik*, 16. maj 1980, Zapisi o Titu.

²⁵⁷ *Politikin zabavnik*, 16. maj 1980, Reči su same navrle (Đorđe Balašević).

²⁵⁸ *Politikin zabavnik*, 11. jul 1980, Tito u pesmi (navedeni su Zdravko Čolić, Zlatko Pejaković, Dado Topić, Indeksi, Generacija 5, Neda Ukraden i dr.).

²⁵⁹ *Kekec*, 13. maj 1980, Pozdrav maju (Dušan Radović).

I u narednim majskim brojevima, *Kekec* je u proseku na prvih šest strana donosio članke o Titu – od izveštaja i fotografija sa sahrane, do tekstova na temu "marke s likom druga Tita", "Tito – idejni tvorac vojne industrije"... Zanimljivo je da *Kekec* u majskim brojevima 1981. godine nije pominjao godišnjicu njegove smrti, iako je pod naslovom "Zavet Titu", na čak osam stranica objavio izveštaj o "šampionatu znanja" – "Tito – revolucija – mir – NOR", ali bez Titovih fotografija.²⁶⁰ I inače, *Kekec* je obeležila velika ideološka obojenost do godišnjice Titove smrti. Od sredine 1981, izuzev feljtona o Titu i jednog specijalnog dodatka u novembarskom broju, pisanih suvoparnim stilom i sa obiljem citata iz raznih dokumenata, nestali su ideološki sadržaji, a rubrika *Iskre* sa dečijim radovima poslednji put je bila prisutna u junskom broju 1981. Do kraja te godine deca više nisu pisala za *Kekec*.

Omladinske novine su 7. maja 1980. izašle pod naslovom "Večnost ima ime", donoseći desetine tekstova o Titu. Poručivalo mu se: "danas si, bivši i budući, došao da ostaneš u Beogradu. Doček tih, ljudski. [...] Jedino nas kopka jedna nepravda: kako ćemo mlađima moći da objasnimo zašto smo baš mi morali biti ti srećnici, tvoji savremenici".²⁶¹ Navodilo se da "NAROD KOJI JE IMAO TITA, ne sme biti tužan narod. A, opet, kao da su se čitave planine kamenja srušile na jedno jedino ljudsko srce... takva je ova tuga". Autor je opisivao Studentski grad u trenutku objavljivanja vesti o Titovoj smrti. "Osim spikerskog glasa sa radija, ništa se ne čuje. Upaljena su sva svetla po sobama, a nigde nikoga! [...] Oni su ovde, svi. Izašli su, da budu zajedno, da ćute zajedno. Da misle i osećaju isto. [...] Do toga časa, na svetu nije bilo ničega što bi stvorilo ovakav prizor, ovde. Jedino magična moć Titovog imena".²⁶² List je izveštavao kako su gradovi Srbije reagovali na ovu vest. "Beograd tuguje za svojim prvim sugrađaninom", prodavnice su prazne, a više ljudi je pred izlozima, "jer je u njima Titova slika. Sa crnim florom koji boli". U Osečini su suze "govorile umesto reči. Veliki bol ispunjava srca svih nas", u Nišu je "život zastao u svakoj ulici. U očima svih prolaznika tuga", u Kragujevcu je "crvena boja crvenog prvomajskog Kragujevca" dobila "crne tonove", na ulicama Požarevca "ne čuje se ni šapat", Priština, "grad zbratimljenih Albanaca, Srba, Crnogoraca, Turaka i ostalih naroda i narodnosti, tuguje za Titom", Titovo Užice, "Titov grad, zanemio je", u srcima omladinaca Bora "bolno je odjeknula strašna vest", u Bajinoj Bašti "uplakana lica", leskovački radnici ne skrivaju suze, "ali niko ne korača pognute glave. Dostojanstvo i ponos čoveka, snaga da se i u najtežim trenucima istraje, vrednosti su koje je u nas, rečju i delom,

²⁶⁰ *Kekec*, 28. april 1981, Zavet Titu.

²⁶¹ *Omladinske novine*, 7. maj 1980, Kad bi se moglo ćutati (Branka Krilović).

²⁶² *Omladinske novine*, 7. maj 1980, Večnost ima ime (Adam Puslojić).

duboko usadio Tito". U Šapcu "osviću najtužnija majska jutra. Na svakom koraku prisutno je samo jedno ime – TITO".²⁶³ I list *Mladost* mu je posvetio čitav broj sa zaglavljem "Druže Tito, računaj na nas", objavljujući članke pod naslovima: "Dostojno Tita", "On je sve ono po čemu će nas poznavati budućnost", "Tito je i naš vođa", "Živi Tito", "Naš najbolji drug", "Svi smo Titovi sinovi", "Titovi pioniri zauvek", "U budućnost Titovim putem", "Nastavićemo tvoje delo", "Čovek svih naroda", "Metalcima će nedostajati Tito"...²⁶⁴ (sl. 25).

sl. 25 *Mladost*, 9. maj 1980.

²⁶³ *Omladinske novine*, 7. maj 1980, Knjiga zakletve, Odsutnih nije bilo, Ima li adrese za tugu, Nema drugog puta, Ne pitajte ništa, Ponosni savremenici, Vreme kao da je stalo, Tvorac slobode kakvu smo hteli, Dokaz nepobedivosti čoveka, Mama je plakala, a tata je ćutao, I bol i ponos...

²⁶⁴ *Mladost*, 9. maj 1980.

Navodilo se i da je "štafeta mladosti", koja je "uvek predstavljala simbol odanosti i ljubavi mlade generacije prema drugu Titu", te godine prvi put "ispraćena sa zebnjom". Svuda je dočekivana sa osmehom, "ali, na licu je bila senka strepnje", pa nosioci štafete "nikad jače nisu stiskali štafetnu palicu", kao da su hteli da "prenesu deo svoje snage, deo energije i da je daruju najdražem drugu". Štafeta je morala da prekine svoj put. Priključena je plavom vozu, "koji je ka glavnom gradu nosio telo preminulog druga Tita".²⁶⁵ Položena je na Titov odar, sa porukom pionira i omladine Jugoslavije: "...Ti si nas učio kako se voli i mi Ti ljubavljvu uzvraćamo. Dragi naš najmiliji druže, bez tebe pred nama, ali sa Tobom u nama, u svim srcima radnih ljudi i građana tvoje i naše Jugoslavije, mi odlučno i čvrsto sledimo Tvoje delo".²⁶⁶ I *Student* je objavio vanredni broj posvećen Titu, pod naslovom "Nastavljamo tvoje delo", navodeći da je smrt "nemoćna pred onim što simbolizira Tito", jer je on "i borac i pobednik i graditelj i vojnik", on je "i arhitekt i mislilac Revolucije", on je "stvaralac nove Jugoslavije" i "neimar novog sveta".²⁶⁷

²⁶⁵ *Omladinske novine*, 7. maj 1980, Put privremeno prekinut.

²⁶⁶ *Mladost*, 9. maj 1980, Poruka štafete mladosti položene na odar predsednika Tita.

²⁶⁷ *Student*, 5-6. maj 1980, vanredni broj.

Deca čestitaju rođendane, vole kralja, videla su Tita, oplakuju vladare

U ranim dečijim časopisima u vreme kraljevine Srbije, sama deca su veoma retko objavljivala svoje tekstove, pa je bilo više izuzetak nego pravilo objavljivanje đačke pesmice posvećene Aleksandru Obrenoviću:

"...Ginte Srbi, rode gini!
Samo staru ljagu skini;
Tiranu se starom sveti,
Venac nove slave pleti -
Oko krune nek se vije
Mladom kralju od Srbije!..."²⁶⁸

Od stvaranja kraljevine SHS, ona su se sve češće oglašavala u dečijim novinama, a od tridesetih godina XX veka dobijala su u njima i svoje stranice. Taj trend se umnožio u socijalističkoj Jugoslaviji, kada su gotovo svi listovi imali dečiju rubriku. U svojim pesmama i sastavima deca su iskazivala divljenje prema lepim osobinama kraljeva, svoje nade budućem kralju, ili, kasnije, svoje uverenje o osobinama koje poseduje Tito. Kao i odrasli, primarno su pevala o slobodi, hrabrosti vladara, iskazivala svoju ljubav i zavetovala se, od obećanja da će ginuti za vladara, do onih da će čuvati tekovine revolucije.

U kraljevini Jugoslaviji deca su, po uzoru na odrasle, naročito volela prestolonaslednika i njegovu braću. Povodom rođenja princa Tomislava *Đačka družina* je objavila pesmicu učenika:

"Jednog dana baš pre zore sa tvrđave beogradske Topovi se gromko ore Da nam jave radost novu.	Sto i jedan pucanj ču se Sakupi se narod sav, Kraljević nam dobi ime Na krštenju 'Tomislav'". ²⁶⁹
--	---

Čujte, braćo sa svih strana,
Dobili smo novog tića:
Kraljica nam naša mila
Rodi novog Kraljevića.

Zorica je objavila đačku pesmu, povodom prestolonaslednikovog osmog rođendana:

"Već je osam punih ljeta, Od kad zasja zvezda nova, I svu zemlju nek' obasja, Što je bila Dušanova.	A sav narod plete venac Od zelenih lovorika Da ovenča večnom slavom Svog kraljevskog naslednika". ²⁷⁰
---	---

Učenik je pisao da, kada poraste, želi da postane oficir, pa da brani "domovinu i moga Kralja",²⁷¹ a drugi se sećao kralja Petra I, rečima: "Setimo se samo da je 1915. godine Kralj Petar Oslobođilac sišao u rovove među svoje vojnike, da ih bodri, da sa njima porazgovara i da im ulije nade u pobeđu i bolje dane. Kad su mu njegove vojvode savetovala da se povuče sa fronta, on im je odgovorio: 'Radije ću poginuti sa svojim narodom, nego ga ostaviti'".²⁷² Mnogo dece je pisalo o kralju Petru II:

"Zdravo nam budi nado nacije, Ptiću slavne dinastije. Mi živimo za Tebe, Kralju Jugoslavije.	"Da živi Kralj Petar, To mu svako želi Da dobije krunu da nas razveseli.
---	---

Tvoj Otac mili, Naš Viteški Kralj, Nenadno ostavi, Svoj dragi zavičaj.	Ti ćeš kralju mio, svakom dika biti i svako će se tebi radovati.
---	---

Tvoj Djeda bijaše Oslobođilac, A Tvoj Otac Ujedinilac, A Ti nam budi dika sad, Za ovaj veliki i teški rad". ²⁷³	Tvoje će se reči uvek slušati i zajedno svi ćemo Jugoslaviju čuvati". ²⁷⁴
---	---

* * *

"Na tebe kralju mi samo čekamo, Kad ćeš nam mladi odrasti I kad ćeš sjesti na presto zlatni Da ovom državom upravljaš.	Uči nam mladi kralju Da budeš mudar, pametan, Da možeš upravljati državom, jer taj pos'o nije lak". ²⁷⁵
---	---

* * *

²⁷⁰ Zorica, septembar 1931, Prestolonasledniku Petru (Lj. Đekić, IV r.o.š.).

²⁷¹ Zorica, april 1936, Šta volim da budem kad porastem (P. Mrkšić, II r.o.š. Debar).

²⁷² Dom i škola, decembar 1938, Koliko čovek daje za čast (V. Stanković, IV r.gimn. Beograd).

²⁷³ Zorica, maj 1935, Nj. V. Kralju Petru II (H. Rašidkadić, III r.građ.š. Travnik).

²⁷⁴ Zorica, mart 1940, Kralju Petru II (Z. Silink, I r.o.š. Klarija).

²⁷⁵ Zorica, februar 1936, Nj. Veličanstvu Kralju Petru II (M. Vilović IV r.o.š. Tuzla).

²⁶⁸ Podmladak, 1. januar 1898, Molitva (A. Stojković, I r.u.č.š.).

²⁶⁹ Đačka družina, 1. april 1928, Kraljević Tomislav (S. Čuturilo, IV r. Beograd).

"I on stupa na tle prestonice svoje,
Dočekan i primljen od svog milog roda,
A pre toga ništa ni slutio nije...
Al sudbina htjede, On ko' dete posta
Kralj Jugoslavije".²⁷⁷

"O, plavo more Jadransko
Čuvao te dobri Bog,
Oj, milostivi Bože,
Čuvaj i kralja mog".²⁷⁶

Deca su nekoliko godina pisala o smrti kralja Aleksandra. "Toga dana mi je bilo toliko teško da nisam mogla da ručam niti što drugo da radim. U našem selu su mnogi plakali za našim Kraljem Aleksandrom".²⁷⁸ A preko radio-Beograda čak je opisao kako je u njegovoj porodici dočekan vest o smrti kralja. "Stalno se plakalo, vrlo se malo jelo, a naš radio otvoren bio je strašan, zvana tužno zvone, a bolan glas našeg spikera kao kroz jecanje govorili su nam nema našeg Kralja. Sedeći tako setio sam se našeg Malog Kralja i Njegove male Braće". Čak je završio: "moja mama kaže, plači dušo, plači, jer Ga više nema narod nema svog Viteškog Kralja, a Njegova nejaka dečica milog Tatu kao i ti, i plakao sam, plakao".²⁷⁹ Tri dečaka su zajednički napisala: "kad je nastalo osam časova gospodin nam je govorio o Kralju i naposletku je rekao da je Kralj Aleksandar poginuo. Mi kada smo čuli za to, svi smo počeli plakati".²⁸⁰

"Ti si pao pravedniče,
Stub jedinstva i slobode,
Tvoje srce sad ne kuca,
Tvoje noge sad ne hode".²⁸²

"Bol naš razdire srce
Čuje se bolan glas,
Ah, Kralju, Ljubljani Kralju,
Zar nas već ostavljaš?

Zar nisi mogo da živiš
Ah, Kralju mili nam
zar ostavljaš svoj narod
da je bez tebe sam?

"O Kralju Aleksandru Viteški naš
Ti nisi mrtav nikada
Ti samo snivaš tad, jer Tvoj duh živi".²⁸¹

Narod ti plače, Kralju,
Od bola na sav glas.
Zar tvoj mili narod
da dočeka i taj čas?

.....
Amanet ispunićemo tvoj
i želju tvoju svu
Amanet poslednje reči:
'Čuvajte Jugoslaviju!'.²⁸³

²⁷⁶ *Zorica*, oktobar 1938, Jadransko more (sastavile: V. Jurišić i I. Miladinović).

²⁷⁷ *Zorica*, februar 1935, Kralj Petar II (K. Suvačarević, III r.gimn. Novi Sad).

²⁷⁸ *Zorica*, novembar 1934, Smrt našeg Kralja (O. Jovanović, IV r.o.š. Lenovac).

²⁷⁹ *Zorica*, decembar 1934, Smrt Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja (govorio na radiju Beograd S. Mišić, IV r.o.š. Beograd).

²⁸⁰ *Zorica*, februar 1934, (izradili drugovi N. Vorgić, J. Nikolić i N. Stričević, IV r.uč.š.).

²⁸¹ *Zorica*, februar 1934, Viteškom Kralju Aleksandru (J. Stajić, IV r.o.š. Zenica).

²⁸² *Zorica*, februar 1934, Pisma Blaženopočivšem Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju (M. Petković, IV r.o.š. Zenica).

Iz godine u godinu deca su ponavljala da neće zaboraviti kraljev sve-ti amanet i da će čuvati Jugoslaviju, ili su opisivala njegove poslednje trenutke. "On videvši da će umreti, reče: Čuvajte Jugoslaviju. Mi se zaklinjemo: Čuvaćemo Jugoslaviju".²⁸⁴ Pisala su da je on "jugoslovenski ponos i slava", čija se kruna svetla zasijala "poput sunca žarka i izvede našu zemlju iz gustoga crnog mraka",²⁸⁵ i navodila – "danas te ljubljani kralju proslavlja u suzama ceo narod", a Jugoslavija se moli za zdravlje mladog kralja. "Nema te kralju, zato smo i mi tako uplakani i u crno zavijeni. [...] Tvoj glas, kralju u našim ušima zuji 'Čuvajte Jugoslaviju!'" I dalje, "iza sebe si ostavio narodu svom, tri siva sokola, a to su: tvoja deca kralju. Njih si ostavio, da zajedno sa narodom čuvaju Jugoslaviju".²⁸⁶ A učenica je pisala o spomen-svetioniku podignutom "u slavu Kralja Viteza i mučenika" u Splitu, "sa koga će kandilo vere svetliti pokoljenjima i vekovima". Zaključila je: "Stotine, hiljade, prolaze skrušena srca i uzdignuta pogleda pored spomen-svetionika koji svetli i koji će svetliti nama i onima koji budu dolazili za nama; svetlice nam sve dok budemo išli za idealima svetlog oplenačkog groba; svetlice sve dok preko četrnaest miliona Jugoslovena bude živelo i borilo se za ideale Viteškog Kralja Aleksandra I Ujedinitelja". Tekst uklesan na spomeniku je glasio: "Okamenjena od boli Domovina ovde primi tijelo Kralja-Mučenika vraćeno iz tuđine gde izdahnu uz riječi: Čuvajte Jugoslaviju".²⁸⁷

I narednih godina deca su pisala da je "Viteški Kralj" bio "najslavniji vladar u našoj istoriji", da na dan njegove smrti "svi Jugoslovenski sokoli poste", a da đaci poštuju "Njegov sveti amanet" i da će biti "dobri i vjerni našem mladom Kralju a za našu državu i jedinstvo bićemo uvijek spremni, sve žrtvovati".²⁸⁸ Pisala su i da je najveću požrtvovanost pokazao "Viteški Kralj Aleksandar Prvi Ujedinitelj kad je padajući za ovu zemlju uzviknuo: 'Čuvajte Jugoslaviju!' On je i u ovom trenutku mislio na svoj narod i svoju državu, kad je ležao teško ranjen i sa dušom se borio. I u ovom trenutku njemu je bila preča sudbina njegova naroda od njegove sudbine".²⁸⁹ A učenica je beležila da su sarajevski sokoli u spomen kralju Aleksandru podigli "Sokolski dom",

²⁸³ *Zorica*, januar 1935, Pogibe nam kralj (M. Nikolić, svrš. uč.o.š.).

²⁸⁴ *Zorica*, april 1935, Kraljeva smrt (J. Tatić, III r.).

²⁸⁵ *Zorica*, oktobar 1935, Neumrlom tvorcu Jugoslavije, Kralju Aleksandru I Ujedinitelju (Lj. Stanojević, II r.žen.zan.š. Doboj).

²⁸⁶ *Zorica*, novembar 1935, Na dan godišnjice mučeničke smrti Viteškog Kralja Aleksandra I (S. Avramović, III r. žen.zan.š. Kičevo).

²⁸⁷ *Zorica*, februar 1936, Otkrivanje Spomen-svetionika Viteškom Kralju Ujedinitelju u Splitu (T. Arambašin, IV r.gimn. Split).

²⁸⁸ *Zorica*, novembar 1938, 9. oktobar 1934 (M. Tulanović, IV r.o.š. Sarajevo).

²⁸⁹ *Dom i škola*, decembar 1938, Koliko čovek daje za čast (V. Stanković, IV r.gimn. Beograd).

a da je "Viteški kralj" na izdisaju rekao "čuvajte Jugoslaviju", zaključujući – "mi ćemo je čuvati".²⁹⁰ Druga učenica je pisala da "buduće generacije treba da rade na unapređenju svoje otadžbine, i da kao najveću svetinju čuvaju delo koje su svojom krvlju stvorili njihovi očevi i dedovi, da čuvaju slogu, jer: 'Samo sloga Srbina spasava' i da taj sveti amanet kao i amanet Viteškoga Kralja Ujedinitelja 'Čuvajte Jugoslaviju' predaju svojim pokolenjima kao najsvetiju misao koju su dužni da izvrše".²⁹¹

* * *

U toku rata sve se izmenilo pa su pioniri pisali drugačije:

"Kralju Petre, izdajnički sine,
ostavi nas pre četir godine.
Ostavi nas i odvede vladu
Po Londonu pravite paradu.

Mi se, kralju, bez tebe borismo,
i slobodu bez tebe stvorismo.
Drug nam Tito i tata i mama,
on i dalje ostaće sa nama!

Mnoga majka sina izgubila,
a tebe je tvoja oženila,
uzela ti za ženu princezu –
narod s tobom izgubio vezu!"²⁹³

"Pionir sam – što da krijem,
Kad to već svi znate,
Topić mali ja imadem
Što baca granate!
.....
Samo šteta što sam mali,
A imo' bih ja i pravi.
Kad bi ovaj pravi puko'
nebi bila šala -
Dobio bih ja pohvalu,
Od Tita maršala".²⁹²

Deca su često pisala kako su videla Tita. Još u toku rata pionir je opisivao kako je sa drugovima išao po drva i kako su videli "kolonu autova i opazili druga Tita. A mi mali pioniri toliko smo bili veseli i sretni da nismo mogli ići. Kada smo došli u sreski odbor USAOJ-a rekli smo našim drugovima i drugaricama da smo videli druga Tita, pa su i oni bili sretni i veseli što je naš Maršal Heroj Tito prvi put došao u Šid. Živeo drug Tito".²⁹⁴ A gotovo deceniju kasnije, pionir je opisivao kako su deca u njegovom gradu na vest o Titovom dolasku uglas vikala: "videćemo druga Tita". U nastavku kaže: "rastom sam mali, pa sam se plašio da me neko ne zakloni". Zatim je naišla kolona, a Tito je izašao iz automobila i pošao prema okupljenom narodu. "Narod je pojurio ususret, i tako se pokvario red, pa sam se uplašio da neću moći

²⁹⁰ Zorica, januar 1939, 9. oktobar (B. Miletić, IV r.o.š. Sarajevo).

²⁹¹ Dom i škola, decembar 1939, Ujedinjenje (L. Simićeva, IV r.gimn. Beograd).

²⁹² Glas omladine, april-maj 1944, Moj top (pionir Zdravko iz P.).

²⁹³ Glas omladine, 7. februar 1945, Poruka kralju (B. Letić, pionirka iz Novog Bečaja).

²⁹⁴ Glas omladine, 7. mart 1945, Mi smo videli Tita (pionir P. Pripuzović).

videti druga Tita. Hteo sam da zaplačem". Srećom, u blizini je bio dečakov otac koji ga je podigao na rame "i približio drugu Titu, koji je prošao sasvim blizu mene, da sam ga mogao rukom dotaći. Tata me je sve tako nosio pored druga Tita do hotela 'Zelengore'". Dečak se zatim u školi hvalio, da niko nije bolje od njega video Tita.²⁹⁵

I deca u socijalizmu su posvećivala pesme Titu i želela da liče na njega:

"Pionir sam, drugovi,
i s time se dičim.
Kad porastem i ja ću
da na Tita ličim."²⁹⁶

* * *

"...Mi najmlađi drugovi
Pioniri mali -
Za druga smo Tita
Već odavno znali.

.....
Dragom našem Titu
Da se odzovemo,
I na poso rado
S pesmom da idemo".²⁹⁹

* * *

"Varnica ispod čekića seva,
a himnu rada on gromko peva,
Misleći na Tita tad.
Novi život on sebi kuje,
A kroz pucnjavu čekića se čuje:
'da nam živi, živi, rad!'"³⁰⁰

"Svi na poso na izgradnju
domovine naše nove,
Titov vojnik to vam kaže,
Udranički rad vas zove".²⁹⁷

* * *

"Mi smo Titova mladina,
pionirji mladi.
Domovino našo lepo
vsi imamo radi".²⁹⁸

* * *

"Volela bih videt
Tita i Staljina,
ja sam druga Tita
sa slike videla.
Iako kod Tita
nikad nisam bila
ja mu čuvam sliku,
ona mi je mila".³⁰¹

Deca su opisivala i šta su dobila od Tita: "hranu imamo dobru, a dobili smo pakete i odelo što nam je poslao drug Tito";³⁰² ili su objašnjavala

²⁹⁵ Pioniri, 20. maj 1954, Tito je prošao pored mene (B. Zečević, IV r.o.š. Užička Požega).

²⁹⁶ Pioniri, 1. april 1946, Pionir (M. Vojinović, pionir, Atenica-Čačak).

²⁹⁷ Pioniri, 1. mart 1946, Kad sam kući s fronta stigo...(Ž. Karajović, pionir iz Kruševca).

²⁹⁸ Pioniri, 1. mart 1946, Mi smo pioniri (Janezek pionirček iz Slovenije).

²⁹⁹ Glas omladine, 28. septembar 1945, Pioniri – na posao složno (Đ. Dobrić, II r. pionir).

³⁰⁰ Pioniri, 1. februar 1946, Kovač (R. Grbović, pionirka, Aleksandrovac).

³⁰¹ Pioniri, jun 1947, Ruskom pioniru (M. Ilić, član podmlatka selo Vladimirovci).

³⁰² Pioniri, 1. mart 1946, Naš život je lep (S. Stanić, pionir iz Brusa).

zašto vole svoju učiteljicu: "naša učiteljica nas je učila da volimo otadžbinu, druga Tita i Komunističku partiju. Eto, zato ja mnogo volim svoju učiteljicu".³⁰³

Deca su pevala i o ljubavi Tita prema deci, domovini, borbi za mir, čestitala rođendan:

"Galeb plovi plovi lako, ali kuda, to zna svako. Na Galebu Tito stoji, gleda nazad u daljinu, gleda svoju domovinu". ³⁰⁴	"Sinoć mama i ja išle smo u kino Tamo je bilo fino. Gledali smo druga Tita i indiske pionire Kako vežbaju pred Njime A Tito se smeši, Rukama im maše, I pozdrave naše Svima njima deli. A kad Tito dođe, Vežbaćemo i mi pred Njim O '25. maju'
---	---

* * *

"...Sloboda sada smeši se tebi, Puna je radosti, još više nada, Rasti i cvetaj sa Titom na čelu, Naša voljena Republiko mlada!" ³⁰⁶	I On će nam pozdrave reći koje i nama indiski pioniri šalju". ³⁰⁵
---	---

* * *

"Danas je praznik mladosti, Danas je praznik radosti, Danas je rođendan Tita. Danas mi želja hita Deci u ceo svet, Na kontinenta pet.	Da svi uče i rade, Da novu budućnost grade, Da sloboda im ideal bude, Čvršći od samog granita, Da imaju velike vođe, Kao mi našeg Tita". ³⁰⁷
--	--

Titov rođendan je bio povod i za davanje dečijih zaveta. Pionirka je "radosna i uzbuđena" pisala Titu čestitku za rođendan, navodeći da on brine za najmlađe, "kojima je stvorio lepo i radosno detinjstvo", kakvo sam nije imao. "Koliko domova i letovališta širom Jugoslavije imamo mi deca zahvaljujući Tebi". Zaključujući da Tito od dece traži samo da dobro uče, navela je: "ja obećavam Tebi, družo Tito, da ću biti i ja jedna od hiljade i hiljade

pionira širom naše zemlje, koja će ići putem koji si nam Ti pokazao i da ću voleti svoju zemlju kao što je Ti voliš".³⁰⁸ Druga je Titu opisivala kako je zapamtila dan oslobođenja. "Videla sam naše partizane. Nisu bili doterani i obučeni kao Nemci, ali su bili dobri, nismo ih se plašili, i govorili su našim jezikom. Tada sam prvi put videla Tebe, družo Maršale. Nisam Te videla istinskog, u prirodi, već samo tvoju sliku". U nastavku kaže: "svi smo se divili kako izgledaš kao veliki vojskovođa i heroj"; i zaključuje: "Mi, Tvoji pioniri, volimo Te i rado ćemo prihvatiti i očuvati Tvoje tekovine".³⁰⁹ A pionirka koja je čitala Titove savete najmlađima, pisala mu je da se trudi da ih se pridržava, zavetujući se da će biti "dobar član svoje domovine".³¹⁰

Ovakav karakter vaspitnog rada sa decom nije predstavljao ništa specifično za Srbiju; naprotiv, karakterisao je čitavu Jugoslaviju, pa su i dečiji listovi iz drugih republika objavljivali mnoštvo sličnih pesmica i priča koje su sastavljali pioniri (sl. 26). Npr. *Glas pionira Bosne i Hercegovine* u velikoj meri je posvećivan upravo dečijim radovima, pa su i deca BiH na potpuno isti način pisala o Titovom rođendanu, o susretima sa njim, o slobodi, o svojoj ljubavi:

"Idemo u Drvar jer dolazi tamo Naš voljeni Tito, Ah, pomisli samo!	"Primi pozdrav, družo Tito, od nas mališana. Želimo ti da poživiš mnogo rođendana!" ³¹¹
---	---

* * *

Spremili smo poklon, Vrlo skroman, mali, Al' nek Tito znade, Da smo ga mi dali.	"...Od naših srca želje donijeće Ti štafeta, srećno nam, rođeni, živi, mnogo i mnogo ljeta!" ³¹²
--	--

* * *

Na rastanku Tito Steg'o nam je ruku Da još bolje učimo, Posl'o nam poruku". ³¹³	"...Ko će sada da nas vodi? jedan drugog pita: vodiće nas žarka ljubav za našega Tita!" ³¹⁴
---	---

³⁰⁸ *Pioniri*, 23. maj 1952, Ti si nam stvorio lepo i radosno detinjstvo (S. Vorkapić, II r. gimn. Beograd).

³⁰⁹ *Pioniri*, 23. maj 1952, Mnogo sam slušala o Tebi (R. Dukić, III r. gimn. Rakovica).

³¹⁰ *Pioniri*, 23. maj 1952, Zavetujem se da ću ići tvojim stopama (G. Jovanović, III r.o.š. Beograd).

³¹¹ *Glas pionira*, april-maj 1951, Pozdrav Titu (B. Crnomat, Banjaluka).

³¹² *Glas pionira*, april-maj 1951, Rođendan Tita (M. Batez, Bihać).

³¹³ *Glas pionira*, maj 1950, Moj srećni dan (pionirka J. Bjelobaba, Bihać).

³¹⁴ *Glas pionira*, jul-avgust 1951, Pruga Dobojsko-Banjaluka (M. Vučković, Bosanski Šamac).

³⁰³ *Poletarac*, br. 5, 1949, Moja učiteljica (B. Valčić, IV r.o.š. Beograd).

³⁰⁴ *Zmaj*, mart 1955, Brod "Galeb" (D. Vukić, VII r.o.š. Novi Sad).

³⁰⁵ *Zmaj*, septembar 1955, O Titu (S. Stevanović, I r.o.š. Beograd).

³⁰⁶ *Zmaj*, novembar 1959, Rasti i cvetaj (M. Đorđević, VIII r.o.š. Žarkovo).

³⁰⁷ *Zmaj*, maj 1960, Na rođendan druga Tita (M. Rakić, VII r.o.š. Sram. Kamenica).

"Uskoro će doći
Titov rođendan.
Za sve pionire
To radostan biće dan.

Sastao se odred
i svako se pita:
Kakav poklon da pripreme
za svog druga Tita.

.....
A kada su nabrojali
redom sve što znaju
tad načelnik njihov
zaključio na kraju:

Naš razred će najbolji
bit' u cijelom gradu
Drugu Titu poslaćemo
izvještaj o radu".³¹⁷

"Junačka domovino mila,
U srcu mome svita,
Ni grom sa neba, ni ma kakva sila
Odvojit te neće od Partije i Tita".³¹⁵

"Mi to znamo
i svuda se čita.
Da naš narod ponajviše
Voli druga Tita.

.....
I mi volimo mnogo Tita,
Volimo školu milu,
Rastemo i učimo
u njihovom toplom krilu".³¹⁶

sl. 26 Pioniri 21. maj 1953.

³¹⁵ *Glas pionira*, avgust-septembar 1950, *Moja domovina* (N. Ivetić).

³¹⁶ *Glas pionira*, maj 1950, *Volimo mnogo Tita* (pionir U. Mačković, Maglaj).

³¹⁷ *Glas pionira*, april-maj, *Poklon drugu Titu* (Seka).

Učenik je, u ime dece iz BiH, koja žive u Sloveniji, pisao o letovanju u Cavtatu : "Mi nemamo ni oca ni majke. Ali se narodna vlast pobrinula za nas te nas otpremila na ljetovanje".³¹⁸ Objavljen je i đački sastav o odlasku pionira u Drvar na miting na kojem je govorio Tito. "Nešto mi je snažno i toplo obavilo dušu. Vidjela sam Njega – našeg dragog Tita. Oca siročadi. Učitelja neukih. Prijatelja cijelog naroda. Vidjela sam onog koga već toliko godina nosimo u srcima, kome najljepše pjesme pjevamo, koji se za nas brine i čija fotografija visi u svakom razredu i gleda na svakog pionira. Vidjela sam pred sobom graditelja naše domovine, stvaraoca naše budućnosti". Pionirka je zatim bila kod Tita, koji ih je častio "bonbonama, limunadom i sendvičima. Bilo je sve prijatno i slađe nego obično". Na rastanku, Tito je pionirima stegao ruku. Devojčica nastavlja: "I danas osjećam toplinu njegove ruke. I u snu i na javi javlja mi se Njegov lik. Pri svakom odgovoru u školi pomišljam na Tita i njegove riječi: 'Od vas ne tražimo ništa nego da dobro učite'".³¹⁹

Ljubav dece prema Titu trajala je i narednih trideset godina. I neposredno pred Titovu smrt u beogradskim dečijim listovima ona su pisala o slobodi i Titovom rođendanu:

"Jugoslavijo budi ponosita
Što imaš predsednika Tita.
Svi moramo marljivo učiti
jer tako ćemo se Titu odužiti.
.....
Mojoj sreći ne bi bilo kraja
da Titu predam cveće
25. maja".³²¹

"Sloboda je rumen cvet u kosi,
Sloboda je bubica u rosi.
Sloboda je pesma radnika,
Sloboda je žubor reka.
Sloboda je Tito i partija!
Sloboda je naša armija".³²⁰

Đačke pesmice objavljivane u zagrebačkim časopisima nisu se razlikovale:

"Narode, imaš sina
kakvog svijet
vidio nije
imaš vođu
Iznikao je iz
Ove zemlje
Koja mu dade
Oči svevideće

.....
U očima mu
Sjaj zvijezda blista
Narode, imaš
TITA!"³²²

³¹⁸ *Glas pionira*, avgust-septembar 1950, *Narodna vlast se pobrinula za nas* (S. Ostojić, Dječiji dom u Vranskom, Slovenija).

³¹⁹ *Glas pionira*, maj 1950, *Vidjeli smo Tita* (pionirka M. Batas, Bihać).

³²⁰ *Kekec*, 11. mart 1980, *Sloboda* (S. Vranić, VI r.o.š. Perlez).

³²¹ *Kekec*, 12. februar 1980, *Naš Tito* (O. Cvetanović, V r.o.š. Pečenjevac).

³²² *Umjetnost i dijete*, br. 66-67, 1980, *Narode, imaš sina* (D. Kučković, VII r.o.š Zagreb).

"Tito – to je bratstvo i jedinstvo
Tito – to je Jugoslavija
Tito – to sam ja"³²³

* * *

Da sam sunce
Titu bih zrake dala
i srce bih mu razdragala,
Bolest bih mu otjerala
I još sto godina života dala..."³²⁴

"Tito i ja
smo zajedno cvijeće
Tito i ja
smo zajedno livade.
Tito i ja
smo zajedno sunce
Tito i ja
smo zajedno ljubav.
Tito i ja
smo zajedno sreća
Tito i ja".³²⁵

A onda, kao i povodom ubistva kralja, i povodom Titove smrti deca su u školama pisala prigodne sastave koje su beogradske dečije novine objavljivale:

"...Domovina je i traktor što ore
ona je široka kao beskrajno more,
Domovina je knjiga što se rado čita
moja domovina je srce našeg Tita".³²⁶

* * *

"...Pioniri tvoji
koračaju smelo
Titovim putem
za Titovo delo.

Čuvaćemo slavu
hrabrih partizana
tvoje milo ime
drago svima nama".³²⁹

* * *

"...U maju se nosi štafeta
U maju se svako Tita seća,
jer živati s njim
bila je prava sreća!"³³⁰

"Kad zašumi vjetar s gora
i zablista svjetlo dana,
kad poleti galeb s mora
i kad djeca razdragana
počnu kolo vilovito
vječno će da živi Tito!"³²⁷

* * *

"Džinovsko stablo je palo
na nakovnju prošlosti
što je budućnost kovalo,
palo je, ali su ostali koreni
u dušama našim vječnošću uklesani".³²⁸

* * *

"Kad porastem i budem veliki,
kad budem jak i čvrst k'o čelik
ispuniću svoje davne snove -
postaću pilot Armije Titove.

Ptica će moći mirno da pjeva
i u gori gnijezdo da svijaja,
dokle god nad domovinom bdije
Titov narod i Armija!"³³¹

"...jesu li teška ta brda
za čuvanje,
to more i doline
i sve blago domovine?
Znam, reći ćeš ne,
reći ćeš da te vodi Tito,
njegova snaga, volja..."³³³

* * *

"Tito je sve što se voli:
ko dečija igra u školi,
ko svaka velika nada,
prva ljubav, ili pesma rada.

Voli se ko cveće i zora,
ko sunce i talasi mora,
zemlja ova i majski cvet,
osmeh deteta i ptičji let.
Kad kažemo Tito,
to je kao da kažemo mama,
Tito je nadraži
svima nama".³³⁵

* * *

"...Lijepa si zemljo moja,
kao jela vita,
i zato smijelo napred idi,
i slijedi djelo Tita".³³⁶

"...Pružite ruke,
nek se u svakoj zemlji,
barjak prijateljstva vine,
nek vječno živi
druga Tita ime..."³³²

* * *

"Tito – najlepša reč domovine
Tito – prošlost, sadašnjost, budućnost
Tito – simbol sreće i dostojanstva.

.....
Tito – u njemu vidim Neretvu
vidim i Sutjesku,
Tito – on je kovač
bratstva i jedinstva,
Tito – učenik Marksa, Engelsa i Lenjina".³³⁴

* * *

"Crvenu maramu,
oko vrata smo vezali
To je simbol krvi
koju su partizani
u ratu prolili.

Živote su dali za domovinu,
za bolje sutra
I mi ćemo na noge stati
i nećemo dati,
da neprijatelj Titovu
Jugoslaviju gazi".³³⁷

Učenica osnovne škole iz Osečine je govorila: "Ne, drug Tito ne može umreti. On živi među nama, njegovo srce kuca u našim srcima". Kragujevački đak je pisao: "Rođen u maju, u maju umro. Bio je kao majski dan. Vedar, nasmejan uvek. Voleo je sve. Njegovo veliko srce kucalo je u ritmu života njegovog naroda". Učenica iz istog grada je plakala, "jer je teško kada ode neko sa kim si proveo najlepših 17 godina, čije si ime prvo izgovorio".

³²³ Umjetnost i dijete, br. 66-67, 1980, Tito (L. Jemo, III r.o.š. Čilipi).

³²⁴ Umjetnost i dijete, br. 66-67, 1980, Da sam sunce (M. Herman, VI r.o.š. Pribislavec).

³²⁵ Umjetnost i dijete, br. 66-67, 1980, Tito i ja (S. Latas, II r.o.š. Ogulin).

³²⁶ Kekec, 25. novembar 1980, Domovina (V. Veljković, IV r.o.š. Beograd).

³²⁷ Kekec, 25. novembar 1980, Njegovo ime (P. Radulović, o.š. Nikšić).

³²⁸ Kekec, 2. jun 1981, Tito – deo nas (M. Maksimović, VII r.o.š. Arandelovac).

³²⁹ Kekec, 16. decembar 1980, Republici (A. Obradović, o.š. Svetozarevo).

³³⁰ Kekec, 12. maj 1981, U maju (T. Jurenić, VI r.o.š. Zemun).

³³¹ Kekec, 7. april 1981, Kad porastem (N. Ahmičić, VI r.o.š. Vražići).

³³² Kekec, 12. maj 1981, Deca sveta (O. Cvetanović, VI r.o.š. Pečenjevaca).

³³³ Kekec, 24. mart 1981, Vojniče! (M. Gvero, V r.o.š. Svilajnac).

³³⁴ Kekec, 2. jun 1981, Titovo ime (S. Cvetković, VIII r.o.š. D. Šatornja).

³³⁵ Kekec, 26. maj 1981, Tito je sve (R. Andrić, VII r.o.š. Valjevo).

³³⁶ Kekec, 2. jun 1981, Lijepa si (M. Miljević, VIII r.o.š. Šibine).

³³⁷ Kekec, 2. jun 1981, Njegovim putem (D. Kuzmanović, VI r.o.š. Mihajlovac).

rio: mama, tata, Tito". Gimnazijalka iz Niša je govorila da oseća "neizmernu prazninu u sebi", zaključujući: "svi mi smo Tito, njegova misao i delo". A druga je tvrdila da bi se Tito "ljutio da vidi suze u našim očima. Ali suze se same otkidaju, oprosti, najdraži druže. Ne moraš da brineš – bićemo mi jaki kao što si Ti bio". Učenik iz Titovog Užica je obećavao da će "slediti Titov put i njegove ideale koji su mi dali srećno detinjstvo", a drugi, da neće zaboraviti "ono što je za nas učinio".³³⁸

Sa istom sigurnošću sa kojom su deca u vreme kraljeve smrti verovala da će njegovo ime "večito sjati", i omladinac je 1981. govorio za novine: "Mi smo Titova omladina a zna se šta to znači i šta ostaje da znači dok bude postojalo Titovo ime. A zna se da će u Jugoslaviji, u čovečanstvu ono ostati zauvek".³³⁹

* * *

Ako prihvatimo da je tradicionalna politička kultura, bez obzira na revolucionarne promene koje su se događale tokom proteklog veka, u bitnoj meri odredila i njen ovde istraživani segment, onda nas traganje za objašnjenjem dugog trajanja istog obrasca u vaspitanju mladih i izgrađivanom odnosu prema vladaru bez obzira na izvore njegovog autoriteta, upućuje na elemente starih, a dugo preživelih oblika autoriteta prvog čoveka u državi kao vezivnog tkiva zajednice i temelja njenog identiteta. Todor Kuljić navodi niz komponenti koje određuju otpornost na promene ovakve političke kulture, kao što su tehnološko-ekonomska zaostalost, dugo oblikovani karakter osnovnih političkih ustanova, idejno-ideološki obrasci u pravdanju ciljeva političkog poretka, regrutovanje kadrova sa sela, odsustvo razvijene buržoazije, nestabilnost državnih tvorevina, dugi periodi ratnog stanja, što je sve forsiralo krute autoritarne obrasce u kojima je zamisao političkog vođe imala stožernu integrativnu ulogu.³⁴⁰ Istovremeno, temeljni simbol bilo nacionalnog, bilo klasnog jedinstva bio je "kult oslobodioca",³⁴¹ svejedno da li od Turaka, Austro-Ugarske, Nemačke ili od unutrašnje nepravde, dok je pojam "narodnog vladara", ili "narodnog vođe", po uzoru na antičkog "narodnog tribuna", obezbeđivao bespogovorno poverenje.³⁴²

³³⁸ *Omladinske novine*, 7. maj 1980, (N. Alagić, M. Milenković, V. Tričković, V. Ralić, N. Đuričić, M. Adžić).

³³⁹ *Kekec*, 2. jun 1981, (M. Jolović, član ekipe SSO Crne Gore).

³⁴⁰ T. Kuljić, *Tito, sociološkoistorijska studija*, s. 27-28, 32.

³⁴¹ Isto, s. 35.

³⁴² Titula "narodni tribun" je korišćena ne samo zato što je smatrana nedodirljivom, već i zbog toga što je obezbeđivala poverenje naroda (E. de La Boesi, *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, Beograd, 1986, s. 41).

Već je narodnom poezijom sugerisan tradicionalni odnos prema istorijskim ličnostima, koje su po definiciji imale samo lepe osobine: "dobra duša" Vladimira, "svetitelj" Sava, "sveti kralj" Dečanski, "slavni car" Dušan, "silni kralj" Vukašin, "čestiti knez" Lazar, "junaštvo" Obilića i Kraljevića Marka, "viteštvo" Kastriotić Đorđa, "dobročinstvo i vrednoća" kraljice Jelene, "dobrota" Milice, "čestitost" Vukosave, "gordost" Vukovice Mare, "srce" Jugovića majke, "pravda" Jevrosime, "hrabrost" Kosovke devojk...³⁴³ Principi pretekli iz feudalnog doba sa elementima udvornosti, strahopoštovanja i ljubavi, koji su proistekli iz vladareve slike "oca", koji zaslužuje bespogovornu odanost, dugo su ostali prisutni u srpskom i širem jugoslovenskom društvu i obeležili gotovo ceo XX vek. I kao što je narod u Rusiji smatrao cara za "oca" koga je sa "strahom i s ljubavlju" slušao "i kao gospodara, i kao oca, i kao Božjega predstavnika",³⁴⁴ tako je i narodu u Srbiji i Jugoslaviji sugerisan odnos podrazumevane ljubavi prema vladaru, bez obzira na to koja je dinastija bila na vlasti, pa čak i bez obzira da li je oblik vlasti bila monarhija ili republika.

Vaspitači, i sami vaspitavani po obrascu da je prvi čovek isto što i sam patriotizam, prirodno su ga prenosili na sledeće generacije mladih. Kako je sam kult bio ideologija, a ne konkretna ličnost, još je prirodnije što su obrasci prenosili na svaki novi objekat obožavanja, bez obzira na različite izvore njegovog autoriteta i ideološke ciljeve koje je simbolizovao. Zato nije čudno što je odsustvo političkog kontinuiteta potenciralo kontinuitet idolopoklonstva. Kontinuitet monarhije osporio je diskontinuitet dinastija, kontinuitet dinastije osporio je diskontinuitet kraljeva (brza smena, nasilničke smrti...), pa čak i diskontinuitet prestolonaslednika (Aleksandar tajanstveno umesto Đorđa). Takve brze smene i, posebno nasilništvo ispoljeno u njima, uzdrimalo je njihovu legitimnost, pa se tražilo utemeljenje u novom idolopoklonstvu, još većem nego što je bilo prethodno. Dokazivanju legitimnosti (svakog) vladara preko njegove prošlosti, bilo da se pozivalo na pretke, ili vođstvo u revoluciji, pretila je konstantna opasnost od osporavanja legitimiteta, pa su građeni sve snažniji kultovi, uz dokazivanje da je "Bog", "Istorija", "Narod" ili "Klasa" upravo njih izabrao.

Ipak, ključna kvalitativna razlika u sadržaju vaspitnog rada sa mladima, kada je reč o odnosu prema prvom čoveku, nastupila je sa stvaranjem jugoslovenske države 1918. Iako se idolopoklonstvo tada uvećalo, bitan preokret je nastao u sadržini sugerisanog "zaveta" očekivanog od mladih. Ratnička simbolika, dominantna u vreme egzistencije kraljevine Srbije, proisticala je iz primarnog aktuelnog političkog cilja – teritorijalnog proširenja

³⁴³ *Mala Srbadija*, 1. april 1887, Srpske gusle (Nevesinjac S.L.P.).

³⁴⁴ Š. Senjobos, *Istorija savremene obrazovanosti*, Beograd, 1908, s. 10.

države i obezbeđivanja "stare slave". I Milanu i Aleksandru Obrenoviću, kao i Petru I Karađorđeviću primarno se obraćalo sa zahtevom da osvete Kosovo, ujedine srpstvo i obnove Dušanovo carstvo, a u vizijama podanika, "carska kruna" na njihovim glavama sugerisala je ključni nacionalni cilj. U skladu sa ovakvim političkim zahtevima bilo je i očekivanje da će deca, okružena "dušmanima", uvek ginuti za "rod i vladara".

Od stvaranja jugoslovenske države, možda i zato što je ostvarena državna "veličina", bez obzira na drugačiju sadržinu od očekivane, ratnička simbolika je bitno smanjena. Umesto nje, kralju Aleksandru se zahvaljivalo što je ujedinio zemlju, a mladima je sugerisan "zavet" da "čuvaju Jugoslaviju" i slede "predodređenog" vođu, iako se sporadično, i više kao stilska figura, "carska kruna" priželjkivala i glavi Petra II.

Zbog Titove uloge u ratu i izgradnji države, i u socijalizmu je zadržano identifikovanje njegove ličnosti sa patriotizmom. Promena u suštini "zaveta" očekivanog od mladih, nastala je u skladu sa promenjenim političkim ciljevima. Titu se zahvaljivalo što je deci omogućio lepo detinjstvo u miru, a dalja izgradnja socijalizma i očuvanje "bratstva i jedinstva" proizvodili su "zavet" dece da će "vredno učiti" i unapređivati zemlju.

U dečijim zavetima, od onog da će "krvcu liti", do poslednjeg, da će "vredno učiti", prošao je čitav XX vek. Koji se "zavet" dublje usadio u svest vaspitača i vaspitanika, nemilosrdno pokazuje savremenost.

Na kraju, u analizama totalitarnih sistema idolopoklonstvo je obeležavano kao njihova imanentna specifičnost, pa se, na primer, kult ličnosti u socijalizmu tumačio kao logična posledica kolektivističke ideologije.³⁴⁵ Istovremeno se isključivo totalitarnim pokretima, kao najupadljivija odlika, pripisivala "zapanjujuća brzina" kojom njihove vođe propadaju u zaborav i "lakoća sa kojom se mogu zameniti", što je objašnjavano "poslovičnom nestalnošću masa" i "manijom kretanja od koje boluju svi totalitarni pokreti".³⁴⁶

Problem je, međutim, što kolektivizam, kao nužni segment izgradnje identiteta "novih" društava, predstavlja konstantu moderne istorije Srbije i Jugoslavije i nije nikakvo ekskluzivno svojstvo samo komunizma. Od stvaranja moderne države, prostor Srbije i Jugoslavije upoznao je samo dve vladajuće ideologije u njihovim različitim varijacijama – nacionalnu i klasnu. Kao imanentno svojstvo i jedne i druge, upravo je kolektivizam u svojim raznim formama od XIX veka do danas, određivao političku kulturu u kojoj je prvi čovek neprikosnoven simbolizovao i integrisao, bilo "rod", "naciju",

"klasu" ili "državu". I više od toga, budući jedini integrišući faktor, njegov fizički nestanak proizvodio je grčevitu i trenutnu potrebu za pronalaženjem zamene u liku novog "oca", svejedno, kralja, prestolonaslednika ili vođe pokreta. Na zalasku XX veka, i sa njim, na zalasku ovakve političke kulture, bilo je pokušaja da se "otac" pronađe čak i u piscu. Nije uspelo, možda zato što ga deca nisu prepoznala.

Novine:

Dečije novine, pedagoško-zabavni list, Novi Sad, 1919-1920; 1927-1930, ur. Zorka Sime Lazića,

Dom i škola, nastavni, vaspitni i književni časopis za srednjoškolce, Beograd, 1938-1941, ur. S. Lalević,

Đačka družina, književno-umetnički časopis srednjoškolaca, Beograd, 1928-1929, ur. Milan Šare (Mirko Damnjanović)

Đački napredak, dečje novine, Leskovac, 1910, ur. Vlada K. Petrović,

Glas omladine, organ Saveza Komunističke omladine Jugoslavije u Sremu, (list antifašističke omladine Vojvodine), Novi Sad, Petrovgrad, 1942-1945, kasniji ur. Stevan Doronjski, Stanka Veselinov,

Glas pionira Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1950-1953, ur. Anđelko Ristić,

Glasnik saveza trezvene mladeži, Beograd, 1921-1929; 1939, ur. Panta Arandelović, (Svetislav Marodić, Đorđe K. Stajić, Slobodan Popović, Ilija Jelić)

Golub, list za srpsku mladež, Sombor, 1880-1883; 1889-1892; 1900; 1904-1909, ur. Jovan Blagojević,

Jugoslovenče, književni list našeg mladog naraštaja, Beograd, 1932-1933, ur. Damnjan V. Rašić,

Južnoslovenska iskra, organ južnoslovenske omladine, Beograd, 1930-1931, ur. Milenko J. Peurača,

Kekec, jugoslovenski list za mlade, Beograd, 1980-1981, ur. Mirko Petrović,

Lasta, list za srpčad, Beograd, 1894, ur. Mil. Marković,

Mala Srbadija, dečiji list, Beograd, 1886-1890; 1906-1908, ur. D.J. Putniković (Mih. Jović, Mih. P. Milošević),

Mladi borac, organ zemaljskog veća narodne omladine Srbije, Beograd, 1948-1951, ur. Najdan Pašić,

Mladost, list Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, Beograd, 1980, ur. Zoran Erak, *Neven*, Čika Jovin list, Novi Sad, 1880-1890, ur. Jovan Jovanović,

³⁴⁵ Z. Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd, 1982, s. 253.

³⁴⁶ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, s. 313.

Nova Srbadija, časopis za sva omladinska pitanja, Beograd, 1940-1941, ur. Vojin M. Andrić,
Novi Sribin, Sombor, 1912-1913, ur. Milan Stričević,
Omladinske novine, Beograd, 1980, ur. Milomir Kragović,
Otađzbina, glavni organ Srpske Nacionalne Omladine, Beograd, 1924, ur. Drag. S. Pantović,
Pioniri, list najmlađih u Jugoslaviji, Beograd, 1946-1949, ur. Branko Ćopić,
Pioniri, zabavni dečji list, Beograd, 1951-1955, ur. Dušan Radović (Đorđe Mandić)
Podmladak, list za omladinu srednjih škola, Beograd, 1897-1898, ur. Momčilo Ivanić,
Poletarac, Izdanje CVNOJ za članove Saveza podmlatka pionira, Beograd, 1948-1954, ur. Mira Alečković (Vladimir Živković)
Politikin zabavnik, Beograd, 1980, ur. Živorad Stojanović (Rade Šoškić)
Skautski glasnik, organ saveza skauta Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1931, ur. Momčilo Gajić,
Spomenak, list za zabavu i pouku srpskoj deci, Pančevo, 1895-1908, ur. Ivan Martinović,
Srpče, ilustrovani list za malu Srpčad, Beograd, 1882-1884, ur. M. V. Popović, (Dimitrije Josić),
Student, časopis za društvena, politička i kulturna pitanja, Beograd, 1980, ur. Slavica Stojanović,
Školski list, Sombor, 1900-1901; 1909-1910, ur. Nikola Đ. Vukićević,
Umjetnost i dijete, dvomjesečnik za estetski odgoj, dječje stvaralaštvo i društvene probleme mladih, Zagreb, 1980, ur. Danica Nola,
Zmaj, dečji književni časopis, Beograd, 1954-1962, ur. M. Alečković, A. Vučo, A. Diklić, B. Ćopić.
Zorica, dečje novine, Beograd, 1922-1940, ur. Milan V. Popović,

Literatura:

Arent, Hana (1998): *Izvori totalitarizma*, Beograd,
Burkhardt, Jakob (1996): *Razmatranja o svetskoj istoriji*, Beograd,
De La Boesi, Etjen (1986): *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, Beograd,
Đorđević, Jelena (1997): *Političke svetkovine i rituali*, Beograd,
Đurić, M. N. (1963): *Plutarh, atinski i rimski državnici*, Beograd,
Golubović, Zagorka (1982): *Staljinizam i socijalizam*, Beograd,

Kuljić, Todor (1998): *Tito*, sociološkoistorijska studija, Beograd,
Kuljić, Todor (1994): *Oblici lične vlasti*, Beograd,
Moskovisi, S. (1997): *Doba gomile*, I-II, Beograd,
Plutarh, (1990): *Slavni likovi antike*, II, Novi Sad,
Senjobos, Šarl (1991): *Upporedna istorija evropskih naroda*, Beograd,
Senjobos, Šarl (1908): *Istorija savremene obrazovanosti*, Beograd,
Trankvil, Gaj Svetonije (1999): *Dvanaest rimskih careva*, Beograd,
Veber, Maks (1976): *Privreda i društvo*, I, Beograd,
Žirarde, Raul (2000): *Politički mitovi i mitologije*, Beograd, 2000,

A. L. Šemjakin

"Svet detinjstva" u Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog

P. A. Rovinski i njegovi radovi o Srbiji

Kao i mnogi predstavnici njegove generacije "ljudi šezdesetih godina" Pavel Apolonovič Rovinski (1831–1916) bio je mnogostrano nadaren: istaknuti slavista koji je u istoriju nauke ušao svojim temeljnim delom o istoriji i etnografiji Crne Gore¹, pronicljivi novinar, istaknuti pedagog, a još i neumorni putnik, koji je u bukvalnom smislu reči proputovao pola sveta, od Amerike do Kine. Tridesetak godina je proveo na Balkanu.

Rodio se u Saratovskoj guberniji, u plemićkoj porodici. Imao je sjajno obrazovanje – godine 1848. završio je Saratovsku gimnaziju (gde je drugovao sa A. N. Pipinom i N. G. Černiševskim), a zatim je sa zlatnom medaljom diplomirao na istorijsko-filološkom fakultetu Kazanskog univerziteta. Bez obzira što se smatralo da je to "jedan od najskromnijih provincijskih univerziteta"², na njemu je bilo i izuzetaka. Katedru slovenske dijalektologije držao je poznati naučnik V. I. Grigorovič, koji tek što se vratio sa svog putovanja po slovenskim državama. Njemu bi Rovinski trebalo da bude zahvalan za svoja

¹ *Rovinskij P.A.* Černogorija v ee prošlom i nastojaščem. T. 1. SPb., 1888; T.2. Č.1. SPb., 1897; T.2. Č.2. SPb., 1901; T.3. Pg., 1915.

² *Pypin A.N.* Moi zametki. M., 1910. S.30.

slavistička interesovanja³... Pošto je dobio diplomu, on se preselio u Peterburg, gde je počeo da se bavi proučavanjem istorije Slovena i novinarstvom.

Rovinski je po svojim idejnim pogledima bio sledbenik Černiševskog, učestvovao je u revolucionarnom pokretu, svoje priloge je objavljivao u demokratskim izdanjima tog vremena – časopisu "Sovremennik" i u novinama "Očerki". Bio je aktivni član tajnog društva "Земля і воля" (1862–1863)⁴.

Baš su ga ove okolnosti sprečile da 1862 godine ostvari naučno putovanje u inostranstvo, njega mu je usrdno preporučivao V. I. Grigorovič – Rovinski nije dobio odobrenje za odlazak, s obzirom da je opštio sa zlonamer-nim licima.⁵ Ne znajući međutim još kakva je konačna odluka vlasti, on je razradio "Plan putovnja po slovenskim zemljama", gde je pisao: "Odabrao sam južnoslovenske zemlje..." Postavljen je glavni cilj za sticanje saznanja prilikom posete južnih Slovena; namera je bila da se "prouči njihov unutrašnji život, istorijat svakodnevice i prosvete", pri čemu "proučavanje savremenosti mora poslužiti tumačenju i dopuni istorije..."⁶ Rovinskom je tek šest godina kasnije pošlo za rukom da ostvari svoj plan, kad je najzad imao mogućnost da se uputi kod Južnih Slovena – ovaj put kao dopisnik solidnih prestoničkih novina "Sankt-Peterburške vedomosti".

Srbiju je izabrao kao mesto svog boravka, i to nije bilo slučajno. Mirno izvođenje turskih garnizona iz svih tvrđava u Kneževini 1867 g., stvaranje Balkanskog saveza i priprema zajedničkog ustanka protiv Turaka, privlačili su povećani interes ruske javnosti. "Bilo je to posebno vreme – sećao se kasnije Rovinski – na Srbiju su bile usredsređene želje i nade čitavog slovenskog juga. Jedni su u njoj videli svoj spas, drugi su je se plašili".⁷

I tako je dakle početkom marta 1868 g. stigao u Beograd i ostao u Srbiji do jula naredne godine. U leto 1869 g., preko Novog Sada, Vukovara, Osijeka on se zaputio u Zagreb, a u septembru se preselio u Švajcarsku... Posle dugotrajnog prekida, on je još nekoliko meseci leto–jesen 1878 g. proveo kao dopisnik u Srbiji. Bilo je to njegovo drugo i poslednje putovanje u Srbiju.

³ Tam že. S.38; *Dolobko M.G.* P.A.Rovinskij // *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvješčenija*. 1916. Kn.7. S.17.

⁴ Sm.: *Pantelev L.F.* Vospominanija. M., 1958; *Grosul V.Á.* Rossijskie revoljucionery v Jugo-Vostočnoj Evrope, Kišinev, 1973; *Ádin V.N.* Spodvižnik Černyševskogo. Volgograd, 1983.

⁵ *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij. Kalinin, 1988. 20.

⁶ Cit. po: *Ádin V.N.* Spodvižnik Černyševskogo... S.81.

⁷ *Rovinskij P.A.* Bolgarskij hajduk Panajot i ego zapiski // *Otečestvennye zapiski*. 1878. Kn.8. S.349, 351.

Srpski period života i stvaralaštvo P. A. Rovinskog pominjani su više puta, kako u ruskoj, tako i u srpskoj (crnogorskoj) naučnoj literaturi. Na različite načine on ima svoje mesto u radovima A. N. Pipina⁸, M. M. Vukičevića⁹, M. G. Dolobko¹⁰, V. G. Karaseva¹¹, V. J. Grosula¹², L. A. Kotljarske i M. M. Frajdenberga¹³, N. I. Hitrova¹⁴, S. J. Ivanova¹⁵, A. A. Rumjanceve¹⁶, a takođe i kod Latinke Perovič¹⁷ i Pavla Radusinovića¹⁸... U okvirima bibliografije radova Rovinskog objavljen je i potpuni spisak njegovih članaka i eseja, napisanih o Srbiji i u Srbiji.¹⁹

Rovinski se tri puta vraćao svom boravku u Srbiji 1868–1869. Prvo, 1868-1870 g., što bi se reklo, po svežem tragu, on je u "Vesniku Evrope" objavio eseje "Dva meseca u Srbiji (iz uspomena sa putovanja)"²⁰ i "Beograd, njegovo uređenje i društveni život"²¹. Prema oceni stručnjaka, ovi radovi

⁸ *Pypin A.N.* Russkoe slavjanovedenie v XIX stoletii // Vestnik Evropy. 1889. Kn. 9. S.291.

⁹ *Vukičević M.M.* P.A.Rovinskij i serby // Izvestija Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva. 1916. T.52. Bš.7.

¹⁰ *Dolobko M.G.* P.A.Rovinskij... S. 16-25

¹¹ *Karasev V.G.* Serbskij demokrat Živoin Žuevič. M., 1974. S.84-103; 291-299.

¹² *Grosul V.Á.* Rossijskie revolucionery v Jugo-Vostočnoj Evrope... S.318-343; *Oni že.* Revoljucionnaja Rossija i Balkan (1874-1883). M., 1980. S.236-276.

¹³ *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A. Rovinskij... S.29-42; *Oni že.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij v Černogorii. Kalinin, 1989. s.22-27.

¹⁴ *Hitrova N.N.* P.A.Rovinskij o Serbii // P.A.Rovinskij (1831-1916) i ego vremja. Kalinin, 1988. S.37-47.

¹⁵ *Ivanov S. Á.* Rovinskij o serbskom narode (Opyt etnopsihologičeskoj karakteristiki) // P.A. Rovinskij (1831-1916) i ego vremja... S.54-66.

¹⁶ *Rumjanceva A.A.* Položenie serbskoj ženščiny v 1860-e gg. (po svidetel'stvu P.A.Rovinskogo) // Problemy slavjanovedenija v trudah molodyh učenyh. M., 2003. S.27-37.

¹⁷ *Perovič L.* P.A.Rovinski o Srbiji 1868. godine // *Perovič L.* Srpsko-ruske revolucionarne veze. Beograd, 1993. S.41-46; *Ona že.* Predgovor // *Rovinski Pavel Apolonovič.* Zapisi o Srbiji (1868-1869). Novi Sad, 1994. S.7-22; *Ona že.* Drugi o nama // *Perovic L.* Ljudi, događaji i knjige. Beograd, 2000. S.162-165.

¹⁸ *Radusinovič P.* Pavle Apolonovič Rovinski – stazama njegovog života i rada. Podgorica, 1996.

¹⁹ Sm.: Bibliografija pečatnyh trudov P.A.Rovinskogo // *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij... S.60-70.

²⁰ *Rovinskij P.A.* Dva mesjaca v Serbii (iz putevyh vospominanij) // Vestnik Evropy. 1868. Kn.11. S.364-386.

²¹ *On že.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. I-II. // Vestnik Evropy. 1870. Kn.4. S.530-579; Kn.5. S.132-188.

"označavaju novu etapu u spisateljskom i idejnom razvoju Rovinskog..."²² Zatim, pod uticajem antiturskog pokreta u Hercegovini 1875–1876 g., u istom časopisu objavljeni su pisani po sećanju i "na brzinu"²³, "Sećanja sa putovanja po Srbiji 1867 godine"²⁴ i "Srbska Morava (sećanja sa puta po Srbiji 1867 godine)"²⁵. I najzad, 1878 godine, Rovinski objavljuje tri značajna članka: "Rusija i Sloveni Balkanskog poluostrva"²⁶, "Bitka kod Kamenice, kraj Niša (maja 1809 godine)"²⁷ i "Bugarski hajduk Panajot i njegove beleške"²⁸. U ovu grupu spadaju i radovi iz prethodne godine: "Naš odnos prema Srbima"²⁹... U ovim kasnijim publikacijama – "mnogo dubljim, promišljenim i temeljnim" – autor ne razmišlja toliko o stvarnim događajima, koliko o psihologiji čitavog naroda, ili njegovog pojedinog dela. On "kao da se izdiže iznad konkretne stvarnosti... prelazeći na analizu mnogo dubljih slojeva narodnog života". Znalci nas uveravaju da takve njegove stranice "mogu da uđu u bilo koju istorijsku hrestomatiju o Srbiji XIX veka"³⁰.

Ali zašto? Zbog čega su kolege tako visoko ocenile pisanje Rovinskog o Srbiji, i zašto je ono pravo otkriće za svakog ko istražuje socijalnu i kulturnu istoriju Srbije? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje valja analizirati naučnikov prilaz objektu svojih posmatranja, osobenosti njegovog stvaralačkog metoda. Pri tom on to čini svrsishodno u svetlosti kontrasta, to jest na fonu odgovarajućih predstava Evropejaca – savremenika...

Počnimo od toga, da je o Srbiji i o Balkanu pisao veliki broj evropskih putnika. Svi njihovi radovi su praktično prožeti opštim odnosom prema narodima ovog regiona, što je činjenično i istorijski obrazložila Marija Todrova: "Ranije aristokratsko ne prihvatanje egalitarnih seoskih društava zamenjeno je predrasudama gradske, buržuaske i racionalne kulture prema onom što je smatrano sujevnom, iracionalnom i zaostalom ruralnom tradicijom

²² *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij... S.38.

²³ *Oni že.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij v Černogorii... S.22.

²⁴ *Rovinskij P.A.* Vospominanija iz putešestvija po Serbii v 1867 godu // Vestnik Evropy. 1875. Kn.11. S.5-34; Kn.12. S.699-725.

²⁵ *On že.* Serbskaja Morava (vospominanija iz putešestvija po Serbii v 1867 godu) // Vestnik Evropy. 1876. Kn.4. S.517-558.

²⁶ *On že.* Rossija i slavjane Balkanskogo poluostrva // Drevnjaja i novaja Rossija. 1878. T.1. № 2. S.144-169.

²⁷ *On že.* Bitva u Kamenicy, bliz Niša (v mae 1809 g.): epizod iz istorii vojn za osvoboždenie // Drevnjaja i novaja Rossija. 1878. T.2. № 5. S. 53-63.

²⁸ *On že.* Bolgarskij hajduk Panajot i ego zapiski... 345-388.

²⁹ *On že.* Naši otiošenija k serbam (poučenje iz prošlogo i nastojaščego) // Drevnja i novaja Rossija. 1877. T.1 № 2. S.174-191.

³⁰ *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M.* Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A.Rovinskij v Černogorii... S.24.

Balkana, koja je u očima Evrope imala jedinu vrednost a to je što je bila etnografski muzej pod otvorenim nebom."³¹

Ova sintetička formula zapadnog pogleda koju je izvela naučnica, organski korespondira i sa razmišljanjima Rovinskog, koji je u svom prvom eseju kritikovao knjigu austrijskog putnika Feliksa Kanica, priznavši ipak, da je ona "najpotpunije delo o Srbiji"³². U nekom smislu bi se moglo reći da je baš nesaglasnost sa Kanicom izazvala njegova srpska istraživanja... Pa šta mu je Rovinski inkriminisao? Pre svega to, što Kanic nije "putovao po Srbiji... iz naučnih razloga"³³, već radi "popularizacije među Nemcima i sprovođenja određene ideje, tendencije"³⁴. Pritom, autor "ni za trenutak ne može da zaboravi o tom ogromnom rastojanju između njega, čoveka visoke civilizacije i, poluvarvarskim Srbinom"³⁵. Takav snishodljivo-tendenciozni prilaz automatski je promašio i prilikom ocene konkretnih stvari: "G. Kanic... ima posebnu sposobnost ili sklonost on posmatrane pojave ističe u lažnoj svetlosti i pridaje im lažno tumačenje"³⁶.

Moglo bi se, dakle, konstatovati da su Kanicovi pogledi, a isto tako i drugih posmatrača iz "prosvećene" Evrope na Srbiju potpuno odgovarali zapadnom suprotstavljanju svoj-tuđi, sa očiglednim i imanentnim apriori predubeđenjem... I kao posledica toga – "Stranci veću pažnju poklanjaju spomenicima iz prošlosti, nemuštoj prirodi, a ne narodu, u čiju život oni nemaju ni želje, ni sposobnosti da uđu. Sve pojave narodnog života oni posmatraju iz daleka i s visine, shvataju ih površno i tumače ih po svom nahođenju, ili prema svojim subjektivnim nazorima, a često pod jakom intuicijom neke političke tendencije"³⁷.

A Rovinski? Njegov odnos prema Srbiji i prema Srbima bio je principijelno drukčiji. Prvo, kao Rus, on ovu zemlju i njen narod shvata kao svoje. "Sve ono što je u Srbiji nedostupno svakom strancu, nama je potpuno otvoreno. Tamo se vi osećate među svojim, iako u drukčijim okolnostima..." I to znači: "Ako odbacite sve nebitno, pred vama će se javiti prisni tip Ukrajinca."³⁸. Pri takvom poimanju stvari niokakvoj dihotomiji *mi-oni* nije moglo biti

³¹ Todorova M. Imaginarni Balkan. Beograd, 1999. S. 196. Baš je ovako "etnografski muzej" gde postoji samo "prošlost i sadašnjost" nazvao Balkan učeni putnik iz SAD – Vilijam Sloan (sm.: Sloan Nj.M. The Balkans: A Laboratorj of Historj. New York, 1914. P.VII, 3, 56).

³² Rovinskij P.A. Dva mesjaca v Serbii... S.386.

³³ Tam že. S.381.

³⁴ Tam že. S.377.

³⁵ Tam že. S.379.

³⁶ Tam že. S.378.

³⁷ Tam že. S.386.

³⁸ Rovinskij P.A. Naši otnošenija k serbam... S.187.

reči. Sloveni za njega zaista nisu bili *samo* predmet proučavanja (ili isprazne radoznalosti kao što je to slučaj za mnoge na Zapadu). "Ja ih nisam samo posmatrao i proučavao – pisao je kasnije – ja sam živio i delovao sa njima. Tako je bilo u Češkoj, zatim u Srbiji, isto se desilo i u Crnoj Gori"³⁹. Važno je što i u takvom, opšte komplementarnom kontekstu Rovinski posebno izdvaja Srbe: "Karakter i naš kulturni nivo – približavaju nas Srbima više, nego ostalim Slovenima..."⁴⁰

Zato je razumljivo, što je opisujući Srbiju, Rovinski bio prinuđen da poredi sve viđeno sa Rusijom – pisao je A.N. Pipinu, on stalno "upoređuje... sa svojom domovinom". I valja reći, da su poređenja koja je pravio veoma ograničena, "pošto ja primenjujem ista merila ocenjivanja prema srpskom narodu i Rusiji"⁴¹. Takvo ograničenje je bilo strano zapadnom poimanju, već smo pominjali da je u njegovoj osnovi bio stereotip superiornosti (svojevrсна "prezumpcija civilizacijske nadmoći"⁴²), tome je odgovarala očigledna različitost prilaza, to jest dva suprotna "merila" karakteristična za svaki *etnocentrizam*: jedno za sebe, drugo – za "domoroce"...

A sada se okrenimo neposredno predmetu koji posmatra Rovinski. Pa šta je on konkretno proučavao? Odgovor na ovo pitanje u njegovim različitim varijantama nije teško otkriti – ruski putnik je pre svega želeo da vidi "kako živi običan narod"⁴³. Drukčije nije ni moglo da bude, ako se imaju na umu njegovi narodnjački pogledi. "Narodnjak u politici, on je i u nauci bio narodnjak – konstatovao je s pravom M.T. Dolobko. – Privlačio ga je narod, instinktivno je težio da mu zaviri u dušu, da se stopi sa njim, da se srodi sa njim. Odatle potiču njegova etnografska interesovanja, odatle, posle nemogućnosti etnografskih istraživanja na svom tlu (na tlu svoje domovine), njihovo prenošenje na tle najbližeg rođačkog naroda"⁴⁴.

Pri tom se Rovinski u svojim esejima ne ograničava samo na opis života i svakodnevice Srba, pred njim je mnogo važniji zadatak, koji se kao vodeni znak na hartiji – pojavljuje u njegovoj kritici knjige Kanica. Pa prema tome, "bez obzira na detaljan opis narodne odeće, mesta stanovanja, stvari u domaćinstvu, običaja, obreda i slika iz narodnog života, vi u knjizi ne pronalazite baš ono što tražite – prikaz narodnog života, sliku (prikaz naroda, kao *živog* i aktivnog organizma (izdvojio autor A.Š.)". Takav prilaz Rovinski je

³⁹ On že. Černogorija v ee prošlom i nastojaščem. T.1... S.IV.

⁴⁰ On že. Naši otnošenija k serbam... S.187.

⁴¹ Cit. po: Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M. Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A. Rovinskij v Černogorii... S.72.

⁴² Gordon A.V. Novoe vremja kak tip civilizacii. M., 1996. S.45.

⁴³ Rovinskij P.A. Vospominanijaiz putešestvija po Srbii v 1867 godu... S.25.

⁴⁴ Dolobko M.G. P.A.Rovinskij... S.18.

nazvao: "opisna anatomija: vi vidite kosti i mišiće, ali ne vidite kako su povezane i kako se pokreću". A ako je tako, cilj istraživanja bi morao da "izrazi onaj život, onaj unutrašnji proces, koji se dešava ispod spoljašnje opne i pridaje predmetu onaj osobeni izraz, koji mi nazivamo karakter ili fizionomija"⁴⁵ (ono što danas zovemo *mentalitet*)... Vidimo, da naučnik prilikom formulisanja zadatak demonstrira sistemski prilaz, trudeći se, za razliku od Kanica, "da razlikuje šumu od drveća"... Bio je to univerzalni princip – i kasnije u svojim radovima on je uvek želeo da "prikaže nešto celovito, nešto što ima opšti i stalni značaj, a ne slučajni i privremeni"⁴⁶.

Jasno shvatajući komplikovanost postavljenog cilja – povezati detalje i pokazati celovito "lice" Srba – Rovinski je sebi postavio niz ozbiljnih naučno-etičkih zahteva, smatrao je da su oni neophodan preduslov koji treba slediti da bi se oni ostvarili: reprezentativnost podataka koji se izdvajaju radi uopštavanja objektivnosti bez predubedenja, odsustvo ličnih ambicija. "Trudio sam se da razmotrim sve što je moguće – pisao je – nisam želeo da prepustim ni jedan predmet, ma koliko bio dalek od ličnih ciljeva i nazora". I dalje: "Pošto sam se, koliko je to moguće oslobodio svake tendencije,... smelo mogu da kažem da sam se prema svemu odnosio objektivno, trudeći se da svaku pojavu prenesem sa maksimalnom tačnošću..."⁴⁷ I najzad: "Dvomesetni boravak u Beogradu i skoro četvoronedeljno putovanje po unutrašnjosti Srbije dali su mi samo najpovršnije saznanje o zemlji i narodu... Moj cilj je jedino da obratim pažnju na one predmete i strane narodnog života na koje sam nailazio i koje su možda promakle drugima"⁴⁸. Pritom, ne garantujem, da nisam veoma često previdao važne činjenice, i naprotiv, zapažao sam... sitne i ništavne, koje su bile u vezi sa mojim subjektivnim raspoloženjem, sa sredinom i sa predelom, kome pripadam"⁴⁹.

Ovo je očigledna samokritičnost Rovinskog prema onom što je učinio; ujedno izuzetnim darom da jasno (na određeni način) fiksira svoj zadatak, a isto tako sa neutažljivom željom da ga razreši (on je propešačio Srbiju); imajući na umu etnocentrizam ostalih putnika, njegovi srpski radovi su bili visoko cenjeni, "on u njima iskazuje tako zrele ideje da ga one približavaju nivou savremenih istraživanja..."⁵⁰ Očiti pokazatelj njihovog

⁴⁵ *Rovinskij P.A. Dva mesjaca v Serbii...* S.378.

⁴⁶ Cit. po: *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M. Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A. Rovinskij...* S.39.

⁴⁷ *Rovinskij P.A. Dva mesjaca v Serbii...* S.374.

⁴⁸ Tam že. S.373.

⁴⁹ Tam že. S.374.

⁵⁰ *Ivanov S. A. Rovinskij o serbskom narode (Opyt etnopsihologičeskoj karakteristiki)...* S.56.

značaja je i zaključak L. Perović: "Teško je pronaći stranog autora koji je pisao o Srbiji u drugoj polovini XIX v. i koji bi se ne samo bolje od Rovinskog snalazio u mentalitetu srpskog naroda, već i da je bolje pisao o njemu"⁵¹... Tome ćemo dodati, da su četiri eseja Rovinskog o Srbiji objavljena u "Vestniku Evrope", objavljena nedavno u zasebnom izdanju u prevodu na srpski jezik⁵², izazvala kod Srba ogromno interesovanje – tiraž je bio rasprodat za samo nekoliko meseci. U tome, mislim, nema ničeg neobičnog.

I tako dakle, mi smo se trudili da pokažemo veoma profesionalna svedočanstva P. A. Rovinskog, ona predstavljaju odličan izvor za stručnjake sociokulturne istorije Srbije. Takav zaključak je ispravan i prilikom istraživanja "sveta detinjstva" kod Srba, kao njenog neodvojivog dela... Više od toga – sižezi vezani za decu, su za njega, oca mnogobrojne porodice uvek bili među najprisnijima. "Nije teško saznati – pišu istraživači – šta on misli o njima, o porodičnom vaspitanju i školi: to je tema koja prožima njegovo stvaralaštvo; ma o čemu pisao, njegova osnovna pažnja je uvek poklonjena deci"⁵³. Zašto? Moglo bi se pretpostaviti da je u vezi s tim na Rovinskog uticala veza sa narodnjacima, za koje je prosvetiteljski rad uvek bila veoma važna oblast društvene delatnosti (nije slučajno što je čitav niz godina bio direktor dečije kolonije). Za vreme putovanja u inostranstvo 1868–1869. g. Pavel Apolonovič je priznao A. N. Pipinu da "najviše želim da posmatram tamošnje školske i vaspitne ustanove, to je moja najveća želja"⁵⁴. Baš zbog toga beleške Rovinskog posvećene deci, porodici, školi, dobijaju za nas još veću vrednost.

"Svet detinjstva"

Svet srpske dece kako ga vidi i beleži Rovinski, nije ništa drugo no sastavni deo zajednice odraslih, gde su prvi samo mlađi partneri drugih. Praktično sve im je zajedničko – učestvovanje u radu i dokolici, odeća i hrana. U društvu se na taj način detinjstvo još nije razmatralo – kao *posebna* (naročita) faza čovečijeg života, i formiranje specifične, "dečije kulture", sa oštrom granice među generacijama, zadatim pravilima ponašanja i

⁵¹ *Perović L. Drugi o nama...* S.163.

⁵² *Rovinski Pavel Apolonovič. Zapisi o Srbiji (1868-1869).* Novi Sad, 1994.

⁵³ *Kotljarskaja L.A., Frejdenberg M.M. Iz istorii otečestvennoj slavistiki: P.A. Rovinskij v Černogorii...* S.5.

⁵⁴ *Oni že. Pedagogičeskaja dejatel'nost' P.A.Rovinskogo // Sovetskaja pedagogika.* 1986. № 4. S.102.

ograničavanjem detetovog života – njegovim okvirima. Poređenja radi ćemo reći da se u zapadnoj Evropi takvo osmišljavanje desilo još u XVII v.⁵⁵

Pavel Apolonovič je potpuno shvatio ovu razliku. Tako, govoreći o "svetu dece, koji u prosvetanim zemljama čini glavni predmet brige", on je istakao: "Ne bi se moglo reći da se u Srbiji mnogo brinu o deci". Pritom je to za njega "možda i bolje – zbog odsustvovanja pedagogije, deca se razvijaju prilično slobodno i samostalno"⁵⁶. I kao posledica: "U toj deci nisam primetio ni strah, ni snebivanje, a po razgovoru i postupcima, oni kao da su odrasli"⁵⁷.

Razlog za tako ranu zrelost bio je baš u *koegzistiranju* dva još ne podeljena sveta u kolotečini *jedinstvenog* načina života za sve, što je bilo univerzalna osobina svakog tradicionalnog društva. A i ruski istraživači takođe ukazuju: "U seljačkoj kući život porodice se odigravao pred detetovim očima. On ovde nije bio odvojen od "odraslih", nije bilo značajna raskoraka između života odraslih i načina na koji su deca provodila svoj život, zato je uključivanje deteta u praznične i svakodnevne životne aktivnosti seljačke sredine bilo postepeno i prirodno"⁵⁸. Kao da potvrđuje ovu činjenicu, Rovinski je beležio viđeno u srpskoj zadruci: "Retko ćete čuti dečiju ciku i vrisak: i ona kao da su nečim zauzeti, čak i najmanji, od 5–6 godina"⁵⁹ – u tom uzrastu je i počinjalo uključivanje u rad", to jest faktički, prema mogućnostima, učestvovanje u životu odraslih⁶⁰.

U 12–13 godina deca su već sasvim skoro "odrasla": ona skoro ravnopravno sa starijima učestvuju u poslovima.

Opisujući stari običaj *mobe*, kada domaćin poziva komšije da mu pomognu u domaćim poslovima, Rovinski je zabeležio: "Prvo su došli mladi momčići i devojčice od 12 do 14 godina, i čim su stigli zaspivala je frula, oni se uhvatiše za kaiševе i počehе da igraju kolo. Okupljali su se *odrasli*, pa čak i vremešni ljudi i oni se uhvatiše u to kolo i tako krenuše putem, igrajući i podvriskujući (izdvojio – A. Š.)..."⁶¹ I tako su oni svi zajedno – ne samo na putu za posao, već i za vreme rada. Obratimo pažnju na to da su jedni pored drugih mladež, odrasli i vremešni: takva vertikalna veza tri generacije (u

okvirima porodice ili kolektiva) jeste glavni preduslov kontinuiteta – jedan od osnovnih mehanizama tradicionalnog društva.

Ali detaljnije o tome nešto kasnije, a zasad ćemo rekonstruisati još jedno zapažanje P. A. Rovinskog: "Sećam se jednog seoskog dečaka. U subotu se on vratio iz škole, gde je obično boravio celu nedelju... Posle nekog vremena zapaziše da ga nema. Tek što se malo odmorio, otrčao je da vidi konje i vrativši se zapitao je oca s prekorom, zašto je konj oslabio. "Ako ćete toliko škrtariti i nećete ga valjano hraniti, on vam neće raditi kako valja", završio je on svoj prekor upućen ocu"⁶².

Ovaj razgovor koji je čuo ruski naučnik – veoma je karakterističan za seosku sredinu. Prvo, on slikovito ilustruje nesumnjivo pravilo prema kome su "glavnu brigu o konjima vodili dečaci"⁶³. A drugo, u oči pada apel mlađeg člana porodice upućen starijem kao sebi ravnom – ta činjenica ranog učestvovanja u problemima kolektiva, a posledica toga je bilo brzo "sazrevanje" i dovode do toga da deca od ranog detinjstva počinju da podražavaju odraslima i u razgovorima, i u radu. To posebno karakteriše dečake. Slušajući ponekad nekog od njih... može se prepoznati minijaturni muškarac..."⁶⁴

Drugi razlog "neobične ozbiljnosti dece"⁶⁵ koji je primetio Rovinski ležao je u patriarhalnom načinu života srpske zadruge. "To nije prirodna porodica, već domaća opština" – ukazao je, u njoj "otac i majka ne pružaju detetu nežnost, zato što se o svoj deci zajedno brine reduša, žene i starešine". I, "tek kad se udalji u svoje ambarče, izvan pogleda spolja... mati privija na grudi svoje čedo, skoro da i ne sme da se prepusti svojim osećanjima – ona je stalno u opštini sa drugima". To "gušenje porodice u ime opštine, gušenje prirodnog osećanja – rezimirao je Rovinski – i ostavlja taj teški pečat koji strani posmatračii vrlo brzo primećuje"⁶⁶.

Ponovo, po ko zna koji put, oštar pogled ruskog "gosta", fiksirao je ono, što će postati dostignuće etnografske nauke tek vek i po kasnije: "U tradicionalnom društvu briga o malom detetu nije bila obaveza samo majke, već i ostalih žena u porodici"⁶⁷. Ili još uopštenije: "U mnogim tradicionalnim

⁵⁵ Sm.: *Ar'es F.* Rebenok i semejnaja žizn' pri starom porjadke. Ekaterinburg, 1999.

⁵⁶ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.184.

⁵⁷ Tam že. S.185.

⁵⁸ Pravoslavna žizn' ruskikh krest'ja v XIX-XX vekah. M., 2001. S.186. Sm. takže: Očerki ruskoj kul'tury XIX veka. M., 1998. S.233-234; *Stefanenko T.G.* Etnopsihologija. M., 2003. S.119-120.

⁵⁹ *Rovinskij P.A.* Serbskaja Morava... S.549.

⁶⁰ Sm.: *Engel'gardt A.N.* Iz derevni. 12 pisem (1872-1887). M., 1987. S.50-52; Pravoslavna žizn' ruskikh krest'jan v XIX-XX vekah... S.183-186.

⁶¹ *Rovinskij P.A.* Serbskaja Morava... S.538.

⁶² *On že.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.185.

⁶³ Pravoslavna žizn' ruskikh krest'jan v XIX-XX vekah... S.183.

⁶⁴ Tam že. S.187.

⁶⁵ *Rovinskij P.A.* Serbskaja Morava... S.550.

⁶⁶ Tam že. S.549-550.

⁶⁷ Jugoslavjanskije narody // Deti v obyčajah i obrjadah narodov zarubežnoj Evropy. M., 1995. S167.

kulturama dete ne pripada samo ocu i majci, već i čitavoj zajednici, u kojoj ono živi, i zato, zajednica neposrednije učestvuje u njegovom vaspitanju"⁶⁸.

Što se tiče same porodice u seljačkoj zadruzi koju je opisao Rovinski – prisustvo u njoj istovremeno tri generacije, garantovao je nepromenljivost i stabilnost tradicije, dok "deda držeci u rukama novorođene unuke, ne može da zamisli nikakvu drukčiju budućnost, koja bi se razlikovala od prošlosti". Prošlost odraslih na taj način "jeste proživljenost, budućnost i svake nove generacije; – to je šema budućnosti za njihovu decu..."⁶⁹ A kada je generacija dedova napuštala ovaj svet u kome je dete vaspitavano (prilikom prelaska od složene u nuklearnu porodicu, što je bilo karakteristično za gradsku kulturu), njegovo životno iskustvo se umanjivalo za jednu generaciju, a njegove veze sa prošlošću su slabile. Nekad su je oličavali živi ljudi, postajala je maglovita, i bilo je lakše odbaciti je.⁷⁰ Pred nama je uopšteni model modernizacije (urbanizacije) vaspitnih uslova...

Opisujući, međutim, život dece u Beogradu, Rovinski ne navodi podatke, koji bi svedočili o nekim važnim promenama u tom procesu – zasebna "dečija soba" sa drukčijim životom (t.j. različitim od odraslih), u prestonici takođe nisu postojale. Zato u malim beograđanima, kao ranije kod njihovih seoskih vršnjaka, on nije primećivao "ni bojažljivost ni sramežljivost", a i "dečiji plač je retko imao prilike da čuje"... Očigledna je ta "odraslost", kad "mi se dešavalo da došavši kod jednog poznanika i ne zatekavši ga kod kuće, od starijih dobijem delikatnu rečenicom kojom me ispraćaju "gospodin nije kod kuće", a sedmogodišnje dete u isto vreme, kao pravi domaćin me pozivao da uđem u sobu i sačekam, vukao me za ruku, posađivao na stolicu, davao najnoviji broj novina i zabavljao, raspitivao se jesam li skoro dobio pismo od svojih, kad ću putovati kući i slično. Odakle mu – čudio se Rovinski – takva ozbiljnost i takva veština..."⁷¹

Bez obzira na to, pisao je on dalje što "ih skoro niko ne nagleda" i "oni su potpuno prepušteni sami sebi", tuče među decom su "veoma retke", a "nestašluka ima veoma malo..." Štaviše, "dece koja tumaraju tamo nema: oni obavezno rade neke poslove, njihova stalna obaveza je da nose u krčazima vodu sa česme, ili su u školi"⁷².

Kao što vidimo, ni gradska deca, prema opisu Rovinskog, nisu bila detinjasta, to je ono našta na svakom koraku nailazimo kod savremene dece.

⁶⁸ Stefanenko T.G. Etnopsihologija... S.98.

⁶⁹ Mid M. Kul'tura i mir detstva. Izbrannye proizvedenija. M., 1988. S.322.

⁷⁰ Tam že. S.350. *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.184-185.

⁷¹ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.184-185.

⁷² Tam že. S.185-186.

On zapravo navodi samo jedan primer pravog dečijeg hira, kad je imao prilike da vidi kako sluga vuče u školu šestogodišnje gospodsko dete..."⁷³ Tradicija i patrijarhalni običaji su tako ostajali čvrsti u srpskom gradu s kraja 60-ih godina XIX veka. A sam grad je bio naselje prelaznog tipa gde je "značajan deo gradskog stanovništva, prema poslovima kojima su se bavili (a mi ćemo dodati i prema mentalitetu. – A. Š.) malo po čemu razlikovao od seljaka"⁷⁴. Ponovićemo, to potvrđuju zapažanja P. A. Rovinskog o beogradskoj deci...

Srpska škola

Već smo govorili o tome, da Rovinski i sam pedagog, nije mogao u kontekstu svojih razmišljanja o srpskoj deci, da zaobiđe školu. I ne samo to, on je smatrao, da je prikaz svega vezanog za nju, njegova "intimna obaveza". I stvarno, na stranicama njegovih beležaka često nailazimo na zapažanja o školama i nivou obrazovanja uopšte. Osim čisto etnografskog interesovanja, ona su značajna još i po tome, što putem ovog najvažnijeg kriterija pomaže da se sagleda dvostruka priroda modernizacije na srpski način. Drugim rečima, takva škola je u Srbiji kneza Mihajla institucija ili izvor realnog znanja, a koliko su identični (formalni i suštinski) ovi njeni likovi.

S jedne strane, ruski putnik odaje priznanje srpskoj vlasti zbog operativnog razvitka školstva, priznajući, da "kad bi se obrazovanje naroda merilo brojem škola i samo pismenošću, onda bi Srbija za kratko vreme napravila ogroman uspeh"⁷⁵ i pritom bi po "broju škola" bila "daleko ispred Rusije".⁷⁶

Ali sa druge strane, situacija nije izgledala tako dobro – tako je poznanik – učitelj (prema rečima Rovinskog "veoma razuman čovek") "bio potpuno svestan svoje krajnje nepripremljenosti za poslove učitelja. On ne samo da nije imao elementarne pojmove iz geografije i prirodnih nauka, on nije imao pojma o razlomcima iz aritmetike, nije znao ko su to Rimljani, čiji su mu spomenici bili na svakom koraku. Teško je prisetiti se svih činjenica koje dokazuju njegovo neznanje, ali opšti utisak je bio takav, da je on u školi učio

⁷³ Tam že. S.186.

⁷⁴ *Ovsjanyj N.R.* Srbija i serby. SPb., 1898. S.113. Sm. takže: *Evreinov B.P.* Statističeskie očerki Serbskogo korolevstva. SPb., 1903. S.34; *Čerikover S. I.* Srbija. II. Bosnija i Gercegovina. M., 1910. S.16; *Martynov E.I.* Serby v bor'be s carem Ferdinandom. Zametki očevidca. M., 1913. S.19.

⁷⁵ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.138.

⁷⁶ *On že.* Bolgarskij hajduk Panajot i ego zapiski... S.350.

samo molitve i ponešto od svetog pisma i katehizisa, nastava ostalih predmeta je bila potpuno zapostavljena."⁷⁷

Ovo je izgleda bila tipična pojava i nije izazivao u društvu nikakav protest, kao primer za to mogu da posluže reči jednog od sagovornika Pavla Apolonoviča: "Čitanje je neobična stvar: uče, uče u školi, a deca svejedno ne umeju da čitaju" – dodao je ubeđen da drukčije ne može ni da bude"⁷⁸.

Pretpostavljeni nisu takve učitelje pozivali na odgovornost, ispoljavali su iznuđenu snishodljivost. "Gde da nađemo bolje?" A "i kakva je to nevolja? Pismenost se širi, a sve ostalo – kasnije". Mi smo mala država, mlada i "stvari se odvijaju tako, da se ne bi moglo reći, da se ništa ne radi (dešava) (izdvojio A. Š.)"⁷⁹.

Vidimo, da u uslovima, kad država faktički nije stimulisala progres u školstvu (konkretno, nije povezivala sticanje obrazovanja sa dobijanjem nekih konkretnih prednosti), ono se razvijalo formalno – tako reći za spoljnu upotrebu: samostalnoj Kneževini de facto pristaje da ima instituciju škole... Rovinski je prvi među putnicima sagledao ovaj nesklad između forme i sadržine, bukvalno je zavapio (na fonu brzog bujanja broja škola): "Gde je to stvarno obrazovanje!"⁸⁰ i posumnjao je u verodostojnost zvanične srpske statistike o uspesima u ovoj sferi: "Posle ovog netačnog podatka vi ćete o Srbiji prema ovim izveštajima stvoriti pogrešnu predstavu, a to se svaki put čita pred skupštinom"⁸¹.

On je formulisao i uopšteni zaključak o svemu što je video: "Mora se priznati da je Srbija u određenom vremenu napravila značajan pomak". Ali, "znajući, kojim sredstvima raspolaže, i koliko se na sve to troši, moralo bi se očekivati više od onoga što je učinjeno". Pa čak i "ne tražeći mnogo, moglo bi se zahtevati da ono što se čini bude osmišljeno i korisno, a mi baš to ne vidimo"⁸². Škola zaista ima dosta, ali one su "veoma siromašne, i ni jedan dobar učitelj ne ide da radi u njima"⁸³. I imamo da se "pismenost širi, a sve ostalo – kasnije..." Ponovićemo, to je bio zadatak vlasti. "Šta još tražite od nas? Mi smo odskora, hvala Bogu, što i ovo imamo", – odzvanja kao refren u rečima Rovinskog poznata logika Srba, što je on pripisao njihovoj posebnoj osobini "samozadovoljstvo".⁸⁴

⁷⁷ On že. Serbskaja Morava... S.523.

⁷⁸ Tam že. S.522.

⁷⁹ Tam že. S.523.

⁸⁰ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.138.

⁸¹ On že. Serbskaja Morava... S.523.

⁸² On že. Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.138-139.

⁸³ Tam že. S.140.

⁸⁴ Tam že. S.138.

Ali postavlja se pitanje, da li se ta pismenost stvarno širila u narodnoj sredini, i otkud onda primedba Rovinskog: "Uče, uče u školi, a deca ipak ne mogu da čitaju...?"

Odnos srpskog seljaka prema prosvetljenosti nije tako jednoznačan, kako bi moglo da izgleda iz same činjenice porasta broja škola. "Žele da ja tamo pošaljem svoje devojčice – objašnjava Rovinskom njegov sagovornik iz provincije. – Čemu to? Ta moja kćer će i kod kuće da nauči sve, šta joj je potrebno. I bez toga ću ja svoju kćer udati za najboljeg čoveka, ući će ona u bogatu kuću, u dobro domaćinstvo, neće ona tada knjige čitati..."⁸⁵. Ovaj iskaz je veoma karakterističan – i posle četvrt veka situacija je praktično ista. "Pošto je Srbin po svojoj prirodi veoma praktičan, on smatra da je nepotrebno slati u školu svoju decu, ona su mu u njihovom školskom uzrastu potrebna da vode brigu o stoci i za raznorazne poslove u domaćinstvu. Iako je obrazovanje u toj zemlji obavezno i besplatno, stanovnici na sve moguće načine, pokušavaju da zadrže svoju decu kod kuće, i usled toga mnogo Srba ostaje nepismeno"⁸⁶ – zapazila je poznata ruska putnica i pedagog E. N. Vodovozova.

Šta sledi iz ova dva zapažanja vremenski udaljena, a podudarna? To da motivacija za dobijanje obrazovanja još nije sazrela u patrijarhalnoj Srbiji – tradicionalni način života je pretpostavljao, da će većina dece krenuti putem roditelja, nastavljajući njihov posao i običaje. Za to je "domaće obučavanje" bilo kud i kamo važnije od *apstraktnih* znanja dobijenih na strani. Svojevremeno je mati Jevrema Grujića – jednog od začetnika srpskog liberalnog pokreta – pokušavala da odvрати muža od ideje da pošalje sina u školu: "Pusti ga. Ni tvoji roditelji nisu bili pismeni, pa šta, lepo su živeli..."⁸⁷ Ustanovljena i akumulirana u neopismenjenoj narodnoj kulturi, sačuvana u živom pamćenju i prenošena pomoću mehanizama ukorenjenih tradicijom, ograničeni obim znanja i navika u potpunosti su obezbeđivali proizvodni proces"⁸⁸. U skladu sa tim, kao što tačno konstatuje savremeni istraživač "predstave o značaju prosvete kod većine seljaka su bile veoma maglovite"⁸⁹. Ona za njih nije postala životna vrednost, niti unutrašnja potreba. Podvlačimo, bez obzira na otvaranje novih škola.

⁸⁵ Tam že. S. 173.

⁸⁶ *Vodovozova E.N.* Kak ljudi na belom svete život. Bolgary, serby, černogorcy. SPb., 1898. S.104-105.

⁸⁷ Cit. po: *Vuletić A.* Porodica u Srbiji sredinom 19. veka. Beograd, 2002. S.82.

⁸⁸ *Kuz'min M.N.* Pehod ot tradicionnogo obščestva k graždanskomu: izmenenie čeloveka // *Voprosy filosofii.* 1997. № 2. S.60.

⁸⁹ *Vuletić A.* Porodica u Srbiji sredinom 19. veka... S.82.

Takva pojava je bila tipična za: tradicionalna društva – mnogi ruski univerziteti osnovani početkom XIX v. bili su "skoro prazni, jer u narodnoj masi – kao što piše u memoarima – pa čak i među plemstvom još uvek nije postojala prava potreba za učenjem..." Tek ukazom imperatora iz 1809 g., o potrebi polaganja ispita prilikom unapređenja u činove, "podario je onim što završiše univerzitet važne službene prednosti". I "svi se baciše na učenje". Tokom vremena nekadašnje uzbuđenje se organski "utopilo u uobičajene običaje, i iz veštačkog sredstva pretvorilo se u prirodni red stvari"⁹⁰.

U Srbiji nije bilo sličnog podstreka za prosvetćenost – ni od gore, ni od dole, i zato je znanje stečeno u školi za mnoge stvarno ostalo apstraktno, jer tradicionalno društvo nije podsticalo inovacije. Pošto nije bilo traženo, ono nije bilo svakodnevna potreba, što je opet uticalo na sudbinu formalno pismenih ljudi, nazovimo ih tako.

Otvorimo memoare jednog od obrazovanih Srba – okružnog lekara. On je krajem XIX v. pisao: "Nema boljeg školskog inspektora, nego što je to okružni ili sreski lekar, jer on prilikom regrutacije ima prilike da vidi onu decu, koja su pre deset godina posećivala školu. U selu, škola postoji 30 godina i skoro svi su prošli kroz nju, prilikom, regrutacije se ispostavilo da od 40 bivših učenika samo dvoje umeju da čitaju i pišu, 15 ne umeju da pišu, ali kako tako čitaju, a ostali niti čitaju, niti pišu. Nisu učitelji krivi što ta deca pošto završe škole odlaze u planine da napasaju stoku i nikad se više ne laćaju knjige. Jednostavno – niko kod nas nije želeo da razmišlja o tome – ni jedna vlada nije ponudila lek za tu bolest. I ima li smisla što se tako veliki novac troši na učitelje i na škole, ako narod nema od toga nikakve koristi" kad mnoga "deca sve zaboravljaju..."⁹¹

Pred nama je pouzdana potvrda jedne od glavnih tendencija razvoja srpske prosvete koju je zapazio još Rovinski – "uče, uče u školi, a deca ipak ne umeju da čitaju", a takođe i parafraza njegove želje – "da u onom što se radi bude smisla i koristi..."

Osim toga, ovaj iskaz je osvetlio i pravu cenu *samozadovoljstva* srpske vlasti, koju je zapazio ruski naučnik. Već njihova teza: "... a ostalo – kasnije", kao i osnovni motiv: "kako se ne bi reklo, da se ništa ne čini", morali su da dovedu do logičnog zaključka – bez obzira na broj svršenih đaka, *stvarno* pismenih ljudi u Srbiji bilo je nešto manje, nego što je proklamovano. I ovo sa-

⁹⁰ Korf M.A. Zapiski. M., 2003. S.469.

⁹¹ Dimitrijević L. Kako živi naš narod. Beleške jednoga okružnog lekara. Beograd, 1893. S.24-25. Sovremennye issledovanija podtverždajut dannuju konstataciju. Sm.: Isić M. Pismenost u Srbiji u 19. veku // Obrazovanje kod Srba kroz vekove. Beograd, 2003. S.78.

mo potvrđuje zaključak Rovinskog o relativnosti srpske statistike – te *formalne* komponente svakog posla.

Na taj način, očigledno je da sama forma – postojanje u skoro svakoj opštini *školske zgrade* – nije automatski svedočanstvo o modernizaciji prosvete. Po srpskim merilima, velika sredstva koja su u nju uložena i kojih je svejedno bilo nedovoljno, često su se vrtela u prazno; u skladu sa tim i konkretni rezultati su, kao što smo videli bili veoma skromni: videli smo da i u realnom likvidiranju nepismenosti, vlast nije imala uspeha, i ogromna većina dece je ostajala nepismena... Drugim rečima, "sve što čini srpska vlada, košta skuplje nego drugde, i uz to sve što čini, obično, ne postiže svoj cilj."⁹²

Duboki razlozi takvog fenomena koji je prvi put empirijski zabeležio P. A. Rovinski, zaslužuju po našem mišljenju, posebno istraživanje.

U zaključku ćemo navesti zaključak Ernsta Gelera, koji je jednom rekao, da "agrarno društvo ne poseduje ni izvore, ni motive neophodne da bi se pismenost širila, a da se i ne govori o tome, da postane opšta pojava"⁹³.

"Čovek većitog rata"

Pre nego što pređemo na zaključni siže – svojevrsnost vaspitnja dece kod Srba, koju je primetio Rovinski, napravićemo nekoliko uvodnih primedbi.

Specifičnost bilo koje granične kulture – a Balkan je jedna od klasičnih zona kulturne granice (ili "civilizaciono – kontaktnih zona", kao što se to danas kaže⁹⁴) – čini u poređenju sa "standardizovanom situacijom izrazitiju otvorenost i zatvorenost. Iz istog razloga – dugotrajan dodir sa tuđim kulturnim prostranstvom, a često u njemu postoje enklave – takve su kulture posebno prijemčive na uticaje koji dolaze spolja, a istovremeno one ljubomorno čuvaju svoju specifičnost. Stalna kolebanja između dve krajnje tendencije: kosmopolitske i tendencij očuvanja (opozicija: biti "otvoren" ili biti "zaklonjen") to su svojstva svakog pograničja⁹⁵.

⁹² Vodovozova E.N. Kak ljudi na belom svete život. Bolgary, serby, černogorcy... S.104.

⁹³ Gellner E. Prišestvie nacionalizma // Nacii i nacionalizm. M., 2002. S.150.

⁹⁴ Sm.: Višnjakov A.V. Voennyj faktor i problema modernizacii serbskogo gosudarstva v konce XIX – načale HH v. // Jugoslavjanskaja istorija v novoe i novejšee vremja. M., 2002. S.124, 134.

⁹⁵ Sm.: Toporov V.N. Funkcija granicy i obraz "sosed" v stanovlenii etničeskogo samosoznanija // Sovetskoe slavjanovedenie. 1991. № 1. S.29-30; Bagno V.E. Pograničnoe soznanie, pograničnye kul'tury // Kanun. V'p.2. Poljarnost' v kul'ture. SPb., 1996. S.420.

Kod Srba, kao etničke grupe, takva ambivalentnost je ispoljena posle turskih osvajanja (agresija tuđe kulture) – očuvanje pravoslavlja u starosedelačkoj Srbiji i islamizacija znatnog dela pravoslavnog stanovništva u Bosni, praćena je promenom etničke svesti. Uostalom, ni u Srbiji stvar nije prošla bez raskola – Srbi naseljeni po gradovima (tvrđavama turske vlasti) praktično su prestajali da pripadaju srpskoj sociokulturnoj istovetnosti, jer, kako je pisao Vuk Karadžić, "narod ih ne smatra Srbima i prezire ih..."⁹⁶ Poznate su i činjenice učestvovanja Srba u vojnim akcijama na strani Turaka, pritom čak za vreme srpske revolucije početkom XIX v.⁹⁷, a da ne pominjemo priličan broj kolebljivaca, onih što su iščekivali ili bili neutralni.

S druge strane, u srpskim zemljama je stvoren tip hajduka (pobunjenika i junaka) koji se borio protiv postojeće vlasti oslanjajući se na *stare istorijske tradicije*. U historiografiji je odavno primećena ova veza, ili kako je još nazivaju "srpska herojska vertikala" – Kosovo polje 1389 g., Šumadija 1804 g., Srbija 1914 g. (M. Obilić, Karađorđe, Ž. Mišić)⁹⁸.

Postojanje i, što dalje to otvorenijeg konflikta dva srpska mentaliteta pod Turcima (raje i herojskog)⁹⁹, na klasičan način ilustruje činjenicu ubijstva oca, što ga učini mladi Karađorđe*. Među njima nije moglo biti kompromisa...

Srpska revolucija je dovela do novog talasa tradicionalizma – istoričari su o tome već pisali¹⁰⁰. Isto to potvrđuje i Rovinski. Tako, susrevši se sa bratom Živojina Žujovića, Markom, on je primetio da ovaj iza opasača ima revolver. I odigrao se kratak, ali veoma indikativan dialog: "Zašto si Mašo poneo revolver, put traje svega dva sata i dan je?" – "Tako mi je

⁹⁶ Cit. po: *Dostjan I.S.* Bor'ba serbskogo naroda protiv tureckogo iga. XV – načalo XX v. M., 1958. S.125.

⁹⁷ *Ljušić R.* Socijalna revolucija. Problemi // *Ljušić R.* Srbija 19. veka. Beograd, 1994. Knj.1. S.18-19.

⁹⁸ Sm.: *Ljušić R.* Vožd Karađorđe. Drugo izdanje. Beograd, 2000. Knj.1. S.6-7.

⁹⁹ Sm.: *Jovanović M.* Jezik i društvena istorija. Beograd. 2002. S.75.

* Godine 1786. bio je Karađorđe sa porodicom prinuđen da pobege iz Srbije u Austriju. Ali, kako o tome piše R. Ljušić, njegov otac Petar "već vremešan, u strahu od turske potere i neizvesnosti, šta ih očekuje u susednoj zemlji, uzput se predomislio i predložio da se vrata u svoje selo. Takva njegova odluka nije bila neočekivana, pošto je on pripadao ljudima, koji su smatrali da je položaj raje u domovini bolji, nego neizvesnost begstva... On ne samo da je bio protiv preseljenja, on je i pripretilo, da će begunce izdati Turcima. Strah od njih bio je još uvek veoma velik u životu Srba, unosi je jaki nemir u Petrovu rajetinsku dušu... Uveravanja rodbine nisu pomogle – Petar je krenuo natrag. I tada ga je stigao metak iz sinovljeve puške" (v.: *Ljušić R. Ocebustvo* // *Ljušić R.* Srbija 19. veka. Beograd, 1998. Knj.2. S.227).

¹⁰⁰ *Samardžić R.* Tradicija i preobražaji Srba // *Samardžić R.* Ideje za srpsku istoriju. Beograd, 1989. S.20; *Ljušić R.* Kosovska tradicija u ratnom periodu Srpske revolucije (1804-1815) // *Ljušić R.* Srbija 19. veka... Knj.1. S.24.

zaveštao otac, i njemu njegov otac: van kuće ni korak bez oružja. Ranije se dešavalo da krenu na ispašu – pištolj za pojasom, a puška kraj kola. Turci su nas tako naučili"¹⁰¹. Primetićemo da je ovaj stereotip ponašanja Srba (svakog časa biti spreman za *oružani* otpor, t. j. za *radiklnu* odbranu *zaštitne* kulturne tendencije) bio neobično čvrst: kada je srpska vlast, koja se modernizovala, pokušala 1883 g. da oduzme oružje od stanovnika Istočne Srbije, oni su joj odgovorili Timočkom bunom.

Postojanost tradicije i u ova vremena srpske nezavisnosti koja su prilično udaljena od Rovinskog, potvrđuju i drugi izvori. Mislimo da je najkarakterističniji odlomak iz memoara Milana Stojadinovića o govorima čuvenog radikalskog demagoga, užičkog prote Milana Đurića. "Njegov glavni argument – primetio je premijer Jugoslavije između dva rata – bio je pozivanja na pradedovske kosti. On je obično govorio: "Kosti naših pradedova zahtevaju od nas..." Ili pak: "Kosti naših pradedova vapiju iz grobova..." Takva patriotska intonacija njegovih govora uvek je imala veliki uspeh¹⁰².

Očigledna parafraza ovog motiva o "kostima pradedova" i pozivanje sagovornika Rovinskog na "zaveštanje" oca i dede, još jednom dokazuje tačnost zaključka, da je jedna od osnovnih tradicionalnih tačaka bila ideja kontinuiteta, t. j. "solidarnosti generacije koja živa sa umrlima" ili "učestvovanje prošlih pokolenja u sadašnjosti..."¹⁰³

* * *

Ovakvo učestvovanje naročito je očigledno u načinu prilaza roditelja vaspitanju dece. Pavel Apolonovič nam je ostavio detaljan opis toga.

Prema putnikovim rečima, očevi teraju svoju decu da kao "katehizis uče napamet o propasti srpskog carstva na Kosovu polju": "Gde je uništeno srpsko carstvo?" – Na Kosovu polju. – "Ko je poginuo na Kosovu polju?" – Car Lazar, 9 Jugovića, i svi srpski junaci. – "I ko još?" – Car Murat. – "Kako je on umro?" – Zaklao ga je Miloš Obilić. – "Kako ćemo pomenuti cara Lazara, Miloša Obilića i sve srpske junake?" – Večna im slava. – "A Murata?" – Neka je proklet. – "Ko je neprijatelj Srba?" – Turčin. – "I ko još?" – Švaba. – "Šta ćeš im poželeli?" – Uzeću sablju i poseći ću im glave¹⁰⁴.

¹⁰¹ *Rovinskij P.A.* Serbskaja Morava... S.533.

¹⁰² *Stojadinović M.* Ni rat, ni pakt. Rijeka, 1970. S.11

¹⁰³ *Šockij E.* Utopija i tradicija. M., 1990. S.230; *Manhejm K.* Konservativnaja mysl' // *Manhejm K.* Diagnost našego vremeniju M., 1994. S.610.

¹⁰⁴ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. Il... S.186.

* Moramo da primetimo da se tokom vremena u vaspitnom sistemu malo šta menjalo. Skoro pola veka kasnije posle putovanja Rovinskog, drugi ruski autor je konstatovao: "Kad stari

Školovani Srbi priznaju očiglednu slabost "herojskog" vaspitanja, pa ipak su objašnjavali Rovinskom zašto je potrebno: "Vidite li u kakvom smo položaju: primorani smo da od svoje dece umesto humanih građana stvaramo divlje vojnike, jer nama još uvek preta borba protiv varvara, sa kojima se valja odmeravati istim oružjem, koje oni koriste protiv nas."¹⁰⁵ Ovaj motiv budućeg rata i potreba da se za njega priprema od "malih nogu" širio se na svim nivoima. Nama već poznati prota Đurić zahtevao je sa skupštinske govornice od učitelja da tako vaspitavaju decu "da oni znaju za zavetnu misao (o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpstva. – A. Š.), da znaju za kosovske junake,... i u budućnosti, kad postanu građani da osvete Kosovo i stvore Veliku Srbiju". Ili njegov drugi pasus: "Majka napasa ovce ili žanje ječam i pšenicu i pri tom peva sinu i priprema ga da osveti Kosovo..."¹⁰⁶

I u svakidašnjem životu srpske majke su podržavale svoje muževe. A. P. Rovinski je opisao posetu jednoj porodici, gde je četvorogodišnje dete plakalo zbog zadobijenog udarca. "pa što plačeš? – govorila mu je mati. – Zar ti nisi junak, i ne možeš da ga lupiš kamenom?" Dete je istog časa prestalo da plače, dohvatilo kamen koji je jedva mogao da digne, i mirno sedeo na pragu, iščekujući svog neprijatelja..."¹⁰⁷. Vidimo da se *junačko* načelo ulivalo u srpsku decu od najranijeg detinjstva, i to je ostavljalo trag na formiranje njihovih nazora, ono je ostajalo krajnje konfrontirano u okviru snažnog suprotstavljanja *svoj – tuđin*. "kad su Turci osvajali tvrđavu i živeli u Beograd – konstatovao je u vezi sa tim Rovinski – deca su stalno napadala tvrđavu, bacajući na nju brdo kamenica i često stupala u borbu sa turskim stražarima, a u gradu bi odrasli, a ne deca, vodili borbe sa Turcima"¹⁰⁸.

Pa čak kad se tuđin menjao, t. j. kad su Turcima pridodate komšije preko Save i Dunava (to je bilo posle 1878 g.), ponašanje prema njima je ostalo isto tako surovo i jednoznačno. U "Katehizisu za srpski narod" čitamo: "Ko je neprjatelj Srbima? – Najglavniji neprijatelj Srba je Austrija... Šta treba činiti? – mrzeti Austriju, kao glavnog neprijatelja... Ko je prijatelj Srba i Srbije? – jedini verni i pouzdani prijatelj Srba, koji je to bio i ostao: velika i snažna

deda uči unuka da barata sabljom ili jataganom, tada se srbinov dom ispunjava velikim uživanjem i zadovoljstvom... Sa generacije na generaciju prenose se imena oslobodilaca naroda od turskog jarma i njima u čast se pevaju pesme". (*Kožušov A.N.* Srbija i serby. Kamenec-Podol'sk, 1915. S.12).

¹⁰⁵ *Rovinskij P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.186-187.

¹⁰⁶ Cit. po: *Popovic-Obradovic O.* Vojna elita i civilna vlast u Srbiji 1903-1914. godine // Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knj.3. Uloga elita. Beograd, 2003. S.204.

¹⁰⁷ Tam že. S.185.

¹⁰⁸ Tam že. S.187.

Rusija. – Šta je obaveza svakog Srbina? – Voleti svoju otadžbinu i monarha i ginuti za njih, poštovati svoje prijatelje i mrzeti neprijatelje..."¹⁰⁹

Ovaj prilaz ilustruje posebnu vrstu kontrasta u poređenju sa drugim tipom mišljenja. Ilustracije radi navešćemo razgovor istaknutog srpskog političara, lekara i književnika odraslog u Evropi, i niukom slučaju radikala, Vladana Đorđevića, sa češkim nacionalnim radnikom Ladislavom Rigerom. Na Rigerovu opasku o tome, da "austrijski jaram postaje isuviše težak za češki narod", njegov sagovornik je postavio potpuno prirodno pitanje za svakog Srbina: "Zašto ga onda češki narod ne zbaci? Na to je dobijen karakterističan odgovor: "Narod u čijoj skoro svakoj drugoj kući postoji klavir, ne diže revoluciju..."¹¹⁰ Pred nama su dva primera, dva sistema mišljenja koje je J. M. Lotmar nazvao binarnim i ternarnim. Drugi "teži da ideal prilagodi realnosti", dok prvi teži da "u praksi ostvari neostvarivi ideal"¹¹¹.

Uostalom, još o klaviru. Godine 1898, t. j. celih dvadeset godina posle razgovora Vladana Đorđevića sa Rigerom, u staroj srpskoj prestonici Kragujevcu prema proračunu pedantnog F. Kanica, među 14 hiljada stanovnika postojao je samo jedan klavir, a i on je bio u kući doseljenika iz Srema¹¹². Muzičke potrebe Srba iz Kneževine su bile drukčije: junačke pesme pevane uz gusle potpomagale su da se pojača "učešće minulih pokolenja u sadašnjici". Rovinski je opisao finale interpretacije takve jedne pesme: "A kad stiže do Vuka Brankovića, što izdade cara na Kosovu, pevač mu je otpevao:

¹⁰⁹ Katihizis za narod srpski // Zlatibor. Narodni list. Užice. 17 aprila 1888 g. Br.17.

¹¹⁰ Rukopisno Odeljenje Matice Srpske. Br. M.14.045. *Vladan Đorđević*. Uspomene: kulturne skice iz XIX veka. Knj.3. "U vojsci". XXVIII.

* Prošle su decenije, ali u razmišljanjima jednih i drugih opet se nije ništa promenilo. Početkom sudbonsne 1914 g. ruski turista koji se našao u srpskoj prestonici je pisao: "Beograd sada čini zajam od 40 miliona franaka od čega se 20 miliona predviđaju za izgradnju društvenih zgrada... Mnogi smatraju, da je to za Beograd isuviše veliki trošak", tvrdeći da je "lepo ukrašavati varoš... ali topovi su, valjda, sigurniji. Nije li bolje imati 20 brzopucajućih topova, nego izgraditi jednu kuću". Odgovarajući, gost se setio svog susreta sa gradonačelnikom Praga, "kad je on pokazivao narodnu banku, koja je koštala skoro četiri miliona franaka. Zapitao sam, kako mala Češka može da diže takve dvorove, koji bi i u Rusiji, ili u Francuskoj smatrani raskošnim. On je odgovorio da je položaj Rusije i Češke neuporediv... Češki seljak zna, da je sa svih strana opkoljen Nemcima, koji žele da uguše njihovu nacionalnu svest, njemu je teško, potrebno ga je ohrabriti. I eto tako se grade dvorovi radi obluživanja narodnih potreba kako bi narodu pokazali snagu i moć njegova jedinstva. Svaka takva građevina je nova tvrđava, ona seljaku daje veru u sebe, u svoje snage i učvršćuje njegov duh" (*Komarov G.V.* V Beograd na Pashu. SPb., 1914. S.7-8).

¹¹¹ *Lotman Á.M.* Kul'tura i vzryv // *Lotman Á.M.* Semiosfera. SPb., 2000. S.142.

¹¹² *Kanic F.* Srbija. Zemlja i stanovništvo. Beograd, 1985. Knj.1. S.301.

"nek mu je prokleta i poslednje koleno!" – "nek je prokleta", povikaše svi i poskakaše s mesta, kao da traže izdajicu što izdade čitavo srpstvo..."¹¹³

Privodeći kraju svoje beleške o Srbiji, Rovinski je pisao, da je na nje-ga zemlja ostavila "utisak poluvojnog logora", u njoj je sve "privremeno, neodređeno, sve je u nekom iščekivanju nečeg, ona živi uoči nečeg, sva je u nekom ratničkom raspoloženju"¹¹⁴. I na kraju je rezimirao "u ime stalne pret-nje da će biti rata, Srbija žrtvuje svoje stvarne ljudske interese", jer je "na ta-kvom tlu teško očekivati da humanizam i građanske vrednosti mogu pustiti duboko korenje"¹¹⁵.

I stvarno, kolektivna slika Srbina u drugoj polovini XIX – početka XX veka, u potpunosti može da se potpiše: Homo Militans, t. j. "čovjek većitog rata"¹¹⁶, čije je formiranje i prolazilo u uslovima specifičnog sistema vaspita-nja, što je opisao Rovinski¹¹⁷...

Ali kad je nastao čas odlučnih sukoba u ime *odmazde Kosova* – Srbi su (kao da potvrđuju misao Ključevskog, da je "cementirajuća snaga – tradicija i cilj"¹¹⁸), *svi, kao jedan* jurnuli u boj i to tako, da su seiskusni ruski vojnici divi-li: "U Nišu. Ovde je čvorište. Nema buke, nema pijanih, nema žena koje plaču. Ničeg nalik na ono što se kod nas dešava prilikom odlaska rezervista u rat."

I u očima majke koja ispraća sina "ni jedne jedine suze". Kod njih je samo jedno: "Napred sine, s Bogom!"¹¹⁹

¹¹³ *Rovinski P.A.* Serbskaja Morava... S.530.

¹¹⁴ Tam že. S.557-558.

¹¹⁵ *Rovinski P.A.* Belgrad, ego ustrojstvo i obščestvennaja žizn'. II... S.186-187.

¹¹⁶ Tam že.

¹¹⁷ Ovakve pojave (Humanitas Heroica) su svojstvene *pograničnim kulturama*, one for-miraju svojevrzni etos ponašanja i ideale heroizma – "čojstva i junaštva" kod Srba. Karakteristične crte uzornog branioca vlastitog etnosa i njegove kulture su oni koje bi se moglo definisati kao dramatismu mučeništva" (sm.: *Angjal E.* Snijat slonjian'skieskog baroku (prevod s vengerskogo originala na pol'skij jazyk). Warszawa, 1972. S.327-331).

¹¹⁸ *Ključevskij V.O.* Aforizmy. Istoričeskie portrety i etjudy. Dnevnik. M., 1993. S.67.

* Drugi ruski očevidac zabeležio je to isto: "Na svim stanicama je bilo mnogo rezervi-sta, koji su išli da popune vojsku, a bilo je i izlečenih vojnika... Svi su bili veoma vedri, a glavno – potpuno mirni, kao da su išli da obave običan posao. Ni rođaci koji su ih pratili nisu pokaziva-li znake tuge – plača, vike i kuknjave". (*Martynov E.I.* Serby v bor'be s carem Ferdinandom. Za-metki očevidca... S.28).

¹¹⁹ *Čirikov E.N.* Poezdka na Balkany. Zаметки voennogo korrespondenta. M., 1913. S.23, 28.

* Godine 1912 žena ruskog poslanika u Srbiji N.T. Hartviga je pisala iz Beograda u Moskvu: "Tek što smo sahranili činovnika Ministarstva inostranih poslova Kovačevića čije su raskomadano telo dovezli izpod Kumanova. Opraštajući se, stari otac se obratio sinu rečima: "Ti vidiš junače, opraštajući se, ja ne plačem, idi s mirom prestolu Svevišnjeg i reci carevima Dušanu i Lazaru, da je oslobođeno Kosovo polje". Bio je to starčev sin jedinac..." (Central'nyj

Kao i nekoliko godina kasnije, za vreme Prvog svetskog rata, samo je srpska majka mogla da napiše sinu, koji se našao u austrijskom ropstvu: "Ja stalno mislim, ako su te ipak zarobili, ti si mora biti bio ranjen i nisi mogao da se braniš. Ali, sinko, ako si se predao, a da pri tom nisi bio ranjen, kući se više ne vraćaj. Osramotio bi naše selo koje je na oltar otadžbine položilo osamdeset tri junaka od sto dvadeset, koliko je bilo pozvano u vojsku. Tvoj brat Milan je poginuo kraj Rudnika. On je mora biti bio srećan kad je video, kako njegov stari kralj puca iz prvih redova..."¹²⁰

(Sa ruskog prevela Lidija Subotin)

Istoričeskij Arhiv Moskvy. F.179. Op.21. D.3017. L.31; *Kozlov V.F.* Moskva – Serbii. iz istorii rusko-serbskih svjazej XVII – načala XX vv. M., 2001. S.52).

¹²⁰ Cit. po: *Lafan R.* Srbi – čuvari kapije. Predavanja o istoriji Srba. Beograd, 1994. S.275.

Dr Radmila Radić

Školovanje dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka

Početak 1954. godine u Jugoslaviji je bilo 26 verskih škola svih veroispovesti, sa više od 2000 polaznika. Od tog broja više od dve trećine bili su učenici raznih katoličkih semeništa i fakulteta. Među jugoslovenskim republikama jedino su u NR/SR Srbiji sa pokrajinama, Vojvodinom i Kosovom i Metohijom, postojale niže i srednje verske škole različitih konfesija, Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske verske zajednice, kao i nekih manjih verskih zajednica sa zanemarljivim brojem polaznika. Prikaz načina školovanja dece, njihovog života u internatima, obrazovanja koje su dobijali, problema i pritiska sa kojima su se suočavali tokom školovanja u ovim verskim školama, biće predmet ovog teksta.

Ustavom FNRJ iz 1946. crkva je odvojena od države i škola od crkve. Verske zajednice su mogle da osnivaju verske škole, ali su one bile privatnog karaktera, mada pod nadzorom državnih organa. Marginalizacija crkve i religije bila je pre svega posledica ideoloških motiva, ali u izvesnom stepenu i prosvetiteljskih i humanističkih stremljenja posleratnih elita na vlasti. Sastavni deo pokreta "narodnog prosvetavanja" bila je u početku borba protiv "misticizma", "nazadnjaštva", "predrasuda", a cilj – prihvatanje racionalnog pristupa životu, ograničavanje uticaja crkve na stanovništvo, a posebno na omladinu.¹ Nove vlasti su posle Drugog svetskog rata vodile računa o tome da crkveni "kadrovi" budu izolovani od društva. To se postizalo kreiranjem prepreka normalnom procesu obrazovanja u verskim školama i na fakultetima. Škole verskih zajednica ostale su izvan jedinstvenog državnog sistema

¹ Katarina Spehnyak, *Javnost i propaganda Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945/1952*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002, str.167.

obrazovanja, tj. oduzeto im je pravo javnosti. Broj učenika je vremenom smanjen kako kresanjem crkvenog budžeta, tako i konfiskacijama crkvenih objekata, zabranama otvaranja novih verskih škola, pritiscima koji su vršeni na roditelje i učenike, olakšicama davanim prilikom prelaska u druge škole i sl. Ovakva politika prema školovanju verskih "kadrova" nije bila specifičnost Jugoslavije i slični procesi odvijali su se u svim zemljama tzv. Istočnog bloka.²

Motivi za upis dece u verske škole, pored religioznosti i posvećenosti veri, bili su često i sasvim druge prirode. U Kraljevini Srbiji je tokom XIX veka odlazak u vojnu školu ili bogosloviju bio način da se otrgne od siromaštva i napravi karijera. Mada će vremenom opadati interesovanje za bogoslovije, jedan od glavnih motiva upisa učenika u verske škole i kasnijih godina biće finansijska strana. Školovanje u verskim školama bilo je daleko jeftinije nego u državnim, a za siromašne čak i besplatno. Državni organi posle Drugog svetskog rata smatrali su da učenici verskih škola uglavnom dolaze iz "neprijateljskih porodica" ili iz onih koje su obuzete verskim fanatizmom. Mišljenje državnih organa o profesorskom kadru i radu u ovim školama u početku je bilo krajnje negativno. O nastavnom kadru pisali su da je "deklasirani i propali element", neprijateljski i antisocijalistički nastrojen. U Saveznoj komisiji za verske poslove se verovalo da bi većina učenika verskih škola, a posebno bogoslovija, bila spremna da napusti ove škole pod uslovom da im se omogući školovanje u učiteljskim školama. Po njima, učenici su živeli u stalnom strahu i preživljavali teške "životne depresije" po dolasku u verske škole.³ Kao poseban nedostatak podvlačena je nebriga partijskih organizacija za bogoslovske škole i nepostojanje omladinskih organizacija u ovim školama. Pošto su pokušaji da se takve organizacije formiraju propali, u jednom elaboratu Državne komisije za verske poslove iz 1952. predlagano je čak stvaranje ilegalnih partijskih ili omladinskih organizacija.⁴ Kritikovan je kvalitet nastave u bogoslovijama, način ocenjivanja, kvalitet učenika i praksa priznavanja bogoslovske školama ranga srednjih škola sa pravom upisa na Bogoslovski ili neki drugi fakultet. Od Udruženja sveštenika

² Robert Tobias, *Communist-Christian Encounter in East Europe*, Indianapolis, 1956; *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, London 1973, priredili B. Bociurkin i J. Strong; Karel Kaplan, *Stát a cirkev v Československu 1948-1953*, Brno, 1993; Škarovskij M.V., *Russkaja pravoslavnaia cerkov' i Sovetskoe gosudarstvo v 1943-1964 godah: ot "peremirija" k novoj vojne*, Sankt Petersburg, 1995. i *Russkaja pravoslavnaia cerkov' pri Staline i Hruščeve: Gosudarstvenno-cerkovn'ie v SSSR v 1939-1964 godah*, Moskva, 1999; Daniela Kalkandžieva, *B'lgarskata pravoslavna c'rkva i "narodnata demokracija" (1944-1953)*, Silistra, 2002. i dr.

³ Arhiv Jugoslavije, Savezna komisija za verske poslove, 144-10-180.

⁴ AJ, SKVP, 144-6-119.

očekivalo se da rade na "pridobijanju bogoslova na liniji udruženja a samim tim i na liniji fronta", pa čak i da materijalno pomažu izvestan broj bogoslova i na taj način ih pridobijaju za sebe.⁵

Početakom 1952, na sastanku članova Sekretarijata CK KPJ, članova Politbiroa CK KP Slovenije i Hrvatske, odlučeno je da se "pređe u ofanzivu protiv Katoličke crkve" i da se veronauka potpuno izbacila iz škola. Josip Broz Tito je tom prilikom naglasio da se mora dosledno i oštro primenjivati princip odvojenosti crkve od države. U skladu sa zaključcima sa ovog sastanka, na kome je utvrđena principijelna linija u odnosima sa crkvom, partijskim komitetima je upućeno direktivno pismo u kome se posebna pažnja skretala na jačanje ideološkog i vaspitnog rada sa omladinom.⁶ Ovako oštar stav bio je pre svega posledica zaoštavanja odnosa sa Vatikanom, a udar prema jednoj verskoj zajednici nije mogao mimoći ostale, ne samo iz razloga što su i one bile protiv ateističkog režima, već zato što se vlada, koja se proklamovala komunističkom, morala pokazati istom prema svim verama, da se ne bi govorilo kako jednu progona a drugu toleriše.

Prva direktna posledica bila je odvajanje katoličkih i pravoslavnog Bogoslovskog fakulteta u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu, iz okvira postojećih univerziteta, ali indirektno je delovala i na verske škole nižeg ranga. Krajem februara 1952. godine, sastala se Komisija za pitanja religije i crkve pri CK KPS, kojom je rukovodio Slobodan Penezić Krcun. Na sastanku se razgovaralo i o Teološkom fakultetu. Opšti zaključak je bio da "treba ići na razbijanje bogoslovija i onemogućavanje osposobljavanja kadrova za bogoslovije".⁷ Državni organi su odvajanjem Bogoslovskog fakulteta iz sastava Beogradskog univerziteta želeli da utiču na obrazovanje verskog kadra jer su smatrali da će gubljenjem materijalne pomoći i pravnog statusa svršениh studenata doći do smanjenja broja upisanih na fakultet. Osim toga bili su ubeđeni da "kadar Pravoslavne crkve u pogledu obrazovanja u mnogome zaostaje iza kadra Katoličke crkve, i to joj svakako otežava sprovođenje neprijateljskog stava prema našim narodima, a nama olakšava borbu protiv nje"⁸.

⁵ *Vesnik*, organ Saveza udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ, nije se mnogo bavio verskim školama i školovanjem sveštenstva, ali se u broju od 15. 9. 1952. pojavio kritički intoniran članak pod naslovom "Crkvi su potrebni kvalifikovani sveštenici a ne nedoučeni kursisti". U članku se između ostalog kaže: "Pojedini g.g. arhijereji ne žele, ili im nije stalo mnogo do školovanih sveštениčkih kadrova. Oni smatraju da će Crkva (čitaj: oni) bolje prosperirati ako putem najavljenе 'duhovne škole' 'osposobe' jedan dobar kadar poslušnika, koji će slepo izvršavati sve ono što g.g. arhijereji žele".

⁶ A CK SKJ, II-k 2/6; AS, CK SKS, Komisija za pitanja religije, 1.

⁷ Arhiv Srbije, CK SKS, Komisija za pitanja religije, f-1.

⁸ *Verske zajednice u FNRJ*, Beograd, 1953, str.463.

Akutni nedostatak i slabost pravoslavnog sveštenstva posle Drugog svetskog rata, mnogo osetniji nego u katoličkim oblastima, nije bio samo posledica rata i pritiska vlasti. Taj problem se protezao od XIX veka i bio je svakako jedan od faktora nepoverenja i straha koji je tražio odnose između dve konfesije na jugoslovenskim teritorijama. Katoličko sveštenstvo nije samo bilo brojnije, već i bolje obrazovano. Katolički sveštenici pohađali su fakultete ili slične škole pre ordinacije, dok je pravoslavno sveštenstvo moglo biti zaređeno i posle samo pet ili šest godina školovanja u bogoslovijama, a samo manji broj je išao i na fakultete. Napori Srpske pravoslavne crkve da to stanje popravi u razdoblju između dva svetska rata dali su samo delimične rezultate. Najteže stanje je ipak bilo u nižim i srednjim verskim školama Islamske verske zajednice, a obrazovanje verskih službenika na najnižem nivou u poređenju sa ostalim verskim zajednicama posle Drugog svetskog rata.

U NR Srbiji je 1959. bilo ukupno 6 škola za spremanje sveštenika svih verskih zajednica, sa ukupno 509 slušalaca. Državni organi su smatrali da se u sve verske škole učenici primaju vrlo elastično i da nema velikih ograničenja u odnosu na prethodno obrazovanje. U škole su prema istim analizama išla mahom siromašna deca, jer je to bio najjeftiniji oblik školovanja. Pored toga plaćanje je moglo biti zamenjeno davanjem u naturi. Iz izvesnih krajeva išlo se po tradiciji u bogoslovije (leskovački, kruševački i dr.). Redovni nastavni kadar činili su, kako se u državnim službama zaduženim za praćenje crkvenih pitanja mislilo, "verski fanatici konzervativnih i reakcionarnih shvatanja". Honorarnih nastavnika je bilo malo i oni su uglavnom bili bliski crkvi odnosno verskoj zajednici. Sve nastavnike je postavljala i plaćala uprava škole. Nastavne programe i statute propisivali su najviši crkveni organi (Sinod SPC, Starešinstvo IVZ, Glavni odbor Baptističke crkve, itd.). Kao udžbenici služile su crkvene knjige izdate pre rata.

Većina novih sveštenika, koji su izlazili pedesetih godina iz ovih škola, prema mišljenju državnih organa, negativnije se odnosila na terenu prema vlastima, nego stariji sveštenici. Neki mlađi sveštenici pričali su da su u bogosloviji od nekih profesora dobijali i čitali *Vesnik* (list GO UPS FNRJ), ali da su to od drugih profesora i vaspitača morali da kriju, jer im je čitanje tog lista bilo zabranjeno.

U čl.18 Zakona o pravnom položaju verskih zajednica iz 1953. godine, izraženo je osnovno načelo da verske zajednice same upravljaju školama za spremanje sveštenika, slobodno uređuju program i plan nastave i slobodne su u određivanju nastavnika. Država je vršila samo opšti nadzor nad radom verskih škola i to u vidu pregleda nastavnih planova i udžbenika, onemogućavanja zloupotrebe nastave u političke svrhe i sl. Pravo uvida u

rad ovih škola imali su Saveti za prosvetu po republikama. Prosvetni organi to pravo nisu koristili uglavnom nigde, pa ni u NR Srbiji. Radi svođenja na pravu meru uloge verskih škola u društvu, Komisija za verska pitanja NR Srbije predložila je februara 1959. da sve verske škole dobiju naziv škole za spremanje sveštenika i da se zabrani verskim školama formiranje opšte - obrazovnih ustanova. Zatim da se učenicima verskih škola olakša prelazak u redovne škole, da se definiše opšti nadzor nad radom verskih škola i uvede društveno upravljanje u internatima i domovima ovih škola.⁹

Početkom 1960. u NR Srbiji je bilo 7 škola za spremanje sveštenika sa 577 redovnih i 210 vanrednih slušalaca svih verskih zajednica. Savet za prosvetu NR Srbije izvršio je pregled i analizu nastavnih planova ovih verskih škola i ustanovio da su oni nastali na osnovu predratnih programa i da su "preopterećeni fantazijom, religioznim emocijama, fiks idejama i sl.". Ustanovljeno je takođe da se u nekim školama ne održavaju časovi predvojničke obuke, da se u njima ne pominje NOB i državno uređenje FNRJ i sl.¹⁰ Ipak, vremenom je rigidnost, ispoljena odmah posle rata u odnosu na verske škole, popustila i vremenom će njihov broj, kao i broj učenika u njima, rasti kako na teritoriji Srbije sa pokrajinama, tako i u celoj zemlji. Verske škole su i dalje bile kontrolisane, učenici i profesori su imali teškoće, ali najteže razdoblje iz pedesetih i šezdesetih godina bilo je prebrođeno.

Verske škole SPC

Teškoće sa školovanjem pravoslavnih sveštenika počele su još za vreme rata, kada je svih pet pravoslavnih bogoslovija zatvoreno, mada je bilo pokušaja u Beogradu i Nišu da se otvore.¹¹ Shodno odluci Sinoda, mitropolit Josif i episkopi Nektarije i Venijamin, posetili su 17. 3. 1945. godine kraljevske namesnike i izneli im teškoće sa kojima se SPC suočavala, između ostalog i problem otvaranja bogoslovija. Maja 1945. Sinod je odlučio da ponovo

⁹ AJ, SKVP, Informacija o verskim školama, seminarima i verskoj nastavi u NR Srbiji, 144-49-401.

¹⁰ AJ, SKVP, Informacija o nekim pitanjima iz rada Republičke komisije za verska pitanja, Pov. br. 41, 16. 4. 1960. i Odluka odbora za unutrašnju politiku IV NRS od 22. 4. 1960. godine, 144-43-395.

¹¹ Sinod je doneo odluku pod br. 843/1945. da bogoslovi preko 20 godina starosti, koji su svršili najmanje 4 razreda bogoslovije, mogu biti rukopoloženi, s tim da se pre rukopoloženja podvrgnu ispitu pred komisijom koju je određivao nadležni arhijerej. Doneta je takođe odluka i da se priznaju svedočanstva VI razreda bogoslovije ekvivalentna svedočanstvu o položenoj bogoslovskoj maturi sa pravom upisa na Bogoslovski fakultet.

otvori bogosloviju u Prizrenu,¹² sa četiri razreda, i da se u i razred primi 40 učenika. Predsedništvo Svetog arhijerejskog Sinoda sazvalo je konferenciju na kojoj je odlučeno da rektor prizrenske bogoslovije, protojerej Živan Marinović, otputuje u Prizren i da pripremi otvaranje bogoslovije. Pre odlaska u Prizren, rektor je posetio ministra unutrašnjih poslova Vladu Zečevića da utvrdi sva pitanja koja su stajala u vezi sa radom bogoslovije. Ministar je izrazio čuđenje zašto se od pet predratnih bogoslovija otvara baš ona u Prizrenu. Smatrao je da bi tamošnji živalj "arnautski" otvaranje bogoslovije mogao shvatiti kao provokaciju. Posle izvesnog vremena savetovao je mitropolit Josifu da ne ističe ovo pitanje dok se prilike ne srede.¹³

Episkop banatski je pokušao da otvori bogosloviju u Vršcu, ali ni za to nije dobijena dozvola. Potom se pokušalo, na zauzimanje prote Milana Smiljanića, sa otvaranjem bogoslovije u Sremskim Karlovcima, ali i ta mogućnost je propala zbog nedostatka finansijskih sredstava za renoviranje zgrade. U međuvremenu, učenicima je odobreno privatno polaganje razrednih ispita u bogoslovijama. Sinod je 1946. odobrio eparhijskim arhijerejima, u eparhijama na kojima se osećala veća oskudica u sveštenečkim kandidatima, da mogu po svojoj uviđavnosti rukopolagati u sveštenečki čin svršene učenike Monaške škole, pošto oni polože izvesne ispite.¹⁴

Teškoće sa otvaranjem škole u Prizrenu bile su vezane i za teško oštećenje zgrade i probleme sa snabdevanjem. Početkom 1946. Oblasni odbor u Prizrenu oduzeo je skriveni nameštaj Prizrenske bogoslovije, a izvesni nastavnici i službenici bogoslovije su pohapšeni, mada su za nameštaj, skriven tokom rata u bogosloviji, znali i Sinod i vlasti u Beogradu. Intervencijom Predsedništva Ministarskog saveta DFJ kod Oblasnog narodnog odbora u Prizrenu nameštaj je vraćen.¹⁵

Konačno, Vlada NR Srbije dala je dozvolu početkom 1947. za otvaranje bogoslovije u Prizrenu. Otvorena je sa samo jednim razredom od 50 učenika, iz onih eparhije gde se najviše osećao nedostatak sveštenika. Rad je

¹² Prizrenska bogoslovija je otvorena 1871. godine kao Srpska pravoslavna bogoslovsko-učiteljska škola i neprekidno je radila do Drugog svetskog rata.

¹³ Glasnik SPC, br. 5 i 6, 30 (17) 6. 1945; 1.10. (18. 9) 1945, br. 9; Zadužbine Kosova. Spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren-Beograd, 1987, str. 793; Ministarstvo prosvete DFJ odgovorilo je 10. maja 1945. na molbu Sinoda da pomogne otvaranje bogoslovije u Prizrenu, da ono nema ništa protiv obnavljanja rada bogoslovije u Prizrenu, ali da ne može da preuzme na sebe teret njenog izdržavanja. Arhiv Jugoslavije, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-128-257; Arhiv Srbije, Zemaljska komisija za verske poslove NRS, G-21, f-1.

¹⁴ Glasnik SPC, 1. 8 (19. 7) 1946, br.8.

¹⁵ AS, ZKVP NRS, G-21, f-6; AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, 50-128-257; Zadužbine Kosova, str.794 i 797.

počeo 10. oktobra 1947. godine.¹⁶ Učenici su bili stari od 15-22 godine i imali su završenu osmogodišnju školu. Uslovi za prijem bili su da su zdravi telesno i duhovno, da nisu oženjeni, da imaju dobar sluh i osnovno znanje iz katehizisa.

Pošto se Prizren nalazio u pograničnoj zoni prema Albaniji, sva lica, pa i učenici, morali su pri dolasku u Prizren da dobiju dozvole od unutrašnjih odseka svojih sreskih narodnih odbora. Sreski narodni odbori (SNO), međutim, često su odbijali da izdaju ove potvrde ili su ih izdavali u takvoj formi da su one od Unutrašnjeg odseka u Prizrenu proglašavane za nevažeće, pa su učenici vraćani nazad.¹⁷ Unutrašnji odseci su odbijali da izdaju dozvole i lične karte učenicima ispod 16 godina, tako da su i oni imali problema sa stupanjem u školu. Sinod je zbog ovakvih slučajeva bio više puta prinuđen da interveniše kod Državne komisije za verske poslove.

Pojedini organi bezbednosti pozivali su bogoslove i njihove roditelje i savetovali im da njihova deca ne treba da posećuju bogoslovije. Dešavalo se čak i da su im pretili otpuštanjem sa posla.¹⁸

Školske 1952/53. bilo je u sva četiri razreda ukupno 183 učenika, od čega je do kraja u školi ostalo njih 162. Ostali su bili ili proterani od vlasti zbog toga što nisu imali dozvolu boravka u Prizrenu ili su morali da odu na odsluženje vojnog roka. Naredne školske godine, 1953/54. od 50 učenika upisanih u ovu bogosloviju, u određenom roku pristiglo je samo njih 22, a od tog broja vraćeno je 9.¹⁹ Intervencije Sinoda nisu imale veće efekte. U takvoj situaciji, Sinod SPC je bio prinuđen da sve kandidate koji su se prijavili i bili primljeni, ali nisu mogli da otputuju u Prizren, premesti u bogosloviju Sv. Save u Rakovici, koja je takođe ponovo otvorena 1947. godine. Bogoslovija u Rakovici nije međutim imala dovoljno prostorija za smeštaj svih učenika. Da bi se popunio I razred prizrenske bogoslovije, Sinod je naknadno primio izvestan broj kandidata iz onih eparhija iz kojih u početku nije bio predviđen prijem, a koji su mogli da dobiju dozvolu za odlazak u Prizren. Tokom godine je još jedan broj učenika, koji su naknadno dobili dozvole, premešten iz Rakovice u Prizren, tako da je u prizrenskoj bogosloviji bilo ukupno upisano 165 učenika u sve četiri godine.

Siromašni studenti primani su na besplatno školovanje, ostali su plaćali 400-600 dinara mesečno. Zbog nedostatka sredstava kurs je skraćen sa

¹⁶ *Glasnik SPC*, br. 6 i br. 12, za 1947; br.3-4 za 1948; br.11 za 1950; *Zadužbine Kosova*, str.798.

¹⁷ AS, ZKVP NRS, G-21, f-13.

¹⁸ AS, ZKVP NRS, G-21, f-13.

¹⁹ AJ, SKVP, 144-7-128.

6 na 4 godine.²⁰ Kasnije je propisana kvota po kojoj je svaka eparhija davala određeni broj učenika.²¹ Za većinu učenika plaćali su doprinose roditelji, dok je za jedan manji broj troškove snosila nadležna eparhija, crkvene opštine ili manastiri. Ipak, i pored doprinosa, SPC je imala velike troškove oko izdržavanja bogoslovije, pa je prosečno svaki učenik koštao godišnje oko 30.000 dinara. Bogoslovije u Prizrenu i Rakovici primale su pomoć od Svet-skog saveza crkava iz Ženeve. Pomoć je stizala u hrani i odeći, a povremeno i u opremi za bogoslovije. Tako je 1950. bilo upućeno 100 komada gvozdenih kreveta i 200 prekrivača za Prizren.²² Bogoslovije su inače oskudevale u inventaru, ogrevu, pa i hrani, i u više navrata su tražile pomoć od Zemaljske komisije za verske poslove NR Srbije.²³ Od 1951. učenici ove dve bogoslovije imali su pravo na povlastice u prevozu. Zbog nemogućnosti nabavke ogreva, Sinod je bio primoran da obustavi nastavu i izdržavanje internata u periodu novembar – februar 1954/55.

Preko Crvenog krsta Jugoslavije bila je ponovo primljena 1953/54. pomoć od ESC – a u hrani i polovnoj odeći (mast, mleko u prahu, puter), a pomoć od 50.000 dinara dobijena je i od Zadružbine Sime Igumanova. Bogoslovija je svoje prihode ostvarivala delom i od školske ekonomije i od prihoda koje je primala za neke zgrade u Prizrenu.

Bogoslovija je imala ukupno 8 profesora i isto toliko zaposlenih koji su opsluživali internat i školu. Rektor je bio dr Živan Marinković.²⁴ Od 1. jula 1954. Sinod SPC je uveo propis da svi profesori koji su bili u civilu u bogoslovijama moraju stupiti u sveštenečki čin. Posle uvođenja odredbe o obaveznom primanju sveštenečkog čina, bogosloviju u Prizrenu je napustio izvestan broj profesora.

Disciplina u bogosloviji je bila stroga, mada je po mišljenju državnih organa disciplina u Rakovici bila na mnogo višem nivou nego u Prizrenu. Celokupni dnevni raspored u školi bio je tako organizovan da se učenicima ne ostavlja slobodno vreme. Nije bilo moguće delovanje Narodne omladine niti neke druge društveno-političke organizacije. Učenicima su bili zabranjeni čitanje novina, odlasci u bioskope i pozorišta i na igranke. Imali su pravo

²⁰ *Glasnik SPC*, 1. 4 (19.3) 1947, br.4; 1. 5 (18.4) 1947, br.5; br.1-2, 1. 2 (19.1) 1949.

²¹ *Glasnik SPC*, 1. 6 (19.5) 1951, br.4-6.

²² AJ, SKVP, 144-2-53.

²³ AS, ZKVP NRS, G-21, f-11 i 13; AJ, SKVP, 144-2-53.

²⁴ Rektor Marinković je 1954. podneo zahtev za penzionisanje, a umesto njega su za to mesto mogle da dođu u obzir za izbor dve ličnosti: Metodije Muždeka, profesor bogoslovije u Rakovici, i Volobujev, profesor bogoslovije u penziji sa Umke. Patrijarh Vikentije je 4. maja 1954. pitao Miloja Dilparića da li državni organi imaju nešto protiv postavljanja nekog od ova dva kandidata. AJ, SKVP, 144-10-174.

na izlaz dva puta nedeljno. Sličan režim bio je i u Rakovici. Tokom 1953. i 1954. bilo je izvesnih trvenja i nesporazuma između grupe učenika i profesora (održana su tri štrajka učenika zbog strogog kućnog reda, loše ishrane, strogih nastavnika i sl.), pa je Sinod bio prinuđen da interveniše slanjem svojih izaslanika. Ovi učenici su kasnije dobili vrlo loše karakteristike.²⁵ Krajem 1960. godine u Bogosloviji u Prizrenu je došlo do protesta učenika IV godine protiv režima i načina života u školi. Desetak bogoslova je izrazilo želju da napusti Bogosloviju. Njih devet je posle obavljenih razgovora bilo isključeno.²⁶

Većinu đaka u Prizrenskoj bogosloviji činila su deca iz siromašnih seoskih porodica; gotovo 80 odsto i njihova osnovna znanja su bila oskudna. Od 1947. do 1955. ovu školu je završilo 120 učenika od čega su 102 bila sa sela, 8 sinovi sveštenika, 9 sinovi zanatlija i 5 sinovi službenika. Osipanja u toku godine nije bilo mnogo. Učenici su dolazili iz raznih krajeva ali najviše ih je bilo iz Srbije. Jaka tradicija za odlazak u bogoslovije postojala je u leskovačkom kraju, ali dosta kandidata je dolazilo i iz timočke i šabačke eparhije.

Sveti arhijerejski Sabor je maja 1952. godine doneo Uredbu o Srpskim pravoslavnim bogoslovijama s pravom javnosti. Sve škole SPC stajale su pod neposrednim nadzorom eparhijskog arhijereja u čijoj eparhiji su se nalazile. Vrhovni nadzor nad školama vršio je Sinod. Po članu 5, održavanje bogoslovija padalo je na teret budžeta opštih crkvenih potreba, kao i doprinosa učenika i dobrovoljnih priloga drugih fizičkih i pravnih lica. Propisano je da školovanje u bogoslovijama traje pet godina i da nastavni plan i program bogoslovija propisuje Sabor, a uvodi u život Sinod.²⁷ Naredne godine bio je donet i Pravilnik o vladanju i životu učenika pravoslavni bogoslovija u internatu, gde je po članu 1 propisano da su pravoslavne bogoslovije škole sa internatskim uređenjem. Članom 5 učenima je bilo strogo zabranjeno da stvaraju bilo kakve organizacije, da se učlanjuju u organizacije drugih škola ili političkih grupacija, da sazivaju ili održavaju političke skupove, demon-

²⁵ U Prizrenskoj bogosloviji je prvo došlo do sukoba između sindela Stefana Čakića, suplenta bogoslovije i razrednog starešine IV razreda i profesora Vojina Rakića. Sukob je izbio oko načina ophođenja prema učenicima. Čakić se žalio patrijarhu i tražio prijem, ali je odlukom od 20. jula 1954. bio otpušten. Posle toga je izbila afera u vezi sa saslušavanjem nekih učenika bogoslovije. Protiv izvesnih sveštenika iz Prizrena bile su dostavljene prijave zbog homoseksualnosti i pokušaja da privuku učenike bogoslovije (Čedomir Simić i Čedomir Vasiljević). AJ, SKVP, 144-10-180.

²⁶ AJ, SKVP, Informacija republičke Komisije za verska pitanja za period novembar-januar 1960/61, 144-52-442.

²⁷ *Uredba o srpskim pravoslavnim bogoslovijama*, Beograd, 1952; *Glasnik SPC*, br.7-8, jul-avgust 1952.

stracije i štrajkove, da pišu parole i pokreću listove.²⁸ Jedan od profesora Bogoslovske fakulteta u Beogradu, dr Dušan Glumac, pisao je Saveznoj komisiji za verske poslove, 1954. godine, o stanju na fakultetu i u bogoslovijama sledeće: "Sistem koji Vikentije, German i ostali nastoje stvoriti u tim školama je direktno protivan i štetan za narodnu državu. Oni nastoje kao kod katolika stvoriti zasebnu klerikalnu gardu sveštenika koji će jedino znati za poslušnost episkopu i za interes svoj tj. crkve jer oni sebe identifikuju sa crkvom, pri čemu žele da potpuno odvoje i udalje od naroda te svoje 'sluge', kao dobre 'vojnike' svoje kaste, kako bi što lakše vladali nad tim narodom. Opasnost od klerikalizma u srpskoj crkvi je suviše velika, i ne sme se ravnodušno gledati na to, jer se ima i suviše posla i sa rimokatoličkom."²⁹

Sinod SPC je 27. juna 1956. tražio da bogoslovije u Prizrenu i Rakovici dobiju rang koje su imale i u predratnoj Jugoslaviji, tj. rang srednjih škola.

Broj učenika u ovoj bogosloviji je rastao i pored teškoća, pa je 1960. bilo 160 učenika, a 1961/2. školske godine 166 polaznika. RKVP NRS konstatovala je te godine da ima više interesenata za upis u bogoslovije nego što ima slobodnih mesta.³⁰

Sveti Arhijerejski Sinod SPC uputio je 24. aprila 1962. predstavku SKVP u kojoj se žalio da pravoslavno sveštenstvo, profesori bogoslovije i učenici u Prizrenu bivaju svakodnevno napadani na ulicama, vređani, ponižavani, posebno od omladine i školske dece. Od toga nije bio izuzet ni episkop raško-prizrenski Pavle. SKVP je ovu predstavku uputila Izvršnom veću NR Srbije, koje je odgovorilo 5. maja iste godine da je RKVP preko Oblasne komisije za verska pitanja u Prištini zamolila za intervenciju nadležnih organa SUP, školskih vlasti i organizacija NO u Prizrenu.³¹ Incidenti su se na-

²⁸ *Glasnik SPC*, br. 6, juni 1953; Državna potpuna realna gimnazija u Prizrenu uputila je 10. 4. 1952. pismo rektoru bogoslovije i nastavničkom kolegijumu bogoslovije u Prizrenu, u kome su protestovali što nastavnici i učenici nisu uzeli učešća u demonstracijama povodom Trsta. Zahtevali su da se nastavnici javno izvine zbog uvrede, inače će "u protivnom biti prinuđeni da svoju uvređenu nacionalnu čast brane zakonskim putem". Međutim, demonstracije su trajale dva dana, a prvog dana demonstracija u njima su učestvovali i učenici bogoslovije. Drugog dana učenici srednjih škola ponovo su demonstrirali i tom prilikom su upali u prostorije bogoslovije, vređali učenike i pozivali ih da se pridruže ponovo demonstracijama. Kada je to bilo odbijeno, predstavnici omladinskih organizacija i upravni škola u Prizrenu tražili su izvinjenje. AS, ZKVP NRS, G-21, f-13; AJ, SKVP, 144-6-120.

²⁹ AJ, SKVP, 144-10-176.

³⁰ AJ, SKVP, Informacija o radu verskih zajednica i svešteničkih udruženja i našem radu po verskim pitanjima, 144-61-487.

³¹ AJ, SKVP, 144-62-488.

stavili, pa je 22. maja 1964. došlo do novog napada na učenike u Prizrenu, povodom čega je episkop Pavle uputio predstavku Sinodu SPC.³²

SKVP je bila nezadovoljna radom Bogoslovije u Prizrenu, a glavne primedbe bile su to što se u ovoj školi "hvali Zapad i napada socijalizam". Profesori su u materijalima SKVP okarakterisani kao "neprijatelji našeg društvenog uređenja", što se "negativno odražava na vaspitavanje sveštenečkog podmlatka". Za jedan deo nastavnika smatralo se da su "naročito reakcionarni i verski fanatici". Jedan od tih profesora govorio je đacima: "Deco, komunizam i crkva su dva najveća protivnika i dijametralno su suprotni jedno drugom, a kako smo mi nosioci i zaštitnici crkve, razumljivo je da treba da budemo neprijatelji komunizma i svakoga onoga ko gradi komunizam." Uz sve ovo, episkop Pavle i rektor Muždeka nisu dozvoljavali prosvetnim radnicima da izvrše inspekciju škole. Nemanja Marković, predsednik Komisije za verska pitanja SR Srbije, zalagao se za Muždekino smenjivanje.³³ Glavni odbor SUPS žalio se SKVP februara 1965. da je Uprava bogoslovije u Prizrenu, tj. arhimandrit Metodije Muždeka, odbio da primi novčana sredstva dodeljena od strane Saveza kao pomoć učenicima škole, kao što je odbio da primi i *Vesnik*. Muždeka je tražio odobrenje od episkopa raško-prizrenskog Pavla.³⁴ Vaspitanje učenika u ovim školama bilo je prožeto "velikosrpskim idejama", a neke verske proslave, kao Sv. Sava, korišćene su da se to raspoloženje jasno manifestuje.³⁵

Bogoslovija Sv. Save u Rakovici je počela sa radom 1947. godine, pošto u Sremskim Karlovcima nije bilo moguće pokrenuti nastavu jer su zgradu zauzeli državni organi. Seminar Sv. Save u Rakovici otvoren je tek u jesen 1949. godine. Bilo je 35 učenika. Zbog nedostatka ogreva seminar nije radio tokom zime. Od 1951. dužina školovanja na obe bogoslovije porasla je na 5 godina.³⁶ Broj učenika je postepeno rastao, pa ih je 1951/52. bilo 116. Dozidane su nove spavaonice, instalirani vodovod i đačka kupatila.³⁷ Bogoslovija je počela da radi kao redovna škola sa punim radnim vremenom tek od 1952. godine.³⁸ Bogoslovija u Rakovici imala je školske 1953/54. oko 170 polaznika i 11 nastavnika. Živeli su strogim internatskim životom. Rektor je bio arhimandrit Jovan Velimirović.

³² AJ, SKVP, 144-79-366.

³³ AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice Republičke komisije za verska pitanja SR Srbije, 26. 6. 1964, 144-83-597.

³⁴ AJ, SKVP, 144-88-602.

³⁵ AJ, SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, II (2-b-149, 1-10).

³⁶ AJ, SKVP, 144-4-84.

³⁷ *Glasnik SPC*, 1.1 (19.1) 1952, br.1.

³⁸ AS, ZKVP NRS, G-21, f-13.

Od 1947. do 1955. školu je završilo 100 učenika. Školske 1953/54. u ovu bogosloviju bilo je upisano 178 učenika, a na kraju prvog polugodišta ostao je 161 učenik. Veliki broj učenika dolazio je u ovdeu iz eparhija van NR Srbije (banjalučka, gornjo - karlovačka, dalmatinska, zahumsko-hercegovačka i dr.). Svi upisani redovni učenici uplaćivali su doprinos za izdržavanje u internatu, koji je bio isti kao i u bogosloviji u Prizrenu. Pored rektora, arhimandrita Jovana Velimirovića, bila su još 4 aktivna i 1 honorarni profesor, 3 suplenta i 2 predmetna nastavnika, dva honorarna službenika, ekonom i 4 poslužitelja.

Troškovi izdržavanja učenika u ovoj bogosloviji bili su nešto niži od onih koje je crkva imala za bogosloviju u Prizrenu, jer je bogoslovija Sv. Save imala prihode od manastira i manastirskih imanja. Ekumenski savet crkava je i ovu bogosloviju pomagao u 1953. i 1954. godini hranom, polovnom obucom i odecom. U internatu su postojali vodovod i kanalizacija, tako da je održavanje čistoće bilo zadovoljavajuće, kao i zdravlje učenika.

Junu 1954. doneta je Uredba o skraćenom kursu za privatno polaganje bogoslovije, radi što bržeg osposobljavanja sveštenečkih kandidata. Tokom 1957. bogoslovija je imala blizu 100 vanrednih učenika. Za svakog vanrednog učenika (a to su mogla biti i starija lica), preporuku je morao da podnese nadležni episkop ili sveštenik.

Bogoslovije nisu oskudevale u kandidatima, ali u SPC je stalno vladala nestašica kadrova. Mnoge parohije su bile bez sveštenika, posebno u NR Hrvatskoj i NR BiH.³⁹ Pored toga, prosek godina pravoslavnog sveštenstva u celoj zemlji prelazio je 55. Iz ovih podataka državni organi su izvlačili pozitivne zaključke o svom radu. "Vođena je dosada akcija izvlačenja bogoslova iz bogoslovskih škola i odvlačenja svršenih bogoslova od sveštenečkog poziva. U tome pogledu su nesumnjivi rezultati. No s druge strane oni mogu da se okrenu i protiv nas. Našom akcijom odvajamo od verskih škola i sveštenečkog poziva isključivo one mladiće koji nisu u velikoj meri ophrvani verskom i klerikalnom disciplinom. To je nesumnjivo dobro s gledišta tih samih mladića, kao i s gledišta umanjivanja crkvenog kadra. No s druge strane takve naše mere i uspesi deluju selektivno na buduću sveštenečku kadar. Odlaze demokratskije orijentisani i tolerantnije raspoloženi ljudi a ostaju klerikalno disciplinovaniji i verski zatucaniji."⁴⁰

³⁹ Posle rata SPC u NR BiH nije dobila nijednog svršenog bogoslova sve do polovine pedesetih godina. Tada se iz NR BiH školovalo u drugim republikama 64 bogoslova. AJ, SKVP, 144-137-742-752.

⁴⁰ Učenicima koji su pohađali škole za sveštenike pružane su povoljne mogućnosti za prelazak u opšteobrazovne škole-gimnazije, a negde su postojali i posebni fondovi za davanje stipendija takvim učenicima. AJ, SKVP, 144-23-293.

Bogoslovija Sv. Save u Rakovici imala je u svom nastavnom planu pored 14 verskih i 13 opšteobrazovnih predmeta (psihologiju sa logikom, pedagogiju sa metodikom, ruski, grčki i latinski jezik, higijenu, predvojničku obuku i dr.). Računajući i verske predmete, broj nastavnih časova u ovoj školi nedeljno je iznosio: u I razredu 29 časova, u II razredu 31, u III razredu 32, u IV razredu 34 i u V razredu 32 časa.

Školske 1957/58. bogoslovija je iz Rakovice delom premeštena u zgradu Bogoslovskog fakulteta na Karaburmi. Sinod je februara 1959. tražio od Komisije za verska pitanja Izvršnog veća NR Srbije sredstva u visini od 54 miliona dinara za proširenje bogoslovije u Rakovici.⁴¹ Dušan Kašić (izabran za rektora na Saboru SPC 1960. godine), rektor bogoslovije, posetio je SKVP 5. maja 1961. sa namerom da uruči pozive za proslavu godišnjice osnivanja bogoslovije. Žalio se na nedostatak prostorija, teškoće sa udžbenicima i nedostatak nastavnika.

Tokom 1960. godine bio je dozvoljen upis izvesnom broju svršenih bogoslova (25) na Filozofski fakultet u Beogradu. Upis je odobren odlukom uprave fakulteta i to na grupama za klasičnu filologiju, srpskohrvatski jezik i književnost i istočne i zapadne slovenske jezike i književnost. U obrazloženju fakulteta bilo je navedeno da će na tim grupama moći sa uspehom da studiraju, a imajući u vidu da su u bogoslovne škole stupali kao deca kada nisu mogli svojom voljom da biraju školu, te da će biti korisniji zajednici ako im se omogući nastavak školovanja.⁴²

SPC je 1964. godine na teritoriji SR Srbije imala 164 polaznika bogoslovije u Beogradu, 111 polaznika bogoslovije u S. Karlovcima i 161 polaznika u Prizrenu. Na PBF je bilo 48 redovnih i 58 vanrednih studenata.⁴³ Monaška škola u Ovčar Banji sa 15 slušalaca radila je tokom 1961. godine i očekivalo se da Sabor donese odluku o njenom prerastanju u petogodišnju školu.

Stara i poznata bogoslovija u Sremskim Karlovcima nije bila ponovo otvorena posle rata, već je tamo otvoreno jedno odeljenje bogoslovije Sv. Sava iz Beograda, marta 1964. Patrijarh German je u nekoliko navrata intervenisao kod SKVP da se reši pitanje iseljenja stanara iz zgrade bogoslovije i da se bogosloviji vrati zgrada seminara u kojoj je bio smešten Poljoprivredni institut.⁴⁴ Od 1967. to je postala nezavisna institucija.⁴⁵

⁴¹ AJ, SKVP, 144-35-327.

⁴² AJ, SKVP, Informacija RKVP NRS za maj-juni 1961. godine, 144-54-444.

⁴³ AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice SKVP od 23.2.1965.godine, 144-84-598.

⁴⁴ AJ, SKVP, Zabeleška o razgovoru patrijarha Germana sa Petrom Šegvićem, 17. 11. 1966. i Zabeleška o razgovoru patrijarha Germana i Milutina Morače 21. 12. 1966, 144-97-634.

Na osnovu obilaska stručne ekipe iz Zavoda za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja APV, tokom školske 1965/66. načinjen je izveštaj o stanju u Bogosloviji u Sremskim Karlovcima. U školi su se nalazili uglavnom učenici slabijeg socijalnog sastava. Najviše je bilo učenika čiji su roditelji bili zemljoradnici, uglavnom slabijeg ili srednjeg imovnog stanja, ali ih je u manjem broju bilo i iz tzv. "gazdačkih porodica". Učenici su bili iz različitih delova zemlje, ali u najvećem broju iz Vojvodine. Razlozi zbog kojih su upisali školu su bili raznovrsni, ali preovladavali su materijalni momenat ili činjenica što nisu mogli da upišu neku drugu školu. U izveštaju se kao razlog upisa u Bogosloviju u Sremskim Karlovcima navodi i "privlačnost Sremskih Karlovaca", ali i religijsko vaspitanje u porodici. Uticaj škole na život i rad gradske sredine nije se posebno osećao u S. Karlovcima, mada je ocenjeno da je karlovačka bogoslovija "liberalnije" organizovana od drugih sličnih škola, da se učenici više kreću, češće odlaze u bioskope, pokazuju čak i neke znake kršenja bogoslovne discipline.⁴⁶

Stručnjake iz Zavoda za unapređenje opšteg i stručnog obrazovanja APV u školi su dobro primili i očekivali izvesnu pomoć u radu. Ocenjeno je da je u školi "jako izražena dogmatičnost u radu" i da preovladava verbalno znanje, "verbalnim načinom sticano." Bogoslovija je dobijala verska glasila, a veze sa Patrijaršijom su bile vrlo jake. Komisija je zaključila da je škola prilično izolovana "od opštih strujanja", da su programi zastareli, a način rada prevaziđen, te da su kriterijumi ocenjivanja skolastički i formalistički.

Školske 1965/66. u Sremskim Karlovcima je bilo 135 učenika koji su spavali i hranili se u istoj zgradi u kojoj su imali nastavu. U Bogosloviji se pored učionica i internata sa spavaonicama, kuhinje sa trpezarijom i nastavničke zbornice, nalazio i Arhiv SANU, privatni stanovi pojedinih na-

⁴⁵ Sabor SPC je na zasjedanju 1963. stavio u dužnost Sinodu da preduzme mere za oslobađanje crkvenih zgrada u Sremskim Karlovcima, kako bi se u njih smestilo nekoliko odeljenja Bogoslovije Sv. Save. SPC se žalila zbog nacionalizacije zgrada Seminara, Stefaneuma i Fondova, ali bez efekta. Sinod SPC se obratio 13. i 23. 7. 1964. SKVP, tražeći novčanu pomoć za opravku zgrade bivših srpskih crkveno-narodnih fondova u Sremskim Karlovcima, u kojoj je trebalo da se smesti jedan osek Bogoslovije Sv. Save iz Beograda. Za izvođenje radova je traženo 40 miliona dinara. SKVP je donela odluku na sednici od 27. 7. 1964. da odobri sredstva u iznosu od 5 miliona dinara, a Komisija za verske poslove Srbije da izdvoji takođe 5 miliona. Na ponovni zahtev Sinoda od 6. 10. za dodelu veće sume, dodeljeno je još 4,5 miliona dinara. U međuvremenu, Sinod je tražio da se pomenuta zgrada trajno dodeli SPC na korišćenje, na šta su državni organi pozitivno odgovorili i odlučili da Skupštini opštine Novi Sad isplate nadoknadu od 53 miliona dinara za ustupanje zgrade koja je inače nacionalizovana i ranije je pripadala SPC. Posle izvesnih teškoća, Savezni sekretarijat za budžet je ipak isplatio Narodnom odboru opštine Novi Sad predviđenu nadoknadu. AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice užeg dela SKVP 4. 12. 1964, 144-70-527 i 81-570; *Glasnik*, januar 1964. i juni 1967.

⁴⁶ AJ, SKVP, Izveštaj o obilasku verskih škola na teritoriji APV, 144-96-633.

stavnika i drugih stanara. Zgrada nije bila sasvim uređena, niti su higijenski uslovi odgovarali potrebama. Ekipa stručnjaka koja je obišla školu ocenila je da je nastavnički kadar dobar ali nedovoljan i da profesori često predaju po nekoliko predmeta i istovremeno rade i kao vaspitači u internatu. Kod učenika je primećena zainteresovanost za rad ali slaba kultura govora i nedovoljna pismenost.

Na predlog episkopa šabačko-valjevskog Jovana, Sinod SPC je 1965. za nastavnika Bogoslovije u Sremskim Karlovcima postavio Mladomira Todorovića⁴⁷, sina sveštenika Alekse Todorovića iz Minhena. Intervencijom episkopa Jovana sprečen je izbor za nastavnika bogoslovije protosinđela Stefana Čakića, starešine manastira Krušedol.⁴⁸ U bogosloviji su skretali pažnju na nerešenost problema pozivanja učenika na odsluženje vojnog roka, prava na socijalnu zaštitu, povlastice u saobraćaju.

Episkop Stefan dalmatinski ponovo je 1964. godine otvorio bogosloviju u Krki, koja je trajala dve godine i obučavala starije za sveštenečki poziv,⁴⁹ a potom je 1966. otvorena Monaška škola u manastiru Ostrog.⁵⁰ Prema jednoj analizi SKVP iz 1964. godine SPC je imala 1500 sveštenika i monaha manje nego pre rata, što nije bilo adekvatno smanjenju stvarnih potreba vernika. SPC je istovremeno imala 835 upražnjenih parohija, a u nekim eparhijama taj broj je iznosio 50 odsto. Od 1945. do 1960. bogoslovije je završilo 520 polaznika a rukopoloženo je samo 302, ostali su napustili crkvu. Crkva je u proseku godišnje dobijala 19 novih sveštenika i pretila je i opasnost da ako se ovakav trend nastavi, vernici u nekim krajevima zemlje neće moći u budućnosti da zadovolje ni najosnovnije verske potrebe. Tokom 1970. bilo je ukupno 767 učenika i studenata, još uvek nedovoljno za sve potrebe, ali svakako korak napred.

⁴⁷ Državni organi su posebnu pažnju posvećivali licima koje je SPC slala na dalje školovanje u inostranstvo posle završenog PBF, pošto se radilo o perspektivnim najvišim funkcionerima SPC. Mladomiru Todoroviću, sinu prote Alekse Todorovića, nije bilo dozvoljeno 1958. da školovanje nastavi na Duhovnoj akademiji u Moskvi. On je održavao kontakte sa ocem, njegova pošta je bila strogo kontrolisana i Udba je smatrala da je odlazak u Moskvu samo izgovor da dobije pasoš i napusti zemlju. Kao negativan primer dopuštanja da se u inostranstvu školuju lica koja će kasnije postati episkopi naveden je slučaj Pavla Stojčevića koji je 1957. postao episkop. AJ, SKVP, 144-26-280.

⁴⁸ AJ, SKVP, 144-90-606.

⁴⁹ Episkop dalmatinski Stefan rekao je septembra 1964. u jednom razgovoru sa Milanom Smiljanićem da je glavni cilj otvaranja bogoslovije to što nema dovoljno sveštenika, pa se dešava da se vernici obraćaju katoličkim sveštenicima koji im govore da između dve veroispovesti nema velike razlike. Tako se po njegovom mišljenju sve više gubila i nacionalnost i pravoslavlje u Dalmaciji. AJ, SKVP, 144-76-565.

⁵⁰ Mitropolit Danilo je izneo predlog o otvaranju škole u manastiru Ostrog na zasjedanju Sabora SPC 1966. godine. AJ, SKVP, 144-102-650-655.

Episkop braničevski Hrizostom, koji je godinama vodio računa o školovanju učenika sa svoje eparhije u bogoslovijama i nastojao da što više svršenih bogoslova ostane u sveštenečkom pozivu, pisao je početkom sedamdesetih godina o lošem uspehu đaka. "Inače, u bogoslovijama imamo ukupno 23 učenika. Na kraju prvog polugođa od njih 23 niko nije bio odličan, niko vrlo dobar. Bilo je samo 5 dobrih i – 18 slabih. Poneki su imali po 4 pa i po 5 slabih ocena, ili ukupno: na 23 učenika 32 slabe. "Kadrovi" stvarno nisu bogzna kakvi. Ali sve mi se čini da su u naše vreme i slabi učenici više znali, i tečnije slovenski čitali i sigurnije pevali, nego ovi sadašnji. Čudo je, ipak, da naši bogoslovi sada za pet godina tako malo nauče baš onoga 'što im je lebac'..."⁵¹

Verske škole RKC

RKC je 1939. imala dva teološka fakulteta, 14 viših teoloških škola, 32 srednje verske škole i 20 novicijata sa ukupno 2.827 polaznika. Dvadeset godina kasnije, tačnije 1957, RKC je na teritoriji FNRJ imala dva fakulteta, 6 visokih teoloških škola, 11 srednjih verskih škola i 12 novicijata. Ukupan broj polaznika bio je oko 1800. Tri godine kasnije bilo je već 7 visokih škola, 13 srednjih škola ili malih semeništa i tri puta više novicijata (38). Ukupan broj učenika kretao se oko 2.300. RKC je 1965. godine imala 39 škola sa 3.266 polaznika, dok je SPC imala 5 škola sa 626 polaznika, a IVZ 2 škole sa 246 polaznika.⁵²

Škole za spremanje sveštenika (na osnovu kanonskih propisa, a po prethodnoj saglasnosti Vatikana-Kongregacije za sjemeništa i univerzitete) otvarale su, izdržavale i njima rukovodile biskupije i redovnici. Nije bio redak slučaj da više biskupija otvara zajedničku školu. Pored toga, i mnogi redovi imali su škole za podizanje svog podmlatka, tzv. novicijate. U Jugoslaviji je 1960. bilo 18 novicijata za redovnike i 20 novicijata ženskih redova. Novcijati nisu bili škole u klasičnom smislu. U njih su dolazili učenici završenih srednjih škola za spremanje sveštenika, koji su provodili izvesno vreme u "kušnji." To vreme koristilo se da bi se ispitale sklonosti određenih kandidata za red. Režim u novicijatima je bio znatno teži nego u drugim verskim školama.

Školovanje u ovim školama bilo je veoma jeftino, često besplatno, a učenici su dolazili iz siromašnih krajeva, najviše iz Hercegovine i Dalmatin-

⁵¹ *Episkop Hrizostom: život i rad*, priredila Gordana Žujović, Beograd, 1990, str. 109.

⁵² AJ, SKVP, Odnosi između države i Pravoslavne crkve, 144-100-637-648.

ske Zagore. Selo Drinovci iz Zapadne Hercegovine dalo je do 1960. godine 75 sveštenika, među kojima i jednog biskupa, nekoliko franjevačkih provincijala i više profesora teologije. Na studijama teologije te godine nalazilo se 20 omladinaca iz ovog sela.

Materijalne mogućnosti RKC za organizovanje škola za spremanje sveštenika bile su povoljnije nego u ostalim verskim zajednicama. Ipak, i u njima je bilo žalbi učenika na smeštaj, hranu i odevanje. Izvori prihoda za izdržavanje bili su raznovrsni. Pored biskupija i redova, pomoći iz inostranstva, pomoći od vernika, neke škole su dobijale i državnu pomoć (Teološki fakultetu Ljubljani, Franjevačko sjemenište u Visokom i Franjevačka bogoslovija u Sarajevu). Pretežan deo nastavnika u ovim školama činili su predratni nastavnici koji su imali neprijateljski stav prema Jugoslaviji, a bilo je nemalo i onih koji su nastupali u prilog verske i nacionalne netrpeljivosti. Najčešće su se te pojave dešavale na predmetu hrvatski jezik i književnost, kada se od učenika zahtevalo da upotrebljavaju samo hrvatske izraze, da uče samo o hrvatskim književnicima do Drugog svetskog rata i sl. Nastavni planovi i programi ovih škola znatnim delom su bili podudarni sa programima klasičnih gimnazija. Izrađenih programa za nastavu opšteobrazovnih predmeta nije bilo, nego je predavačima bilo dopušteno da odrede oblik i sadržaj rada za svoj predmet. Literatura iz oblasti materijalizma bila je zabranjena. U nekim školama predavao se predmet Osnovi državnog i društvenog uređenja FNRJ i to u poslednjoj godini i u sklopu predmeta Župska administracija.

U novicijatima su postojali fiksirani programi i planovi rada. Nastava se u njima najčešće odvijala po režimu "kušnje" odgovarajućeg reda. Polaznicima je bilo onemogućeno izučavanje bilo kakvog opšteobrazovnog predmeta.

Za vreme školovanja, učenici su bili izolovani od uticaja spoljnog sveta. Izlazak, ukoliko je bio dozvoljen, mogao je biti samo u grupi. Posete su bile dozvoljene samo najbližim rođacima, a razgovori su se vodili u prisustvu nastavnika. Strogo je bila sprovedena i kontrola korespondencije učenika. Učenicima je bilo zabranjeno čitanje novina, slušanje radija, a čitanje knjiga je takođe bilo pod kontrolom. Bilo im je dozvoljeno čitanje strane štampe i propagandne literature koju su škole dobijale iz inostranstva i u kojima se mnogo pisalo o progonu RKC u zemlji. Opšta je pojava bila da su mladi sveštenici po završetku školovanja bili mnogo manje raspoloženi za saradnju sa državnim organima od onih starijih.

Biskup Zvekanović je 14. 5. 1963. prvi put posetio Republičku komisiju za verska pitanja Srbije i tražio intervenciju za oslobađanje od oporezivanja pomoći iz inostranstva, potrebne za izgradnju semeništa i škole za spre-

manje sveštenika u Subotici. Komisija je smatrala da ovom zahtevu treba udovoljiti. Međutim, prema izveštaju Pokrajinske komisije za verska pitanja Vojvodine, biskup Zvekanović nije pokazivao znake popuštanja kada je bilo u pitanju Udruženje sveštenika.⁵³ Na molbu nadbiskupa Ujčića bilo je ipak odobreno otvaranje semeništa u Subotici.⁵⁴

Materijalni položaj crkava i sveštenstva RKC bio je neuporedivo bolji nego kod ostalih verskih zajednica. RKC je u periodu od 1963. do 1966. utrošila oko 100 miliona dinara na popravku i adaptaciju crkava. Pojedini sveštenici imali su mesečne prihode koji su prelazili sumu od 100.000 dinara, mnogi su vozili kola ili motocikle, što u to vreme u Jugoslaviji nije bila opšta pojava. Znatne prihode ostvarivali su preko naplate kod obavljanja crkvenih obreda ali i preko pomoći koja je stizala iz inostranstva. Samo Bačka biskupija je preko raznih vidova pomoći, uključujući tu i versku literaturu, dobila početkom 60-ih godina preko 13 miliona dinara.

Prema analizama koje su rađene u Vojvodini polovino 60-ih godina, od oko 330.000 vernika katolika, oko 16 odsto je redovno, svakodnevno dolazilo u crkvu na verske obrede, dok je preko 30 odsto odlazilo povremeno u crkvu. Crkve su bili posebno dobro posećene o verskim praznicima i nedeljom.

Katolička crkva je izuzetnu pažnju posvećivala verskoj obuci dece, trošila je velika sredstva za štampanje udžbenika za katehizaciju, nagrađivala decu koja su redovno dolazila na versku nastavu, vodila pažljivu evidenciju o broju i uspehu dece, delila poklon pakete prilikom većih praznika za decu koja su posećivala veronauku, vršila pritisak na roditelje, organizovala sportska takmičenja, nabavljala sportske rekvizite, ali i dečije igračke da bi decu privukla u crkvu.

Na području Vojvodine postojale su dve škole za spremanje sveštenika i podmlađivanje kadrova u Katoličkoj crkvi: u Subotici, klasična gimnazija "Paulinium", koja je otvorena 1962. i škola za časne sestre u Ruskom Krsturu, koja je početkom 1966. imala 12 pitomica, od kojih je jedna bila iz Vojvodine, a ostale iz BiH. Nadzor nad radom škole obavljao je Pedagoški zavod iz Subotice. Juna 1964. pedagoški savetnik Geza Gulka izvršio je pregled rada srednje stručne škole za spremanje sveštenika, "Paulinium" u Subotici. "Paulinium" je predstavljala opšteobrazovnu školu koja je po svojoj osnovnoj koncepciji odgovarala klasičnoj gimnaziji. To je bila škola

⁵³ AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice Republičke komisije za verske poslove SRS, 144-68-525 i 70-527.

⁵⁴ AJ, SKVP, Zapisnik sa sednice Republičke komisije za verske poslove SRS, 14.2.1963, 144-65-522 i 72-559.

internatskog tipa i učenici su posle položenog ispita mature upućivani na studije na katoličke teološke fakultete. Primedbe su stavljene na fond časova iz obaveznih predmeta koji se predaju i škola je ove primedbe usvojila. Direktor škole, dr Marin Šemudvarac, je povremeno posećivao Pedagoški zavod i konsultovao se o pitanjima nastavnog plana i programa.

Finansijska sredstva za rad škole obezbeđivala su se delom od doprinosa učenika, a delom iz sredstava biskupije. Neki učenici školovali su se potpuno na račun biskupije. Učenicima je bila obezbeđena nastava i internat. U školi je radilo 11 nastavnika, od čega 7 sveštenika. Bilo je ukupno 99 učenika, kojima je svo vreme kada nije bilo nastave, bilo ispunjeno kolektivnim oblicima rada tako da učenici gotovo i nisu imali slobodnog vremena. Učenici su ustajali u 5^h. Do 5 i 30 spremali su sobe i obavljali jutarnju toaletu. Od 5 i 30 do 7 i 30 imali su jutarnju molitvu, gimnastiku, misu u crkvi i doručak, od 7 i 30 do 8^h ponavljali su zadatke. Od 8^h do 12 i 30^h imali su nastavu, potom pola sata za ručak, kratak odmor i kolektivnu šetnju ili crkveno pevanje naizmenično. U 16^h su imali užinu, potom sat vremena odmor, onda učenje dva sata, zatim večeru, večernju molitvu u 20^h i spavanje.⁵⁵

Internat je impresionirao posetioce funkcionalnošću i higijenskim uslovima. Vodilo se računa da ishrana učenika bude kalorična i raznovrsna.

Škola je imala sopstveno odmaralište u Perastu u koje su učenici odlazili svake godine i tamo provodili odmor pod nadzorom profesora, a povremeno i samog biskupa. U školskoj 1965/66. bilo je upisano 107 učenika, od kojih 78 iz Vojvodine, 20 iz BiH i 9 sa teritorije Kosova i Metohije. Po nacionalnom sastavu bilo je Hrvata 51, Mađara 44, Šiptara 10, Rusina 1 i Srba 1. Učenici škole poticali su pretežno iz zemljoradničkih porodica. U internatu je bilo smešteno svih 99 učenika koji su pohađali školu, od čega 47 Hrvata, 1 Srbin, 38 Mađara, 3 Slovaka, 1 Rusin i 9 Šiptara. Povoljni uslovi za rad bili su obezbeđeni ne samo odgovarajućom materijalnom osnovom već i samom organizacijom rada koja je insistirala na pružanju sistematske pomoći slabijim učenicima. Učenici su kao obavezne predmete imali srpskohrvatski i mađarski jezik, pored toga učili su još latinski i nemački. Pošto u tesnoj i dotrajaloj školskoj zgradi nije bilo dovoljno učeničkog prostora, u zgradi internata je bila organizovana nastava za učenike prvog razreda, čiji broj je bio najveći, 42.

U internatu je bilo obavezno fizičko vaspitanje učenika: svakog jutra gimnastika u trajanju od 15 minuta (u sopstvenoj gimnastičkoj sali), a tri puta nedeljno obavezne šetnje. Škola je polovinom šezdesetih godina imala svega četiri odeljenja i svega tri stalna nastavnika (sa direktorom), dok su ostali

⁵⁵ AJ, SKVP, 144-76-565.

bili honorarni. Zbog toga su pojedini nastavnici predavali po više predmeta. Pismenost učenika ocenjena je kao dobra, kao i radna disciplina.

Nastava je počinjala 1. septembra, a pored verskih praznovali su se i državni praznici.

Najviše primedbi od strane škole bilo je na pozivanje učenika tokom godine na odsluženje vojnog roka i dobijanja povlastica u saobraćaju. U školi su takođe skretali pažnju na to da se učenicima, čiji su roditelji bili službenici, ne uskraćuje dečji dodatak i pravo na zdravstvenu knjižicu.⁵⁶

Koliko je pažnju pokazivala Katolička crkva za podmlađivanje svešteničkog kadra pokazuje podatak da je na teritoriji Bačke biskupije bilo polovinom 60-ih 42 upražnjena mesta, ali je samo sa teritorije ove biskupije na školovanju bilo 147 učenika i studenata katoličkih škola i fakulteta.⁵⁷

U poređenju sa 1939. godinom, RKC je 1964. na teritoriji Jugoslavije imala 389 župa više, 860 crkava više, 10 biskupa više, ali i 671 sveštenika manje, 16 redovnika manje i 470 časnih sestara manje. Na jednog sveštenika je dolazilo 1.760 vernika. Takođe je imala 8 puta više škola od svih drugih verskih zajednica. Broj škola je bio manji od predratnog, ali je zato broj polaznika bio veći za 453. Prinova crkvenog kadra je bila mnogo veća nego opadala.

Verske škole Islamske verske zajednice

Posle Prvog svetskog rata u Kraljevini SHS je bilo oko 40 medresa koje su se postepeno gasile, tako da ih je 1930. bilo 18 sa 538 đaka. Reformom medresa 1938, na teritoriji BiH je ostalo 5 sreskih, šest okružnih i jedna viša reformisana medresa (Gazihusrevbegova). Pored ovih medresa, IVZ je imala žensku medresu, šerijatsku sudačku školu i višu islamsku teološku školu.

Od 1945. do 1947. radilo je pet medresa, a od 1947. samo Gazihusrevbegova medresa u Sarajevu (mada je i ona jedno vreme bila zatvorena). Od 1945. do 1960. u ovu školu se upisalo 468 đaka, svršilo je 83, a svega 12 je ostalo u službi IVZ.⁵⁸ U medresi je predavalo 13 nastavnika, od kojih su samo 2 bila stalna, a ostali honorarni.⁵⁹ Školovanje je trajalo 8 godina. Islamska verska zajednica imala je i nižu medresu u Prištini, koja je otvorena 1951. godine. I jedna i druga medresa izdržavale su se iz pomoći koju je država davala

⁵⁶ AJ, SKVP, Izveštaj o obilasku verskih škola na teritoriji APV, 144-96-633.

⁵⁷ AJ, SKVP, 144-94-631.

⁵⁸ AJ, SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, II (2-b-14991-10).

⁵⁹ AJ, SKVP, 144-52-442.

Vrhovnom islamskom starešinstvu, tj. Islamskom verskom starešinstvu u Prištini. Za otvaranje medrese Vlada NRS dodelila je sumu od 2 miliona dinara.⁶⁰ U nju su se upisivali učenici sa teritorije Kosova i Metohije. U prvu školsku godinu upisalo se 30 učenika, ali je do četvrte dospelo samo 17. Nastava je bila na šiptarskom jeziku. Učenici su imali 21 predmet, od čega 5 verskih i 13 opšteobrazovnih (arapski, turski, srpski i šiptarski jezik, krasnopis i dr.). Broj časova u nedelji iznosio je u I godini 36, u II godini 38, u III godini 37, u IV godini 38. Učenici su uglavnom poticali sa sela i to iz porodica koje su želele da im sinovi budu hodže. Za učenike je uvedeno plaćanje školarine, što je delimično smanjilo broj polaznika. Uplaćivalo se 1.500 dinara mesečno u početku, ali je polovinom šezdesetih mesečni iznos bio 6.000 do 7.000 dinara u zavisnosti odakle učenici dolaze. Škola je bila internatskog tipa, a njen upravitelj u početku, Ahmed Mustafa. Školovanje je trajalo 4 godine. U školskoj 1952/53. nisu primljeni učenici u prvi razred, a neki honorarni nastavnici su razrešeni dužnosti. U školskoj 1953/54. bilo ih je 30.⁶¹

Nova zgrada za internat u Prištini podignuta je 1957. godine, ali ni posle toga osnovni higijenski i radni uslovi u ovoj školi nisu bili zadovoljavajući. Školske 1959/60. u školi je bilo 65 učenika i 10 nastavnika, od kojih su dva bila stalna a ostali honorarni. Naredne godine učenika je bilo 79. Realne potrebe za novim imamima bile su pet na godinu, a svršenih imama je bilo oko 30.⁶² Medresa je imala finansijskih teškoća, a živela je uglavnom od dotacija Izvršnog veća Srbije.⁶³ VIS se 1955. godine obratio SKVP sa zahtevom da se odobri upis dece u medrese sa četiri razreda osnovne škole umesto osam, navodeći kao razlog nepostojanje osmogodišnjih škola u svim mestima, kao i nedostatak učenika za medrese. U vezi sa tim bila je doneta odluka da se propisi ne mogu menjati, ali da se, s obzirom na tešku situaciju verskih škola VIS, može dozvoliti da se internim propisom izuzetno mogu primati i kandidati sa četiri razreda osnovne škole u onim mestima gde nema pune osnovne škole, samo ukoliko deca potiču iz "dobrih porodica koje vole svoju zemlju."

⁶⁰ AJ, SKVP, 144-5-103.

⁶¹ AJ, SKVP, 144-10-164; *Glasnik VIS u FNRJ*, br.10-12, 1951/II; br.8-12, 1952/III; br.8-11, 1953/IV.

⁶² AJ, SKVP, Značajniji momenti iz odnosa sa verskim zajednicama, 7. 10. 1960, 144-44-396.

⁶³ NR Srbija je 1953. izdvojila Starešinstvu za održavanje medrese u Prištini godišnju svotu od 2 miliona dinara. Kada je Starešinstvo 1959. donelo odluku da se za internatske troškove učenika mora plaćati po 4.000 dinara mesečno od 1960. Mustafi Canhaziju, predsedniku Starešinstva IVZ za NRS, Džavid Nimani, Dušan Mugoša i Fadilj Hodža rekli su da suma ne sme prelaziti iznos od 3.500 dinara jer se radi o siromašnim porodicama. Canhazi je potom tražio pomoć od SKVP. AJ, SKVP, 144-10-164, 11-195 i 23-275, 51-441

Prema prethodno donetoj odluci, 1961/62. medresa nije vršila upis u prvi razred a broj učenika je trebao da se svede na 35 do 40. Primani su učenici sa svršena 4 razreda osnovne škole ili sa svršenih 8 razreda. Školske 1963. u Alaudinovoj medresi je bilo 57 polaznika, a 1964. i 1965. bilo je upisano 68 učenika, od čega 20 iz Makedonije i 6 iz Crne Gore. Nastavu su izvodila tri stalna i tri honorarna nastavnika.⁶⁴

Škola i internat bili su smešteni u 4 prizemne zgrade u dvorištu Alaudin džamije. U jednoj od zgrada sa tri prostorije bile su smeštene spavaonice, a u hodniku je ostavljena obuća. U sobama nije bilo ni peći ni dovoljno prekrivača, tako da je u krevetima spavalo zimi po dvoje učenika. Prostorije nisu krečene, a podovi su propali od starosti. Jedna od zgrada, dozidana 1957, imala je svega dve prostorije i hodnik i u njoj su bile učionice. U klupama su sedela po tri učenika, a u istom prostorijama, bez dovoljno inventara provodilo se i slobodno vreme. Nedaleko od medrese proticao je potok sa smrdljivom vodom, a bunar koji se nalazio u krugu nije mogao da se koristi. U odvojenoj zgradi nalazila se trpezarija sa podom od cementa i nedovoljnim prostorom za 60 učenika. Najgore stanje bilo je sa kupatilima, pošto u tom delu Prištine nije bilo ni kanalizacije, ni vodovoda. Pitomci su se svakih 15 dana kupali u gradskom kupatilu.

Nastavno osoblje nije imalo ni stručne spreme, ni pedagoškog iskustva za rad. Škola je imala biblioteku koja se sastojala od tridesetak knjiga a čuvala se zajedno sa apotekom i ostalim stvarima u jednom ormaru. Krajem pedesetih godina razgovaralo se o mogućnosti ukidanja medrese u Prištini. Njeno održavanje je koštalo državne organe, a uslovi rada i života učenika bili su nezadovoljavajući.⁶⁵ Stupanje na snagu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bilo je dodatno pogodoeno održavanje medrese u Prištini. Jedan deo rukovodećeg kadra IVZ smatrao je da medresu treba ukinuti kako zbog materijalnih razloga, tako i zato što ona nije imala status srednje stručne spreme, mada su učenici pri upisu u medresu morali imati završenu osnovnu školu. Naime, u prištinskoj medresi se, za razliku od sarajevske, nisu učili opšteobrazovni predmeti i ona je stoga imala niži rang. Republička komisija za verske poslove NR Srbije nije se složila sa ukidanjem medrese i ona je nastavila sa radom i posle 1959. godine.⁶⁶ Nižoj medresi u Prištini dat je rang srednje škole 1963. godine. Starešinstvo IVZ za Republiku Srbiju usvojilo je aprila 1965. godine Pravilnik o srednjoj medresi

⁶⁴ AJ, SKVP, 144-84-598.

⁶⁵ AJ, SKVP, 144-50-403.

⁶⁶ AJ, SKVP, 144-30-322.

Alaudin u Prištini. Pokrenuta je i inicijativa za izgradnju novih i adaptaciju postojećih prostorija.

Režim u medresama bio je znatno liberalniji nego u drugim verskim školama. Deca su imala izlaz u grad tri puta nedeljno, a bilo je dopušteno i delovanje Narodne omladine. Od 1961/2. školovanje u medresi je skraćeno sa osam na pet godina.

Na teritoriji NR Srbije je bilo i slučajeva privatnog obučavanja mladića za hodže, pa je tako Verska komisija imala podatke da se 1955. samo iz Bujanovca 32 mladića pripremalo privatno za sveštenečki poziv, a takvih primera je bilo i u drugim mestima.

Početak šezdesetih godina, u vreme usvajanja novog ugovora o socijalnom osiguranju, IVZ je morala da preuzme obaveze za kvalifikovanje svojih verskih službenika. Dotadašnji sistem redovnog školovanja verskih službenika IVZ nije obezbeđivao ni minimalne potrebe ove zajednice.⁶⁷ Posle Drugog svetskog rata obe medrese je završilo ukupno 63 đaka (46 u Sarajevu i 17 u Prištini do 1960. godine), a od tog broja ostalo je na radu u IVZ 15 đaka, dok su ostali nastavili školovanje ili prešli u državnu službu. Zbog toga je pokrenuta reforma nastavnih programa koja je dovršena tokom 1962. godine. Sarajevska medresa je postala petorazredna i u nju su primani đaci koji su završili osnovnu školu.

Oktobra 1962. otputovalo je pet svršenih učenika Gazihusrevbegove medrese (Hamdija Jusufspahić, Ahmed Smajlović, Merzuk Vejzagić i Salko Čanić) na teološke studije na Univerzitetu El Ashar u Kairo, kao stipendisti Ministarstva vakufa UAR.⁶⁸ Upućivanje svršenih đaka Gazihusrevbegove medrese na dalje teološko obrazovanje trebalo je da omogući ovoj verskoj zajednici da dobije kvalifikovani kadar sa kojim je oskudevala. Ovi kadrovi su trebali da preuzmu rukovodeće funkcije u organima IVZ. Osim toga, planirano je da se na ovaj način smanji pritisak za osnivanje Teološkog fakulteta IVZ. Maja 1964. u SKVP je bilo dogovoreno da se pošalje još 5 učenika Gazihusrevbegove medrese u Sarajevu na studije u Kairo. Praksa upućivanja studenata na školovanje u arapskom svetu nastaviće se i narednih godina. Odlučeno je takođe da se prouči problem Gazihusrevbegove medrese i da se

traži rešenje u reformi medrese i materijalnom obezbeđenju službenika IVZ. Prvi put posle Drugog svetskog rata, 1964. godine je u IVZ ostalo u službi svih 17 učenika koji su završili školovanje u medresama.

⁶⁷ Na jednoj sednici Odbora za unutrašnju politiku, 13. 12. 1955, Dobrivoje Radosavljević je rekao da je najviše uspeha postignuto sa problemom sveštenečkog podmlatka kod IVZ, pošto niko neće u medresu. AJ, SIV, Zapisnici sa sednica Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, 130-992-1502.

⁶⁸ Prilikom zvanične posete delegacije IVZ-a Egiptu, februara 1958. godine, postignut je dogovor sa rektorom El Ashara o školovanju kandidata iz Jugoslavije. Godinu dana kasnije odabrani su najbolji maturanti sarajevske medrese i upućeni na odsluženje vojnog roka. Zbog odugovlačenja sa izdavanjem putnih isprava, neki kandidati su odustali od odlaska u Kairo.

Aleksandra Vuletić

Očevi i sinovi:

Skica za poređenje generacija u Srbiji XIX veka

Ukorenjeno je mišljenje da su potomci ljudi, koji su "uspeli u životu", manje uspešni od svojih očeva. To uverenje zastupljeno je i u našoj istoriografiji prilikom poređenja generacija političara. U tom smislu karakterističan je sud koji je o dvojici Obrenovića, Milošu i Mihailu, izrekao Slobodan Jovanović: "Razlika između Miloša i Mihaila poglavito je u stupnju njihovih političkih sposobnosti. Mihailove sposobnosti nisu onako visokog stupnja kao Miloševe."¹ Još plastičnije je Jovanovićevo poređenje Stojana Simića i njegovog sina Đorđa: "Od oca koji je imao svu snagu i rapavost skorojevića, rodio se sin koji je imao svu otmenost i mekušstvo kolenovića".² Slično su ocenjeni i drugi potomci istaknutih ličnosti XIX veka.³ Poređenje očeva i sinova vršeno je gotovo uvek na štetu ovih drugih. Sinovima je najčešće zameran nedostatak sposobnosti i ambicije, slabost karaktera, potreba za komforom, rasipništvo...

Sve do početka XIX veka smenjivanje generacija u Srbiji vršilo se nazgled neprimetno; u tom vremenu "dugog trajanja" između naraštaja koje su se smenjivali kao da nije bilo vidljivih razlika. Očeve su nasleđivali sinovi koji se po zanimanju, obrazovanju i načinu života gotovo nisu razlikovali od

¹ Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858-1868)*, Beograd, 1923, str. 280.

² Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd, 1929, str. 361.

³ Dimitrije Đorđević je ovako opisao Milovana Milovanovića: "Rastući u činovničkoj kući srednjeg, čak imućnog stanja, Milovan nije u detinjstvu trpeo nikakve oskudice. Bio je pravo 'gospodsko dete', i ta žica izvesnog mekuštva, stečena u detinjstvu, ostaće u njemu do kraja života. Milovan nije imao prilike da od mladosti prođe kroz surovu školu života, da krene od dna ka vrhu" (Dimitrije Đorđević, *Milovan Milovanović*, Beograd, 1962, str. 9).

svojih prethodnika; oca seljaka smenjivao je sin seljak koji je živeo i radio isto kao što je to nekada činio i njegov otac.

Nagle i burne političke promene koje su Srbiju zahvatile početkom XIX veka nisu bile praćene istovremenim promenama načina života i razmišljanja. Novo vreme tražilo je ljude sa znanjima i sposobnostima koje prethodne generacije nisu imale. U to vreme mali broj ljudi mogao je da sagleda zahteve koje je pred njih postavljalo doba koje je dolazilo. Reči Dositeja Obradovića izgovorene prilikom otvaranja Velike škole 1808. godine, da "mi valja da se staramo da izbacimo dušu našu od sužanjstva duševnoga, to jest od neznanja i slepote umne...", još uvek nisu nailazile na širi odjek u Srbiji.

Nedostatak svesti o potrebi obrazovanja vidljiv je u odnosu kneza Miloša prema svojim sinovima – Milanu i Mihailu. Na samom početku vladavine Miloš je kao jedan od svojih najvažnijih političkih ciljeva postavio dobijanje naslednog kneževskog dostojanstva. Već 1817. godine on je zahtevao od Narodne skupštine da ga proglasi za naslednog kneza Srbije, iako u to vreme još uvek nije imao muških potomaka.⁴ Svest o sinu kao nasledniku, ne samo porodičnog imena, nego i vladarskog prestola⁵, nije bila praćena i svešću o potrebi da se mladi naslednik primereno pripremi za namenjenu mu ulogu. Sinovi kneza Miloša su se školovali bez ikakvog plana i neredovno: "Miloševa deca rasla su u jednoj okolini u kojoj nisu imali šta da nauče. Buljubaša Nastas, Cigani svirači, Kara Ahmet i Metica, što je bilo, posle doji-lje i dadilje, društvo Milana; jahanje po livadama ili sedenje po prahu glavno uživanje detinje."⁶ Milošev činovnik Đorđe Protić zabeležio je da "srpskoga knjaza deca mnogo su manje učila nego što u drugim zemljama i najmanjeg privatnog oca deca uče, koji se vrlo slabim sredstvima vaspitavaju... Stariji njegov sin Milan, već je u svojoj 19-toj godini, ali sva njegova nauka ne ide

⁴ Jovan Milićević, *Milan Obrenović*, II (*prilog biografiji*), "Društvene pojave u Srbiji XIX veka", priredio Radoš Ljušić, Beograd, 2002, str. 16.

⁵ U vreme kada je njegovom najstarijem sinu Milanu bilo samo četiri godine, on je, prema sačuvanom zapisu, "s blagovernim sinom i naslednikom Milanom obnovio manastir Kalenić" (Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović*, II, Beograd, 1912, str. 709).

⁶ *Isto*. Slično je bilo i obrazovanje i vaspitanje koje je dobio mlađi knežev sin Mihailo: "Mihajlu je bilo sedamnaest godina kada je došao na upravu zemlje. Površno poučavan od strane nesposobnih učitelja, pokazivao je u to vreme veoma malo interesovanja za nauku. Njegovo obrazovanje bilo je – prema mišljenju austrijskog konzula – zanemareno, premda nije bio bez prirodnih sposobnosti. Takođe je padalo u oči njegovo neuglađeno ponašanje. Ovo je pripisivano druženju s neotesanim ljudima, kao što su bili savetnik Vule Gligorijević i načelnik Vasilije Nikolić, sa kojima je provodio vreme u šalama i igrama. Prvi, nepismen, od seiza kod Miloša je dogurao prljavim uslugama do položaja u Savetu, a drugi, načelnik u popočiteljstvu unutrašnjih dela, bio je poznat kao poročan čovek" (Vojislav Vučković, *Srpska kriza u Istočnom pitanju*, Beograd, 1957, str. 7).

dalje nego do čitanja i pisanja u svom maternjem jeziku, i nešto malo znanja u francuskom. Ostalo, što od drugih nauka zna, ne zaslužuje ni spomena. Još pre nekoliko godina, kad je Milan jedva naučio bio jedno pismo po liniji samo kojekako prepisati, mislio je knjaz da je njegov sin već dovoljno vaspitan i izobražen."⁷ Slično "obrazovanje" stekli su i sinovi ostalih znatnijih ljudi u Srbiji onoga doba.⁸

Vuk Karadžić se među prvima zalagao za slanje mladih ljudi na školovanje u inostranstvo: "Ja sam 1829. i 1830. govorio Milošu nekoliko puta, da se izbere nekoliko činovničke i drugi znatniji ljudi dece, pa da se s njegovim sinovima pošalju u Peterburg na nauku; no sve u zalud." Vukovo zalaganje za školovanje kolenovića bilo je u skladu sa njegovim uverenjem da Srbija, pošto ima naslednog vladara, treba da ima i nasledno plemstvo. Knez Miloš, međutim, nije bio istog mišljenja; Vuka je izvrgao ruglu, optužujući ga da se za školovanje budućih "plemića" zalagao zbog svojih sinova.⁹

Pošto nije uspeo da dobije kneževu podršku, Vuk je morao da se sam postara za obrazovanje svoje dece. On, koji je bio samouk, koji je celog života trpeo novčanu oskudicu i koji je morao da trpi mnoga poniženja da bi dobio novac neophodan za svoj rad, želeo je da svojoj deci omogući ne samo sticanje znanja, već i sigurniji položaj u društvu koji on nije imao. Osećanja nesigurnosti i zavisnosti nisu bili lišeni ni ostali intelektualci. Tako je Stojan Novaković pred kraj svoje duge činovničke karijere pisao sinu Mileti da mu je "mnogo puta gorko i teško padalo što moram da budem u službi državnoj, i toga radi da sam u položaju koji me drži u zavisnosti od svakojakih ljudi i pravica. Kad bi tebe sreća poslužila da se razviješ i spremiš tako da možeš bi-

⁷ Dorđe Protić: *Obraz knjaza Miloša i njegovog vladanja*, priredio Radoš Ljušić, Srbija 19. veka, 2, Beograd 1998, str. 323-324.

⁸ Na primer, Toma Vučić Perišić dao je svog sina Stevana na ćurčijski zanat. Sin kneza Milete Radojkovića bio je terzija i trgovac, *Komentar k pismu mome, pisanom Milošu Obrenoviću 12. Aprilija 1832. god.*, Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. XV, Istorijski spisi I, Beograd, 1969, str. 210-211. Godine 1842. Gružani su u znak zahvalnosti i privrženosti svom bivšem knezu Vučiću tražili da im za sreskog načelnika postavi svoga sina. Stevan Vučić nije opravdao položaj na koji je postavljen zahvaljujući očevim zaslugama. Naslednik nekadašnjeg "predvoditelja naroda i diktatora Srbije" pokazao se kao nesposoban činovnik bez ličnog autoriteta. Zbog pronevere je otpušten iz državne službe 1846. godine. Neposredno posle očeve smrti žalio se predsedniku Državnog saveta da živi odbačen od sredine jer je Vučićev sin, vidi: Radomir J. Popović, *Toma Vučić Perišić*, Beograd, 2003, str. 254-258.

⁹ "Komentar k pismu mome, pisanom Milošu Obrenoviću 12. Aprilija 1832. god.", Vuk Karadžić, *Istorijski spisi I*, str. 211, 214; "Pismo knezu Milošu Obrenoviću od 12/24. aprila 1832. godine", *Istorijski spisi I*, str. 191.

ti samostalan i nezavisan građanin, meni bi to bilo najprijatnije zadovoljstvo u starosti"¹⁰.

Sredinom XIX veka sinove su na školovanje u inostranstvo počeli da šalju pojedini istaknuti činovnici, kao što su bili Ilija Garašanin, Aleksa i Stojan Simić, Miloš Bogičević, Đorđe Milovanović... Oni su imali oskudno školsko obrazovanje, kakvo se i jedino moglo steći u Srbiji početkom XIX veka; njihovi očevi, mahom "viđeniji" trgovci i ustanički prvaci, trudili su se da u nerazvijenom društvu, u kojem organizovan školski sistem nije postojao, omoguće svojim sinovima elementarno obrazovanje.¹¹ Njihovi sinovi bili su taman toliko obrazovani da uvide nedostatke svog obrazovanja. Za razliku od svojih očeva, oni su živeli u stabilnijim političkim i ekonomskim prilikama; svojoj deci mogli su da obezbede bolje životne uslove i da planiraju njihovo obrazovanje. Pošto je školski sistem u Srbiji bio nerazvijen, sinove počinju da šalju na studije u inostranstvo.

Tokom druge polovine XIX veka školovanje dece u inostranstvu postaje imperativ za mnoge istaknute državne činovnike. Tako na evropske univerzitete odlaze sinovi Jovana Marinovića, Vladimira Jovanovića, Vladana Đorđevića, Stojana Novakovića, Ljubomira Kovačevića, Svetomira Nikolajevića, Mladena Žujovića...¹²

Godine 1839. i srpska država je počela da šalje pitomce na školovanje u inostranstvo. Državni pitomci bili su mahom sinovi seljaka i trgovaca. Njihovi roditelji su imali maglovite predstave o važnosti obrazovanja svoje dece, i često se nisu osećali sposobnim da odlučuju o njihovom studiranju; samim tim, nisu bili u stanju da bitno utiču na njihove životne puteve. Tako je majka Radivoja Milojkovića savetovala sina prilikom polaska na studije u

¹⁰ Stojan Novaković – Mileti Novakoviću, Carigrad, 25. juna 1898, Arhiv Srbije, Fond Stojana Novakovića (u daljem tekstu; AS SN), 2722. Do sličnog zaključka došli su i sinovi Vladana Đorđevića. Jedan od njih je za vreme Prvog svetskog rata u Americi radio kao fabrički radnik: "Težak zanat, ali ipak zahvalniji od izvesnih ličnosti koje čovek služi iz tzv. viših pobuda sa bednim rezultatima po sebe" (Aca Đorđević – Vladanu Đorđeviću, Pariz, 24. novembra 1918, AS, Fond Vladana Đorđevića, u daljem tekstu VĐ, str. 365).

¹¹ Ilija Garašanin je, na primer, kao sin bogatog trgovca imao privatnog učitelja. Otac ga je zatim poslao u školu na grčkom jeziku u Zemunu, a potom i u školu na nemačkom jeziku u Orahovici, gde je učio nekoliko godina. To je predstavljalo celokupno njegovo obrazovanje, Dr Dragoslav Stranjaković, *Ilija Garašanin*, str. 17-18, ASANU, 14233.

¹² Sinovi Jovana Ilića, pesnika i istaknutog činovnika, završili su, pak, "samo" beogradske škole. Dragutin Ilić je u autobiografskim beleškama zabeležio da je "njegova plata uvek bila velika, i samo da nije bilo te duševnosti mi bi svi svršavali nauke u Parizu, vratili bi se s doktorskim diplomama... Ovako pak jedva smo mogli proći kroz beogradske škole" (Dragutin Ilić, *Moje vaspitanje*, ASANU/10631).

Hajdelberg: "Sinko, ti si pametniji od nas, ako znaš da će ti biti dobro, ti idi, a ako znaš da neće, a ti nemoj."¹³

Pitomci su dobijali stipendije koje su pokrivale osnovne troškove studiranja. Njihovi roditelji uglavnom nisu bili u mogućnosti da im šalju novac, a ako su i mogli, često su to smatrali uzaludnim troškom.¹⁴ Školovanje pitomaca nadgledali su nadležni vladini činovnici kojima su pitomci slali izveštaje o svom napretku na studijama i potrošenom novcu. U svakodnevnom životu oni su bili prepušteni sami sebi, odnosno upućeni jedni na druge.

Za razliku od seljaka, pripadnici činovničke i intelektualne elite videli su u obrazovanju svoje dece garanciju njihove budućnosti. U njihovo školovanje ulagali su ne samo novac, već i sve svoje roditeljske nade i ambicije: "Veoma se radujem što si zdrav i što je gospodin profesor zadovoljan tobom. Neka da Bog da uvek takve vesti slušam o tebi. Oko toga se moraš uvek osobito truditi, jer od toga zavisi tvoja sreća i sreća tvojih roditelja", pisao je Vuk mlađem sinu Dimitriju.¹⁵ Eventualni neuspesi dece na studijama doživljavani su kao porodična tragedija i sramota.¹⁶

Tokom druge polovine XIX veka obrazovanju svoje dece sve veću pažnju poklanjaju i ostali slojevi stanovništva, pre svega gradskog. Dobrostojeći trgovci i zanatlije počeli su da šalju sinove u trgovačke i zanatske škole u zapadnoevropskim zemljama.¹⁷ Sinovi nekih trgovaca su se, međutim, školovali za činovnike. Iako su trgovci bili mahom bogatiji od činovnika, činovnici su uživali veći društveni ugled. Stoga je bila razumljiva želja bogatih ljudi da, pored bogatstva, steknu i društveni prestiž.

¹³ Ljubinka Trgovčević, "Radivoj Milojković – praviteljstveni pitomac, *Danica. Srpski ilustrovani kalendar za 1995. godinu*, Beograd, 1994, str. 375.

¹⁴ Kada je Jevrem Grujić izgubio državnu stipendiju, njegov otac nije hteo da mu šalje novac za nastavak školovanja i tek je na insistiranje Ilije Garašanina pristao da mu pošalje manju svotu novca.

¹⁵ Vuk Karadžić – Dimitriju Karadžiću, Beč, 14. novembar 1846, *Sabrana dela Vuka Karadžića*, Prepiska, VII (u daljem tekstu: *Prepiska*), str. 589.

¹⁶ Sin Ljubomira Kovačevića, Vladeta, nije se proslavio na studijama u Parizu: "Vladetini su kao pobijeni zbog pada na ispitu. Radi su barem od sveta to da sakriju, toliko ih je stid... Vladeti izgleda ne preostaje ništa drugo, nego da se vrati. Za svakoga nije Pariz" (Jela Novaković – Mileti Novakoviću, b.d., AS, SN 2712, vidi i AS SN 2601, 2602, 2603).

¹⁷ Zanimljivo je da se neki od njih po povratku u zemlju nisu mogli uklopiti u ovdašnju sredinu i način poslovanja, pa su materijalno postradali, v. Milivoje M. Kostić, *Uspomene na Beogradu*, str. 45, 55, 77, 81, 97, 130.

Izbor zemlje studiranja bio je u vezi sa političkom orijentacijom očeva. Tako je Ilija Garašaniin obojicu sinova poslao na školovanje u Francusku¹⁸, dok je Vuk Karadžić starijeg sina Savu poslao u Rusiju.

U izboru škole presudnu reč imali su očevi. Roditeljska ambicija, strogost i zahtevnost sublimirani su u rečima koje je Ilija Garašaniin uputio sinu: "Ja sam tu nauku za tebe izabrao i to oču i ako to ne bude ja drugo ništa neću niti šta drugo biti može. Nisam ja strog nimalo, osećanja moja dobro su ti poznata i očekivanja, a ja nisam kriv što su ona takva."¹⁹ Jaka roditeljska volja nadjačavala je i slamala volju njihovih sinova, pa su i primeri sinovske neposlušnosti retki.²⁰

Roditeljske ambicije često su pretezale nad željama i mogućnostima dece. Sava Karadžić je bio izuzetno darovito dete, naklonjeno umetnosti, istoriji i književnosti; za vojnički poziv koji mu je otac izabrao on nije imao ni sklonosti, ni volje, niti fizičkih predispozicija.²¹ Uprkos tome što nije voleo vojnički poziv, bio je jedan od najboljih pitomaca u klasi. Ipak, na svoju

¹⁸ "Ništa me ne može tako čvrsto vezati za Francusku kao izobraženije i vaspitanje moje dece", pisao je Garašaniin svom prijatelju Mondenu, AS, Fond Ilija Garašaniin (u daljem tekstu: IG), 1127, Garašaniin – Mondenu, Beograd 3/15. januar 1859.

¹⁹ Koncept pisma I. Garašanina namenjenog, najverovatnije, Milutinu, ASANU, *Prepiska*, 14893/100, vidi i: I. Garašaniin – M. Garašaninu, Beograd, 25. decembar 1862, ASANU, *Prepiska Ilije Garašanina*, 14893/69.

²⁰ Dimitrije Karadžić je na početku školovanja molio oca da ga ispiše iz Akademije i vrati kući. Naviknutom da mu se ugađa u porodici, teško mu je palo da se pokorava vojnoj disciplini: "Meni je strašno i užasno. Potpuno sam izgubio volju da ostanem u Akademiji; izgubio sam čak i volju za učenjem. To nije u mojoj moći, kao što vidiš, i ne ljuti se na mene. Celu noć nisam spavao. Danas nisam ništa jeo. Jednom rečju, osećam se nesrećnim. Nadam se da me ti, moj otac, nećeš ostaviti u nevolji koja me izjeda i koja će me pre vremena oterati u grob... O, kamo sreće da se nisam ni rodio" (Dimitrije Karadžić – Vuku Karadžiću, Bruk, oko 2. novembra 1850, *Prepiska*, VIII, str. 786). Vuk mu nije uslišio želju, već ga je ubedio da istraje na vojnoj akademiji. Već u narednom pismu Dimitrije moli oca za oproštaj: "Najdraži oče, uviđam kolikim si me doborčinstvima obasipao od samog mog rođenja, a ja sam ti, i pored svega toga, pričinjao tako mnogo briga. Dao si me, da bih postigao ono najbolje, u jednu od prvih ustanova na svetu, a ja sam bio tako lud i pričinjao ti toliko nevolje moleći te da me iz nje izvedeš. Zato te molim da mi oprostiš i obaveštavam te o odluci koju sam već odavno doneo da ću težiti tome da postanem isto tako dobar, slavan i svome narodu koristan ratnik kao ti što si pisac, i da ću se truditi da povežem pero s mačem. Nadahnut ovim namerama želim ti da još dugo živiš i obećavam ti da ćeš s radošću gledati kako ti sin raste" (Dimitrije Karadžić – Vuku Karadžiću, Bruk, 22. decembra 1850, *Prepiska*, IX, str. 37).

²¹ "Bavim se muzikom i crtanjem. Imam dnevnik svojih misli. Pišem priče, opise, balade, sonete prijateljstvu koje želim. Čitam knjige. Zabavljam se često i rado, ali mi istorija, naročito istorija našeg doba, donosi svu moguću građu za izučavanje svega, što se preporučuje, čemu se divim i zbog čega često dolazim u sukob s drugima... Marširanjem se ne zanimam jer to ne dopušta moje zdravlje" (Sava Karadžić – Vuku i Ani Karadžić, Petrograd 25. novembra 1835, *Prepiska*, V, str. 575-576).

budućnost gledao je s pesimizmom: "Moraću u Sibir, u najudaljenije predele Kamčatke, Grenlanda, Laplanda, da živim naprazno i da presanjam svoj život", pisao je roditeljima.²² Spartanska disciplina u carskom kadetskom korpusu i surova ruska klima razarale su njegov organizam načet tuberkulozom i konačno dovele do njegove prerane smrti 1837. godine.

Vođeni roditeljskim, a ne svojim željama, sinovi su često pokazivali nedostatak ambicije koja je odlikovala njihove očeve. "Kad inteligencija ne oskudeva, ne bi trebalo ni revnost da oskudeva. Makar da su Srbi obično lenji od tebe se tome nisam nadao. Naučiti se u školi mnogo raditi i tačno raditi to vredi posle za ceo život", pisao je Garašanin mlađem sinu.²³ Lenjost i neurednost, koje je uočio kod sinova, zadavale su mu veće brige od njihovih nepoloženih ispita, jer lenjom čoveku, smatrao je, nikakvo školovanje ne može pomoći.²⁴ Sličan stav imao je i Vuk Karadžić. Iako je Dimitrije Karadžić bio jedan od najboljih pitomaca u svojoj klasi, njegovom ocu nije bilo po volji kada iz zalaganja u školi nije imao najviše ocene: "Vrlo dobro naučiti ne može se svašta svakad, ali truditi se i učiti vrlo dobro može čovjek svagda", pisao je Vuk sinu.²⁵

Kolenovići su živeli u znatno boljim materijalnim uslovima od onih u kojima su stasavali njihovi očevi; shodno tome, i njihovi prohtevi u pogledu materijalnih stvari bili su veći od onih koje su imali očevi. Tako je Dimitrije Karadžić od oca često zahtevao da mu priušti i kupovinu stvari za koje je sam priznavao da mu nisu neophodne, ali da ih želi "svoga zadovoljstva radi": "Hteo bih i da se lepo doteram", pisao je Dimitrije ocu, i tražio novac za kupovinu lakovanih cipela i rukavica, kao i prsluka koji bi doprineo "lepoti moje uniforme".²⁶ Slične prohteve tokom studija imali su i sinovi Stojana

²² Sava Karadžić – Vuku i Ani Karadžić, Petrograd, krajem jula 1835, *Prepiska*, V, str. 544.

²³ I. Garašanin – M. Garašaninu, Beograd, 20. maj 1862, ASANU, *Prepiska Ilije Garašanina*, 14893/68.

²⁴ I. Garašanin – M. Garašaninu, Beograd, 29. decembar 1865. ASANU, *Prepiska Ilije Garašanina*, 14893/80.

²⁵ Vuk – Dimitriju, Beč, 15. februar 1854, *Prepiska*, X, 471. Dimitrija je iznenadila ova, za njega neočekivana očeva srditost, pošto je iz gotovo svih predmeta imao najviše ocene. Po njegovom mišljenju, "glavni cilj (je) znanje, a ne učenje" (Dimitrije – Vuku, Bruk, 18. februar 1854, *Prepiska*, X, str. 475). Takođe je isticao da on uči "da bih znao, a ne da bi me ocenili" (Dimitrije – Vuku, Bruk, 24. mart 1855, *Prepiska*, XI, str. 104).

²⁶ Dimitrije – Vuku, Bruk, 30. avgust 1852, *Prepiska*, IX; Dimitrije – Vuku, Bruk, 18. februar 1854, *Prepiska*, X, str. 477.

Novakovića i Vladana Đorđevića, kojima roditelji takođe šalju novac za "salonske haljine".²⁷

Očevi su se trudili da svojoj deci obezbede dobre uslove za školovanje, ali i da suzbiju njihovu potrebu za rasipništvom. Tako je Vuk savetovao Dimitrija da isuviše ne troši, "jer vrlo dobro znam koliko je mnoštvo mladijih ljudi, osobito oficira, nesrećno postalo samo za to što su mnogo trošili i zaduživali se; a uz to sam ti još i sam kazao, da se svašta ne može, nego čovjek valja da zna razlikovati bez šta se biti može bez šta li ne može".²⁸ Dimitrije odnosi prema novcu bio je, međutim, sasvim drugačiji: "Dragi oče, budi uveren da bih i ja mogao postati Diogen, kad on danas ne bi bio uhapšen kao budala."²⁹

Za razliku od kolenovića, državni pitomci su tokom studija živeli u znatno lošijim uslovima. "Retko sam palio vatru radi grejanja", zapisao je u svojim sećanjima pitomac Jevrem Grujić, "a kada je toga bilo, smatrao sam se srećnikom koji može sebi da priušti to zadovoljstvo... U šetnju sam išao brzim hodom, skoro trčao. To me dobro zagrevalo, pa u kući nisam osećao hladnoću. Ipak, u sobi sam se pokrivao svom odećom koju sam imao. Nije to bilo baš mnogo prijatno, ali ipak podnošljivo".³⁰

Unuci Miše Anastasijevića, jednog od najbogatijih ljudi u Srbiji sredinom XIX veka, školovali su se u sasvim drugačijim uslovima. Tako je jedan od njih po završetku gimnazije putovao po Švajcarskoj zajedno sa svojim vaspitačem Franjom Zahom, učio francuski i nemački jezik i spremao se za upis na neki od tamošnjih koledža. Velike pare koje je u njegovo i školovanje njegovog brata uložio Miša Anastasijević i bezbrojni saveti koje im je slao nisu, međutim, urodili plodom. Ni jedan od braće nije završio studije, a svojim ponašanjem i dugovima koje su pravili zadavali su velike brige porodici.

Odluka Dimitrija Karadžića, da posle završene akademije u Austriji vojničku karijeru gradi u Srbiji, bila je svakako rezultat očevo vaspitavanja i usmeravanja. Osim "patriotskih" razloga, važnu ulogu je imala i činjenica da

²⁷ Jela Novaković – Mileti Novakoviću, Pero, 31. decembra 1891, AS, SN, 2622; Nikica Đorđević – Vladanu Đorđeviću, Pero 18/31. mart 1909, AS VĐ, 365.

²⁸ Vuk – Dimitriju, Beč, 21. februar 1854, *Prepiska*, X, str. 479. Slično je razmišljao i Ilija Garašanin: "Ja nisam rad da moj sin trpi u nužnim potrebama niti da više troši nego što je nužno, jer vrlo dobro znam da kao god što bi trpljenje oskudice imalo štetna sledstva na njegove nauke, isto bi tako i izlišno trošenje oduzimalo mu skupoceno vreme njegovog tako važnog zanimanja" (I. Garašanin – Mondenu, Beograd, 11/23. januar 1857, AS IG, 1036).

²⁹ Dimitrije – Vuku, Bruk, 18. februar 1854, *Prepiska*, X, str. 477.

³⁰ Vidi: *Etnografski zapisi Jevrema Grujića*, priredio Nikola F. Pavković, Beograd, 1992, str. 108-109, 122.

je Vuk posredstvom uticaja i veza koje je imao u Srbiji mogao da mu olakša uspon u karijeri.³¹

Očekivanja od Vukovog sina u Srbiji bila su velika: "Praviteljstvo od tebe mnogo očekuje i nada se: prije nekoga vremena bio je razgovor da se izmjeri Majdan-Pek... i već je bio naznačen čovjek koji će ga upravljati, pak su se u jedan put premislili i kazali: "Nek stoji za sad (dok) dođe Vukov sin", pisao je otac Dimitriju.³² Ta očekivanja imala su realnu podlogu; Dimitrije je bio jedan od najboljih pitomaca u klasi, pun ideja i planova za izgradnju i kupovinu savremenih vojnih postrojenja u Srbiji.³³ Po završetku akademije srpska država ga je poslala na usavršavanje u Berlin i Antverpen. U dvadesetčetvrtj godini Dimitrije Karadžić je bio kapetan prve klase, profesor u Artiljerijskoj školi i zamenik upravnika škole. Inteligentan, obrazovan, a kao Vukov sin utrvenih staza i vanrednih životnih izgleda, imao je sve preduslove za blistavu karijeru.

Ali, umesto karijeri, Dimitrije se sve više odavao porocima – alkoholu i kocki³⁴. Godine 1865. je zbog nedoličnog ponašanja razrešen profesure na Artiljerijskoj školi. Velike nade koje su u njega polagali, ne samo njegov otac već i srpska vlada, nisu se ispunile.³⁵

³¹ "Najviše bih želeo da budem knežev ađutant, jer sve ostalo bi se onda samo sredilo. Kad bi ti kneza zamolio za mene, možda bi mi dali neki viši čin od poručničkog, što bi bilo potpuno pravo. Ali, u svakom slučaju, treba da me odrede da služim u artiljeriji ili bar konjici, samo ne u pešadiji", pisao je Dimitrije ocu (Dimitrije – Vuku, Bruk, 22. oktobar 1854, *Prepiska*, X, str. 690). Dimitrije nije propustio priliku da zatraži od oca još jednu uslugu: "Bićeš milosrdan, zar ne, i najhitnije ćeš se zauzeti kod vlade da ne bude za to da ostanem ovde (u akademiji) duže od kraja marta" (Dimitrije – Vuku, Bruk, 10. marta 1855, *Prepiska*, XI, str. 87). Vuk je nastojao da udovolji Dimitrijevoj želji; u pismu Aleksu Simiću, molio ga je da "biste gledali što pre da se reši po želji mojoj i sina mojeg" (Vuk – Aleksu Simiću, Beč, 4. februar 1855, *Prepiska*, XI, str. 57).

³² "I ovo nije rečeno u šali, nego od zbilje. Ovo ti javljam samo za to, da se jednako staraš i trudiš što se više može, da bi se pokazao dostojan ovoga očekivanja i nadanja" (Vuk – Dimitriju, Loznica, 1. juni 1857, *Prepiska*, XI, str. 557).

³³ Tokom studija želeo je da napravi nacrt za izgradnju fabrike oružja i livnice topova u Srbiji i vojnu bolnicu. Molio je oca da predloži vladi da mu odobri izradu planova. Predlagao je i kupovinu savremenih vojnih postrojenja (Dimitrije – Vuku, Bruk, 7. maj 1855, *Prepiska*, XI, str. 143-144; Bruk 24. mart 1855, *Prepiska*, XI, str. 105-106).

³⁴ Iz Berlina pisao je ocu: "Zato te molim da me još jednom i sigurno poslednji put izvučeš. Da bih ovde podmirio sve svoje dugove i živeo još tri meseca, trebalo bi mi 100 dukata. Molim te, dakle, pošalji mi ih. Započecu onda nov život i posveti ću se samo studijama" (Dimitrije – Vuku, Berlin, 29. juna 1857, *Prepiska*, XI, str. 570). Dimitrije je o dugovima obavestio i Milivoja Blaznavca, načelnika Ministarstva vojnog, nadajući se da će mu država pomoći da vrati dug (M. Blaznavac – Vuku, Lijež, 17. septembra 1857, *Prepiska*, XI, str. 597). Na Dimitrijevo ponašanje Vuku je skretao pažnju i knez Mihailo (Mihailo – Vuku, Beograd 1/13. mart 1863, *Vukova porepiska*, VII, Beograd, 1913, str. 670-673).

³⁵ Jelena Šaulić, *Vukova porodica*, Beograd, str. 277. Na Dimitrijevu žalbu da nikako ne dobija unapređenje, otac mu odgovara da se raspitivao i saznao "da je tome uzrok što se ti opijaš

Ono što nije pošlo za rukom Vukovom sinu, uspelo je Garašaninom. Svetozar Garašanin je školovanje okončao 1860. godine, u vreme kada je njegov otac kao predsednik vlade i ministar inostranih dela u Srbiji bio prva ličnost posle kneza. Svetozar je po povratku u Beograd stupio u aktivnu vojnu službu. Ubrzo je postao i knežev ađutant. Međutim, nedostatak ambicije, koji je kod njega bio uočljiv još za vreme školovanja, ispoljio se i tokom njegove karijere: "On misli da je bolje zjala prodavati i objiati sokake nego što študirati... Da ga olakše stvari mimođu to je sve što ga zadovoljava a to nisu svojstva učenog oficira", okarakterisao je Garašanin starijeg sina.³⁶

Svetozar je ostao knežev ađutant i posle silaska njegovog oca s vlasti. Uz kneza se nalazio i u trenutku njegove pogibije. Deo javnosti izrazio je tad sumnju u njegovu vojničku čast i on je podneo ostavku. U jesen te, 1868. godine, školovanje u Francuskoj završio je i mlađi Garašaninov sin Milutin. U to vreme Garašanin nije bio samo van političke scene, već i u nemilosti nove vlasti. Iako školovan za oficira, Milutin Garašanin nije stupio u vojnu službu. Ilija Garašanin se sa sinovima povukao na svoje imanje u Grockoj, gde je sazidao parni mlin u kojem su sva trojica počeli da rade.³⁷ Kao što je Garašaninov visoki položaj svojevremeno širom otvorio vrata karijere njegovom starijem sinu, tako je njegov pad s vlasti zatvorio vrata mlađem sinu.

Ipak, ime Garašanin je i dalje imalo političku težinu. Dve godine posle očeve smrti i Milutin Garašanin je započeo političku karijeru. Iako je dospelo do najviših državnih položaja, u javnosti je bio poznat i cenjen prvenstveno kao sin Ilije Garašanina. Njegovi dometi u političkom životu nisu bili tako visoki kao očevi. Ali, imao je jednu prednost nad svojim ocem: zvučno porodično ime dopuštalo mu je ležernost u vođenju politike, jer "i pobeđen, jedan Garašanin ostajao je Garašanin".³⁸

Kolenovićima je poreklo često predstavljalo prepreku zbližavanju sa ostalim vršnjacima koji se nisu mogli podičiti slavnim porodičnim imenom. Nepoverenje je bilo obostrano.³⁹ Sa korpusom veza, uticaja i prijatelja koje su

i da si jednom pijan, pred mnogijem ljudima, pao s konja i razbio glavu i da si od toga poslije bio bolestan" (Vuk – Dimitriju, Beograd, 23. avgust 1862, *Prepiska*, XII, str. 1130).

³⁶ I. Garašanin – M. Garašaninu, Beograd, 20. maj 1862, ASANU, *Prepiska Ilije Garašanina*, 14893/68.

³⁷ "Podizanje mlina je poslednja žrtva koju sam učinio za moja dva sina, da ih ne gledam bez zanimanja u njihovim najboljim godinama", pisao je Garašanin Mondenu (I. Garašanin – Mondenu, Grocka, 28. aprila/10. maja 1870, AS IG, 1686).

³⁸ Slobodan Jovanović, "Pavle Marinković", u: *Iz istorije i književnosti*, I, Beograd, 1991, str. 274.

³⁹ Nikica, sin Vladana Đorđevića, nije želeo da se uključi u rad srpske dačke družine u Berlinu: "Članovi te družine su mahom đaci meni apsolutno nepoznati i indiferentni. Kada bih

nasleđivali od svojih očeva, kolenovići su nasleđivali i korpus njihovih neprijatelja, a lične neusphe su ponekad pripisivali svom poreklu.⁴⁰

* * *

Školovanje državnih pitomaca u inostranstvu počelo je 1839. godine. Povratkom prve generacije školovane omladine nastaje rasep između starog i novog naraštaja: "Prema velikodostojnicima koji su jedva pismeni, a može biti i sasvim nepismeni, među kojima su najbolje školovani svršili našu osnovnu školu i onoliko gimnazije koliko je pod Milošem bilo, prema njima stoje mladići školovani na nemačkim i francuskim univerzitetima. Dešava se da popečitelj ima ili nema osnovnu školu, dok njegov sekretar ima pariski doktorat prava."⁴¹ Kada se posle dve decenije izgnanstva knez Miloš vratio na vlast 1858. godine, on je mladom liberalskom naraštaju izgledao anahrono: "Miloš je bio već oronuo starac, koji se služio štapom i naočarima. Po govoru i ponašanju on je mlađoj inteligenciji izgledao običan seljački šeret: ona se pitala, kako je tako prost čovek mogao igrati tako veliku istorijsku ulogu."⁴²

Mladi naraštaj u zemlju donosi oduševljenje za političke slobode proklamovane Revolucijom 1848. godine, koje su u suprotnosti sa autoritarnim ustavobraniteljskim režimom. Potekla iz nepismene i neobrazovane seljačke sredine, omladina je bila ponosna na svoje obrazovanje stečeno po najprestižnijim evropskim univerzitetima i na intelektualni i kulturni uzlet omogućen boravkom u naprednim evropskim zemljama.⁴³ Samosvesna i smela, imala je vrlo malo poštovanja prema starijim naraštajima i nemilosrdno je kritikovala birokratski aparat na kojem je bio zasnovan državni sistem.

baš i hteo iz patrijotski osećanja da uđem u vezu sa njima, sprečava me misao da tu ima mladih ljudi sa političkim idejama koji bi prema Vladanovom sinu bili kruti ili hladni umesto da smatraju za čast da se mogu sa mnom upoznati" (Nikica Đorđević – Vladanu Đorđeviću, Berlin, 9. novembar 1910, AS VĐ 365).

⁴⁰ "Što se tiče političkih gonjenja koja su bila protiv našeg oca, produžena su i s nama, no kao i naš pokojni otac držimo se čvrsto i odgovaramo našim negdašnjim prijateljima", pisao je Svetozar Garašanin porodičnom prijatelju Mondenu 1879. godine, ASANU, 14893/166. "To što sam tvoj sin do sada mi je samo škodilo", pisao je Vladanu Đorđeviću sin Milan, AS VĐ, 360.

⁴¹ Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Beograd, 1925, str. 57.

⁴² Slobodan Jovanović, *Vladimir Jovanović*, u: *Iz istorije i književnosti*, I, Beograd, 1991, str. 85.

⁴³ Slobodan Jovanović je za Milivoja Petrovića Blaznavca napisao da je "imao onu trudoljubivost i besnu želju za odlikovanjem koja se vidi kod naših seljačkih sinova, kada se bace na nauku" (Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1926, str. 4).

Zalaganjem za demokratske i liberalne ideje ona je postala leglo opozicije ustavobraniteljskog režima.

Liberalni naraštaj omladine smenila je generacija koja se sa zapadnih univerziteta vraćala zadojena idejom socijalizma. I ona se s puno samopouzdanja posvetila javnom radu, a kritiku državne vlasti i propagiranje naprednih političkih ideja smatrala je svojim zadatkom u cilju narodnog prosvetljenja.

Kolenovići nisu imali takve ambicije. Njihovo samopouzdanje i samosvest nisu proisticali iz visokog obrazovanja koje su stekli, već iz porodičnog porekla.⁴⁴ Jaz između njih i njihovih očeva nije bio tako veliki kao kod njihovih vršnjaka "bez pedigree". I dok su se ovi drugi s puno žara bacili na kritiku svega što je staro, kolenovićima je primarno bilo očuvanje kontinuiteta sa svojim očevima. Cenjeni prvenstveno po porodičnom poreklu, a tek onda po sopstvenim kvalitetima, bilo im je važno da nikom ne dozvole da baci senku na njihove očeve.⁴⁵

Slobodan Jovanović bio je jedan od retkih koji je prerastao potrebu kolenovića da svoje porodično ime istaknu kao štit i znak prepoznavanja u javnosti. On je po stvaralačkim dometima uspeo da nadmaši svoga oca, ali se i njegovo delo zasniva na političkim pogledima i idejama koje je od oca baštinio. To delo, koje je i za savremene naučne standarde superiorno, i danas vrši veliki uticaj na srpsku historiografiju. Prema mišljenju nekih istoričara, ocene i stavovi Slobodana Jovanovića o srpskoj istoriji XIX veka, prožeti liberalnim političkim nazorima njegovog oca, vladaju i savremenom srpskom historiografijom. Dokaz za tu tvrdnju je, između ostalog, velika citiranost radova Slobodana Jovanovića i u ovom članku.

⁴⁴ Na primer, potpredsednik Skupštine Dragomir Rajović, koji se školovao u Parizu, jednom prilikom uveravao je pred Skupštinom kralja Aleksandra u svoju odanost, "ističući kao naročitu garantiju kako u njegovim žilama teče krv Cvetka Rajovića" (Kosta N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd, 1989, str. 486). Sin Stojana Novakovića, Mileta, pisao je ocu: "Kad su seljaci čuli da sam tvoj sin, više su se obzirali na mene no na Paju Marinkovića" (Mileta Novaković – Stojanu Novakoviću, b.m., 20. septembra 1905, AS SN 2284).

⁴⁵ Đorđe Simić je napisao knjižicu *Šta je bio Stojan Simić*, s ciljem da da dokaže da njegov otac nije bio običan pandur kneza Miloša, već njegov glasonoša, vidi: Ana Stolić, *Đorđe Simić. Poslednji srpski diplomata 19. veka*, Beograd, 2003, str. 11. I prodični ponos Milutina Garašanina bio je preosetljiv: "Lično širokogrud, on je opraštao radikalima svoje izbeglištvo, ali Ristiću, koji je hteo pomračiti slavu njegovog oca, pamtio je to do groba" (Slobodan Jovanović, *Pavle Marinković*, u: *Iz istorije i književnosti*, I, Beograd, 1991).

Podaci o autorima

Dr Latinka Perović (1933), naučni savetnik.

Urednik: *Tokovi istorije*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1993-1998; *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Beograd, 1-4, 1994, 1998, 2003, 2005*; Biblioteka Korijeni (sa Draganom K. Vukčevićem), CID, Podgorica: Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, 1999; Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, 2000; Petar Kropotkin, *Etika*, 2001.

Samostalna izdanja: *Pera Todorović*, Beograd, 1983; *Od centralizma do federalizma*, Zagreb, 1984; *Srpski socijalisti 19. veka, I-III*, Beograd, 1985, 1995; *Planirana revolucija*, Beograd – Zagreb, 1988; *Zatvaranje kruga*, Sarajevo, 1991; *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, Beograd, 1993; *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000; *Ogledi o modernizaciji Srbije*, Beograd, 2006.

Dr Vera Gudac – Dodić (1960), naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd.

Samostalna izdanja: *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Institut za političke studije, Beograd, 1999.

Dr Momčilo Isić (1952), naučni savetnik Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd.

Samostalna izdanja: *Seljaštvo valjevske oblasti 1929-1941, "Milić Rakić"*, Valjevo, 1985, str. 212; *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995, str. 400, ISBN; *Matrijalno stradanje valjevskog stanovništva u Prvom svetskom ratu*, Istorijski arhiv Valjevo, Valjevo, 1996, str. 116; *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*, Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, 1999, str. 368 ISBN 86-7005-023-4; *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941, Socijalno-ekonomski položaj seljaštva knj. I, tom 1*, Institut za noviju

istoriju Srbije – Beograd, 2000, str. 264; *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941, Socijalno-ekonomski položaj seljaštva knj. I, tom 2*, Institut za noviju istoriju Srbije – Beograd i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 2001, str. 306; *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2001, str. 172, ISBN 86 – 705-025-0; *Osnovno školstvo u Tamnavi 1820-1941*, Gradska biblioteka "Božidar Knežević" Ub, Ub, 2002, str. 450, ISBN 86-903333-0-4; *Stanovništvo Svileuve u 19. veku*, Biblioteka Janko Veselinović – Koceljeva, 2002, str. 308. ISBN 86-84115-02-3; *Početak rada osnovne škole u Pambukovici*, Osnovna škola "Tamnavski partizani" Pambukovica, 2002, str. 96 ISBN 86-903115-0-5; *Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941, knj. 1 i 2*, Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, str. 1-534, 2-426, ISBN 86-7005-040-4; 86-7005-041-2; *Osnovno školstvo u Podrinju 1914-1944*, Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, 2005, str. 408, ISBN 86-7005-044-7

Dr Dubravka Stojanović (1963) radi kao docent na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Jedan od urednika istorijskog časopisa *Godišnjak za društvenu istoriju*; član redakcijskog kolegija zbornika *Modernizacijski procesi u Srbiji XIX i XX veka 1-4*;

Samostalna izdanja: *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918*, Beograd 1994; *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijski ogled o "zlatnom dobu srpske demokratije"*, Beograd 2003.

Sanja Petrović Todosijević (1977), istraživač-stipendista na projektu Instituta za savremenu istoriju.

Članci: "Drugi život": Evropski uticaji na proces modernizacije svakodnevnog života Šapca između dva svetska rata, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3, 2002, 123-144.

Olivera Milosavljević (1951), vanredni profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Samostalna izdanja: *U tradiciji nacionalizma, ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd, 2002; *Odnos između religiozne i nacionalne pripadnosti – ideja i realnost, Religija, društvo i politika, kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bon, 2002; *Novi/stari nacionalizam, Balkanski rašomon*, Helsinške sveske, br. 11, Beograd, 2002.

Dr Andrej Leonidović Šemjakin (1960), zamestiteľ' direktora Instituta slavjanovedenija Rossijskoj Akademii nauk.

Samostalna izdanja: Радикальное движение в Сербии. Зарождение, становление, первые шаги (1875-1883). Москва, 1993; Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891). Москва, 1998; Смерть графа Вронского. Москва, 2002; Смерть графа Вронского. Београд, 2002. Zbornik – Nikola P. Pašić. Pisma, članci i govori (1872-1891). Beograd, 1995. (Zajedno sa dr Latinkom Perović); Mitropolit Mihailo i Nikola Pašić. Emigrantska prepiska (1884-1888). Beograd, 2004; Русские о Сербии и сербах. Москва, 2005.

Dr Radmila Radić (1958), naučni savetnik Instituta za noviju istoriju Srbije, Beograd.

Urednik časopisa *Tokovi istorije* INIS-a od 2005. godine

Samostalna izdanja: *Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953. godine*, INIS, Beograd, 1995; *Hilandar u državnoj politici Kraljevine Srbije i Jugoslavije 1896-1970. godine*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998; *Država i verske zajednice 1945-1970. godine*, INIS, Beograd, 2002.

Aleksandra Vuletić (1972), istraživač-saradnik.

Samostalna izdanja: *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*, Beograd 2002.